

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

А.Э.АБДУСАМЕДОВ

ДИНШУНОСЛИК

(миллий ғоя, маънавият асослари ва ҳуқуқий таълим
йўналиши бакалавр талабалари учун) фанидан
ўқув қўлланма

Тошкент-2010

Муаллиф: фалсафа фанлари доктори, проф. А.Э.Абдусамедов

Масъул муҳаррир-Фалсафа факультети декани фалсафа фанлари номзоди,
доц. А.Ў.Ўтамурадов

Такризчилар: ф.ф.д., проф. И.Каримов,
ф.ф.д. проф. И.Хўжамурадов

Техник ходим: О.Х.Ҳаётбеков

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети Фалсафа факультетининг Илмий ўқув-услубий кенгашининг 2008 йил __ март қарорига асосан «Диншуносдлик» (миллий ғоя маънавият асослари ва ҳуқуқий таълим йўналиши бакалавр талабалари учун) фанидан ўқув қўлланма бакалавр йўналишига тавсия этилган (3-сонли Баённома).

Диннинг халқимиз маънавиятига, руҳиятига ўтказаетган ҳаётбахш таъсирини кўриб турибмиз. Диннинг тарбиявий аҳамияти янада кўпроқ бўлиши лозим. Ҳар бир инсон ўз эътиқодига ва динига амал қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга..

И.А.Каримов

К И Р И Ш

Ўзбекистон Республикасида виждон эркинлигининг конституцион таъминланиши фуқароларда дин ва диний қадриятларга нисбатан адолатли ва холисона муносабатни белгилаш имкониятини яратди.

Янги таҳрирдаги “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги Қонун Республикамиз Конституцияси тамойилларига асосланиб, виждон эркинлигини амалга оширишнинг оқилона демократик ечимини топди. Қонун фуқароларнинг ҳар қандай динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қандай динга эътиқод қилмасликдан иборат кафолатланган ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишни таъминламоқда.

Ватанимиз мустақиллигини мустаҳкамлашга қаратилган маънавий омиллар тобора илдамлаб бораётган ҳозирги шароитда халқимизда, хусусан ёшларда дин ва ундаги реал қадриятларга маънавий маданиятнинг бир қисми сифатида қараш шаклланимоқда. Ёшларда миллий ва диний қадриятлар ҳамда динлар тарихини ўрганишга қизиқиши ортмоқда. Ҳозирги замон фани ва илғор қарашлари асосида тайёрланган ушбу «Диншунослик» ўқув кўлланмаси талабаларга ибтидоий диндан тортиб то жаҳон динларигача, уларнинг келиб чиқиши, моҳияти, тарихи, эволюцияси, ҳозирги ҳолати, инсоният ҳаётидаги тутган ўрни ҳақида умумий илмий маълумот беришдан иборат. Ўзбекистон Республикаси анъанавий ислом дини кенг тарқалган ҳудудлардан эканлигини ҳисобга олиб, бу минтақада VIII асрдан бошлаб ислом ягона ҳукмрон динга айланганлиги сабабли унинг шахс, оила, жамият ҳаётига кириб бориши, маданияти ва маънавиятини бойитишга кўшган хиссаси хусусида ёшларни илмий, фалсафий, бинобарин дунёвий билимлар билан кенгрок, батафсил қуроллантириш кўзда тутилади. Талабаларга ислом маънавияти, миллий ва диний қадриятларни тарихан муштараклиги, уларнинг умуминсоний қадриятларга уйғунлашиши, ҳозирги мустақил Ўзбекистон шароитидаги аҳамиятини тушунтириш тавсия этилади. Шунингдек, миллий ғоя ва ахлоқий маданиятни шакллантиришнинг диний илдизлари изоҳланади.

Миллий ва исломий қадриятларнинг тарихан муштараклиги, уларнинг умуминсоний қадриятлар билан уйғунлашиши каби муаммоларга кўпроқ эътибор қаратилган. Мазкур кўлланма талабаларда дин, унинг турли шакллари, таълимотлари, йўналишлари, мазҳаблари ҳақида билимларга эга бўлиши билан илмий хулосалар чиқара оладиган, динийлик ва дунёвийлик

муносабатларини асосли таҳлил қила оладиган илмий дунёқарашни шакллантиришга қаратилган.

«Диншунослик» ўқув қўлланмаси тайёрлашда Президентимиз И.А.Каримовнинг асарларида дин ва виждон эркинлигига доир фикрлардан, А.С.Васильевнинг «История Религии Востока» (-М.:1998), И.Н.Яблоковнинг «Основм религиоведения» (-М.:1998), «Диншунослик» (А.Мўминов ва бошқалар -Т.: 2004); А.Абдусамедовнинг «Динлар тарихи» (-Т.:2004) ва бошқа адабиётлардан фойдаланилди.

1-МАВЗУ. «ДИНШУНОСЛИК» ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Режа:

1. *Диншунослик фанининг предмети.*
2. *Диншунослик фанининг мақсади ва вазифалари.*
3. *Диннинг функциялари.*
4. *Курснинг амалий аҳамияти.*

Диншунослик фанининг предмети. «Диншунослик» диннинг пайдо бўлиши ва ривожланиши тарихини, унинг ижтимоий, гносеологик, психологик илдизларини, турли хил динлар таълимотининг вужудга келиши ва шаклланишини ўргатувчи фан ва предметидир. У дастлабки диний тасаввурларнинг пайдо бўлишидан уруғ-қабилла, миллий ва жаҳон динлари пайдо бўлган даврда юз берган жараённи ҳамда жамият тараққиётида дин билан боғлиқ бўлган барча ижтимоий ҳодисаларни, маънавий омилларни - мафкура ва ақидалар, урф-одат ва маросимлар диний ташкилотларнинг талаб ва тартибларини ўрганиш, таҳлил қилишни кўзда тутлади.

Дин муаммоларига хос дастлабки ғоялар Марказий Осиёда - деизм, пантеизм ва бошқалар, бу ўлкада яшаган, ижод қилган улуғ алломалар Муҳаммад Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Умар Хайёмнинг ижтимоий-фалсафий қарашларида, Ибн Рушднинг "Икки ҳақиқат" таълимотида олға сурилган эди. XVII асрда Бобурнинг набираси Шох Акбар, сўнгра XVIII асрда француз файласуфларининг динга, диний ташкилотларга муносабатлари XIX асрда илмий диншунослик доирасида янги оқим, йўналиш ва назариялар юзага келишига катта туртки бўлган. Бинобарин, XIX асрда мифологик мактаб (ака-ука Я. ва В. Гримм, М.Мюллер); антропологик мактаб (Л.Фейербах) ва бошқа мактаблар пайдо бўлган. XX асрда диншунослик янада янги назариялар билан бойиган. Букда швейцариялик психолог К.Юнг ва айниқса, француз социологи Э.Дюркгеймнинг "коллектив онг" ҳақидаги таълимоти диққатга сазовордир.

Аммо ўша давр диншунослиги динга ўз ижтимоий-сиёсий қарашларини баён этар экан, бу қарашлари диний ташкилотлар манфаатлари билан боғланмаган, мафкуравий жихатдан бетараф қилиб кўрсатилган. Бу уринишларни "асослаш" да турли фалсафий ҳамда ижтимоий назариялардан фойдаланилган. Амалда эса илоҳиётга кўпроқ ёндашилган.

Олимларнинг диншунослик соҳасидаги изланишлари муҳим хулосалар чиқаришга олиб келган: биринчидан, ҳар қандай дин ижтимоий ҳодиса феномен ҳисобланиб, диний онг ижтимоий онг шаклларида биридир; иккинчидан, диний тасаввур ва эътиқодлар жамият тараққиётининг муайян ижтимоий шароитлари таъсирида турли-туман шакл касб этган; учинчидан, ибтидоий диний тасаввурлардан тортиб жаҳон динларигача бўлган динлар эволюциясини эътироф этиш диншунослик ҳақида тўғри илмий хулоса чиқариш имкониятини беради.

Юқоридаги фикрларга асосланиб, "Диншунослик» предметини

қуйидагича таърифлаш мумкин: *Диншунослик кишилик жамияти тарихий тараққиётининг муайян босқичида пайдо бўлган барча дин шаклларининг маънавий, ижтимоий, гносеологик ва психологик илдизларини, уларнинг таълимоти ва маросимчилиги, ижтимоий ҳаётдаги мавқеи ва ижтимоий функцияларини илмий жиҳатдан ўрганувчи фандир.*

Диншунослик фанининг мақсад ва вазифалари. Диншунослик курсини ўқитишдан биринчи мақсад, талабаларни дин ва диний таълимотларнинг диний талқинидан ташқари илмий тушунча, таълимот, назария, фалсафий хулосалар билан қуроллантиришдан иборат. Бунинг учун ҳозирги замон фани ютуқлари асосида диннинг келиб чиқиши, эволюцияси, ҳозирги ҳолати, инсониятнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳаётида тутган ўрни ҳақида илмий-назарий таълимотлар билан қуроллантириш кўзда тутилади.

Иккинчи мақсад, Ўрта Осиёда, шу жумладан, Ўзбекистонда VIII асрдан бошлаб ислом ягона ҳукмрон динга айланганлиги, халқимиз турмуш тарзига чуқур кириб бораётганлигини ҳисобга олиб, унинг шахс, оила, жамият ҳаётида тутган ўрни, маданият ва маънавият, санъат ва адабиётни бойитишга қўшган ҳиссаси хусусида талабаларни илмий-фалсафий билимлар асосида фикр юритишга ўргатишдан иборат.

Учинчи мақсад, талабаларда ибтидоий динлардан тортиб то жаҳон динларигача бўлган динларнинг шакллари, таълимотлари, йўналиш ва оқимлари мазҳаб ва секталари ҳақида умумий илмий тасаввур ҳосил қилиш орқали ўзлари мустақил фалсафий хулосалар чиқара олиш малакасини ҳосил қилишдан иборат.

Юқоридаги мақсадларга эришиш жараёнида Президент И.А.Каримовнинг асарлари, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, "Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида" ги янги таҳрирдаги қонун, Жиноят, Фуқаролик, Оила, Ёшлар кодексларидаги дин ва виждон эркинлиги ҳақидаги кўрсатмалар, қоидалар дастуруламал бўлиб хизмат қилади.

"Диншунослик» фанининг вазифалари қуйидагилардан иборат:

биринчидан, Олий ўқув юрти талабаларига шу соҳада чуқур билим бериш орқали курс доирасига кирган масалаларни таҳлил этишда илмийлик ва объективлик услуби қўлланиб, уларга диний қарашлар тараққиётига, инсон камолотига хизмат қиладиган жиҳатларини ажратиб олиш, мустақил фикр юритиш орқали илмий-фалсафий дунёқарашга асосланган дунёвий иймон ва эътиқодни шакллантириш;

иккинчидан, ибтидоий дин шаклларида тортиб то уруғ, қабила ва миллий динларгача, уларда жаҳон динларининг пайдо бўлиши ва ривожланишининг ижтимоий, гносеологик ва психологик илдизларини тарихий далиллар асосида ҳар томонлама илмий таҳлил қилиш ва умумлаштириш;

учинчидан, курсни ўрганиш жараёнида диннинг таърифи, тавсифи, диний ва илмий категория (асосий тушунчалар), диннинг моҳияти ва унинг кишилик жамияти тараққиётидаги турли босқичларда тутган ўрни;

жамиятни, шахсни маънавий камол топтиришда миллий ва диний қадриятларнинг аҳамияти; исломнинг Марказий Осиё, жумладан Ўзбекистон халқлари маданияти ва маънавиятига таъсири каби масалаларни фалсафий таҳлил қилиш;

тўртинчидан, талабаларга ислом манбалари - Қуръони карим, ҳадис, шариат ҳақида умумий илмий тушунчалар бериш, уни ривожлантиришга улкан ҳисса қўшган ватандош бобокалонларимиз ҳаёти ва ижоди билан таништириш; ҳадисларнинг тарбиявий аҳамиятини кенг ёритиш, тасаввуф таълимотини такомиллаштиришда ҳамюртларимиз ижодини баён этиш;

бешинчидан, ҳозирги даврда мустақил мамлакатимизда виждон эркинлигининг тўлиқ қафолатланганлиги илмий жиҳатдан исботлаб бериш, исломдаги реал қадриятларни тиклаш йўлида қилинаётган саъйи ҳаракатларни тавсифлаш, ниҳоят, миллий ва диний қадриятларнинг соғлом авлодни, жумладан талабаларни камол топтиришга бағишлаш, уларда илмий дунёқарашни шакллантиришдан иборат.

Диннинг функциялари. Умуман дин, хусусан ислом дини 6 асосий функцияни бажаради. Булар қаторига дунёқарашлик, компенсаторлик, (тўлдирувчилик), интегратив (бираштирувчилик), регулятив (назорат қилувчилик), коммуникатив (алоқа боғловчилик), легитимловчилик (қонунлаштирувчилик) функциялар киради.

Жамият шаклланишининг дастлабки даврларида пайдо бўлган дин халқлар ҳаёти билан боғлиқ ҳолда ривожланган, мослашган ва секин-аста диний тизимни вужудга келтирган. Натижада муайян ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий, тарбиявий вазифаларни бажаришни ўз зиммасига олган. Бундай вазифалар жамият тараққиётининг юқори босқичларида айниқса, яққол кўзга ташланиб муайян қолипга тушиб, ҳар бири махсус қоида, ғоя, мафкура, дастур системасига айланган.

Диннинг юқорида қайд қилинган 5 та функциясининг қисқача таърифи ва тавсифлари қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, ҳар қандай дин ўз динидагилар учун тўлдирувчи, овутувчи (компенсаторлик) вазифасини бажаради. Масалан, инсонда диний эҳтиёж ҳосил бўлишини олиб қарайлик. У ўз ҳаёти, турмуш тарзи, табиат ва жамият билан бўлган муносабатлари жараёнида шахсий ва ижтимоий эҳтиёж, мақсадларга етишиши қийин, иложсиз бўлиб кўринганда қандайдир маънавий руҳий эҳтиёжга зарурият сезади. Бу динга бўлган эҳтиёждир. Дин бу ўринда маънавий эҳтиёжни қондирувчи, тасалли берувчилик вазифасини бажарган.

Иккинчидан, динлар ўз таълимот тизимини вужудга келтириб, унга эътиқод қилувчи шахс ва жамоани шу таълимот доирасида сақлашга ҳаракат қилади. Буни динларнинг бирлаштирувчилик (интегративлик) функцияси дейилади. Бунда дин муайян ижтимоий, этник ва маънавий ҳаётнинг ўз таъсири доирасида бўлишини кўзда тутаяди. Масалан, ислом ўтмишда Марказий Осиё халқларининг ижтимоий ҳаёти, ахлоқий муносабатлари, ҳаттоки адабиёт ва санъатига ўз таъсирини кўрсатган. Булар орқали элат ва халқларда турли хил бирлаштирувчи муносабатлар қарор топган.

Учинчидан, дин диндорлар ҳаётини тартибга солиш, назорат қилиш (регулятивлик) функциясини ҳам бажаради. Ҳар қандай динларнинг муайян урф-одат, маросим ва байрамлари бўлиб, уларни ўз вақтида, диний таълим ва талаб асосида бажарилиши шарт қилиб қўйилади.

Тўртинчидан, дин диндорларнинг бирлигини, жамият билан шахснинг ўзаро алоқасини таъминловчи хусусият - алоқа боғлашлик вазифасига ҳам эгадир. Бунда конкрет бир динга эътиқод қилувчи киши шу диндаги бошқа кишилар билан боғлиқ бўлиш, урф-одат ва ибодатларни жамоа бўлиб адо этиш кўзда тутилади. Черков, масжид ва диний ташкилотлар диннинг бу функциясини амалга оширишга кўмаклашади, айти пайтда, бу ҳолатни назорат қилади.

Бешинчидан, дин қонунлаштирувчилик (легитимловчилик) функциясини бажаради. Олимларнинг фикрича, ижтимоий ҳодиса, ижтимоий онг шаклларида бири бўлган дин муайян чекловларсиз бўла олмайди. Бунинг учун у қонун даражасига кўтарилган ахлоқ нормаларини ишлаб чиқади ва унга ўз муносабатларини билдиради.

Булардан ташқари дин вазифаларининг дунёқарашлик, фалсафий жиҳатлари бўлиб, инсоннинг яшашдан мақсади, ҳаётнинг мазмуни, дорул фано, дорул бақо — дунё ҳақидаги масалаларга ўз муносабатини билдиришдан иборат.

Ҳар қандай диннинг муайян тарихий шароитда бажарадиган функциялари йиғиндиси унинг ижтимоий ҳаётда тутган ўрнини белгилайди. Диннинг ижтимоий ҳаётга таъсири ҳамма вақт ҳам бир хил бўлавермайди. У вақтга, ўринга, шароитга қараб сезиларли даражада ўзгариб боради.

Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистонда исломнинг ўзига хос хусусиятларини тушуниш учун муайян-тарихий шароит, халқнинг ўтмиши, турмуш тарзи, ишлаб чиқариш усуллари, этник хусусиятларини ҳисобга олиш зарур.

Ислом ва Қуръоннинг вужудга келиши тарихи билан боғлиқ бўлган муаммолар ва уларнинг ечимлари билан олимлар ва ислом дини уламолари у пайдо бўлган йилларданок шуғулланганлар. XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб Европа исломшунослигида бу масала жиддий ўрганила бошланган. Европа, Америка исломшунослиги ва Қуръоншунослигида олиб борилган тадқиқотларнинг кўпчилиги, аниқ далилларга бойлигидан қатъи назар, уларнинг барчаси услубий жиҳатдан чекланган.

Дин тарихида диншунослар диннинг пайдо бўлишини турлича изоҳлаб келганлар. Унинг пайдо бўлиш сабаблари қадимги дунё диншуносларини қизиқтирган, бинобарин, унга жавоб топишга ҳаракат қилишган. Қадимги Хитой, Ҳиндистон ва хусусан, қадимги грек файласуфлари борлиқ тўғрисида фикр юритганларида дин, унинг келиб чиқиши ва моҳияти тўғрисида ҳам айрим ғояларни олға сурганлар.

Диннинг пайдо бўлиши ва ривожланишини илмий асосларда ўрганиш куйидаги: а) объективлик; б) муайян тарихий шароитни ҳисобга олиш; в) илмийлик; г) қиёсийлик; д) умуминсоний кадриятлар билан боғлиқлик, е) дин мавжудлигини, умуман гносеологик, ижтимоий-иқтисодий ва

психологик сабабларни ҳисобга олишни тақозо этади.

Ҳозирги замон воқелигининг ўзига хос хусусияти шундаки, жамиятнинг ҳамма томонларига илмий тафаккурнинг таъсири кескин кучаймоқда ва унинг ижтимоий тараққиёт омили сифатидаги ўрни тобора ортиб бормоқда. Фаннинг XX асрдаги муваффақиятлари чиндан ҳам ғоят буюқдир. Улар бевосита ишлаб чиқарувчи кучларга айланиб, инсонга табиат сирларини чуқур англаш имконини бермоқда. Бу борада дин инсон руҳиятини, имон-эътиқодини мустаҳкамлашга кўмаклашади. Бу йўналишдаги энг муҳим босқич - инсон омили ва унинг маънавий кадриятларига бўлган ижобий муносабатларидир. Талабалар бу имкониятлардан тўла фойдаланиш учун илм-фанни эгаллаб, динни маънавий маданиятнинг тарихий қисми деб қараб, уни чуқур идрок этиб, шахсий ва ижтимоий ҳаётга татбиқ этишлари лозим.

Юртбошимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек, “Биз фарзандларимизнинг нафақат жисмоний ва маънавий соғлом ўсиши, балки уларнинг энг замонавий интеллектуал билимларга эга бўлган, уйғун ривожланган инсонлар бўлиб”¹ етишишига эришишимиз лозим.

Ҳозирги вазиятда илмий диншуносликнинг назарий ютуқлари ва мамлакатимиздаги диний ташкилотларнинг ғоявий ва амалий иш фаолиятини ҳисобга олганда, дин ва диндорларга Ўзбекистон давлатининг адолатли муносабати ўрнатилди. Бу ҳол диний ташкилотларнинг ҳозирги ижтимоий тузумга бўлган ҳолисона, дўстона муносабатларига объектив баҳо беришни талаб этади.

Буларнинг ҳаммаси давр талабидан ва келажакдаги масъулиятни ҳис этган ҳолда республикаимизда аҳоли диндорлиги даражасини аниқлаш, диндорлар ва диний уюшмаларнинг жамиятда тутган ўрнини оширмай-тоширмай тўғри талқин этиш ҳамда дин билан давлат ўртасидаги муносабатларнинг умуминсонийлик тамойилларини тиклаш ва ҳоказолар дин ва диний муассасаларга доир муаммоларга бўлган ҳолисона ёндашишдир. Бу ёндашув кўпёқлама хусусиятга эга бўлиб, мустақил республикаимизнинг ички ва ташқи сиёсатида ҳам ўз аксини топмоқда. Мамлакатимиз Шарқ ва Ғарбдаги барча тинчликсевар давлатлар билан уларнинг ижтимоий тузуми, динга муносабатидан қатъи назар, иқтисодий-ижтимоий, маданий алоқаларни кенг йўлга қўймоқда. Ижтимоий, сиёсий ҳаётда диний ташкилотлар фаоллигининг ортиб боришини демократик жараёнда улар ўрнининг мустаҳкамланиши деб қараш мумкин. Аввало диний ташкилотларни давлатдан ажратиш, уларнинг сиёсатдан узоқлашувига олиб келади, аммо бу ташкилотларнинг фаолияти муайян маънода сиёсий характерга эга бўлиб келган. Диний ташкилотларга хос ижтимоий-сиёсий фаолликнинг тобора ортиб бораётганини ҳисобга олиб, уни икки йўналишда - ижтимоий ҳаётда ва дунёқарашда шахснинг фаоллигини ошириш талаб этилади. Диний ташкилотларнинг ижтимоий, сиёсий йўналишларда объектив воқеликка ошқора ва ижобий ёндашишлари кенгайиб бораётганлиги анъана тусига

¹ Каримов И.А. Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Т.: Ўзбекистон, 2010.-74-бет.

кириб бормоқда. Бунга республикамиз ҳаётига ҳозирги кунда диний ташкилот ва руҳонийларнинг холисона муносабатлари, бераётган ижобий баҳолари жонли шоҳид бўла олади. Бунда айрим диний ташкилотларнинг ижтимоий-сиёсий фаолиятлари муайян аҳамиятга моликдир. Шунинг учун ҳозирги даврда уларга нисбатан бўлган муносабатларда умуминсонийлик, демократик холислик тамойиллари тикланмоқда. Динга эътиқод қилувчиларга шўролар давридагидек маъмурий буйруқбозлик тазйиқи ўтказишдан воз кечилди.

Табиат ва жамиятдаги кузатилаётган ҳодисалар моҳиятини тадқиқ этиш ниҳоятда мураккабдир. Табиий ва ижтимоий-гуманитар фанларда буюк муваффақиятларга эришилган ҳозирги даврда ҳам ҳали билиб етилмаган сирли жараёнлар мавжуд. Табиат ва жамиятда жамики нарса ва ҳодисалар доимий ўзгариб, ривожланиб боради.

Фан ҳам доимий ўзгариб ва ривожланиб борар экан, унда ҳали ечилмаган янги-янги жумбоқлар, муаммолар юзага келиши табиий, албатта. Фаннинг ривожланиши йўли шундан иборатки, табиат ва жамият ҳақидаги билимлар тобора бойиб боради. Кузатилаётган ҳодисаларнинг моҳиятига янада чуқурроқ кириб бораверади. Одамзод ақли табиатда кўп ажойиб ва ғаройиб нарсаларни кашф этган, шу йўл билан табиат сирларини ўрганиб борган. Бу жараён ҳозир ҳам интенсив тарзда давом этмоқда.

«Диншунослик» фани диннинг гносеологик ва ижтимоий илдизларини, унинг моҳиятини, келиб чиқиши ва ривожланиб боришини муфассал таҳлил этиб берган. Диннинг психологик илдизи инсон психикасининг хусусиятларига боғлиқ бўлиб, у оламнинг одам онгида инъикос этиши учун қулай имконият яратади.

Динга ишонувчининг рационал ва ҳиссий элементларини ўз ичига олувчи бу руҳий (психик) ҳолатлари диний ўз-ўзини англаш ва ўзини ўзи ҳис этиш вужудга келиши учун шарт-шароит, имконият яратади. Бунда муайян ижтимоий, аввало салбий субъектив омилларнинг таъсирида рўёбга чиқиши, амалга ошиши мумкин. Бу омиллар турли хил салбий ҳислар пайдо бўлиши учун сабабдир. Диншуносликнинг вазифаси талабаларга ана шу сабабларнинг салбий оқибатлари олдини олиш ва уларнинг бартараф этиш йўллари ўргатишдан иборат.

Илмий фалсафанинг инсон ижтимоий муносабатлар мажмуидир, деган коидасига асосланадиган бўлсак, жамиятдаги бирликларни, ҳамкорликларни шакллантиришда ижтимоий омиллар ҳал қилувчи роль ўйнаши, шахс бу омилларнинг қонуний маҳсули эканлигини кўрамиз.

Ижтимоий-гуманитар фанлар тадқиқотчини жамиятга хос бўлган асосий ҳодисалар хусусиятларини, уларнинг пайдо бўлиши, ўзгариши ва ривожланишини аниқлашга ундайди ва англашга ёрдам беради. Тарихий, ижтимоий усул деб аталмиш бундай ёндашув тарихий этнографик тадқиқотларни олиб боришда ва уларнинг натижаларидан талабаларни хабардор қилишда, айниқса, яхши самара беради. У ёш авлодда, жумладан, талабаларда диний эътиқод ва анъаналарнинг сақланиши ҳамда тақрорланишига сабаб бўладиган ижтимоий-психологик омилларни тадқиқ

этишда тўғри йўналишни белгилаб олиш имконини беради. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, ижтимоий-психологик ҳодисаларнинг хусусиятларини ҳисобга олмай туриб динни тушуниш, изоҳдаш, тавсифлаш мумкин эмас. Дин маънавий, аниқроғи, ғоявий-маданий омил бўлибгина қолмай, айти вақтда, кўпгина жиҳатлардан ижтимоий-руҳий ҳодиса ҳамдир.

Дин ижтимоий бирликлар, гуруҳлар мафқураси ва психологиясининг таркибий қисми, байрам, урф-одат ва маросимдарнинг манбаи бўлиб, жамоа ва гуруҳлар фикрини шакллантиради, шахс ва ижтимоий гуруҳларнинг дастурларини, кадрият йўналишларини белгилайди. Шу билан бирга, диннинг пайдо бўлиши ва эволюцияси, муайян жамиятдаги шарт-шароитни ва унинг дастлабки шакллари - тотемизм, фетишизм, анимизм, сеҳргарлик, зардуштийликларни ўрганиш, турли ижтимоий-иқтисодий тузумларда диннинг пайдо бўлиш, мавжуд бўлиб туриш сабаблари ва илдизларини ўрганишни ҳам тақозо этади.

Диншунослик фанининг амалий аҳамияти. "Диншунослик» курсининг амалий аҳамияти, олий ўқув юрти талабаларининг шу соҳадаги билим доираларини кенгайтириш уларни қизиқтирган масалалар юзасидан эркин фикр юритиш ҳамда илмий ва диний таълимотларни ҳозирги фанлар ва талаблар нуқтаи назаридан туриб ўрганишдан иборатдир.

Фалсафанинг бошқа таркибий қисмлари каби "Диншунослик» ҳам дунёқараш билан боғлиқ масалаларни ечиб беришга қаратилган бўлиб, бунда у фан-техника тараққиётининг улкан ютуқларига, олам ва унинг ривожланиш қонуниятларига суянади.

«Диншунослик» ўзининг ўрганиш ва илмий текшириш объектига эга. У диннинг пайдо бўлиши, ижтимоий моҳияти ва жамиятдаги ролини тадқиқ қилиш билан бирга диний эътиқодларнинг пайдо бўлиши ва яшаши, уларнинг жамият тараққиётидаги эволюциясини илмий жиҳатдан ўрганади. "Диншунослик» курсининг вазифаси динни фалсафий, табиий-илмий, тарихий ва психологик нуқтаи назардан ҳар томонлама таҳлил қилишдан ва бу таҳлил берган далилларни умумлаштиришдан иборат. Илмий фалсафа диннинг моҳиятини, унинг ижтимоий, гносеологик ва психологик илдизларини очиқ, диний қарашлар ва тасаввурларни тарихий нуқтаи назардан тавсифлайди, баҳолайди. "Диншунослик" табиий-илмий, инсоншунослик ва ижтимоий-гуманитар фанлар билан ўзаро узвий боғлиқликда ривожланади. Унинг этика, эстетика, тарих, этнография, археология, психология, хурфикрлик ва бошқа ижтимоий-гуманитар фанлар билан мустаҳкам боғлиқлиги диншунослик назариясини бойитади.

«Диншунослик» курсининг Ўзбекистон халқлари тарихи билан узвий боғлиқлигини алоҳида таъкидлаш зарур. Зеро, Марказий Осиё халқларининг тарихи умуман дин, хусусан ислом тарихи билан узвий боғлиқ бўлиб, фан ва маданият тарихий тараққиётида кейинги минг йилликда ислом таълимотининг таъсири кучли бўлган. Ўзбекистон халқлари тарихи предмети азалдан ҳозирга қадар жамият тараққиётидаги ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маънавий ривожланиш босқичларини ўрганса, бу жараённинг барча жиҳатларида мавжуд динларнинг аралашуви, ёхуд кучли таъсири бўлган,

хусусан, Марказий Осиё халқлари ҳаётида исломнинг кириб келиши ва ҳукмрон мафкурага айланиши бу халқлар тарихида катта из қолдирган.

Олий ўқув юрти талабалари учун янги ўқув предмети сифатида ўқитилаётган “Маданиятшунослик”, “Маданият тарихи ва назарияси” билан “Диншунослик” асослари курси ўзаро узвий боғлиқдир. Чунки маданият тарихи билан дин тарихи бир-биридан ажралмаган, аксинча ўзаро таъсир ўтказиб келаётган жараёндир. Бу тарихий тараққиёт ҳодисаларнинг объективлигини, ривожланиш қонуниятларини ўрганиш ҳар иккала ўқув предмети учун ҳам аҳамиятлидир. Бир-бирини тўлдирувчи Ўзбекистон халқлари тарихи билан «Диншунослик» ўқув предметлари ёшларни бу соҳадаги зарур билимлар билан қуроллантиради.

«Диншунослик» курси ўқитишнинг яна бир амалий аҳамияти шундаки, мустақиллик туфайли мамлакатимизда бошланган ижобий ўзгаришлар дин тарихига, у билан боғлиқ бўлган маданий меросга ҳолисона объектив муносабатни ўрнатиш имкониятини яратди. Жумладан, янги таҳрирдаги "Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида"ги қонуннинг қабул қилиниши ҳозирги шароитда демократик ва инсонпарвар жамият қураётган Ўзбекистон халқлари ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлиб, ўз натижасини кўрсатмоқда.

Динга, диний ташкилотларга ва диндорларга нисбатан тўғри муносабатнинг қайта тикланиши ҳақиқий виждон эркинлигини амалга оширишга хизмат қилмоқда. Мустақилликнинг ўтган йилларида урушдан кейинги даврга нисбатан бу соҳада кўп ишлар амалга оширилди. Чунончи, қонун доирасида диний ташкилотлар ва жамоалар учун тўлиқ эркинлик, янги диний жамоаларни, жумладан масжид ва мадрасаларни рўйхатдан ўтказиш, диний ибодатларни бемалол адо этиш, диний адабиётлар нашр этиш, диний арбоблар ва ташкилотлар фаолиятига муносабатда жиддий ўзгаришлар содир бўлди. Диний ташкилотларнинг жамоат ташкилотлари, тинчлик ва хайрия ишларида фаол қатнашишдан иборат ҳуқуқ қафолатланди ва рўёбга чиқарилди.

Маданий ва маънавий маросимларни, диний кадрларимизни тиклаш, илм толибларига ўргатишга қаратилган чора-тадбирларни халқимиз кенг қувватлади. Мустақиллигимиз шарофати билан илм-фан, дин соҳасида катта из қолдирган олиму-фозиллар, уламоалардан иборат ватандошларимиз Имом Бухорий, Аҳмад Яссавий, Ҳаким Термизий, Аҳмад Фарғоний, Навоий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир, Абдулла Қодирий ва бошқаларнинг ўтказилган ва бўлажак юбилейларини тантанали нишонлаш ва меросларини ўрганишга кенг йўл очилди.

«Диншунослик» курсининг фалсафа, тарих, этика, психология фанлари билан боғлиқлигидан ташқари бу курс дин социологияси билан ҳам боғлиқ бўлиб, унинг натижалари муҳим амалий аҳамиятга эга.

Дин ва социологияда муайян аҳоли ўртасида динга, унинг кадрларига ҳамда ижтимоий ролини аниқлаш мақсадида социологик тадқиқотлар ўтказилади. Бу тадбир социологик тадқиқот методикаси, сўров варақалари ишлаб чиқилгандан сўнг ишга солинади. Олинган натижалар

муайян ҳудудда диний вазиятни, диний онг даражасини, ижтимоий ҳаётдаги ролини аниқлашга ёрдам беради.

Бундан ташқари «Диншунослик» дин антрапологияси, дин феноменологияси, дин аксиологияси каби фан тармоқлари ютуқларидан ҳам фойдаланишнинг муайян амалий аҳамияти мавжуддир.

Такрорлаш учун саволлар

1. “Диншунослик” фанининг предмети нимани ўргатади?
2. Курснинг назарий ва амалий аҳамияти нимада?
3. Бу курс билан бошқа ўқув предметларининг ўзаро алоқадорлигида қандай жиҳатлар мавжуд ва унинг аҳамияти нимада?

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. -Т.: Ўзбекистон, 2007.
2. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – ватанамиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Т.: Ўзбекистон, 2010.
3. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008.
4. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли.- Т.:Ўзбекистон, 1992.
5. А.Мўминов, Ҳ.Йўлдошхўжаев, Д.Раҳимжонов, М.Комилов, А.Абдусатторов, А.Орипов. Диншунослик (дарслик). -Т.: Mehnat, 2004.
6. Мустақиллик изоҳли луғати. -Т.: «Фан» 1998

2-МАВЗУ. ДИН ИЖТИМОИЙ-ТАРИХИЙ, ЭТНИК ҲОДИСА

Режа:

1. Диннинг дастлабки кўринишлари.
2. Дин ва этномаданият тарихи.
3. Дунёқарашнинг тарихий шакллари.

Диннинг дастлабки кўринишлари. Дин сўзи араб тилидан олинган бўлиб, **ишонч**, **инонмоқ** маъносини билдиради. Истилоҳий маъноси лотин тилидаги “religion” сўзи билан мос келади.¹ Бизнинг фикримизча, дин реал воқеликдаги, ижтимоий ҳаётдаги нарса ва ҳодисаларни табиатдан, жамиятдан ташқарида мавжуд деб ҳисоблайдиган, уларни ўзига хос тарзда акс эттирадиган маънавий эътиқод ва амалнинг бир туридир. *Эътиқод* сўзи араб тилидан кириб келган бўлиб, **чуқур**, **мустаҳкам ишонч** маъносини

¹ Қаранг: Диншунослик. –Т.: Мехнат, 2004-10-бет.

англатади, демакки, диний эътиқод деганда мустаҳкам, чуқур ишонч, маслак, ишониш тушунилади. Илоҳиёт, яъни диний таълимот нуқтаи назардан "дин", "диний эътиқод" тушунчалари жамият, инсон, унинг онги ҳаётнинг маъноси, мақсади ва тақдири уни бевосита қуршаб олган моддий оламдан ташқарида бўлган, уни яратган, айна замонда инсонларга бирдан-бир "тўғри", "ҳақиқий", "одил" ҳаёт йўллари кўрсатадиган ва ўргатадиган илоҳий кучга ишонч ва ишонишни ифода этадиган маслак, қарашлар, таълимотлар мажмуидан иборатдир.

Араб истилочилари Ўрта Осиёни эгаллаб олгандан сўнг исломни жорий қилиш билан ўз ёзувларини исломий таълим-тарбия, одобахлоқларини ва шу билан бирга араб маданиятини олиб кирдилар. Исломгача бўлган динлар билан боғлиқ ёзувларни, тоат-ибодат буюмларини йўқ қилишган. Ибодатхоналар ўрнига масжидлар қурилган, араб алифбосига асосланган ёзув киритилган. Давлат тили, илмий тил асосан араб тили ҳисобланган. Бу ҳақда Берунийнинг "Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар" асарида ёзилишича, Хоразмда араб лашкарбошиси Қутайба исломгача бўлган дин билан боғлиқ ёзувларни яхши биладиган ва ўз билимини бошқаларга ўргатадиган кишиларни ҳалок этиб, бу ёзувларни бутунлай йўқ қилиб юборган¹.

Исломгача "дин" сўзининг ўрнига "тангри йўли", "унга ишонч" иборалари қўлланилган бўлса керак. Туркий элатларнинг исломгача бўлган диний эътиқодларига биноан "тангри" бутун оламини, инсонни яратган, "юксаклик", "энг баланд", "бахайбат" деган маъноларни англаган.

Муайян иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва ғоявий сабабларга кўра диний дунёқарашлар тўла ҳукмрон бўлган шароитларда қар қандай илғор табиий, илмий, жумладан, фалсафий қарашлар ҳам диний қарашларни, уларнинг мавжудлик сабабларини, моҳияти масалаларини четлаб ўта олмаган, лекин уларнинг дин ҳақидаги қарашлари руҳоний ва уламоларнинг расмий қарашларидан жиддий фарқ қилган. Биз бу вазиятни Форобий ва Берунийнинг динга бўлган муносабатларида кўришимиз мумкин.

Форобийнинг динга муносабати асосан унинг "Фозил шаҳар аҳолиси ҳақида китоб" рисоласида баён қилинган. Унинг фикрича, дин ҳам фалсафа каби воқеликни ўрганишга қаратилган. Бу фалсафа моддий оламини билиш, сабаб, оқибат боғланишларини аниқлаш орқали ўрганади. Дин эса воқеликка бу услуб билан эмас, балки тасвир (образли), рамзий, мажозий, қиёсий тасаввурлардан фойдаланиш орқали эътиқод қилишга чақириш йўли билан ёндашади. Демак, дин воқеликни, сабаб ва оқибат боғланишларининг моддий асосини ўрганмасдан изохлашга киришади. Айна замонда воқеликни фалсафий билиш, ўз моҳиятига кўра, диний билишдан устувордир.

Берунийнинг динга муносабати унинг "Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар" ва "Ҳиндистон" асарларида баён қилинган. Унинг фикрича, дин ҳам билим бўлиб, бундай билим воқеликдаги нарса ва ҳодисаларни далиллар орқали исботлаш билан ўрганиш мумкин бўлмаган жойда қўлланилади.

¹ Қаранг: Беруний. "Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар". Танланган асарлар, I–жилд. 72-бет.

Диний билим исботсиз эътиқодга, илмий билим эса далиллашга, исботлашга асосланади. Берунийнинг ўзи эса буткул далилларга асосланган билимлар билан шуғулланган. У моддий олам ҳақидаги илмий масалаларни ҳал қилишда диннинг таъсирини чеклашга интилган. Форобий ва Беруний динга бундай ёндашишлар орқали илмий билимни дин таъсиридан халос этишга ғоят ўринли ҳаракат қилганлар. Улар динга эмас, унга сингиб қолган мутаассибликка қарши чиққанлар.

Илмий билимларга асосланган дунёвий ишончли, ҳақиқий таълимот оламнинг мавжудлик сабаблари масаласида диний қарашлар билан келишмасида, аммо инсонни, унинг ижтимоий фаолияти, маънавий ва ахлоқий қадриятларини ўрганишда минглаб йиллар мобайнида унинг бағрида кўлга киритилган билим, тажриба, уларнинг ҳозирги кундаги ижобий аҳамиятини асло рад қилмайди, қолаверса, дин бағрида шаклланган маънавий, жумладан ахлоқий қадриятларнинг вужудга келиш сабаблари, уларнинг кишиларга ижобий таъсирчанлик масалаларини илмий жиҳатдан ўрганиш ва бу маънавий ахлоқий қадриятлардан фойдаланишда кўпроқ аҳамиятга эга бўлмоқда.

Ибтидоий одамлар ҳозирги даврдаги сингари тўла шаклланган диний системага эга бўлишмаган. Улар фақат бошланғич диний тасаввурларга бўлган, холос. Диннинг ана шундай ибтидоий шакллари уруғчилик тузуми шаклланаётган даврда пайдо бўлган.

Ибтидоий одамларнинг диний эътиқодлари тотемизм, анимизм, фетишизм, шомонлик, магия (сеҳргарлик) шаклларида тарқалган. Уларнинг баъзи бир элементлари ҳозирги замон динларида ҳам учрайди.

Тотемизм - ҳиндлар тилидаги "О тотем" (унинг уруғи) деган сўздан келиб чиққан. Тотемизм ибтидоий ғоят содда диний эътиқоднинг бир тури бўлиб, қадимги замондаги уруғ-қабила аъзоларининг муайян бир ҳайвон, ўсимлик билан ғайритабиий алоқаси, яқинлиги, қон-қариндошлиги бўлган деб, бу ҳайвон ва ўсимликларни муқаддаслаштиришдан иборатдир. Тотемизмнинг муайян кишилар гуруҳининг табиат, бинобарин, ташқи муҳит билан боғлиқлигини ифодаловчи дастлабки шаклларидан эди. Ҳар бир қабила ёки уруғ ўз шароитини ҳамда имкониятларини кўзда тутиб, баъзи ҳайвонларни овлар ва улар ҳақида етарли маълумотларга эга эди. Бундай ҳайвонларни яқиндан билиш уларнинг уруғ билан яқинлиги ёки қон-қариндошлиги бўлса керак, деган тасаввурни келтириб чиқарган. Натижада баъзи ҳайвонлар, кейинчалик эса ўсимликнинг баъзи навлари ҳам муайян уруғ аъзоларининг аجدоди-тотемидир, деган тасаввур шаклланишига олиб келган. Шу боисдан кейинчалик уруғ аъзолари тотемнинг "ёрдамига" кўз тикканлар, уни муқаддаслаштириб, ўз ҳомийлари деб ҳисобланганлар, сеҳр йўли билан унга таъсир қилишга уринганлар. Тотемга сажда қилинган, у ҳимоя қилинган, эъзозланган, уни ўлдириш, истеъмол қилиш ман этилган. Фақат айрим ҳолларда, яъни тантанали кунларда тотем ҳисобланган ҳайвон ёки ўсимликни махсус расм-русумга риоя қилинган ҳолда истеъмол қилиш мумкин бўлган. Уруғ аъзоларида шундагина тотемнинг куч-қуввати кишиларга ўтади ва у келгусида ҳам уруғнинг ҳомийси бўлиб қолади деган

тасаввур бўлган.

Тотемизм эътиқодлари туб австрияликларда кенг сақланганлигини уларнинг уруғлари номларидан пайқаш мумкин. Улар уруғларни конкрет хайвоилар (кенгру, оқ хўкиз, қора хўкиз каби ёки айрим ўсимликлар) номи билан атаганлар.

Тотемизм элементларини ҳозирги динларда ҳам кўриш мумкин. Масалан, хиндуизм динида фил, сигир, маймун, илонлар муқаддас хайвонлар ҳисобланган. Ўзбекларда қалдирғоч, мусича, лайлак, кўк қарғани муқаддас қушлар деб эъзозлаш ҳам тотемизм кўринишларидан биридир. Марказий Осиё халқларида, шу жумладан ўзбекларда мучалга қараб вақт ҳисобини чиқариш тотем эътиқоди билан боғлиқдир. Масалан, ота-боболаримизда одамларнинг ёшини, яъни туғилган кунидан бошлаб қанча яшаганлигини мучал орқали, муайян хайвон номлари билан аталган йил ҳисобидан келтириб чиқариш одати бўлган.

Мучал мўғул, хитой ва бутун туркий халқларда кенг тарқалган йил ҳисоби бўлиб, унда йил ойлари 12 хайвон номи билан аталади: сичқон (муш), мол (гав), йўлбарс (паланг), қуён (харгўшт), балиқ (наханг), илон (мор), от (асп) кўй (гўсфанд), маймун (хамдуна), товук (мурғ), ит (сак), тўнгиз (хўк) шулар жумласига киритилган.

Халқимизда, айниқса, мусулмонларда тотемнинг элементларидан бўлган мучалга эътиқод қилиш ҳали ҳам қисман давом этмоқда.

Анимизм - (лотинча - анимус - жон, руҳ демакдир) қадимги замон динларидан бири, киши руҳининг мавжудлигига ишонишдан иборат. Анимизм табиатдаги буюмларни илоҳийлаштиради, ҳар бир жисмда руҳ бор, танадан ташқарида ҳам жон бор, деб ҳисобланади.

Анимистик тасаввурлар барча халқлар тарихидаги динларда жон ва руҳ ҳақидаги тушунчаларнинг шаклланишида маълум бир рол ўйнаган. Анимизм ҳар бир кишида унинг тириклик ҳаёти манбаи бўлган жон бор, деб талқин қилган. Дастлабки анимистик тасаввур жонни соя ёки нафас билан айнан, деб билар эди. Масалан, Шимолий Америка халқларида соя билан жон, қадимги арабларда жон билан қон, Греландияда эса нафас олиш билан жон битта ном билан аталади. Анимизм одамда олам ҳақидаги тасаввурларни шакллантириш, предмет ва ходисалар хусусиятларини чуқур ўрганиш, жон ва руҳларнинг тирик одамлар сингари қобилиятга эга деган фикрлар пайдо бўлиши муносабати билан таркиб топган. Шу даврда жоннинг ўлмаслиги ҳақидаги тасаввур пайдо бўлган. Чунки қадимги одамлар ўз таналарининг тузилиши тўғрисида тўлиқ бир тушунчага эга бўлмай, ҳаттоки уйқу ва туш кўришининг сабабларини ҳам изоҳлай олмаганлар. Шундан сўнг ибтидоий одамлар инсон танасини бошқарадиган қандайдир алоҳида бир куч бўлиб, одам ўлгандан сўнг у куч, яъни жон танадан чиқиб кетади деган тасаввур ҳосил бўлган. Натижада жоннинг танани тарқ этгандан кейинги фаолияти қандай кечиши ҳақида ўйлай бошлаганлар. Ибтидоий одамлар ўзларини табиатдан ажратиб қўймаганлар. Шунинг учун улар ўзлари билан бир қаторда хайвон, ўсимлик, ҳатто меҳнат қуроллари, кейинчалик, сув, ўрмон, момақалдиروқ ва бошқаларда ҳам жон бор, деган тасаввурларни келтириб

чиқарганлар. Буни фанда гилозоизм деб атайдилар.

Жон ва рухдарга ишониш барча динларга хосдир. Диндорларнинг фикрича, жон барча кишиларда бўлиб, худо энг олий рух ҳисобланади. Одам ўлгандан сўнг танадан чиқиб кетадиган жон бор, деган тасаввур чуқурлаша борган. Демак, одам ўлганда жон чиқиб кетиб, яшайверар экан, унинг ўзи абадий яшайди деган тушунча пайдо бўлган. Абадий рух тўғрисидаги тасаввур ана шу йўсинда шаклланган. Рухларга ишониш арвоҳларга ишонишни келтириб чиқарган.

Жон ва рухларнинг ўлмаслиги ҳақидаги қадимий анимистик тасаввурларнинг элементлари ҳозирги барча динларда сақланиб қолмоқда. Масалан, диндорлар тасавурида ўлган кишиларнинг арвоҳини йўқлаш, уларни тирик одамлар сингари ҳамма нарсадан хабардор, деб тушуниш мавжуд. Шу туфайли жон ва рухларга атаб қурбонлик, хайр-худойи қилиш, садақа бериш одатлари ҳамон учраб туради. Баъзан мурдани кийимлари билан дафн этиш, ёнига сув, овқатлар қўйиш одатлари ҳам анимизмнинг кўринишидир. Ўзбекларда арвоҳлар ҳақидаги тасаввурлар, уларни эслаб пайшанба оқшоми арафасида чироқ ёқиш, кабрстонларга бориб Қуръон сураларидан ўқиш анимизмга бўлган эътиқоднинг шаклларидир.

Фетишизм - (фетиш - француз тилидаги "фетике" - ясалган тумор, бут, санам маъноларидаги сўзни англатади) моддий буюмларда ғайритабиий хусусиятлар борлигига ишониб, жонсиз нарсаларга сиғинишдир. Ибтидоий одам онгида ҳар хил моддий буюмлар - тоғ, қоя тош, дарахт, кейинчалик турли ҳайвонларнинг суяги, пати, тумор, санам ва ҳоказоларда ғайритабиий кучлар бор, деган тасаввур пайдо бўлган. Ўзлари вужудга келтирган бундай кучларга ўзлари сиғина бошлаганлар. Ибтидоий дин шаклларида бири бўлган фетишизм барча халқларда диний тасаввурлар шаклланиши билан узвий боғлиқдир.

Фетишизм политеистик (кўп худолик), ҳатто монотеистик (якка худолик) динларида ҳозиргача сақланиб келмоқда. Масалан, христианларда крестга (бутга) сиғиниш, исломда эса турли ўсимлик турларини - седана, кўзтикан, қалампирмунчок, исирик, дарахтлардан - ёнғоқ, чинор, арча ва бошқалар муқаддаслаштирилиб, бошқа буюмларга, шу жумладан одамларга таъсири ёки ёрдами бўлиши мумкин деган тасаввур пайдо бўлган. Бундай хусусиятни тоғ-тошларга, турли буюмларга ҳам хос деган ғайритабиий фикрлар шаклланган.

Фетишизм диний ибодатнинг ажралмас қисмидир. Ҳозирги вақтда баъзи соддадил, мутаассибларнинг турли тумор, кўзмунчок ва ҳоказоларни тақиб юришлари, дарахтларга латта-путталарни осилиши, ис чиқариши шундай жисмларни илоҳийлаштириш, уларнинг мўъжизавий кучига ишониш фетишизмнинг диний эътиқоддаги энг характерли кўриниши ва қолдиғидир.

Шомонизм - ибтидоий жамоа тузуми емирилиши даврида пайдо бўлган анимистик эътиқод ва ибодатнинг кенг доирасига кирадиган қадимги диний эътиқодлардан бири. Унинг ўзига хос хусусияти - кишилар орасида турли рухлар билан муносабатда бўла оладиган шомонлар қобилиятига ишонишдир. Шомонларга, шунингдек, келажакни олдин айтиб бериш,

касални даволаш, ўлганларни охиратга узатиш, табиатда хоҳлаганча ўзгартишлар килиш каби хусусиятлар ҳам хосдир. Ўтмишда шомонларнинг руҳ билан алоқаси шомон дўмбираси ёки мўъжизавий мусиқа ижросида турли расм-русумларни бажариш жараёнида жазаваси тутиб, ҳолдан тойганча бажарилган. Шомонизм ўтмиш динларнинг элементи сифатида баъзи бир ҳолатларда учраб туради.

Магия (сеҳргарлик) - инсонга, ҳайвонга ёки табиат ходисаларига ғайритабиий йўл билан таъсир кўрсатиш мақсадида бажариладиган хатти-ҳаракатдир.

Сеҳргарлик ҳаракатининг шакллари турлича бўлиб, улар турмушнинг ҳар хил соҳаларида қўлланилган. Муҳаббат магияси, даволаш магияси, ишлаб чиқариш магияси, душманни енгиш магияси каби сеҳргарлик ибодат ва ҳаракатлар анча кенг тарқалган. Меҳнат билан боғлиқ бўлган магик ҳаракатлар ибтидоий одамлар ҳаётида алоҳида ўрин эгаллаган, яъни улар тирикчиликка керак бўлган нарсаларни топишдан олдин шу буюм ёки ходисага боғлиқ бўлган магик ҳаракатларни бажарганлар.

Ишлаб чиқариш муваффақиятига бағишланган сеҳргарлик ҳаракатлари, ишлаб чиқариш характериға қараб, турли шаклларда ва ҳар хил мақсадларда ўтказилар эди. Бундай ҳаракатлар ибтидоий жамоа аъзоларининг умумий манфаати йўлида қилинар эди.

Ибтидоий жамоа ишлаб чиқарувчи кучлар ривожининг даражаси пастлиги, кишилар ҳаётининг уруғ ва қабила муносабатлари тор доираси билан чекланганлиги, табиат кучлари олдидаги ожизлик диннинг илк шаклларида ўз инъикосини топган. Бу ожизлик ибтидоий одамнинг содда, юзаки тасаввурларига асосланган сохта, сеҳргарлик усулларини қўллашга мажбур этган. Ожизлик, қадимги одамларнинг ҳар доим мўъжизага ишониш билан хаёлдагина мақсадга эришишиға мадад берган.

Ибтидоий динлардаги хаёлий инъикос маҳсули бўлган тоғ, сув, бўрон, куюш, момақалдиروق худоси каби тасаввурлар турли-туман бўлсада, улар олий ва паст табақаларға ажратилган эмас. Бундай ажратиш жамият тараққиётининг кейинги босқичларига ўтилгандан сўнг юз бера бошлади.

Жамият тараққиётига мос равишда ишлаб чиқарувчи кучлар ҳам ўзгариб, ривожланиб борган. Ишлаб чиқаришни ташкил этувчи ва бошқарувчи кучлар - кишилар ҳам табақаланишда давом этган, дунёқарашлари кенгай борган.

Дин ва этномаданият тарихи. Маълумки, диний онг ижтимоий онг шаклларидан бири бўлиб, унинг мавжудлиги ҳам ижтимоий борлиқ билан белгиланади. Кишиларнинг ижтимоий, маънавий ҳаёти моддий асос (базис)ға боғлиқ. Ижтимоий ҳаёт жамият билан табиат орасидаги бирликнинг муайян кўриниши бўлган ҳукмрон ишлаб чиқариш усулининг тараққиёт даражасига асосланади. Демак, ижтимоий борлиқ, бир томондан, жамият билан табиат орасидаги бирликни, иккинчи томондан, жамият аъзолари орасидаги ўзаро муносабатни қамраб олади. Диний онг ижтимоий онг шаклларидан бири сифатида ана шу муносабатнинг муайян шаклларининг инъикосидир.

Ижтимоий борлиқ кўп шаклларға эға бўлган мураккаб ижтимоий

ходисадир. Шундай экан, унинг инъикоси ҳисобланган ижтимоий онг ҳам турли шаклларга, жумладан, диний онгга бўлинади. "Дин" атамаси қадимий сомит ва яҳудий тилларидан келиб чиқиб, шу холида араб тилига ўтган. Ҳозирги пайтда "дин" атамаси орқали муайян дунёқараш, ҳис-туйғу, тасаввур ва урф-одатлар асосида одамлар, уларнинг уюшмалари, ва маросимлар, халқлар ва миллатларнинг яқинлашуви, маънавий, жумладан ахлокий қарашлардаги ҳамфикрлилик англашилади. Ислом нуқтаи назаридан дин "Аллоҳ йўли" дир. Диний иймон ва эътиқод эса шу йўлнинг тўғрилиги, ҳақлигига ишончдан иборат бўлган руҳий ҳолатдир.

Диндор ўз тасаввурида ўзининг тоат-ибодатга оид ҳаракатлари орқали илоҳий куч билан бевосита алоқа боғланиш ўрнатади. Дин муайян таълимотлар, ҳис-туйғулар, тоат-ибодатлар ва диний ташкилотларнинг фаолиятлари орқали намоён бўлганлиги учун улар диннинг элемент (қисм) лари деб аталади. Бу таркибий қисмлар бир-бирлари билан узвий боғлиқ бўлиб, диннинг мавжудлиги, ҳам таркибий қисмларнинг борлигини тақозо қилади. Диннинг таркибий қисмлари орасида диний онг, диний тасаввурлар етакчи ўрин эгаллайди. Бинобарин, диний маросимлар, диний психология, диний бирлашмалар эса диний тасаввурларни мустаҳкамлайди ва узок даврларда яшаши учун хизмат қилади.

Диний онг бир-бири билан боғлиқ, ўзаро муайян даражада ижобий мустақил бўлган диний мафкура ва диний психикадан иборат. Диний мафкуранинг вужудга келиши ва шаклланиши синфий жамиятда рўй берган ақлий меҳнатнинг жисмоний меҳнатдан ажралиши ва бунинг натижасида вужудга келган дастлабки қоҳинлар, кейинчалик руҳонийлар фаолияти билан боғлиқ. Улар ўз ғоявий фаолиятларида диний мафкурани яратадилар ва буни асослаш, тарғиб қилиш билан шуғулланадилар.

Диний психология - руҳий ҳолат бўлиб, диний мафкурадан анча олдин вужудга келган. У оддий диндорларнинг ҳис-туйғулари билан боғлиқ одатлари, кайфиятларидан ташкил топади. Диний мафкура диний психик ҳолатни ғоялар билан мустақкамласа, буниси диний мафкурани ҳис-туйғулар, одатлар воситасида чуқурлаштиради. Диний мафкура ҳамма вақт ҳам диний психик ҳолатлар билан тўла мос келавермайди. Ҳозирги даврда оддий диндорларнинг хатти-ҳаракатларидаги исломга хос бўлган ва ибтидоий динларнинг элементлари бунга мисол бўла олади. Буларга пол очириш, кинна солдириш, иссиқ-совуқ қилдириш, ва ҳ. к. лар қиради.

Диннинг таърифи, унинг таркибий қисмлари, диний онг даражаларини билишнинг илмий, амалий аҳамияти шундаки, у кишилар ҳаётидаги диний ва диний бўлмаган ҳаракатларни бир-биридан фарқдаш, уларга алоҳида-алоҳида ёндашиш имконини беради.

Дин билан идеалистик фалсафа кўп жиҳатдан бир-бирига яқин туради. Ҳар иккаласи моддий оламнинг мавжудлигини, унинг пайдо бўлиш сабабларини шу моддий оламдан ташқарида деб билади.

Динда оламини яратувчи Худо ёки худолар ҳисобланса, идеализм "мутлақ ғоя", "дунёвий руҳ", "дунёвий ақл" ва шу каби маънавий омилларни моддий оламдан устун қўяди. Айни вақтда, булар бир-бирларидан жиддий

фарқланадилар. Динда олдин эътиқод, сўнг мантиқ бўлса, фалсафий идеализмда олдин мантиқ, сўнг ишонч илгари сурилади.

Жамият моддий ҳаёт шароитларининг таъсири остида вужудга келган дин тарихий ва ижтимоий ҳодисадир. У ижтимоий тараққиётнинг муайян босқичида, маълум бир сабабларга биноан вужудга келган.

Ғайритабиий кучларга ишониш шаклидаги дастлабки диний қарашлар уруғчилик тузумининг илк даврларида, яъни бундан тахминан 50-70 минг йиллар илгари пайдо бўла бошлаган. Улар қаторига табиатдаги ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, барча нарса ва ҳодисалар қудратли ва сеҳрли кароматга эга деган тасаввурлар билан боғлиқ бўлган тотемизм, анимизм, фетишизм, магия, яъни сеҳргарлик кабилар кирган. Диннинг мазкур ибтидоий шакллариининг элементлари ҳозирги замон жаҳон динларида ҳам ҳамон сақланиб келмоқда.

Диний онг, диний тасаввурлар жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тузумининг характериға мувофиқ равишда келиб чиққан ва ривожланган. Ибтидоий жамоа тузуми емирилиши даврида «политеистик, яъни кўп худоликка асосланган динлар пайдо бўлган. Ишлаб чиқариш қуроллари ва воситалариға хусусий мулкчилик келиб чиққач, бир неча уруғ, қабила, элат, халқларни бирлаштирган йирик давлатлар вужудга келгач, яқка худолик тўғрисидаги диний тасаввур ва таълимотлардан иборат бўлган монотеистик динлар вужудга келган. Улар қаторига милоддан аввалги VI-V асрларда Марказий Осиёда шаклланган зардуштийлик, буддавийлик, яҳудийлик, кейинчалик вужудга келган христианлик, ислом киради. Ҳозирги даврда жаҳон халқлари эътиқод қилаётган монотеистик динларда политеизмнинг тасаввурлари қисман бўлсада сақланиб келмоқда.

Марказий Осиё халқлари тарихий тараққиётида турли диний ғалағовурлар, диний тизимлар бўлиши билан бирга, уларнинг ўзига хос миллий қадриятлари ҳам ривожланиб, диний қадриятлар билан уйғунлаша бориши халқларнинг этномаданиятини шаклланишиға олиб келган.

Динларнинг пайдо бўлиши, қарор топиши ва қайта тикланишининг гносеологик, ижтимоий ва психологик илдизлари мавжуддир. Унинг илдизлари ўзаро алоқадорликда бўлиб, ижтимоий тараққиётнинг турли босқичларида уларнинг эгаллаган ўрни ҳам, одамларға таъсир даражаси ҳам гоҳ кучайиб, гоҳ пасайиб туради. Бу илдизлар туфайли дин тарқалиб, қарор топиб, амал қилиб, гоҳ авж олиб, гоҳ заифлашиб туради. Масалан, ҳозирги даврда умумбашарий (глобал) муаммолар, чунончи озик-овқат етишмаслиги, хом ашёнинг камайиб бораётганлиги, энергия танқислиги, аҳолининг тез кўпайиб бораётганлиги, термо-ядро уруши хавфи кучаяётганлиги, атроф-муҳитнинг тобора ифлосланаётганлиги, экологик вазият, яъни ахлоқий бузилиш (сиёсий, диний экстремизм, террорчилик, коррупция, ўғрилиқ, талончилик, бузғунчилик ва ҳ. к.), тобора кўпроқ тахдид, хавф-хатар туғдирмоқда.

Дин кишилар ўртасидаги муайян муносабатлар ва диний ташкилотларнинг фаолиятидан ҳам иборатдир. Диннинг ҳамма таркибий қисмлари сингари диний муносабатлар ва диний ташкилотлар фаолияти ҳам

ижтимоий вазиятлар билан белгиланади. Буларнинг фаолияти нисбий мустақилликка эга бўлиб, кишиларнинг воқеликка бўлган муносабатига муайян даражада ижобий ёки салбий таъсир этиб туради.

Диний тушунчалар, тасаввур ва кайфиятларга мослашиб, буларнинг бевосита таъсири натижасида вужудга келадиган диндорлар ўртасидаги алоқадорлик ва диний жамоа, уюшма ва ташкилотларнинг фаолиятлари диний муносабатлар деб аталади. Бундай муносабатлар ижтимоий, ғоявий, мафкуравий муносабатларнинг турлари бўлиб, муайян дунёқарашни шакллантиради.

Жамиятда диний муносабатлар алоҳида мавжуд бўлмайди, зеро ижтимоий муносабатларнинг бошқа турлари, чунончи сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, маънавий муносабатлар, меҳнат жараёнлари билан узвий боғлиқ бўлиб, улар бир-бирини озиқлантириб туради.

Диний муносабатлар, биринчидан, ҳар бир диний жамоа, уюшма, ташкилотлар орасидаги, иккинчидан, диний ташкилотлар ўртасидаги ва учинчидан, ташқи муносабатлар доирасидаги алоқаларга бўлинади. Бу алоқаларнинг объекти ва субъекти диний жамоалардир, улар диний эътиқодга асосланган дунёқарашга эга бўлган кишилар бирлигининг муайян шакли ва диний уюшманинг бошланғич элементидир. Бу бирликнинг асосий белгилари қуйидагича:

1) диний эътиқод, мақсад ва вазифалар бирлиги; 2) диний маросимлар ва ундан ташқаридаги фаолиятларнинг бирлиги; 3) этник бирлик туйғуеи; 4) жамоа аъзолари орасидаги ўзаро тақсимланган мавқе ва вазифаларнинг бирлиги.

Диний жамоаларнинг тузилиши анъаналар ва урф-одатлар, қуқуқ ёки умумий дастурлар, қоида, фатволар билан белгиланади. Булар махсус мезонлар асосида расмий ва норасмий гуруҳларга: -"жамоа кенгаши", "руҳонийлар", "қавмлар" ва "ваъзхонлар" га, диний ва хўжалик, молия ишлари билан шуғулланувчи гуруҳларга бўлинади.

Муайян шароитларда диний жамоа қўшничилик, кишлок ва маҳаллачилик жамоасига мос келган. Бунда диндорлик даражаси юқори ва чуқур бўлади. Жамиятнинг таракқий этиши жараёнида ижтимоий муносабатлар тармоқланади. Унда шаҳарнинг мавқеи ортиб борган сари турли ахлоқий ва миллий гуруҳлардан ташкил топган ишлаб чиқариш жамоалари ҳосил бўлган ва кўпайиб борган сари диний жамоалар мустақил тус олган. Ҳозир ҳам шундай. Масалан, исломда дастлабки мусулмон жамоаси 622 йили Мадинада муҳожирлар ва ансорлардан иборат ҳолда ташкил топган. Кўп ҳолларда диний бирлик географик жойлашиш жиҳатидан этник бирликка мос келгани учун дин этник миллий бирлик маъносини ҳам англатган. Диний уюшмалар фаолияти ўз аъзоларининг яшаётган жойи билан чекланади. У ихтиёрий ва мустақил ташкилот бўлиб, моддий жиҳатдан ҳам ўз-ўзини таъминлайди. Диний ишларни бошқариш, диний мол-мулк ва пул маблағлари билан боғлиқвазифаларни бажариш, ташқи алоқаларни йўлга қўйиш учун диний уюшма аъзолари ўз орасидан ижроия органини сайлайди. Диний ташкилот бу динга ишонувчиларнинг ва диний жамоаларнинг

уюшмасидир.

Дунёқарашнинг тарихий шакллари

Ўрта Осиё халқлари исломгача эътиқод қилган зардуштийликда диний қараш ва тасаввурлар дунёвий ишларга фаол муносабатда бўлишга чақирилган. Хусусан, бу динда чорва молларини боқиш, дехқончилик билан шуғулланиш диндорликнинг асосий белгиси, вазифаси даражасига кўтарилган. Такводорликнинг асосий белгиси чорвага, оилага эга бўлиш ва дон экишдир. Дон эккан киши такводорлик уруғини экади. Бунга ихлос кўйиш 10 минг марта ибодат қилиш билан баробар, юзлаб қурбонлик қилишга тенг деб ҳисобланган. Бу зардуштийликнинг ғоят муҳим ижобий томони эди.

Бу даврдаги кишиларнинг дунёқарашини ўзига хослиги билан ажралиб туради. Зеро, улар фақат диний тасаввур ёки кўрсатмалар билан чекланмасдан балки табиатга, ижтимоий-иқтисодий муносабатларга ҳам ўз қарашларини йўналтирганлар.

Марказий Осиё халқлари шаклланиш тарихининг мураккаб ва ўзига хос томонлари мавжуддир. Бу вазият уларнинг диний эътиқод ҳамда дунёқарашларида ҳам ўз аксини топган. Бу тарихий жараённинг мазмунини диннинг қадимги шакллари ва элементлари, зардуштийлик, монихейлик, буддизм, христианлик, яҳудийлик ва исломдан ташкил топган динларнинг тарихи ташкил қилади. Қайд килинган бу динлар Марказий Осиё халқлари тарихида олдинма-кетин ўрин олган.

Бу ҳудуд халқларининг дастлабки манзилгоҳлари Фарғона водийси тош даврида, яъни эраизгача бўлган 1 млн. - 500 мингинчи йилларда вужудга кела бошлаган. Қуйи палеолит давридаёқ (эраизгача бўлган 10 минг йиллар) бу ерларда Тешиктош, Шеробод ва бошқа маконлар маънавий маданиятининг шаклланишини ифода этувчи қояларга ўйиб тасвирланган расмлар, ҳайкалтарошликнинг энг оддий турлари пайдо бўла бошлаганди. Ибтидоий одамлар ўсимлик ва ҳайвонларнинг рамзий ифодаларини ҳаёлий тарзда ўзаро бириктирган, уйғунлаштирган. Бу илк бадиий асарлар воқеликни инсоннинг реал ва ҳаёлий ўзлаштиришларини ўзида ифода этган. Кейинчалик, неолит даврида "муқаддас" ҳайвонларга, она-худога бағишланган ҳайкаллар, тоат-ибодатлар, диний урф-одатлар билан боғлиқ буюмлар пайдо бўла бошлаган.

Синкретизм¹ фақатгина инсон томондан воқеликни ҳақиқий ва ҳаёлий тарзда ўзлаштирилганининг мураккаб кўринишида ўзаро уйғунлашганини, бирикканини ифодаламайди. У қадимги одамларнинг тафаккурини ҳам узлуклилик ва узлуксизлик хусусиятини, уни аниқ буюм ва ҳодисалар орқали ифода этилишини ҳам билдиради. Ушбу нуқтаи назардан ёндошилганда фетишизм-айрим нарса ва ҳодисаларда ғайритабиий ҳислатлар, сифатлар бор деб билиш диний тасаввурларнинг энг қадимга шакли бўлиши мумкин деган фикрга борамиз. Ҳар қандай нарса ва ҳодисалар-тош, ёғоч, ғор, булоқ, дарахт ҳоҳ табиий бўлсин, ҳоҳ инсон

¹ Синкретизм - юнон тилидан олинган сўз бўлиб, бирор нарса, ҳодисанинг дастлабки, бир-бирдан ажралмаган, қоришиқ ҳолатини англатади.

меҳнати орқали яратилган сунъий бўлсин, барибир, фетиш сифатида кўриниши мумкин. Кўзмунчок, шунга ўхшаш тақинчокларни тақиб юриш одатлари Марказий Осиёнинг деярли ҳамма халқлари орасида ҳозир ҳам учраб туради. Бирок, шуни ҳам назарда тутиш керакки, айрим ҳолларда тумор, кўзмунчок, муқаддас ёзувлар диний хизматлар билан бир қаторда бадиий жиҳатдан ҳам муайян вазифаларни бажарганлар. Улар маҳаллий халқларнинг айрим тарихий маданий анъаналарини ҳам ифода этган. Ана шулардан бир тури аниматизм диний тасаввурларнинг ўзгариб бориши ва тараққиёти нуқтаи назаридан фетишизмга нисбатан юқорироқ босқичдир. Ҳозирга қадар бизнинг сўз бойлигимизда аниматизмга хос бўлган қарашлар билан боғлиқ бўлган сўз бирикмалари учрайди. Бунга "ёмғир келяпти", "куёш чиқяпти", "тонг отаяпти" кабилар мисол бўлади.

Шундан сўнг нарса, ҳодисаларни бутун мавжудотларни "иккилантириш", яъни уларнинг инсон кўзига кўринмайдиган "жони", "руҳий" мавжудлиги ҳақида дуалистик тасаввур шакллана борган. Бундай тасаввурларни инглиз тарихчиси, элшуноси Э.Тайлор анимизм - табиатдаги нарса ва ҳодисаларни бошқариб борадиган жон ва руҳларнинг мавжудлигига ишонч деб атаган.

Шарқ халқларининг қадимги диний қарашларида самовий жисмларга, ҳодисаларга итоат қилишлар ҳам кенг ўрин олган. Бу борада юлдузлар ҳаракатига кенг ўрин берилган. Марказий Осиё халқларининг «Тангри» га ишониши, самовий жисм ва ҳодисаларни муқаддаслаштиришлар билан боғлиқ қадимги бир қанча диний тасаввурларнинг ўзаро уйғунлашувининг натижасидир. Кўпгина туркий халқларда Тангри худо сифатида осмонга, ерга, ойга нисбатан ҳам қўлланилган. Бу вазият осмон, ер, сув, тоғ худоларини у даврларда бир-биридан ажратилмаганлигидан далолат беради. Шарқ халқлари орасида аждодлар руҳларига сиғинишлар, улардан мадад кутишлар, ер, инсон саломатлиги учун фойдали бўлган чашма ва булоқларни муқаддаслаштиришлар, улар билан боғлиқ қурбонликлар қилишлар ханузгача учраб туради. Тоғ баландликлари, довонлари, сўқмоқлари билан боғлиқ руҳлар энг кучли ва қудратли руҳлар ҳисобланган. Улар шарафига бағишланган тош буюмлари, муқаддас тепаликлар, сунъий тўсиқлар, айрим ҳолларда эса хом ғиштлардан қурилган гумбаз том билан ёпилган махсус иншоотлар барпо қилинган. Одатда булар атрофига тоғ эчки ва қўйларининг шохлари териб қўйилган, узун таёқларга бир тутам жун, латта, пахта ва ёввойи кўтосларнинг думлари осиб қўйилган. Ҳозирда ҳам бундай "муқаддас жойлар"да, гарчи ҳеч ким дафн қилинмаган бўлса-да мазорлар деб аталаверади. Булар исломга гарчи зид бўлса-да, ислом билан боғлиқ маросимчилик, тоат-ибодатларнинг таркибий қисмига айланиб қолган. Диннинг қадимий шаклларида она худо (Онахит) билан боғлиқ тасаввурлар ҳам киради. Она худо ҳосилдорликнинг, мўл-кўлчиликнинг рамзий ифодаси, оила ўчоғини, янги ёш авлоднинг ҳомийси ҳам ҳисобланган. Ўзбеклардаги Анбар она, қирғизлардаги Умой энелар шулар жумласига мансубдир. Деҳқонларда "Бобо деҳқон" ҳақидаги тасаввур ҳам шулар қаторига киради.

Ўрта Осиё халқларининг илк қарашлари тарихи тотемистик қарашлар

билан ҳам боғлиқдир. Бу қарашлар асосан йиртқичларни муқаддаслаштириш орқали намоён бўлган. Муайян инсонлар гуруҳлари ҳайвон туридан келиб чиққан деб фараз қилиш тотемистик қарашларнинг асосий мазмунидир. Масалан, ит, бўри, кийик ёки буғу, бургутлар туркий халқларнинг бош тотемлари ҳисобланган. Улар муайян уруғларнинг асосчиси ва ҳомийси деб келинган. Энеолит даврига келганда эса (эрамыздан 3-5 минг йиллар) сопол идишларда ўсимликлар, буюмлар, геометрик шаклларгина эмас, тоғ эчкиси ва кўйлар аждаҳоларнинг тасвирлари ҳам учрайди. Шунга кўра қадимги одамлар ёввойи ҳайвонларни бу дунёда эмас, балки ўзга дунёда - ғайритабиий мавжудотлар, худолар, руҳдар дунёсида яшайдилар ва одамлар билан худолар орасидаги боғланишларда воситачилик вазифасини бажарадилар, деб тахмин қилганлар. Чунончи, туркман халқларининг афсоналарига кўра бургут одамлар учун эмас, балки эчкилар ва уларнинг болалари учун ёмғирни ёғдиради. Қозоқларда туғиши яқинлашган ва янги туққан аёлни ёвуз руҳ ҳисобланган "алвасти" дан асрашда бургутдан фойдаланиш ҳақидаги тасаввурлар сақланиб-қолган. Ўзбек ва тожик халқларининг миллий бош кийими - дўппиларда қушларнинг, жумладан, мусичанинг тасвири учрайди, деярли ҳамма ерларда болаларни кўз тегишлардан, бало-қазолардан сақлаш мақсадида уккининг пати ва панжаларидан, кўзмунчоқлардан фойдаланилган. Тожикистоннинг узок тоғли вилоятларидан бирида яшовчи элатлар кабутарларни ханузгача инсон руҳи деб қараб, уларга озор бермайдилар, истеъмол қилмайдилар, эъзозлайдилар. Марказий Осиё халқларининг илк диний қарашларида туя ва отларни муқаддаслаштириш кенг ўрин олган. Бу жараён эрамыздан олдинги даврларда кўчманчилик турмуш тарзи ва у билан боғлиқ хўжалик ишларининг шаклланиши туфайли янада ривожланган. Эрамызнинг III-IV асрларидан бошлаб 300 йилдан кўпроқ давр мобайнида қадимги Бухорода зарб этилган тангаларда, гарчи турли-туман кўринишларда бўлса ҳам, туянинг тасвирлари акс эттирилган. Марказий Осиё халқларининг диний қарашларида бундай ҳайвон шаклларидаги муқаддаслаштиришларнинг қолдиқлари узок даврлар мобайнида сақланиб қолган. Чунончи, бу вазият Сиёвуш (бу "қора айғир от тойча" маъносини англатади) билан боғлиқ қарашларда ҳам ўз ифодасини топади. Бу ўша давр кишиларида муайян дунёқарашни акс эттирган.

Фетишизм, анимизм ва бошқа шу қабиладан иборат бўлган қадимги халқларнинг илк диний қарашлари уруғчилик тузумининг емирилиши ва унинг ўрнида синфий табақавий жамият ташкил топиши жараёнида ўзгариб борган. Овчилик билан боғлиқ, сеҳргарлик, афсунгарлик ва тотемистик ҳислатларга эга бўлган қараш ва ҳаракатлар, кейинчалик руҳлар ёки шайтонлар ҳақидаги тасаввурларга, нарса ва ҳодисаларни, одамларни иккилантиришга, яъни бир-бирига нисбатан мустақил моддий ва руҳий томонлари бор деган қарашларни вужудга келтирган. Шайтонлар ҳақидаги қарашларнинг вужудга келиши, дин тарихидаги муҳим ҳисобланган босқич, кўп худоликнинг (политеизм) мавжудлиги билан ўзаро туташиб кетган. Марказий Осиё халқларининг пари, жин, шайтон, аждаҳо, дев, алвастилар

хакидаги тасаввурлари озми-кўпми бир-бирларига анча ўхшашдир. Бу ғайритабиий кучлар ўзларининг хислатлари, одамларга бўлган муносабатларига кўра, шартли тарзда уч гуруҳга бўлинади: биринчи гуруҳга одамларга ҳомийлик килувчи, айна вақтда уларга зарар ва хасталик ҳам келтирувчи бўлиб, уларни зарар-заҳматидан қутулиш ва раҳм-шафқатига эга бўлиш учун ис чиқариш, қурбонлик орқали халос бўлиши мумкин деб ҳисобланган руҳлар киради. Буларга мазорларда яшайдиган арвоҳлар, руҳлар, ўт-ўчоқлар билан боғлиқ диний тасаввурлар ва маросимлар мисол бўла олади. Иккинчи гуруҳга, инсонларга зиён келтирувчи алвасти, ажина, дев, аламон, сарқиз, олмоз кабилардан иборат бўлган руҳий, ғайритабиий кучлар киради. Учинчи гуруҳга эса, инсон билан ўзига хос тарзда жинсий муносабатда бўла олади деб тушунилган парилар киради. Ҳозирда ҳам баъзи туманларда буларга бағишланган махсус маросимлар ўтказилади. Чунончи, жониворлар сўйилади, ҳолвайтар, қатлама ва ҳоказоларга ўхшаш маросимчилик таомлари тайёрланади.

Юқоридаги тасаввурлар пайдо бўлган даврлардан бошлаб сеҳргарлик вужудга кела бошланган. Бунинг асосий белгиси айрим одамлар сеҳргарлар инсонлар билан руҳлар ўртасидаги муносабатларда воситачилик вазифасини бажара оладиган хислатларга эга деб ишонишдир. Махсус кийим кийган, чилдирма ушлаган ва бошқа турли нарсалар таққан сеҳргарларнинг халқ ўртасида рақс тушиб, жазавага кириб руҳлар билан "алоқа боғлаши" ва улардан маълум йўл-йўриқ олиши сеҳргарликнинг асосий маросими ҳисобланган. Сеҳргарлар асосан руҳий, асаб касалликлари билан оғриган кишиларни "даволашган", каромат кўрсатиш билан шуғулланишган. Каромат мўъжиза кўрсатишни ва сеҳргарларнинг айрим вазифаларини яна бир алоҳида тоифадаги кишилар азайимхон, шомон, дуохонлар ҳам бажаришган. Сеҳргарлик бир қанча диний тартиб ва усулларни ўзига хос равишда "пайвандлаган".

Касалликларни сеҳргарлик усули билан даволашга уринишлар ханузгача Марказий Осиё халқлари орасида учрайдиган ибтидоий турмуш тарзининг энг турғун бўлагидир.

Диний тасаввурларнинг дастлабки шакллари мавжудлик давриданок диний ишонч, тоат-ибодат, афсунгарлик, сеҳргарлик, жодугарлик ўз мақсадларига, йўналишларига кўра яхши ва ёмонларга ажратилган. Кишиларни ё овчилик, ё алоҳида малака, билимни талаб қиладиган бошқа хунар билан, боғлиқ бўлган турларга бўлишган. Сеҳргарликнинг асосини хавф-хатардан сақлашга қаратилган махсус ҳаракатлар (дуо ўқишлар, ҳар хил ирим-сирим билан боғлиқ ишлар) ташкил қилган.

Кишилиқ жамиятининг илк босқичларида; тоат-ибодатлар билан боғлиқ ижтимоий ҳаётда жамоанинг, уруғнинг ҳамма аъзолари бир хил шаклларда қатнашганлар. Чунки бу босқичларда уруғдош ва қабиладошлар орасида ижтимоий тенглик ҳукм сурган. Кейинчалик уруғчилик-қабилачилик тузумининг емирилиш даврида, масъул кишилар учун махсус жойлар, руҳонийликни касб-хунар қилиб олган кишилар тоифаси (қохинлар, сеҳргарлар ва бошқалар) вужудга келган.

Диний тасаввурларнинг илк шакллари Марказий Осиё халқларининг дунёқарашида ўзига хос даражада шаклланиб кейинги диний қарашларининг таркибий қисмларида тарихий шароитлар таъсирида ўзгарган ҳолда сақланган: уларнинг санъати, маданияти ва турмушига ҳам муайян даражада таъсир кўрсатган. Жамият тараққиётининг кейинги босқичларида миллий ва жаҳон динлари вужудга келиши билан диний эътиқодга эга бўлган кишиларнинг дунёқарашида қадимий тасаввурлар ўрнини янги диний таълимотларга асосланган қарашлар секин-аста эгаллай бошлаган.

Таянч сўзлар:

1. Диншунослик.	6. Магия.
2. Дин.	7. Этномаданият.
3. Анимизм.	8. Синкретизм.
4. Фитишизм.	9. Тотемизм.
5. Шомонизм.	

Такрорлаш учун саволлар

1. Дин, унинг элементлари хусусида қандай тушунчаларга эгасиз?
2. Диннинг ибтидоий шакллари ҳақида нима биласиз?
3. Миллий ва диний қадриятларнинг халқлар этномаданият шаклланишига қандай таъсири бўлган?
4. Мустақиллик шароитида диний муносабатларнинг ўзига хос томонлари нимада?

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – ватанамиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Т.: Ўзбекистон, 2010.
2. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари – энг олий қадрият. – Т.: Ўзбекистон, 2005.
3. Беруний Абу Райхон. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. // Беруний А.Р. Танланган асарлар. 1-жилд. –Т.: 1968.
4. Ислом энциклопедияси. – Т.: Ислом университети, 2004.
5. Токарев С.А. Ранние формѹ религии. – М.: Политиздат, 1990.

3-МАВЗУ. ДИН ТУРЛАРИ, ЗАРДУШТИЙЛИК ВА МИЛЛИЙ ДИНЛАР

Режа:

1. *Қабила ва миллий динлар (Иудаизм, Ҳиндувийлик, Конфуцийчилик, Даосизм).*
2. *Диннинг ижтимоий онг шаклларида бири эканлиги.*
3. *Зардуштийлик таълимоти ва ахлоқи.*

4. Қабила ва миллий динлар (Иудаизм, Ҳиндувийлик, Конфуцийчилик, Даосизм).

Кишилик жамияти тарихида дин шакллари турли-туман бўлган. Аммо ҳар қандай дин муайян, конкрет тарихий шароит ва ижтимоий муносабатларга мувофиқ ҳолда пайдо бўлган, ўзгарган ҳамда ривожланган. Дин шакллари шартли равишда учта асосий гуруҳга бўлиш мумкин: уруғ-қабила динлари, миллий динлар ва жаҳон динлари.

Уруғ-қабила динларида кишиларнинг табиат билан боғлиқ бўлган муносабатлари, ишлаб чиқаришга оид фаолиятлари (овлаш, овқат излаш ва тўплаш) билан бир вақтда уларнинг ибтидоий ташкилотчилик хусусиятлари ҳам акс этган. Уруғчиликнинг илк даврларида табиат диний эътиқоднинг асосий объекти ҳисобланган. Ўша давр кишилари қайси географик минтақада яшашлари ва қандай турдаги меҳнат билан шуғулланишларига боғлиқ ҳолда буюм ва ҳодисаларнинг турли жиҳатларини илоҳийлаштирганлар. Масалан, ов билан шуғулланувчи қабилалар учун ҳайвонларнинг турли зотларига сиғиниш, деҳқончиликнинг ғоят содда шакллари билан шуғулланувчилар учун эса ўсимликлар ва самовий жисмларга сиғинганлар.

Ишлаб чиқарувчи кучлар тараққий қилиб, ижтимоий муносабатлар такомиллаша борган сари кишилар онги ҳам ўса борган. Даврлар ўтиши билан кишиларнинг табиат ҳодисаларига муносабатлари ҳам ўзгара борган. Инсоннинг табиатдаги тайёр маҳсулотларни йиғиб-териб, ов қилиб тирикчилик ўтказишдан деҳқончилик ҳамда чорвачилик билан шуғулланишга ўтиши жамиятда эркаклар роли оша боришига олиб келган.

Матриархат (она уруғи ҳукмронлиги) дан патриархат (ота уруғи ҳукмронлиги) га ўтилиши ва бу асосда вужудга келган янги ижтимоий муносабатлар диний тасаввурларда ҳам ўз аксини топган. Натижада эркак худолар ҳақидаги тасаввурлар биринчи ўринга чиққан. Урф-одат ва маросимларни уюштириш ва бажариш ҳам эркакларнинг иши бўлиб қолган. Шу тариқа аждодларга, уруғ, қабила бошлиқларига сиғиниш кучая борган. Диний мифологиядаги ота худо қабилга ҳаёти ва фаолиятида энг қудратли ҳомий ҳисобланган.

Ибтидоий жамоа тузумининг емирилган ва синфий табақаланиш бошланган даврда худолар ҳақидаги тасаввурларнинг шаклланиши улар билан боғлиқ бўлган урф-одат ва маросимларда ҳам муайян ўзгаришлар бўлишига олиб келган. Деҳқончилик билан шуғулланадиган қадимий

халқларда ҳалок бўлиб, қайта жонланадиган мавжудот худоларига сиғиниш, ер, сув, самовий жисмларни илоҳийлаштириш, шулар билан боғлиқ бўлган қурбонлик қилиш маросимлари пайдо бўлган.

Аммо ибтидоий жамоа тузуми даврида дин жиддий ўзгаришларга учраган бўлса ҳам, муайян бир тизимга айлана олмаган. Уруғ-қабил динларига хос диний ибодат-маросимлар Осиё, Африка, Жанубий Америка ва Океанияда яшовчи бир кднча халқларда ҳозиргача мавжудцир. Шунингдек бу дин шакллариининг элементлари ҳозирги замон миллий ва жаҳон динларида ҳам учрайди.

Миллий динлар деб, одатда, бир миллатга мансуб халқлар эътикод қиладиган динлар тушунилади. Бундай динлар шаклланишининг дастлабки ва энг сўнгги даврларини бир-биридан фарқлаш лозим. Дастлабки миллий динлар қулдорлик жамиятида вужудга келган бўлиб, одатда, политеистик, яъни кўп худолик динлари бўлган. Масалан, қадимги грек дини кўп худоликнинг ўзгинасидир. Зевс-пансион (қадимги грек тилида - бош худо) ҳисобланиб, бир укаси денгиз худоси, иккинчи укаси- ер ости подшолигининг худоси ҳисобланар эди. Шунингдек, муҳаббат ва гўзаллик маъбудаси, уруш худоси, қуёш худоси ва санъат ҳомийси ва бошқа яна бир қанча худолар бўлган.

Қулдорлик жамиятидаги дастлабки миллий динларнинг ўзига хос яна бир хусусияти охират тўғрисидаги тасаввурнинг пайдо бўлиши ва унга ишонишдир. Аммо бу даврда бундай тасаввурлар ҳали ҳам тўла шаклланмаган эди. Бу даврда қурбонлик қилиш кенг расм бўлиб ҳатто мажбурий маросимлардан бири ҳисобланар эди. Худолар йўлида мева-чева, ноз-неъматлардан тортиб, уй ҳайвонларининг барча турларигача, қадим замонларда эса ҳатто одамлар ҳам қурбон қилинар эди. Миллий динлар ривожланишининг сўнгги даврларига келиб одамлар ўрнига ҳайвонлар қурбон қилина бошланган. Шу билан бирга охират ҳақидаги тасаввурлар кенг тарғиб қилинади.

Миллий динлар элат-миллат динлари деб ҳам юритилади. Чунки улар уруғ-қабил динларидан фарқли равишда синфий жамият қарор топиши ва шаклланиши даврида вужудга келган ва ривожланган. Бинобарин, улар аввало элатнинг сўнгра, миллатнинг шаклланишини ўзларида акс эттирган.

Миллий динларда тасаввур қилинган худолар миллий худолар ҳисобланиб, ибодат-маросимлар асосан муайян элат ёки миллатникигагина мос тушар эди. Бинобарин, бу хилдаги қадимги динлар миллий давлат характерида бўлиши билан бошқа дин шаклларида ажралиб тураган.

Энг сўнгги даврнинг миллий динларига қуйидагилар киради: ҳиндуизм, жайнизм, сикхизм, даосизм, конфуцийлик, синтоизм ва иудаизм (яхудийлик).

Ҳиндувийлик - ҳозирги Ҳиндистонда тарқалган дин шаклидир. У эрамиздан олдинги динлар - брахманизм ва ведизмнинг эволюцияси натижасида эрамизнинг биринчи минг йиллиги ўрталарига келиб шаклланган. Шу даврдан бошлаб ҳиндуизм ҳукмрон динга айланган. Ҳозирги вақтда Ҳиндистон аҳолисининг ўрта ҳисобда 80 фоиздан ортиқроғи

хиндуизмга эътиқод қилади. Ҳиндуизм синкретик дин бўлиб, турли эътиқодлар, урф-одат ва маросимлар, маҳаллий диний эътиқод ва қарашларнинг мураккаб комплекси сифатида воқе бўлиб, уруғ-қабила динлари элементларини, брахманизм, буддизм ва жайнизмнинг асосий гоёларини қамраб олган. Ҳиндуизм ўзининг ягона ташкилотига эга эмас.

Ҳиндуизм инсоннинг туғилганидан то вафот этишигача бўлган ҳуқуқ ва вазифаларини белгилаб ва чеклаб қўяди. Шунинг учун унда маросимчиликка кенг ўрин берилган. Ҳиндуизм кишиларнинг ижтимоий тенгсизлигини оқлайди ва абадийлаштиради, руҳнинг ўлмаслиги ва кўчиб айланиб юриши (сансара таълимоти), қайта туғилиши (карма таълимоти), гуноҳ ишлар учун жавоб бериши, жаннат ва дўзах каби ақидаларни ўз ичига олади.

Ҳиндуизм политеистик дин бўлиб, ундан кўп худодилик элементлари сақданган. Диндорлар тасавурида бош худо Брахман Коинотнинг ижодкори ва яратувчисидир. Бундан ташқари ҳиндлар Вишну ва Шива худоларига ҳам эътиқод қиладилар. Ҳиндуизм таълимотида худонинг уч хил кўринишда тасаввур этилиши (тримурти) энг олий, илоҳий, якка худонинг уч хусусияти, деб талқин қилинади.

Ҳиндуизм таълимотича, олам пайдо бўлиб, емирилиб, йўқ бўлиб туради, яъни оламнинг яшаши прогрессив эмас, аксинча, регрессив характерга эга; ҳар бир давр оламнинг юксак ривожланган чўққисидан бошланиб, унинг инқирозга учраши билан тугайди, инсонлар гуноҳга ботиб кетгач, олам йўқолади.

Ҳиндуизм жамиятнинг табақаларга бўлинишини акс эттирувчи савоб ва жазо (карма) гоёсига асосан, инсон ҳаётида 4 та асосий мақсад бор, деб даъво қилинади: 1) дхарма - оила ва жамиятда диний талабларни бажариш; 2) артха - фойдали ишлар қилиш, зарур материалларга эга бўлиш; 3) кама - муҳаббат туйғуларига эришиш, ҳис-туйғуларни қондириш; 4) мокша - ўзгариш занжиридан бутунлай халос бўлиш.

Вишнуизм ва шиваизм оқимларининг вакиллари ўз худоларига бағишлаб минглаб катта-кичик ибодатхоналар қурганлар. Бу динга эътиқод қилувчилар "муқаддас жойлар", дарёлар ва бошқа ҳар хил нарсаларга сиғинадилар. Ҳинд халқи орасида ёвуз руҳларга эътиқод қилиш кенг тарқалган. Улар турли ҳайвонлар - ҳўкиз, сигар, маймун ва илон кабиларга ҳам сиғинадилар, уларни муқаддаслаштирадилар. Масалан, хиндуизм тарафдорлари сигирни саҳийлик манбаи ва гўзал аёл тимсолн деб ҳисоблайдилар. Руҳонийлар сигирларни сўймаслик ва гўштини емасликни тарғиб қиладилар. Аммо хиндуизм сигир сутини ичишни ва ундан хўжаликда иш ҳайвони сифатида фойдаланишни тақиқламайди.

Ҳинд халқи учун Ганг дарёси муқаддас ҳисобланади. Ҳиндуизм динига эътиқод қилувчилар Банорас шаҳрини ҳам муқаддаслаштиришган. Ривоятларга кўра, гўё Ганг дарёси қиргоғида киши ҳаётдан кўз юмса, нариги дунёдаги ҳаёти анча енгиллашар, жаннатга йўл олар деган диний фикр бор.

Ҳиндуизмнинг характерли хусусиятлари, юқорида қайд қилинганидек,

жамиятдаги кишиларни табақаларга - касталарга¹ ажратишдир. Ҳозирги пайтда кишиларни табақаларга бўлиш тақиқланган. Аммо табақаларга бўлиниш минглаб йиллар давом этганлиги ва кишиларнинг онгига чуқур сингаб кетганлиги учун бу масалада муайян кийинчиликлар юз бермоқда. Ҳиндуизмнинг "муқаддас" ёзувларига Веда², Упанишадлар³ киради. Кейинчалик "Махабхарата" ва "Рамаёна" достонига ўхшаш, диний маросимлар ва урф-одатлар сингдирилган ҳар хил афсона, ривоят, ҳикматли сўзлар, эпик достонлар пайдо бўла бошлади.

XIX асрнинг бошларида ҳиндуизм миллий-озодлик ҳаракати ғояларига катта ижобий таъсир кўрсатди. Шу билан ҳиндуизмда шовинистик диний эътиқодларни тарғиб қилган бир қатор ўнг тескаричи оқимлар ҳам пайдо бўлган.

Ҳозирги вақтда ҳиндуизм Ҳиндистондан ташқари Непал, Шри Ланка, Бангладеш, Гавана ва ҳиндлар яшайдиган бошқа ҳудудларда тарқалган.

Жайнизм - диннинг асосчиси сифатида эътиқод қилинадиган ярим афсонавий пайғамбар - Жина номи билан аталган бўлиб, эрамиздан олдинги VI асрда пайдо бўлган. Жайнизм брахманизмдаги кишиларни табақаларга ажратиш системасига қарши пайдо бўлган. Унинг таълимотида 24 пайғамбарга, айниқса, охириги пайғамбар - Вардхамана Махавира (лақаби "Жинна", яяяяяяяяяяяяяъни ғолиб исмидан олинган)га сигниш талаб этилади. Жайнизмда жоннинг ўлмаслигига, унинг бир моддий шаклдан иккинчисига кўчиб юришига ишониш марказий ўринни эгаллайди.

Инсон ер юзида қиладиган ҳар қандай ҳаракат ва иш ана шу жон билан тан бирлигида содир бўлади деб қараш. Жонни гуноҳдан сақлаш учун ҳаётда тўғри йўлни тутмоқ, яъни дин тарғиб қиладиган барча таълимотларга, талабларга сўзсиз итоат этиш ва эътиқод қилиш зарур. Жайнизмда дигамбарлар ва шветамбарлар номли йўналиши ҳам мавжуд.

Барча ҳинд динлари учун умумий бўлган кармалар ва нирвана ҳақидаги таълимот жайнизм диний таълимотида ҳам асосий ғоя қилиб олинади. Яъни, инсон нирванага эришиш учун янги карамани вужудга келишига йўл қўймаслиги лозим. Бунда кишининг кармаси қанчалар заифлашса, унинг ички дунёси шунча бойиб боради. Бу жараён рухнинг тўла озод бўлишига йўл очади. Бунинг учун Жиннага эътиқод қилиш унинг таълимотига ишониш ва у белгилаган ахлоқ нормалари (жониворларга зарар етказмасик, рост сўзлаш, ўғирлик қилмаслик, зино қилмаслик, таъмағирлик қилмаслик)ни бажариш талаб қилинади. Ахлоқий камолотга етишишнинг ва карма қонунидан қутулушнинг бирдан-бир йўли зоҳдлик ҳисобланади.

¹Ҳиндистонда кишиларни бир-бирига аралашмайдиган табақаларга; брахман (қоҳин)лар, кшатрий (ҳарбий)лар, вайший (савдогар), хунарманд, ўрта табақалар), шудрийларга, яъни бошқа табақаларга хизмат қилувчи энг паст табақа ҳисобланган хизматкорга бўлишдан иборат қатъий диний таълимотга асосланган.

² Ведаиар эрамиздан илгариги 11 минг йиллик ўрталаридан бошлаб пайдо бўлган. "Веда" - қадимги ҳинд тили - санскритда "билим" демақдир. Улар 4 тўпладан иборат: 1) гимнлар ва дуолар; 2) маросимчиликда ижро этиладиган гимнлар; 3) қурбонликка оид қоидалар ва дуолар; 4) ёвуз кучларга қарши дуо ва афсоналар.

³ Упанишадлар эрамиздан олдинги минг йилликлар бошларида пайдо бўлган. Упанишадлар - санскритча, "сирли таълимот" деган маънони англатувчи, ведаларни шархлаш жараёнида юзага келган ахлоқни ва бошқа характердаги рисоалар бўлиб, 250 га яқиндир.

Ҳозирги вақтда дунёда икки миллионга яқин жайнистлар мавжуд.

Сикхизм - (сикх – шогирд демакдир) XV асрнинг охири ва XVI асрнинг бошларида Шимолий-Ғарбий Ҳиндистонда ҳиндуизмга қарши йўналиш сифатида пайдо бўлган. Бу динга Панжобда гуру (устоз) Нанак (1469-1539) томонидан асос солинган. Унинг таълимотига эргашганлар ўз-ўзини сикхлар шогирдлари деб атаганлар. У майда хунарманд ва савдогарларнинг феодал зулм ва жамиятнинг табақаланишига қаршилигини ўзида акс эттирган.

XVI асрга келиб сикхлар жамоасига деҳқонлар ҳам қўшила бошлаганлар ва бу антифеодал ҳаракатни қувватлаганлар. Сикхизм монотеистик дин ҳисобланиб, жамоа бўлиб биргаликда ибодат қилишни инкор этади, руҳонийликни тан олмайди. Моддий оламдаги барча ҳодисалар сикхизм таълимотича, ягона худо - олий кучнинг ижоди, инсонлар эса худо олдида тенг, деб ҳисобланади. Бу дин таълимоти "Грантх Соҳиб" (Жаноб китоб) номли китобда изоҳланган. Сикхизмда диний раҳнамо — гуруга тўла бўйсунушга қаттиқ риоя қилинади. Сикхизм ҳиндуизм ва мусулмон суфизмига хос бўлган қатор ғояларни ҳам ўз ичига олган. Сикхизм таълимотига кўра, илоҳ Яратувчи, Сақловчи, Вайрон қилувчи сифатларни ўзида мужассам этган. У яратган дунё эса ўзгарувчан ва фонийдир. Сикхизм таълимоти бўйича Худога ибодат қилиш дунёвий ҳаётдан узилишни, роҳиблик йўлини тутишни англамайди, аксинча, оилавий ҳаёт, ижтимоий меҳнат қилишни англайди. Сикхизм таълимотига тўла амал қилиш пировард натижада туғилишлар занжирини узилишига ва инсонни Худо билан бирлашиб кетишига йўл очади. Сикхизм таълимотига эътиқод қиладиганлар ҳозирги кунда кам учрайди.

Даосизм - Эрамиздан олдинги IV-III асрларда Хитойда пайдо бўлган ярим фалсафий, ярим диний, синкретик таълимот. Унинг туб ғояси моддий оламдаги буюм ва ҳодисалар турли-туманлигининг моҳиятини таъминловчи, уларнинг мавжудлик сабаби ва манбаини ташкил этувчи "дао" тўғрисидаги тасаввурлардан иборат. Эрамизнинг II асрига келиб бу таълимот асосида диний қарашлар ҳам шаклланган ва у даосизм номинан олган. Бу дин қадимги дунё файласуфи Дао Цзи номи билан боғлиқ "Дао дэ цзин" китобидаги таълимотга асосланган.

Даосизмда моддий олам ҳақида содда диалектика элементлари ҳам мавжуд. У дунёдаги барча буюм ва ҳодисалар ўзгаришда, ҳаракатда, баъзи нарсалар тикланса, бошқалари сўнади, деб ғоят тўғри таълим беради.

Аммо қоҳинлар бу таълимот асосига диний ғояларни қўйиб, ғоят кўп руҳ ва худоларга ибодат қилишдан иборат диний тизимни яратдилар. Бу дин қоҳинлари "даос" номи билан юритилган. Улар учун роҳиблик, дарвешлик қилишдан ташқари, оила қуриш ҳам ман этилмаган.

Шу тариқа даосизмда оламни бошқарувчи уч худодикдан иборат худолар пантеони - қароргоҳи (Шан ди, Дао цзи, Пан гу) пайдо бўлган.

Даосизм дастлаб мулкдорлар ҳокимиятига қарши бўлиб, камбағаллар манфаатини ҳимоя қилган. Кейинчалик эса у ҳукмрон синфларнинг ғоявий қуролига айланган. Манъчжурлар сулоласи Цин ҳукмронлиги даврида (1644-

1911) даосизм диний таълимоти инқирозга учраган. Ҳозирги вақтда даосизм динига эътиқод қилувчилар жуда камчиликни ташкил этади.

Конфуцийчилик. Бу оқим қадимга Хитойда эрамиздан аввалги VI-V асрларда пайдо бўлган. Кейинчалик диний мазмун касб этган бу таълимотга маърифатпарвар Конфуций (Кун-Цзи, 551-479 йиллар) асос солган.

Конфуцийчилик таълимотида дунёқараш масалаларига гмна эмас, балки ижтимоий ахлоқ муаммоларига кўпроқ ўрин берилган. Унда "ахлоқли киши" бўлиш, донишмандлардан таълим олиш ҳақидаги гоълар илгари сурилади. Бу таълимотга кўра жамиятда ҳукм сурган "жень" инсонпарварликка риоя қилмоғи лозим. Бу эса камтарлик, онглилик, вазминлик, меҳрибонлик, одиллик, сахийликдан иборат. Инсон "жень" қонунини ўзлаштириш учун жамиятда тутган ўрнига қараб "ли" меъёрларини бажариши талаб этилади. Анъаналар, урф-одатлар шунга мувофиқ белгиланади. Паст табақа халқнинг "ахлоқий улуғ" бошлиқларга итоат қилиши зарурлиги шу билан оқланган.

Конфуцийчиликда кишиларни юқори ва қуйи табақаларга ажратишда уларнинг бойлиги ёки ижтимоий келиб чиқиши асосий роль ўйнамаган, балки бунда юксак ахлоқий фазилатнинг хизмати катта деб ҳисобланган. Бироқ бу ҳукмрон ва қарам табақаларга ажратшп бутунлай инкор этилади, деган гап эмас. Конфуцийнинг фикрича, табақаларга ажратиш тартиби эски анъаналарга асосланиши ва уни давлат бошқариши лозим. Номларнинг тўғриланиши, Чжен-мин сиёсати бу тартибларни амалга ошириш қуроли қилиб белгиланган. Чжен-мин сиёсати бўйича ҳамма нарса ва ҳодисалар ўз исмига мос келиши керак. Ана шунда ҳамма ўз ҳуқуқи ва мажбуриятини билади.

Эрамизнинг бошида конфуцийчиликка диний гоълар киритилган ва у диний таълимот сифатида талқин қилина бошланган. Конфуцийнинг қабри ёнига кўплаб ибодатхоналар қурилган, унга қурбонликлар қилина бошланган. Шу тарика Конфуций худо даражасига кўтарила бошлаган. XX аср бошларига келиб, Конфуций шарафига қурилган ибодатхоналар сони тобора кўпая борди.

Конфуцийчиликда олий илоҳий куч осмон ҳисобланиб, Хитой ҳукмрони эса худолар билан инсонлар ўртасидаги воситачи, "осмон ўғли", деб талқин қилина бошлаган. Хитой императорларини ҳатто худо даражасига кўтаришгача бориб етилган.

Конфуцийчиликда аждодларга ва руҳдарга сиғиниш муҳим ўрин эгаллайди. Шу боисдан қурбонлик қилиш, туғилиш, оила қуриш, дафн ва бошқа маросимлар тантанали режимда ўтказилади. Буларни давлат ҳокимлари, оила ёки уруғ бошлиқлари бошқарадилар.

Конфуцийчиликда кохинлар бўлмаган, дастлабки даврларда ҳеч қандай системали таълимот ҳам бўлмаган. Кейинчалик бу таълимотлар яратилиб, 13 та китобда, шарҳи эса 40 жилддан иборат китобда баён қилинган. Буларнинг энг аҳамиятли қисми 9 та китобдан иборат. Булар: "Сншу" (Тўрт китоб) ва "Уцзин" (Беш китоб)дир. Бу қонунлар ҳам диний "муқаддас", ҳам дунёвий донишмандлик манбаи ҳисобланади.

Конфуцийчилик тарафдорлари диний китоблардаги таълимотга қатъий

риоя қиладилар; бу таълимот мавжуд тузумнинг енгилмаслигини тарғиб қилганлиги учун Хитой феодализмнинг асосий мафкураси бўлиб қолган.

Синтоизм (синто - худолар йўли демакдир). Японияда кенг тарқалган, анъанавий миллий характердаги динлардан бири. Бу дин илк феодализм даврида (VI-VII асрлар) ривожланган ва уруғчилик, қабилачиликка хос анимистик ва шомонлик маросимлари йиғиндисидан иборат ҳолда вужудга келган. Синтоизм таълимотида Японияда жорий этилган ижтимоий-сиёсий тартибнинг мустаҳкамлиги ва ўзгармаслигига, куёш тангриси - Амаатэрасунинг наслидан деб ҳисобланган япон императори - Микадо ҳокимиятининг илохийлигига ишониш, император аجدодларини муқаддас деб тан олиш, аجدодлар шарафига тайинланган оила-уруғ маросимларини бажариш кабилар асосий ўрин эгаллайди. Синтоизмнинг пухта ишланган ақидалари йўқ. Диний маросимларни каннушлар деб аталадиган алоҳида кохинлар ижро этади. Каннушлик вазифаси наслдан-наслга ўтади. Ҳозирги вақтда японларнинг ярмидан кўпи синтоизм билан буддизмни тенг кўриб, хар иккаласига эътиқод қиладилар; ҳаётий маросимлар - туғилиш, никоҳ кабилар синтоизм ибодатхоналарида бажарилса, дафн этиш ва марҳумни хотирлаш маросимлари буддавийлик ибодатхоналарида ўтказилади.

Синтоизм билан буддавийликнинг бир-бирига таъсири кучли. Синтоистлар буддавийлик дини учун ибодатхоналар қуриш билан чекланмадилар, балки ўрта асрларга келиб синто-будда кўшма ибодатхоналари вужудга кела бошлаган. Синтоизмнинг ўзига хос хусусияти ўзи тарғиб қилган худога сиғиниш, бошқа миллат кишиларининг бу динга сиғинишини ман этишдан иборат. Синтоистларнинг муқаддас китоби бўлмаган, аммо ибодатхоналарда ёзилган диний афсоналар учраб туради. VIII асрга келиб оғзаки диний афсоналар асосида "Кодзики" (қадимги ишлар тўғрисида ёзувлар) номли диний китоб пайдо бўлди. Унда асосан императорлар сулоласининг келиб чиқиши илоҳийлаштирилган. VIII-X асрларда сиғиниш қоидалари ишлаб чиқилган ва худолар номи рўйхатга олинган эди.

1886 йилдан то XX асрнинг 40 йилларигача синтоизм Япониянинг давлат дини ҳисобланар эди. Натижада диннинг структураси ҳам ўзгара бошлади, илоҳий руҳдар ўрнига император шахси улуғланди. Синтоизмда миллий ибодатхоналар кўплаб қурилди. XIX асрнинг охирига келиб моҳиятини йўқота бошлаган синтоизм 1945 йилда давлатдан ажратилди. Ҳозирга пайтда синтоизм тарафдорлари унчалик кўп эмас, аммо уни замонга мослаштиришга уринишлар давом этмоқда.

Иудаизм - энг қадимги динлардан бўлиб, эрамиздан олдинги XIII асрда яҳудийларнинг миллий дини сифатида вужудга келган. Бу дин ўзининг асосий ақидаларини бевосита ўша даврда мавжуд бўлган политеистик динлардан олган. Унинг пайдо бўлиши ва мустақил монотеистик дин сифатида майдонга чиқиши марказлашган яҳудий давлатининг ташкил топиши билан узвий боғлиқдир.

Ҳозирги Фаластин ҳудудида қадимги замонларда дехқончилик ва чорваччилик билан шуғулланган кўчманчи яҳудий қабилалари яшаган. Бу

қабилаларда дин сифатида аиимизм, магия, фетишизм, сеҳргарлик ва турли ўсимлик ҳамда ҳайвонларга сиғиниш ҳукмронлик қилган. Яҳудий қабилалари ўзларини муайян ҳайвонларнинг номлари билан атаганлар. Иудаизмнинг "муқаддас" китоблар тўпламида ҳайвонларни ва ўсимликларни, табиатдаги даҳшатли, стихияли кучларни, арвоҳларни ва бошқаларни эъзозлаш излари бор.

Рухонийлар иудаизмнинг обрўсини кўтариш мақсадида яҳудийлар "мумтоз халк.", унга динни худонинг ўзи ато этган, деган фикрни илгари сурардилар; ҳозир ҳам қисман шундай. Бунинг исботи сифатида улар асрлар давомида жамиятда содир бўлган улкан ижтимоий ўзгаришлар иудаизм таълимотига ҳеч қандай таъсир кўрсатмади, у ягона миллий динлигача қолди, шунинг учун унинг ижтимоий ва гносеологик илдизлари ҳам йўқ, деб жар солмоқдалар. Аслида эса яҳудий халқининг ижтимоий-иқтисодий шароитига мувофиқ иудаизм, бошқа динлар каби, шакл ва мазмунини бир неча бор ўзгартирган.

Иудаизм политеизмдан монотеизмга ўтгунча бир қанча тарихий жараённи бошдан кечирган. Бу жараён ибтидоий жамоа тузумидан қулдорлик жамиятига ўтгунча бўлган даврни ўз ичига олади. Мана шу тарихий даврда яҳудий қабилаларни кўп худоларга эътиқод қилганлар. Ҳар бир қабиланинг, ҳар бир уруғ, ҳатто шаҳарнинг ўз худоси бўлган, шунингдек моддий олам ҳодисаларининг ҳар бир гуруҳи алоҳида худонинг номи билан боғланган. "Сенинг шаҳарларинг қанча бўлса, худоларнинг шаҳри ҳам шунчадир", дейилади Таврот ёзувларида. Иудаизмда маҳаллий авлиёлар ҳисобланмиш Исо (Иисус), Навин, Иброҳим (Авраам), Исҳоқ (Исаак) Ёқуб (Иаков), Юсуф (Иосиф) ва бошқалар. Булар бошқа динларда ҳам пайғамбар деб тан олинган.

Эрампдан аввалги X асрда иудаизм яҳудий қабилалари ўртасида синфий табақаланиш рўй бериши ва қулдорлик муносабатларининг вужудга келиши жараёнида мавжуд қабилавий динлар асосида шаклланган.

Аммо тарихий феномен сифатида иудаизмнинг ривожланиши қабилалар ўртасидаги муносабатлар тараққиёти билан бевосита боғлиқ эди. Чунки қабилавий худолар эволюцияси натижасида ягона худо юзага кела бошлаган эди. Бу жараён ўша даврдаги ижтимоий-иқтисодий ривожланишга асосланиши муқаррар эди. Ривожланишнинг муайян даврида энг кучли қабилалар худоси бошқа қабилалар худоларидан юқори турувчи бош худо ҳисоблана бошлаганди. Фаластиндаги Рувим, Симон, Левин ва Иуда сингари энг машҳур қабилалар обрўси кўтарила бошлаган. Буларнинг орасида Иуда қабиласи кучли ҳисобланиб, обрўси жуда ошиб кетган, унинг худоси Яхве эса барча худолардан юқори турувчи яқка ҳукмрон худо сифатида қабул қилинган. Бунга қадар политеизмда Яхве тоғ-тош, чақмоқ, момақалдироқ ва сув худоси сифатида тасвирланган. қулдорлик давлатининг барпо этилиши ва ривожланиши яҳудий қабилаларини яқинлашиш ва бирлашишга олиб келган. Яҳудий давлати вужудга келиши билан яҳудий қабилалари ўзларини ерда ҳукмдор дейиш билан чекланмасдан, ягона худони ҳам осмон ҳукмдори сифатида тан олишган.

Шу тарика Яхведан бошқа худоларга эътиқод қилишга барҳам берилган. Илгариги қабила худоларидан бири бўлган Яхве якка деб эътироф этилган. қудус (Иерусалим) шаҳрида марказий ибодатхона қурилган ва яҳудий миллий-давлат дини вужудга келган. Яҳудийлик монотеизм синфий муносабатлар билан бевосита боғлиқ равишда юзага келганлиги учун жамият ҳаётидаги тенгсизликни оқлаган.

Иудаизм миллий-давлат дини сифатида подшо ҳимоясидаги руҳонийлар мавқеини мустақкамлаган ҳамда подшонинг ғоявий ҳимоячисига айланганлар. Яҳудий руҳонийлари, қоҳинлар политеистик динлардаги ақида, ривоят, мифологик қарашларни, урф-одат, маросимларни ҳукмрон синф манфаатларини кўзлаб, янги монотеистик дин талабларига мослаб қайта ишлаш орқали иудаизмнинг асосий ақидавий таълимотларини ўзида акс эттирувчи муқаддас китобларни яратдилар.

Шундай қилиб, иудаизмнинг ривожланиши ва бу дин таълимотининг вужудга келиши узоқ даврларни ўз ичига олган. Шулардан дастлабки Библия даври, дейилади. Библия текстлари бир неча юз йиллар давомида юзага келган. У икки қисмдан - Қадимий ахднома (Ветхий завет) ва Янги ахднома (Новый завет) дан иборат. Иудаизм руҳонийлари Янги ахднома таннаҳ деб атайдилар. Иудаизм тарафдорларининг фикрича, таннаҳни худо - Яхве "муқаддас ёзувлар" сифатида яҳудийларга юборган. Аслида эса Янги ахднинг муаллифлари уни ёзишда қадимги Шарқ халқларининг турли диний эътиқод ва тасаввурлари, тарихий ҳикоялар ва афсоналар, миф ва диний-фалсафий қарашлар, муҳаббат кассалари ва бошқа шунга ўхшаш манбалардан фойдаланганлар.

Қулдорлик тузуми даврида иудаистлар давлати Ассирия, Вавилония ва юнонлар томонидан бир неча бор босиб олиниш туфайли яҳудийлар Фаластинни ташлаб кетишга мажбур бўлдилар. Эрамизнинг 70-йилларида римликлар яҳудийларнинг диний маркази Қуддус шариф ибодатхонасини бузиб ташладилар. Ўз ибодатхонасидан маҳрум бўлган яҳудийлар турли жойларда маҳаллий йиғилишлар - синагоглар¹ ташкил этдилар.

Яҳудий диний ёзувлари асосан 2 қисмдан: Таврот ва Талмуддан иборат. Яҳудий динида муқаддас ҳисобланган Таврот эрамиздан илгариги минг йиллик ичида шаклланган 5 та китобдан иборат. Тавротни шархлаш натижасида аввало Мишна, сўнг Гемара пайдо бўлган. Уларни қўшишдан вужудга келган рисоалар тўплами Талмуд деб аталган. У яҳудий жамоаларида диний урф-одат, маросим меъёрлари, ижозатлар, тақиқлар, фуқаролик муносабатлари, оилавий ҳаёт ва бошқаларга оид кўрсатмаларни ўз ичига олган.

Яҳудий динидага асосий ақида якка худо - Яхвега эътиқод қилишдир. Диний ақидалардан бирида замона охир бўлгач, Яхве ўз элчиси Маҳдий (Мессия) ни юбориб, "мумтоз халқ" ни дунёга ҳукмрон қилармиш. Иудаизмда маҳдийлик ғояларига кенг ўрин берилган. Мусо худонинг амрини ерга етказиб турувчи пайғамбар тариқасидагина эмас, балки инсонларни

¹ Кейинчалик синагога (грекча *йиғилиш*) яҳудийлар ибодатхонаси ролини ўйновчи диний ташкилот ибодат уйига аниқланган.

ёвузликдан, гунохдан сақлаш мақсадида худо ерга юборган вакил сифатида ҳам тасвирланган.

Иудаизмда мураккаб урф-одат ва маросимлар бўлиб, уни таълимотининг муҳим ақидаларидан бири кишиларни азоб-уқубатлардан кутқариш билан юртда адолат ўрнатиб, оламни янгиловчи Махдийнинг келишини кутишдир. Иудаизм таълимоти инсон ҳаётини 600 турдан зиёд тоат-ибодат, урф-одат билан боғлайди.

Иудаизм тарихи давомида унинг бир қанча мазҳаб ва йўналишари пайдо бўлган. Иудаизмда XX асрда вужудга келиб, фаолиятини ҳозиргача давом эттираётган ислохотчилар динни замонавийлаштиришга интидилар ва турли тангликлар иудаизмни ўз системасига баъзи тузатишлар киритишга мажбур этди.

Иуданизмнинг асосий ақидаларидан энг муҳимлари -монотеизм - ягона худо бўлмиш Яхвега эътиқод; халоскорлик - худо томонидан юбориладиган халоскор Махдига ишонч; бу халоскор дунёни қайта қураб ва бутун яхудийларни фаластиндан Синион (Қуддус яқинидаги тепалик) атрофига тўплаши ва уларнинг душманларини жазолаши, нариги дунёга ишонч, охиратда ҳар кимнинг ўз қилмишига яраша ажрини топиши, жаннат ва дўзахларнинг мавжудлигига, дунёнинг охири борлигига, муқаддас китобларнинг бенуксонлигига ишонишдир.

Илоҳиётчилар фикрига биноан, Библия¹нинг биринчи беш китоби бўлмиш Таврот (айнан таржимаси қонун, Мусонинг беш китоби) яхудийларга етказиш учун Мусо пайғамбарга худо Яхвенинг шахсан ўзи Синион тепалигида берган. Библиянинг бошқа қисмлари эса (Қадимги аҳдга тааллуқлиси) худонинг бевосита панд-насиҳатлари таъсири натижасида яхудийларнинг бошқа турли пайғамбарларига юборилган деб тушунилади. Шундай қилиб Библияни шаклланиши узоқ даврни ўз ичига олади.

Одатда иудаизм шартли равишда икки даврга бўлинади. Биринчиси, қадимий (кулдорлик даври бўлиб, у милоднинг II асригача бўлган бу даврда Библиянинг қадимий аҳд қисми юзага келган. Иккинчиси, XIX асргача давом этган Ўрта аср феодали, раввин, талмуд, анъанавий даврларга бўлинади. Шу даврларда диаспораларда (юн. тарқоқ фаластиндан ташқаридаги яхудий масқанларининг номи) Тавротни талқин этиш натижасида иудаизмнинг янги бир муқаддас китоби Талмуд (қадимги яхудий тилида ўрганиш) шаклланди. Унда иудаизмнинг ақида ва маросимлари батафсил ёритилган. XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошларда иудаизмда янги босқич- ислох қилинган иудаизм вужудга келган. Бу даврларда янги буржуа шароитига мослашиш мақсадида ақидаларни янгилаш ва Талмудда белгиланган бир қатор йўл-йўриқлардан, ибодатлардан воз кечишлар рўй берган.

Ҳозирги замон иудаизмида ислох қилинган иудаизм билан бир қаторда ортодоксал (соф) фундаментал иудаизм ҳам мавжуддир. Ортодоксал иудаизм Исроилда алоҳида мавқега эга бўлиб, расмий давлат дини ҳисобланади. Бунга XX асрда вужудга келган муҳофазакор йўналишдаги иудаизм, унинг

¹ Библия (юнонча - китоблар демақдир). Иудизм ва христианликлар муқаддас ёзувлар тўплами бўлмиш бу китоб ўн беш аср мобайнида (милоддан аввалги XIII аср ва милоднинг II аслари) вужудга келган.

мафкурачилари иудаизм ва сионизм иттифоқининг тарафдорларидир. Утган асрнинг 20-30-Йилларида ғарбда реконструкционизм деб ном олган, гўеки шахсий миллий мансублигини белгилайдиган иудаизм "яхудийлар революциясидир" деб эълон қилган янги йўналишлар ҳам киради.

Марказий Осиёда яшаётган яхудий диндорлари орасида асосан ортодоксал шаклдаги иудаизм мавжуд ва улар шартли равишда этник кўринишлар тартибига мувофиқ тўрт хил, бўлиб улар европалик, бухоро, грузин, тоғли ёки тат яхудийларига бўлинади.

Бу жойлардаги яхудийларнинг асосий қисми, кейинчалик улар Бухоро яхудийлари номини олган, чамаси, сосонийлар даврида Мавр ва Эрон орқали кириб келган бўлсалар керак. Бунга уларнинг қадимги Форс лаҳжаларининг тожик шеvasидан бири бўлмиш тили, шунингдек, айрим эроний одатлари ва ҳозирги кунгача сақланиб қолган элатлар маданиятининг биргина обидаси - яхудийларнинг луғати 1327 йил Урганчда ёзиб тугатилгани бундан далолат беради. Бухоро яхудийлари ўзларининг этник хислатларини ҳаммадан кўпроқ аник саклаб қолган яхудийлардир. Буларга Библия иудаизмининг асослари оилавий-маиший тартибдаги патриархал одатлар бўлмиш "халицо"- "тўрт тирсак", "кетуба", "кадиш" ўн кишидан кам бўлмаган диндошлар иштирокида вафот этган ота-онага бағишланган хотира ибодатлари киради. Эҳтимол, кўп асрлар мобайнида улар йўқотган асосий нарса, фақатгина диний ибодатларда сақланиб қолган ва жуда оз, тор даражадаги кишилар -раввинларгина биладиган, қадимги яхудий тили бўлса керак. Тат яхудийлари ёки улар, илгари айтилганидек, Доғистон, Шимолий Кавказда яшовчи "тоғлик яхудийлар" Эрон лаҳжалари шеvasидан бири бўлган тат тилида сўзлашганликлари учун ҳам эроний тилда сўзлашувчи халқ ҳисобланади. Чамаси, улар V-VI асрларда Дарбандга Эрондан кўчиб келган бўлиб, аввал зардуштийликни, кейин эса (VIII асрлардан бошлаб) икки асрлик Ҳазар когонларининг ҳукмронлик даврида иудаизм таъсирига ўтганлар. Иудаизмда марказий диний ташкилот йўқ, Москвадаги хорал синагоги ва шибатда (ўқув юрти) руҳоний ходимлар; раввинлар, канторлар ва бошқалар тайёрланади.

Зардуштийлик: таълимоти ва ахлоқи.

Зардуштийлик энг қадимги динлардан бўлиб, бу дин эрамиздан аввалги VII-VI асрларда даставвал Урта Осиёда-Хоразм воҳасида пайдо бўлган. Унинг пайғамбари Зардушт тарихий шахс эди. У маздаийлик динини ислоҳ қилиб, унинг асосида янги якка худолик динини юзага келтирди.

Зардуштийлик - илгариги диний тасаввурлар ва кўп худочиликка асосланган диний эътиқодларни такрор Зардушт ислоҳ қилиши оқибатда юзага келган диндир. Бу қадимий дин ҳақида бир-бирини истисно этувчи фикрлар ҳанузгача давом этиб келаяпти. Зардуштийлик пайдо бўлган вақт кулдорлик тузуми эндигина пайдо бўлаётган давр эди. У уруғ-қабилачилик тузуми емирилиб аҳоли қуллар ва кулдорларга бўлинаётган давр бўлган. Бу дин энг аввал Ўрта Осиё, сўнг Эрон, Озарбайжонда қарор топган эди.

И.А.Каримов "Ўз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз" деган асарида: "Биз жаҳон майдонида куни кеча пайдо бўлган халқ эмасмиз. Бизнинг миллатимиз халқимиз кўхна Хоразм заминида "Авесто" пайдо

бўлган замонлардан буён ўз ҳаёти, ўз маданияти, ўз тарихи билан яшаб келади",¹ деб тақидлаган эдилар.

И.А. Каримов ўзининг "Тарихий хотирасиз келажак йўқ" деган асарида бу фикрни янада кенгайтирган ва терранлаштириб яна бундай деган эди: "Энг мўътабар, қадимги қўлезмамиз "Авесто" нинг яратилганига 3000 йил бўлаяпти. Бу нодир китоб бундан XXX аср муқаддам икки дарё оралиғида, мана шу заминда умргузаронлик қилган аждодларимизнинг биз авлодларига қолдирган маънавий, тарихий меросидир"². Бу, таъбир жоиз бўлса шаклан диний, мазмунан бошдан оёқ дунёвий ёзувнинг қадр-қимматини теран англаб, унинг ўзбек ёзма маданиятининг илк сарчашмаларидан бири сифатида Хоразмда яратилган дурдонага юксак баҳо бериб, яна бундай деб ёзган эди, муаллиф: "Авесто" айна замонда бу қадим ўлкада буюк давлат, буюк маънавият, буюк маданият бўлганидан гувоҳлик берувчи тарихий ҳужжатдирки, уни ҳеч ким инкор этолмайди"³.

Юқорида қайд этилганидек, Хоразм давлати тарихини биз 2700 йиллик тарих деб биламиз. Шу ўринда биринчи давлат ташқял топгандан кейинги "ёзма тарих", шунингдек Юнон, Хитой тарихчи сайёҳлари тамонидан ёзиб қолдирилган хотиралар, Зардуштийлик ёзувларида берилган тарихий далиллар гоят ўринли тарзда назарда тутилган.

Хоразмда ўтроқ ҳаёт ундан ҳам бирмунча олдин юзага келган; давлат эса унинг махсули тарзида ташкил топган. Бу ҳақда бундан тахминан 3 минг йил аввал яратилган "Авесто"нинг қўлезмаси, бинобарин, ёзма тарихнинг илк дебочаси ишончли далолат берган. Юртбошимиз тақидлаганидек "Авесто" Хоразмдек қадимий ўлкада буюк давлат, бой маънавият, қимматли маданият ёдгорлиги эканлигини бугунги кунда ҳеч ким инкор эта олмайди.

Зардуштнинг диний ислохотини тушуниш учун ўша давр Туроннинг ижтимоий-иқтисодий аҳволи ва сиёсий вазиятни эътиборга олиш керак. Гап шундаки, Турон иқлимнинг континентал, яъни нисбатан мўътадиллиги, географик жиҳатдан икки катта қитъа ўртасида, Аму ва Сир дарёлари оралиғида жойлашгани сабабли савдо-сотикнинг кучайиши бу минтақада сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик эртароқ вужудга келишига сабаб бўлган. Худди шу тарихий даврда ҳунармандчилик ва овчилик ҳам анчагина ривожланган. Бу ҳудудда йилкичиликнинг ривожланиши, айниқса Фарғона водийсида қорабайир зотига ўхшаш отларни боқиш кенг кўлам олгани ҳам ижтимоий ҳаётда катта роль ўйнаган. Бунинг устига мис ва қўрғошин конларига бой бўлган

Олтойнинг яқинлиги бу ерда темирчилик, мисгарлик ривожига асос бўлган.

Зардушт яшаган даврда ўтроқлик ҳаёти афзаллигн яққол намоён бўлган, аммо унга қабилалар ўртасидага қирғинбарот урушлар раҳна солаётган эди. Урушлар кўпинча ҳар бир қабила ва элатнинг ўз худоларига кўплаб қурбонликлар қилиш одатлари заминидан ҳам юзага келарди. Ўз

¹ Каримов И.А. Ўз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз.-Т.: Ўзбекистон, 1999

² Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ.- Т.: "Шарқ" нашриёғи, Матбаа Концерни, 1998, 10-бет.

³ Ўша жойда.

даврининг коҳинлари, сеҳргарлари ва мўътабар қариялари билан кенг мунозаралар олиб борган Зардушт юқоридаги одатларни бартараф этиш ва халқларга тинч меҳнат билан шуғулланиш имконини яратиш учун кўп ҳудулик эътиқодларига ва оташпарастликка барҳам бериб, якка ҳудуликка сиғинишни тарғиб этиш деб билган ва шу вазифани бажарган.

Шундай қилиб, Зардуштийлик эрадан аввалги VII-VI асрларга хос бўлган дин сифатида ундан олдинги уруғ-қабилачилик динлари негизида пайдо бўлган якка ҳудулик дини бўлган. У эрамизнинг то VII-IX асрларигача турли шаклда давом этиб, сўнгра унинг ўрнини ислом эгаллаган. У даставвал Хоразм воҳасида шаклланиб, Яқин ва Ўрта Шарқгача тарқалиб, айрим асоратлари ҳалигача сақланиб келмоқда.

Авестонинг муқаддас ёзуви. Авесто фақат диний манбагина эмас, балки дунёвий билимлар, тарихий воқеалар, ўзи тарқалган ўлкалар, элатларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, маданий ва маънавий қарашлари, диний эътиқодлари, урф-одатлари ҳақидаги манба ҳамдир. Унда баён этилган асосий гоялар диний эътиқоднинг илк содда билимлари Зардушт деган пайғамбар номи билан боғланган. У "Авесто" нинг энг қадимий қисми "Гат" (хат номи) ни ижод этган. "Авесто" таркибига кирган билим, маълумотлар қарийб миллоддан аввалги 3000-йиллик охирлари ва 2000-йиллик бошларидан то милонинг бошларигача ўтган даврда юзага келган ва авлоддан-авлодга оғзаки ўтиб, унинг буқа терисига ёзилган кўп қисми йўқолган, еттидан бир қисми еса сақланган. У миллоддан аввалги III асрда Ашракийлар сулоласи даврида тўпланган.

Зардуштийлик дини таълимотини қуйидаги уч тарихий қисмга бўлиш мумкин: 1. Энг қадимий қисми миллоддан аввалги 3-минг йилликда вужудга келган Яштлар; уларда уруғчилик тузумидаги эътиқодлар, кўп ҳудулик тасаввурлари тасвирланган; 2. Гатлар деб аталган қисм бўлиб бунда Ахурамазда номли худо ҳақида фикрлар ёзилган; 3. Қадимий кўп ҳудулилик ва кейинги якка ҳудулик гоялари орасидаги кураш шароитларида эрамиздан аввалги V асрда ҳар иккисини келиштирган маздакийлик дини шаклланган. "Авесто" бу диннинг охирги ва асосий қисмини баён этган.

Шоҳ Виштаса фармонида биноан "Зардушт 1200 бобдан иборат пандномаси "Авесто"ни олтин тахтачаларга ёзиб, шоҳнинг оташкадасига топширган" деб ёзганди Фирдавсий. Кейинчалик бу "Китоб" 12 минг буқа терисига битилган, македониялик Искандар Зулқарнайн Шарқ ўлкаларининг бир қисмини забт этганда унинг нодир нусхасини Элладага элтиб, керакли жойларини таржима қилдирган, қолганини ендирган". "Авесто" юқорида айтилганидек, энг қадимий якка ҳудулиликка асосланган диннинг биринчи муқаддас китобигина бўлиб қолмай ҳозиргача, эътиборли тарихий манба ва маданият ёдгорлиги сифатида қаралмоқда. Унда дастлабки оддий ижтимоий-фалсафий қарашлар билан диний-мифологик тасаввурлар уйғунлашиб, маънавий, ахлоқий баркамол, эзгуликни барқарор қила оладиган курашчан, адолатпарвар инсонни шакллантириш ғояси марказий ўрин эгаллаган. "Авесто"да табиий билимлар- агрономия, метеорология, зоотехника, медицина, фалақийёт, астрономия, географияга доир билимлар ҳам мавжуд.

Зардуштнинг диний ислоҳоти бўш жойда юзага келган эмас. ғарбий Европа ва рус тадқиқотчиларнинг фикрича, милодгача бўлган 3-2 минг йилликларда Марказий Осиёда орий деб аталган қабила яшаган. А.П.Примақнинг айтишича, орийлар кўчманчи чорвадорлар бўлишган. Уларда ёзув бўлмаган, аммо ҳайратомуз оғзаки ижод истеъдодига эга бўлиб, улар яратган ўзига хос ашула, мадҳия панд-насихат шаклидаги кўшиқлар авлоддан-авлодга ўтиб борган. Умуман Шарқда қадимдан инсон ички оламини мунаввар этиш, ният билан амал муштарақлигига жиддий аҳамият бериш диний ва фалсафий фикрларнинг марказида турган. Англиядаги Оксфорд университетининг профессори Макс Мюллер Помир атрофида яшаган Орий қабилаларининг бир қисми бундан 3,5 минг йил муқаддам Ҳиндистонга, бир қисми Европа ва Эронга кўчиб кетганини таъкидлаган. Улар албатта ўзлари билан бирга шу ердаги осориатикалар (мифология) ни ҳам олиб кетишган, деб ҳисоблаган. Демак, Европа ва Ҳиндистонга ҳамда Яқин Ўрта Шарққа тарқалган кўп худолик асослари аввало Марказий Осиёда вужудга келган Шу билан бирга Зардушт асос солган яқка худолик дини ҳам бошқа жойда яшаётган халқлар эътиборини ўзига жалб этган. Зардуштийликнинг муқаддас ёзувлар тўплами "Авесто" минтақада Искарқлар асос солган ҳокимият тугагач, эрамизгача бўлган 250-йилларда аршоҳийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида яна тиклана бошлаган ва у янги матнлар билан тўлдирилган. Сосонийлар сулоласи ҳокимияти даврида (милоднинг III-VII асрлари) зардуштийлик давлат дини мақомини олгач, бу иш ниҳоясига етказилган. Яъни «Кичик Авесто» ҳам ёзма тус олган. "Авесто"нинг уч китоби қадимги турон тилида ва биттаси пахлавий тилида тиклаingan. Хозирги маълумотларга кўра «Авесто» Ясна, Яшт, Виспарад, Кичик Авесто қисмлариан иборатдир.¹ Унинг биринчи китоби "Вадавдот", яъни девларга қарши қонун, деб аталган. "Ясна" ва "Виспарад"ни қўшган ҳолда "Вадавдот-Садэ" номи билан юритилган. "Вадавдот"ни покланиш қонун-қоидалари мажмуаси дейиш ҳам мумкин. "Авесто"нинг иккинчи "Ясна" китоби, Зардушт Хат (нома)лари унинг асосий мазмунини ташкил этган. У 72 "ҳа"-башоратдан иборат бўлиб, биринчи башоратда табиат ва ҳалолликлар ҳукмдори, ҳамма нарсани биладиган ва ҳамма нарсага қодир Охурамазданинг ваҳийлари ҳақлигига иймон келтиришга доир дуолари бор. 19- башоратда олам юзага келмасдан илгари мавжуд бўлган худолар шаънига шукроналар баён этилган.

Иймон калимаси, покланиш (ювиниш гагаенаси), ёвузликни лаънатлаётган пайтда танани қандай маромда тутишлик, дев, иблисларни ҳайдашга қаратилган ҳаракатлар, гуноҳдан фориғ бўлиш, кечирим сўрашга доир дуолар мавжуд. Гуноҳдан фориғ бўлиш, иймонни сақлаб қолиш учун масалан, мана бундай дуолар ўқиш тавсия этилган; "Эй оламнинг ҳукмдори Охурамазда! Мен барча гуноҳларимга иқрорман, уларни такрорламаслик. учун сенга сўз бераман; мен ҳар қандай ёмон ният (фикр)лардан, ҳар қандай ёмон амаллардан воз кечаман; сўзларим ва амалий ишларим орқали бундан

¹ Каранг: Авесто». Тарихий адабий ёдгорлик. Асқар Маҳкам таржимаси. -Т.: Шарқ, 2001. 369 бет.

буён ишончингни оқлайман; гунохларимни кенг караминг ила кечирган, у дунёю бу дунёйимни мунаввар этгил, эй парвардигорим"!!!'

Яснанинг 7-бобида Зардушт орқали хабар берилган башоратлар ўз ифодасини топган. Зардушт Охурамаздадан ўз ахлоқий қонун-қоидаларини маълум этишни сўраган. У бунга жавобан бутун мавжудликининг икки олий ибтидоси- эзгулик ва ёвузлик ҳақида ваҳий қилган. Бир-бирига қарама-қарши бўлган бу бошланғич кучлар ҳар доим биргаликда мавжуд бўлиб, улар ҳаёт ва ўлим, осмон ва жаҳаннам маъноларини англаган. Жаҳаннам Охурамазда ваҳийсида "ҳаётнинг энг ёмон онлари", осмон эса рух энг нжсак ҳолати сифатида гавдалантирилган. Оламдаги ёвузлик ва воқийлик нарса, ходиса ва уларнинг мохиятидан келиб чиққан. Уларни бартараф этиш эса истикболдаги иш бўлиб, иймонли кишилар бу жараёнда энг катта фаоллик кўрсатишга даъват этилганлар. Улар Охурамазда юборган қонунлар, ўғит-насихатларга амал қилсалар, эзгулик ёвузлик устидан тантана қилиб бораверади деб қисоблаганлар.

Олам қарама-қаршилиқлар кураши асосида қурилган, бўлиб, у тирик табиатда ҳаёт ва ўлим, маънавий оламда эзгулик ва ёвузлик, ижтимоий ҳаётда адолатли қонунлар билан қонунсизликлар ўртасидаги курашларда ўз ифодасини топган. Диний соҳа эса эзгуликни қарор топтириш руҳи билан ёвузлик руҳига, эзгулик руҳи ўртасидаги курашга асосланган. Охурамазда эзгуликни вужудга келтираверади, ёвузлик руҳи бўлган Аҳриман унга қарши тарзда одамларни ёмон ишларга бошлайверади деб ҳисобланган. 30-башоратда эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги абадий курашда оралиқ йўл йўқ, бинобарин, ҳар бир одам бу жараённинг ёки бу томонида иштирок этишга мажбур, дейилган. Шунинг учун диндорликда иймон-эътиқод баркамоллик нишонаси муҳим бўлиб, у одамларга эзгуликни ёвузликдан фарқлаш имконини берган деб фараз қилганлар. Иймон-эътиқодли одам албатта эзгулик тарафида туради деб таъкидланган, ёвуз рухлар - дев, пари, иблис ва бошқалар эса гунохлар, адашишлар, ёлғонлар, касалликлар тимсоли сифатида тасвирланиб, Охурамазданинг улардан сақланишга қаратилган даъватлари ёзилган. Ёсиннинг биринчи башоратида худо-"Мен эзгу фикр (ният)ларни, эзгу сўзларни ва эзгу амалларни ёқтираман. Мен маздаёсин қонунларига асосланган тарғиботларни улуғлайман, деб ёзган. Демак, зардуштийлик иймони қуйидаги 3 таянчга асосланган: фикрлар софлиги, сўзнинг собитлиги, амалларнинг инсонийлиги Охурамазда одамларни ўз истакларида холис бўлиб, бир-бирлари билан муроса қилиб яшашни одат қилишлари, ғаразгўйлик, калондимоғ, димоғдорлик, шуҳратпарастлик, қонунбузарлик каби иллатлардан ўзларини тийиб юришга чақирган.

Охурамазда берган панд-насихатга биноан, "Берган сўзининг устидан чиқиш, унга содик қолиш, савдо-сотикда шартномага қатъий амал қилиш, қарзни вақтида тўлаш, алдамчилик ва хиёнатдан холи бўлиш иймонлилик аломатларидир". Унинг фикрича, иймонли одам ўғрилик ва талончиликдан, бегоналарнинг мол-дунёсига кўз олайтиришдан, ўз-ўзига хиёнат қилишдан, яъни иймонига хилоф иш қилишдан ўзини сақлай биладиган комил инсондир. "Танангизга нисбатан, қалбингиз ҳақида кўпроқ қайғуринг", яъни

аввал маънавий дунёингиз мусаффо бўлса, моддий гурмушингиз ҳам мукамал бўлиб бораверади.-деган еди, у.

Башоратлардаги Одам Ато ҳақидаги ривоятлар ўзига хослиги билан ажралиб туради. Буларда ийим номи билан биринчи одам ва унинг фаолияти ҳақидаги гаплар ёзилган. Масалан у, Охурамазда иродасига мувофиқ, одамларни, ҳайвонларни ва қушларни парваришлаган, ва у бутун ер юзида қизил шуълали оловни кўпайтирган ва шу тарзда 300 йил яшаган. Охурамазда унга олтин найза билан олтин қамчи ҳадя этган. Ер одамлар яшаши учун торлик қилиб қолганда, Ийим найзани ерга суқиб, худодан уни кенгайтиришни илтижо қилган ва бунга эришган. Охурамазда Одам Атога музламачилик офати келаётганидан хабар берган, бу офатнинг олдини олиб қолиш кераклигини айтган. Ийим махсус уй қуриб, мавжуд ҳамма ҳайвон ва ўсимликларнинг энг яхши зоти ва навидан бир жуфтдан сақлаган; натижада дунёда тирик табиатни офатлардан сақлаб қолган. Бироқ Ийим ўз ишига ортиқча баҳо бериб, мағрурланиб кетган ва худо таққлаган неъмат- йирик шохди ҳайвон гўштидан тановул қилиб қўйган. Оқибатда у худонинг қаҳрига учраб, абадийликдан махрум бўлиб қолган. Одамзод ҳаётининг бу биринчи босқичидан сўнг, иккинчиси бошланар экан. Бу давр Зардушт фаолияти ва унинг диний ислоҳоти билан боғлиқ бўлиб, у дин ва иймон учун беомон курашлардан иборатдир. 3000 йиллик курашлардан сўнг Зардуштнинг фарзавди бошчилигида дунёда осойишталик ва фаровонлик даври юзага келар экан, евузлик кучлари тимсоли бўлган дев - Ахриман енгилар экан. 3- даврда қиёмат-қойин бошланар ва ўликлар тирилиб, худо ҳузурига ўз қилмишлари ҳақида ҳисоб бергани боришар экан. Ҳамма ишлардан воқиф бўлган ва ҳисоб-китоб қилиб борган худони алдаб бўлмас экан. Зардуштийлик эътиқодича, одам ўлгандан сўнг унинг жони уч кун давомида танада турар экан, тўртинчи кунда у ўз маҳрами - фариштаси йўлбошчилигида нариги дунёдаги "Чинвот" деган кўприкдан ўтиши керак. Эзгу ишлар қилган одамлар учун бу кўприк кенгайган ҳолда туради. Улар ундан бемалол ўтиб, умрлари абадий роҳат-фароғатда ўтади, охиратда ўликлар тириладиган кунда ўз таналарига кириб ётади. Ёвуз ишлар билан шуғулланганлар учун "Чинвот" қилдай тораяр ва улар жаҳаннам азобларига маҳкум бўлар эканлар.

Яштлар ва Ясналар 3 қатламдан иборат: Биринчиси халқ дostonларининг Зардуштгача бўлган кўшиқлари (шеърлари), иккинчиси Зардушт Хат (нома) лари ва учинчиси Зардушт ҳалок бўлгандан кейинги китоб ҳолига келтирилган ва Кичик Авесто номи билан юритиладиган қисмидир. Демак, "Авесто" нинг илк ва кичик (кейинги) қисмларидан унинг асосий қисми Зардушт Номаларини фарқлаш лозим. Бу Номалар кўп худоликни, ўтга ва табиатнинг стихияли кучларига сизинишни қоралаб, якка худоликка эътиқод қилишни талаб этган. Ҳозиргача бўлган илмий адабиётлардаги фарқлар кўпроқ "Кичик Авесто" га асосланиб билдирилган. Бунда якка худолик ғоялари кўп худолик эътиқодлари билан қоришиб кетгани учун тадқиқотчилар зардуштийлик кўп худолик ёки икки худо дини сифатида талқин этадилар. Бундай қарашлар зардуштийликнинг учинчи

йўналиши – кўп худолилик билан якка худолилик қоришмасидан иборат маздаизм билан аралаштириш оқибатидир.

Зардуштгача бўлган Охура, Митра, Мазда, Онахит ва бошқа худолар хақида ҳар хил фикрлар бўлган. Аммо улар одамлардек ҳаёт кечирган бўлсалар, Зардушт талқинида Охурамазда Олий ибтидо бўлиб, унинг на хотини, на болалари бор. У ҳамма мавжудотларни яратувчи ва бошқарувчи сифатида, эзгуликни барқарор қилувчи, одамлар қалбини мунаввар этувчи Олий рух сифатида намоён бўлади.

Эрон шоҳлари ўз империяларини барқарор қилишда зардуштийликнинг ўрни ва ролига тўғри баҳо берганлар. Бироқ, бу диндаги ўртаҳол дехқончилик, мўътадил, камтарона ҳаётдан иборат турмуш тарзини илоҳийлаштириб, қулдорлик муносабатларини қоралаш уларга ёқмайди. Шунинг учун Эрон шоҳлари зардуштийликни Зардушт пайғамбаргача бўлган ва Якин Шарқда ҳам кенг тарқалган кўп худолилик ғоялари билан аралаштирадилар. Зардушт ўрнига ўзларини худо ваҳийларини одамларга етказиб турувчи пайғамбар ўрнига қўядилар. "Кичик Авесто"да Охурамазда оламни яратувчи ва тартиб ўрнатувчиликдан кўра кўпроқ қабилавий худоларни бошқарувчи Бош худога айлантириб қўйган. Аҳамонийлар Грецияни босиб олиш учун олиб борган урушлари (бунда Марказий Осиёдаги турк жангчилари катта роль ўйнагани учун Искандар Зулқарнайн улардан қасос олади) ҳамда грекларнинг Эрон ва Туронни ишғол этиши оқибатда Охурамазда қадимги Грецияда бош худо Зевс, Афлотун (Платон) сифатида талқин этила бошлаганига тадқиқотчилар эътиборини қаратадилар. Аҳамонийлар зардуштийликни ўз эътиқодларига бўйсундирган бўлсалар, Искандар бу динни бутунлай йўқ қилиш учун унга оид ёзувларни ёктириб юборган.

Зардуштийликнинг асосий ғоялари оламдаги барча тартиблар, эзгулик (яхшилик) ва ёмонликдаги, зиё ва зулмат, ҳаёт ва ўлим ўртасидага курашга боғлиқ. Дунёдаги барча эзгуликларни Ахурамазда, ёмонликларни Аҳриман ифодалайди. Бу курашда одам асосий куч ва асосий ролни ўйнайди. У танлаш эркинлигига эга бўлиб ўз ғайрати билан бу дунёда адолат топишига таъсир эта оладиган кишидир. Демак, ҳозир ҳам кимки, ўзининг иродаси, ақл-заковатига ишониб, уни ишга солса, ўзига бирор касбни танлаб олса, ғайратли бўлса, адолатсизликка дуч келса, унга қарши курашса асло кам бўлмайди, адолатнинг тантанасига эришади.

Зардуштийликнинг ҳозирги давр кишилари, жумладан талабалар учун аҳамияти шундаки, унда одамлар доим покиза юришга, баданни тоза тутишга, ҳар қандай ёвуз ният ва ҳақоратли, асаббузар сўзларни айтмасликка, оила қуриш ва уни сақлашга, ота-она ва фарзандларга ғамхўр бўлишга, шахсий ҳаётда мўътадил бўлишга, яъни ҳар бир хатти-ҳаракатларни бузмасликка даъват этувчи қоида, насиҳат, ўғитлар баён этилган.

"Авесто"нинг муқаддас китобларида қадимги дунё фалсафасининг 4 асоси (субстанцияси) - тупроқ, сув, ҳаво, олов муқаддаслаштирилган. Тупроқ, сув, ҳавони булғаш, ифлослантириш энг оғир гуноҳлар қаторига қўшилган. Ҳатто марҳумларнинг мурдалари ерни, сувни, ҳавони захарлаб

қўймасликлари учун уларнинг жасадларини махсус сопол идишларда қўмиш расм бўлган. Охурамазда "ерга яхши, мустаҳкам уруғлар сепишдан ортик савоб иш йўқ", деган. Зардуштийликнинг вазмин, мусиқа билан уйғунлашиб кетган доно ўғитлари она заминга, деҳқончилик, чорвачилик, хунармандчиликка ва Ватанга, халққа улуғ муҳаббат руҳи билан уйғунлашиб кетган. Бу ҳол унда диний мазмунга қараганда дунёвий элементлар кўп бўлганидан далолат беради.

Зардуштийликнинг барча маросимлари, жумладан, Наврўз, Меҳржон байрамлари тантаналарида бу руҳ айниқса улкан қудрат билан намоён бўлган. Бойчечакнинг чиқиши, лолақизғалдоқнинг очилиши, бодомнинг гуллаши, умуман баҳор билан бирга табиатнинг гўзаллашиб бориши эзгулик руҳининг тантанаси бўлиб, уларнинг ҳар бири катта шодиёналикка сабаб бўлган. Одамлар табиатнинг бу гўзалликларини муқаддас билиб, уларни халқ байрамлари ва сайилларига айлантириб юборганлар.

"Авесто" нинг Гат клсмида одамлар ҳалол меҳнат қилишга ўз қўли билан моддий неъматни яратишга, боқиманда, текинхўр бўлмасликка, буларга йўл қўймай виждонан яшашга даъват этилган.

Зардуштийликда диний дастурлар ҳақидаги ғоялар билан бирга реал, дунёвий, ҳозир ҳам фойдали насихат, тавсия, чеклаш, таъкидлаш, рағбатлантиришга доир ўғит ва даъватлар кўп бўлган.

Таянч сўзлар

1. Ҳиндуизм.	6. Даосизм.
2. Вишнуизм.	7. Конфуцичилик.
3. Шиваизм.	8. Синтоизм.
4. Жайнизм.	9. Иудаизм.
5. Сикхизм.	10. Авесто

Такрорлаш учун саволлар

1. Диннинг келиб чиқиши, мавжудлиги сабаблари, функциялари ҳақида қандай қарашлар мавжуд?
2. Қандай миллий динларни биласиз?
3. Зардуштийлик қаерда шаклланган ва унинг асосий ғоялари нима?
4. Зардуштийликнинг маънавий-ахлоқий таълимоти ҳақида нима биласиз?

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Оллоҳ қалбимизда, юрагамизда.-Т.: Ўзбекистон, 1999.
2. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т.: Ўзбекистон, 1998.
3. Мустақиллик изохли луғати.-Т.: «Фан», 1998, 53-54, 74-75, 155-157

бетлар.

4. Токарев С.А. Ранние формы религии.-М.: Политиздат, 1990.
5. Тайлор Э.Б. Первобытная культура.-М.: Политиздат, 1989.
6. "Авесто" тарихий-адабий ёдгорлик. Асқар Маҳкам таржимаси. – Т.: Шарқ, 2001.
7. Бойс М., Зароастрий: верования и обычаи. Издание 2-е Санкт-Петербург, 1998.

4-МАВЗУ. ЖАҲОН ДИНЛАРИ: БУДДАВИЙЛИК, ХРИСТИАНЛИК

Режа:

1. *Буддавийликнинг пайдо бўлиши, таълимоти ва тарқалиши.*
2. *Буддавийлик мазҳаблари.*
3. *Христианлик пайдо бўлиши, таълимоти ва тарқалиши.*
4. *Христианлик йўналишлари (католицизм, православия, протестантизм)нинг ахлоқий ҳаётдаги ўрни.*

Буддавийликнинг пайдо бўлиши, таълимоти, ва тарқалиши. Буддавийликнинг асосчиси милоддан аввалги 1-минг йилликда яшаган Будда ҳисобланган. У тарихий шахс бўлиб, 80 йил яшаган. Унинг хусусида турли ривоятлар мавжуд. Унинг номи ҳинд тилида нурланган, олий ҳақиқатга эришган деган маънони англатади. Ривоятларга қараганда, кенг маънода кўп марта илоҳий туғилишлар туфайли мутлоқ баркамолликка эришган; бошқаларга ҳам диний нажот йўлини кўрсата оладиган одам бўлган.

Тарихий манбаларнинг далолат беришича, буддавийликнинг асосчиси шахзода Сидхартхадир. У вафот этгандан сўнг Будда -"ҳақиқатга эришган" деб аталган: Ушбу олий мақсадга эришиш учун Гаутама уруғидан бўлган энг обрўли Шакъя қабиласини танлаган. Ана шундан бу диний ривоятда Будда-Гаутама номи кенг тарқалган. Диний ривоятларга кўра Гаутама ҳинд қабиласи ҳукмдорларидан бирининг ўғли бўлиб, у бефарзанд бўлган, аммо унинг хотини ғойибдан ҳомиладор бўлиб, 45 ёшида ўғил туққан. Бола туғилганда мўъжиза юз берган. Табиий ҳодисалар - ер қимирлаб, чакмоқ чакиб, момақалдиروق гумбирлаб турган. Унинг овозини Коинотдаги илоҳий кучлардан ташқари барча тирик мавжудодлар ҳам эшитиб тургангар. Чақалоққа Сидхартха (топширикни бажарувчи) деб ном қўйганлар. У 7 кундан кейин юриб кетган ва гапира бошлаган.

Сидхартханинг отаси ўғлини дин йўлига бағишлашга рози бўлмай, унга яхши маълумот берган ҳамда яхши шароитларда тарбиялаган ва у ҳеч қандай қийинчилик кўрмай ўсган. Судхартха ўспиринлигидаёқ ўзининг донолиги, кучлилиги ва эпчиллиги билан хаммани ҳайратга солар экан. У касал ётган кишини, ўликни кўргач ҳаётнинг моҳияти, мақсади, оғирликлари, касаллик ва ўлим билан боғлиқлигини ўйлай бошлаган. Бинобарин, ҳаётнинг беҳудалигани англаб, тарки дунё қилган, дарвеш йўлига кирган. Бу билан у кишилар бошига тушадиган кулфатлар, азоб-уқубатлар сабабларининг моҳиятига тезроқ етиб, улардан қутулиш йўлини топмоқчи бўлган. Ниҳоят,

36 ёшида "ҳақиқий билим" эгаси бўлганлиги маълум бўлди. Шундан сўнг у Будда деб ном олади. ("будда" сўзи илоҳий ҳақиқатга эришган, деган маънони англатади). Шу тариқа унда улугвор ҳақиқат сири очилган, улар буддавийлик таълимотига асос қилиб олинган.

Ҳар қандай динлар каби буддавийликнинг ҳам келиб чиқиши сабабини халқларнинг яшаш шароити ва ҳаётидан, муайян даврдаги ижтимоий муносабатларидан излаш ва топиш лозим.

Қадимги Ҳиндистонда буддавийлик шаклланганга қадар мураккаб синфий муносабатлар мавжуд эди. Кишилар олий, ўрта ва қуйи табақаларга ажратилиб, олийга брахманлар, харбийлар, ўрта табақага - деҳқонлар, энг қуйи табақага оддий халқ, хизматкор, чўрилар киритилар эди.

Буддавийлик кулдорлик жамиятида брахманлик мазҳабларидан бири сифатида пайдо бўлган. У брахманликни жоннинг кўчиб юриши, жаннат ва дўзах қақидаги ақидаларни сақлаб қолган. Буддавийлик Брахманликни жамиятнинг табақаларга бўлиниши тўғрисидаги таълимотга қарши чиқиб, барча кишилар эътиқодда тенг ҳуқуқли деб эътироф этган. Буддавийликнинг диний тенглик ҳақидаги гоёси одамларнинг касбларга бўлиниб кетишига қарши курашда ижобий роль ўйнаган. Айни пайтда буддавийлик кишилар "азоб-уқубат" чекишда ва ундан халос бўлишда ҳам тенгдирлар деб ҳисобланган.

Буддавийлик милоддан аввалги VI-V асрларда Ҳиндистоннинг шимолида вужудга келган. Кейинчалик Жануби-Шарқий ва Марказий Осиё ҳамда Узоқ Шарқ мамлакатларида кенг тарқалган. Унинг вужудга келиши ҳинд жамоаларида рўй берган муҳим ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар - уруғ-қабилачилик алоқалари ва тартибларининг емирилиши, синфий жамиятнинг вужудга келиши ва йирик кулдорлик давлатларининг пайдо бўлиши билан боғлиқ эди. III-асрга келиб дунёвий жамият (император Ашока) нинг фаол қўллаб-қувватлаши натижасида мулкчилик даражасида ягона бўлган будда ташкилоти (монахлик жамоаси-сингха) ва диний ақидачилик шаклланган.

Буддавийликнинг Марказий Осиё ва Шарқий Туркистонда тарқалиши милоддан аввалги II асрларда бу ерлардаги қабилаларнинг авлодлари тугатган ғрек-бактрия подшоҳлигининг ўрнида қарор топган Кушон империясининг ривожланган даврига тўғри келади.

Кушон империяси ўзининг энг гуллаган даврида (милоднинг I-III асрларида) ҳозирги Марказий Осиёнинг бир қисмини, Афғонистон, Покистон, Шимолий Ҳиндистон, эҳтимол Уйғуристонни ҳам ўз ичига олган. Кушон подшолиги даврида буддавийлик Ҳиндистондан Марказий Осиёга, ундан эса Буюк ипак йўли орқали Хитой ва Узоқ Шарққа тарқалган.

Кейинга ўн йилликлар мобайнида олиб борилган археологик изланишларнинг натижалари ва тарихий маълумотларни умумлаштирган ҳолда тахмин қилиш мумкинки, яслоғача бўлган даврда буддавийлик Марказий Осиё ғоявий ҳаётининг муҳим таркибий қисмларидан бирини ташкил этган. Буддавийлик фақат махсус ибодатхоналаргагина эмас, балки подшо саройларидан бошлаб, оддий камбағал деҳқон ва ҳунармандларнинг

кулбасигача кириб борган диндир. Буддавийликни қабул қилган Марказий Осиё халқлари диний ибодатлар учун ҳар хил махсус иншоотлар қурганлар.

Буддавийлик билан боғлиқ обидалар, ибодатхоналар, ҳайкаллар, деворларга солинган расмлар Марказий Осиёда топилган қадимги тарихий обидалар орасида муҳим ўрин эгаллайди. Буддавийлик билан боғлиқ иморатлар, қурилишлар ҳозирда ҳам Шимолий қирғизистон, Ўзбекистон ва Туркменистоннинг Жанубий туманларида, Тожикистонда ва қозоғистон жанубида маълумдир. Булар орасида энг йирик иншоот эски Термиздаги қоратепа номли ғор ибодатхонасидир. Бу очиқ сариқ рангли катта тепалик бўлиб, унга қумтошли ғор бинолар ўйиб солинган, ер устида бинолар барпо этилган, буларнинг ҳаммаси бир бутун уйғун бўлган будданинг 20-25 ибодатхонасини ташкил қилиб, Кушон подшоҳлигида буддавийликнинг муҳим аҳамиятга эга еканлигидан далолат беради. Деворларга солинган расмларни, ҳайкалларни, тоат-ибодат буюмларини, тангаларга, совға қилинган сопол идишларга битилган ҳар хил ёзувларни ўрганишлар қоратепанинг милоднинг I аср охири ва II асрнинг бошларида бунёд қилинганлигидан, араблар Ўрта Осиёга кириб келганларидан кейин улар тугатилган ва кейинчалик вайронага айланганлигидан далолат беради.

Буддавийлик таълимоти. Буддавийлик диний таълимотининг асосий манбаи муқаддас китоб - "Трипитака" (Уч сават донолик) деб аталган. Бу таълимотда Будда учта саватда таълимот қолдирган дейилади. Биринчи сават - Винойпитака (панд - насиҳатлар, ахлоқий меъёрлар); иккинчи сават - Сутгапитака (дуолар, дostonлар); учинчи сават - Абхидхаммапитака (диний-фалсафий масалалар баёни) лардан иборат.

Буддавийлик таълимотида ҳар қандай борлик (моддийлик) барча кўриниш ва шакллардаги ҳар қандай ҳаёт - ҳамма мавжудотларга азоб берувчи ёмонликдир. Ёмонлик ва азоб-уқубатларнинг сабаби - инсоннинг ва барча тирик мавжудотларнинг бу дунёга қайта туғилиб келиш дунёси (сансара) га боғланганлиги, унга кўнгил кўйганлигидир. Унингча ҳар қандай инсоний туйғу, ҳиссиёт, эҳтирос ва истак азоб-уқубатни чуқурлаштиради, "борлик гирдоби" дан чиқиб олиш учун ғафлатдан уйғониш, дунё моҳиятини англаш, ҳаётга чанқоқликдан кўнгилхушликларга, лаззатларга, ҳокимиятга, бойликка интидишардан воз кечиш лозим ва фақат шундагина "нажот топиш йўли"га кириш мумкин. Илк буддавийликда бундай нажотдан фақат зоҳид, ёки монахгина умид қилиши мумкин эди. Фақат яхшироқ қайта туғилишни умид қилиши, бунинг учун эса у монахларга мўл-кўл хайр-садақа бериш ҳамда қуйидаги 5 ахлоқий талаб (панча-шила) га амал қилиши керак:

1. Ҳар бир киши ёмонлик қилишдан ўзини тийиши, тирик мавжудотни ўлдирмаслик.

2. Ўғрилиқ қилмаслик, яъни бировнинг мулкини олмаслик.

3. Ҳис-туйғуларга ортиқча берилмаслик, бегона аёлларга кўзолайтирмаслик.

4. Ёлғон гапирмаслик, ростгўй бўлишлик.

5. Ичкилик ичмаслик.

Буддавийликда ҳамма нарса билиб бўлмайдиган руҳ - нирванага

асосланади, дунё реал мавжуд эмас, у фақат кишиларнинг хаёлида, билиб бўлмайдиган рухнинг намоён бўлишида, деб нотўғри таълим берган. Бу билан у субъектив идеализм ботқоғига ботган. Буддавийликдаги рух - нирванинг таълимоти "муқаддас ҳақиқат" деб аталган. Унга кўра, ижтимоий ҳаёт ва шахсий турмуш азоб-уқубатларининг сабаби - кишиларнинг истаклари ва нафсларида. Азоб-уқубатдан кутулиш учун кишилар ўзларининг истак ва нафсларини тийишлари, Будда кашф этган ақидаларга амал қилишлари зарур. Буддавийлик азоб-уқубат тушунчасини мутлаклаштирган, борлиқнинг барча шаклларини, унинг мазмунини, ҳар қандай турмуш тарзини азоб-уқубат деб нотўғри ҳисоблаган. Шунинг учун буддавийлик нирванани борлиқнинг интиҳоси, деб асоссиз тушунган. Буддавийлик таълимотича, жонли мавжудотларнинг ўлиши уни ташкил этган дхарма (элемент, заррача) ларнинг ажралиб кетиш жараёнидир. Буларнинг янгидан бирикиши илгари қилинган "савоб ва гуноҳ" лар билан боғлиқ бўлади. Дхарма нирвана даражасига етгандагина қайта туғилишларга барҳам берилиб, азоб-уқубатдан бутунлай халос этилар экан.

Буддавийлик таълимотига кўра, азоб-уқубатлардан халос бўлишнинг энг мақбул йўли роҳиблик (монахлик) жамияти (сангха) га ўтиш ҳисобланади. Роҳиблик бошқа динларга қараганда буддавийликда барвақт вужудга келган бўлиб, ҳозирги кунда буддавийлик маҳзабларидан бўлмиш ҳинояна тарқалган мамлакатлар халқларининг ижтимоий ҳаётида ғоят салбий роль ўйнамоқда. Роҳиблар буддавийликка эътиқод қилувчилар орасида ноўрин тарзда жуда катта обрў-эътиборга сазовар бўлиб, уларга итоат этиш ва айтганини бажариш зарур, деб ҳисобланади.

Буддавийлик таълимотида олам уч босқичли деб тавсифланган. Биринчиси энг юқори олам бўлиб, унда мутлақ осойишталик ҳукмрон. Унда фақат соф рухгина мавжуд. Бу олам рухнинг маконидир. Буддавийликнинг таълим беришича, мутлақ илоқий куч - руҳни мутлақо билиб бўлмайдди. Биринчи оламда рух моддий оламдан ташқарида, у ҳеч ҳаракатсиз мутлақ, осойишта ҳолатда яшайди. Иккинчи олам, ривоятларга кўра, руҳий мавжудотлар билан тўла жаннат - бодисатвадир. Бу оламнинг ҳокими Амитабадир. Унинг оламида рух ўз гуноҳидан халос бўлган, лекин энг олий оламга, нирванага, мутлақ бўшлиқ ва осойишталик оламига кўтарилмаган авлиёлар яшар экан. Буддалар кишиларга будда таълимотини ўрганиш, яхши йўлга бошлаб бориш учун ерга юборилар экан. Учинчи олам, энг қуйи олам бўлиб, унда одамлар ва ҳайвонлар яшар экан. Бу оламдаги рух, қафасда яшар экан, у ҳаёт давомида озод бўлиш ҳамда юқори оламга кўтарилишга ҳаракат қилади. Рухнинг юқори оламга кўтарилиши одамлар қиладиган савобли ишларга боғлиқ. Агар одам буддавийлик таълимотига эътиқод қилса, яхшиликка интилса, унинг жони қайта туғилишлардан сўнг жаннатга ва ундан нирванага кўтарилар экан. Ёмонликка мансуб гуноҳкор кишиларнинг руҳи эса қуйи дунёда азобланиб, қафас ичида юраверар, ва юқори оламга ҳеч кўтарилма олмас экан. Агар инсоннинг дин таълимотига зид ишлари кўпайиб кетса, ҳирс ёки товламачиликка берилиб, ундан қутула олмаса, бундай одамнинг руҳи бир неча қайта туғилишлардан кейин дўзахга тушар ва унда

абдий азобланар экан.

Буддавийликда қайта туғилиш деганда янгидан пайдо бўлиш тушунилмайди, балки илгари ўлган одамларнинг жисмидан тарқалган дхармаларнинг янги асосда бирлашиб, келажак авлодга ўтиши тушунилади. Шунинг учун буддавийлик инсон ўз қилмишлари учунгана жавобгар бўлиб қолмайди, балки келажак авлод учун ҳам жавобгар деб ҳисоблайди. Агар одам яхши бўлса, будда таълимотига тўлиқ риоя қилса, бой ва эътиборли бўлса, унинг дхармалари асосида қайта тугилган одам ҳам бой ва бадавлат, софдил бўлади. Аксинча, одам ёмон бўлса, камбағал, қашшоқ бўлса, будда таълимотига риоя қилмаса, унинг дхармаларидан пайдо бўлган одам ҳам камбағал, қашшоқ бўлар экан. Бунинг сабаби аввалги авлодлар ёмон ҳаёт кечиргани учун берилган жазодир, деб ҳисобланган. Буддавийлик ўзининг бу таълимоти билан жамиятдаги ижтимоий тенгсизликни туб моҳиятини яширишга ҳаракат қилади. Бошқа динлар каби буддавийлик ҳам ҳаётда пассив бўлишни, тақдирга тан беришни тарғиб қилади, зоҳидликни ёқлаб, эксплуатацияни окдайд.

Буддавийликнинг Марказий Осиё ва Шарқий Туркистонда тарқалиши милоддан аввалги II асрларда бу ерлардаги қабилаларнинг авлодлари тугатган ғрек-бактрия подшоҳлигининг ўрнида қарор топган Кушон империясининг ривожланган даврига тўғри келади.

Кушон империяси ўзининг энг гуллаган даврида (милоднинг I-III асрларида) ҳозирги Марказий Осиёнинг бир қисмини, Афғонистон, Покистон, Шимолий Ҳиндистон, эҳтимол Уйғуристонни ҳам ўз ичига олган. Кушон подшолиги даврида буддавийлик Ҳиндистондан Марказий Осиёга, ундан эса Буюк ипак йўли орқали Хитой ва Узоқ Шарққа тарқалган. Жумладан, IV асрда — Корея, VI асрда — Тибет, XIII-XVI асрларда — Монголия, XVII-XVIII асрларда — Бурятия ва Тува, XIX асрдан бошлаб Америка ва Европа қитъаларига тарқалган.

Кейинга ўн йилликлар мобайнида олиб борилган археологик изланишларнинг натижалари ва тарихий маълумотларни умумлаштирган ҳолда таҳмин қилиш мумкинки, исломгача бўлган даврда буддавийлик Ўрта Осиё ғоявий ҳаётининг муҳим таркибий қисмларидан бирини ташкил этган. Буддавийлик фақат махсус ибодатхоналаргагина эмас, балки подшо саройларидан бошлаб, оддий камбағал деққон ва ҳунармандларнинг кулбасигача кириб борган диндир. Буддавийликни қабул қилган Ўрта Осиё халқлари диний ибодатлар учун ҳар хил махсус иншоотлар курганлар.

Буддавийлик билан боғлиқ обидалар, ибодатхоналар, ҳайкаллар, деворларга солинган расмлар Ўрта Осиёда топилган қадимги тарихий обидалар орасида муҳим ўрин эгаллайди. Буддавийлик билан боғлиқ иморатлар, қурилишлар ҳозирда ҳам Шимолий Қирғизистон, Ўзбекистон ва Туркменистоннинг Жанубий туманларида, Тожикистонда ва Қозоғистон жанубида маълумдир. Булар орасида энг йирик иншоот эски Термиздаги Қоратепа номли ғор ибодатхонасидир. Бу очик сарик рангли катта тепалик бўлиб, унга қумтошли ғор бинолар ўйиб солинган, ер устида бинолар барпо этилган, буларнинг ҳаммаси бир бутун уйғун бўлган будданинг 20-25

ибодатхонасини ташкил қилиб, Кушон подшоҳлигида буддавийликнинг муҳим аҳамиятга эга эканлигидан далолат беради. Бундан ташқари Фаёзтепа, Сайрам, Қува ва бошқа жойлардан топилаётган будда ҳайкалчалари, Айритомдаги айвон пештоқи парчасидаги буддист мусиқачиларининг тасвири ва бошқа асори-атиқалар Ўрта Осиёдаги буддизмнинг бу улкада кенг тарқалганлигидан далолатдир. Деворларга солинган расмларни, ҳайкалларни, тоат-ибодат буюмларини, тангаларга, совға қилинган сопол идишларга битилган ҳар хил ёзувларни ўрганишлар қоратепанинг милоднинг I аср охири ва II асрнинг бошларида бунёд қилинганлигидан, араблар Ўрта Осиёга кириб келганларидан кейин улар тугатилган ва кейинчалик вайронага айланганлигидан далолат беради.

Буддавийлик мазҳаблари. Барча жаҳон динлари каби буддавийлик ҳам ижтимоий тараққиёт натижасида ва турли мамлакатлардаги ижтимоий гуруҳлар тузумларнинг хусусиятларига қараб, турли мазҳабларга бўлиниб кетган.

Буддавийликда бир неча мазҳаблар пайдо бўлган. Булардан энг йириги I - асрда ундан ажралиб чиққан ҳинаяна ("кичик арава", тор йўл маъносида) Шри Ланка, Бирма каби мамлакатларда кенг тарқалган; махаяна ("катта арава", кенг йўл маъносида) Тибет, Хитой, Япония, Монголияда ҳамда Олтой ва Узоқ Шарқда яшовчи баъзи халқлар ўртасида кенг тарқалган.

Буддавийликка хос мазҳаблардан бири Тибет Монголияда тарқалган бўлиб, у ламаизм деган ном билан юритилади. Буддавийликнинг бу мазҳаби маҳаллий халқлар ўртасида қадимдан мавжуд бўлган диний тасаввур ва урф-одатларни ўзлаштирган. Ламаизмда буддавишшкка хос тасаввурлар билан бир қаторда, Будданинг яна қайтиб келиши ва ер юзида адолатли ҳокимият ўрнатиши тўғрисидаги ривоятга кенг ўрин берилган. Ламаизмни кўчманчи, қолоқ, саводсиз халқ ҳаётига мослаштиришга уриниш мавжуд, ва ундаги ибодат қилиш тартиби ҳам анча соддалаштирилган.

Ҳиндистонда қулдорлик тартиблари барҳам топиши билан буддавийлик брахманизмга тобора яқинлашиб борган, ва кейинчалик ҳиндуизмга қўшилиб кетган. XI-XII асрларда буддавийлик Ҳиндистонда ўз таъсирини деярли бутунлай йўқотган.

Буддавийлик таълимотини тартибга солиш мақсадида 1871 йилда Бирмада буддавишларнинг махсус ибодатхонасида Трипитаканинг турли таржималари ва вариантларини таққослаш натижасида ягона тексти ишлаб чиқилган эди. Янги текст мазмуни 729 та мармар плитага туширилган эди. Бу ёзувлар сақланган ибодатхона дунё буддистларининг муқаддас жойига айлантирилган.

Буддавийлик руҳонийлари халқаро миқёсда унинг мавқеини кучайтиришга ҳаракат қилмоқдалар. Шу мақсадда буддавийликнинг турли ташкилотларини бирлаштирмоқдалар, буддистларнинг халқаро конференциялари, съездларини мунтазам ўтказмоқдалар.

Буддавийликнинг бир неча халқаро ташкилотлари мавжуд. Шулардан энг йириги Жаҳон буддистлари қардошлигидир. У 1950 йили тузилган. 1956 йилда отахон буддистларининг бу дин пайдо бўлганлигини 2500 йиллиги

нишонланди.

Марказий Осиёда бир неча юз мингдан иборат корейс миллатига мансуб кишилар яшайди. Уларнинг оилавий-маиший анъаналари, миллий удумларининг айрим таркибий қисмлари маҳояна (шимолий) кўринишдаги буддавийлик таъсирида шаклланган. Хозирги вақтда бу минтақада, айниқса, Ўзбекистонда корейс буддистларни христианлик таъсирига олишга қаратилган ҳаракатлар авж олмоқда.

Христианликнинг пайдо бўлиши.

Христианлик жаҳон динларидан бири бўлиб, эра миз 1-асрининг 2-ярмида Рим империясининг шарқий вилоятларида кўп ҳудулик динлари ўрнига қуллар ва мазлум элатларнинг дини сифатида яқка ҳудулик (монотеистик) тарзда шаклланган. Христианлик Фаластин ва Ўрта Ер денгизи яҳудийлари динлари доирасида вужудга келган ва ўнлаб йиллардан кейин эса бошқа, асосан географик жиҳатдан қаралганда Рим империяси билан боғлиқ ёки унинг сиёсий ва маданий таъсирида бўлган халқлар орасида тарқалган. Янги ва энг янги тарих даврларида у мустамлакачилик сиёсати ва миссионерлик натижасида Европадан ташқарига ҳам тарқалган. Христианлик Европа, Америка, Австралия ҳамда қисман Африка ва Осиё китъаларига тарқалиб дунё халқларининг деярли учдан бирини (2 миллиардини) ташкил этади.

Христианлик вужудга келишини Библиянинг хабар беришича, Иисус Христос фаолияти билан боғлаб тушутирилади.

Христианликнинг вужудга келишида шарқ динларининг ҳам таъсири бўлган. Жумладан, мисрликларнинг Осирис ва Исида, эронликларнинг Митра, яҳудийликнинг Мусо ҳақидаги ривоятлари, охират тўғрисида ҳикоя қилувчи ҳар хил ривоятлар ҳам христианлик таълимотига киритилган.

Христианликдаги одам-худо тўғрисидаги тушунчани ишлаб чиқишда ягона империяга бирлашган Рим императорларининг яқка Ҳудулик тўғрисидаги ички сиёсати ҳам катта таъсир кўрсатган.

Лекин шаклланаётган христиан мафқураси асосида биринчи галда иудаизм монотеизмининг "Қадимги аҳд" китобига кирган барча "муқаддас ғоялар", яъни Ерни Худо яратганлиги, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг вужудга келиши, инсоннинг яратилиши, унинг тили, ахлоқи, ҳуқуқи, охират роҳатлари ҳақидаги ғоялар катта роль ўйнаган.

1947 йили Ўлик денгиз қирғоғидаги қумрон яқинида қадимги қўл ёзмалар топилган эди. Булар ҳукмрон жамоанинг диний таълимотлари - иудаизм ва христианлик ўртасидаги оралиқ бутунни ташкил қилганлигани кўрсатмоқда.

Шундай қилиб, христианлик Рим империясида яшаган кўпчилик элатларнинг динлари, ривоятлари, урф-одатлари асосида ташкил топган. Бу дин дастлаб қуллар, эзилган камбағалларнинг талабларини, "холоскорлик" ғояларини ўзига сингдирган ҳолда дин сифатида вужудга келган. Кейинчалик унинг ижтимоий, диний структураси ўзгариши билан ҳукмрон табақалар қўлида мазлум халқларни эксплуатация қилишнинг ғоявий қуролига айланган.

Ўша даврда жамиятда юзага келган кукмрон доиралар билан мазлум халклар ўртасидаги зиддиятни юмшатишга хизмат қилиши мумкин бўлган христианликдаги диний ғояларни ҳисобга олган император Константин 324 йили бу динни давлат дини деб эълон қилган. 325 йилда унинг кўрсатмаси билан Никей саборида христианларнинг биринчи йиғини бўлиб ўтган. Унда епископлар ва илоҳиётчилар христианликнинг асосий ақидаларини тасдиқлаб, черков ташкилотини такомиллашган ҳолга келтирганлар.

Христианликнинг диний таълимоти. Христианликнинг муқаддас диний ёзуви - Библиянинг иккинчи қисми - "Янги аҳд" бўлиб, у эрамизнинг I-II асрларида грек тилида яратилган.

Библиянинг христианлик пайдо бўлмасдан аввал яратилгад биринчи қисми "Қадимий аҳд" деб аталиб, у иудаизмнинг муқаддас ёзуви ҳисобланади. Библиянинг иккинчи қисми - "Янги аҳд" деб аталиб, у христианликнинг муқаддас ёзуви деб ҳисобланади.

"Янги аҳд" 27 китоб (боб) дан ташкил топган. Унинг таркибига 4 та "Инжил" (Евангилие, яъни Хушхабар), ҳаворийларнинг (Исо шогирдлари, христианликнинг дастлабки тартиботлари) амаллари, 21 рисола ва Иоаннинг "Вақийномаси" киритилган.

Христианлик бошқа жаҳон динлари каби мутлақ, абадий, ўзгармас кароматни, билимни, бениҳоя қудратнинг эгаси бўлган якка худо ҳақидаги ғояни асослайди. У уч кўринишдаги якка худони ўзида мужассамлаштирганлик ақидасини яратган. Уч хил кўринишдаги худо ҳақидаги таълимотга биноан, худонинг ички ҳаёти сабаби ўз-ўзидан мавжуд бўлган учликдаги уч асос ёки "муқаддас учлик" бўлган - ота-худо, ўғил-худо ва муқаддас руҳнинг ўзаро муносабатидир. Ўғил Исо баён қилинган таржимаи ҳолига кўра ота-худодан, муқаддас руҳ ҳам ота-худодан яратилган (протаслав йўналиши таълимоти), (католицизмда эса ота-худо ва ўғил-худо ҳам худодан туғилган).

Худонинг мужассамланиши ёки Исонинг икки моҳияти - одам моҳияти, худо моҳияти ҳақида, "Гуноҳни ювиш", яъни Исонинг ўзини ихтиёрий тарзда қурбон қилиши" ҳақидаги таълимот билан мустаҳкамланган. Христианлик муқаддас руҳ - ота худо, бола худо ва муқаддас руҳ - уч юзли худо тўғрисидаги таълимоти, тарғиботи, ташкилотчилиги, жаннат ва дўзах, охират яъни дунёнинг охири борлиги, Исонинг қайта тирилиши ҳақидаги ва бошқа ақидаларни ўз ичига олади.

Христианлик давлат дини деб эълон қилингандан сўнг, 325-йилда император Константин бошчилигида Никей шаҳрида христианларнинг биринчи жаҳон йиғилиши бўлган. Йиғилиш христиан динининг қонун-қоидаларини ишлаб чиққан ва худони уч шахснинг Ота Худо, Ўғил Худо, Муқаддас руҳнинг бирликда ифодаланишидир деб уқтирган. 381 йили христианларнинг Константинополда бўлиб ўтган иккинчи жаҳон йиғилишида чўқиниш ва тирилиш ҳақидаги янги ақида қабул қилинган.

Ота худо табиат, одам ва фаришталарни яратган, деб ҳисобланади. Исо ўғил худо ҳисобланган. Худонинг гавдаланиши ақидасига кўра, Исо худолигича қолган ҳолда Мария исмли қиздан туғилган. Бутга парчаланган

худо Исо тортган азоблари ва ўлими билан ўзини одамларнинг гунохлари учун ота худога қурбон қилган ва шу билан гуноҳини ювган. Ушбу ақидага кўра, Исо одамзодга гунохлардан халос бўлиш йўлини кўрсатиб берган. Исонинг тирилиши ақидаси келгусида ҳамма одамлар тирилишининг гарови, деб эълон қилинган. У тирилгандан сўнг осмонга - ота худо ҳузурига чиққанлиги, яъни осмонга чиқиб тушиши (исломда меърож) ақидаси бу дунёдаги ҳаёт охиратидаги мангуликка нисбатан ҳеч нарсага арзимайди, деб уқтиради.

Христианликда иймон калимаси "ягона, муқаддас собор ва опостол черкови"га ишонишни, чўқинтириш зарурлигини тан олиншни, қиёматда ўликларнинг тирилишига, шундан сўнг савоб эгаларига мангу роҳат-фароғат кўриш, гуноҳкорларга доимий азоб-укубат тортиш даври келишига ишонишни буюради.

Диний ғоялар таркиб топиши билан бир қаторда христиан ибодат маросимлари ҳам шаклланиб борган. Христиан маросимчилигининг энг муҳим элементлари сирли ибодат (таинстволар) деб юритилади. Булар қаторига чўқинтириш (сувга шўнғитиб олиш), миропомазание (чўқинтирилган кимсага хушбўй катрон-миропа суртилгач, "муқаддас рух" нинг ҳузур-халовати унга ўтиши); евхаристия ёки причастие (нон ва винони Исонинг танаси ва қони деб тасаввур этган ҳолда истеъмол қилиш), тавба қилиш (диндорнинг руҳоний воситасида худодан кечирим сўраши ва ўз гуноҳларини унга айтиб бериши), никоҳ, (черковда амалга оширилади) руҳонийликка фотиҳа бериш, соборлаштириш, беморни даволаш учун муқаддаслаштирилган зайтун мойи – суртиш кабилар киради.

Христианликнинг бош ибодати литургия (обедня, месса) бўлиб, у ҳар хил афсунгарликлар, музыка чалиш, ашула айтиш, "муқаддас" ёзувларни ўқиш, қад букиб таъзим бажо келтириш, шам ва чироқларни ёндириш, хушбўй нарсаларни чекиш билан қўшиб олиб бориладиган диний амаллардан иборат.

"Муқаддас учлик" нинг ҳар бири, орқали Биби Марямни улуғлаш "худога хуш келган авлиёларга", худо ярлақанларга сиғиниш вужудга келган. Христианликда бутга чўқиниш ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Унда пасха (Исонинг тирилиши), тарика (ёки пятидесятница), рождество (Исонинг туғилиши) ва бошқа байрамларга катта ўрин берилган.

Христианликнинг шаклланиб турли мамлакатларга ёйилиши, ижтимоий ҳаётда юзага келган сиёсий, иқтисодий, маданий, маънавий силжишларга ҳам дуч кела бошлаган. Бошқа жаҳон динлари каби унда ҳам турли йўналишлар, мазҳаблар, секталарга бўлиниш жараёни содир бўлган.

Энг биринчи ажралиш христианликда IV-V асрларда рўй берган, яъни Исо масихни¹ талқин қилишда фаркланадиган иккита диний-ақидавий йўналишлар - монофизилар ва несторианлар юзага келган.

Кўпчилик христиан илоҳиётчилари Исо масихни ҳам худо, ҳам одам моҳиятига эга деб билса, Константинополь архимандрати Евтахия

¹ Исо номига қўшилган «Масих» сўзи қадимий яҳудий тили – ивритдаги мешиах сўзидан олинган бўлиб, «силанган» ёки «сийланган» маъноларини билдиради.

таълимотининг тарафдорлари бўлган монофизилар у фақатгина худо моҳиятининг бирлигидан иборат деб ҳисоблаганлар. Костантинополь патриархи Нестор қарашлари тарафдори бўлган несторианлар эса у худо инсонлар ҳаёти каби яшаши учун вужудга келган одамдир, деб тарғиб қилдилар.

Эфес соборида (431 йил) несторианчиликка бидъат деб қаралиб, унинг тарафдорларини таъқиб қилиш бошланган. Натижада оммавий ҳаракатлар бошланишига сабаб бўлган.

Ҳозирги кунда монофизитликка Яқин Шарқдаги Якобитчилар, Жанубий Ҳиндистон ва Эфиопия христиан аҳолисининг 96 фоизи амал қилади.

471 йилдан эътиборан юқорида қайд этилган черковлар қадимги Шарк черковлари деб атала бошланган. Несторианлар, энг аввал, Оссурийлар орасида тарқалган. Буларнинг диний жамоалари ҳозирда ҳам Сурияда, Ироқда, Эронда ва Ҳиндистонда бор.

1054 йилга келиб христианликнинг православ ва католик черковига бўлиниши расман тан олинган. Бу бўлиниш Рим империясининг Шарқий ва ғарбий қисмлари орасидаги феодал муносабатларнинг тафовутларини ўзида акс эттирган. Рим папаси билан Константинополь патриархи ўртасидаги барча христиан черковлари устидан яқка ҳокимлик ўрнатиш учун шиддатли курашлар бўлган. Христианликнинг алоғида ва мустақил ғарбий тармоғи Рим католик черкови, яъни умумий, жаҳон Рим черкови деб атала бошлаган. Дунёвий ҳокимиятга тобе бўлган Шарқий христианлик грек-кефилик (грекча - бутун дунё) ёки изчил. Собитқадам (ортодоксал) христианлик деб атала бошланган. Православие ва католицизм ерларида умумийлик ҳам, бири-биридан фаркланадиган жиҳатлари ҳам бор.

XVI асрдаги реформация жараёнида феодализм ва капитализмга қарши кенг қулоқ ёзган ҳаракатлар Европадаги буржуа революцияларининг эиг биринчи ифодалари эди. Католицизмдан бир неча Европа черковлари ажралиб чиқиши патижасида христианиликда протестантлик ҳаракатлари вужудга келган. Бунинг доирасида лютеранлик, анабаптизм, англиканлик ва кальвинизм черковлари шаклланган. Ҳар бир черковнинг асосий маросимлари жиҳатидан ўзларига хос бўлган томонларга эга бўлиши билан бир қаторда, булар ҳам ўз навбатида бир неча йўналишлар, мазҳаблар ва оқимларга бўлинди.

Христианликдаги йўналишлар.

Ҳозирги замон христианлигида турли йўналиш ва оқимлар орасидаги келишмовчиликларнинг камайтирилиши бугунги кун учун хосдир. Бунга 1948 йилда ташкил топган Жаҳон черковлари кенгашининг фаолиятлари ва экуменик христианлар кўмаклашмоқда.

Католицизм - бу христианликда энг кўп тарқалган йўналишдир. У Европа, Осиё, Африка ва Латин Америкаси мамлакатларида тарқалган бўлиб, мухлислари тахминан 800 млн. кишини ташкил қилади.

Католицизм таълимотида жаннат ва дўзах оралиғидаги дунё, гуноҳкорларнинг руҳи, жони ҳақидаги, Исо масиҳни бениҳоя ҳурматлаш,

унинг танаси ва жонини кўкларга кўтариш соҳаларидаги диний ақидалар мавжуд.

Католицизмнинг православиедан фарқи шундаки, “Муқаддас руҳ” нафақат Ота – Худодан, балки Ўғил – Худодан ҳам келиб чиққан, деб ҳисобланади. Биби Марям ҳамда авлиёлар амалларини қамраб олган “хайрли ва савобли ишлар хазинаси” мавжуд бўлиб, у орқали черков гуноҳкорларнинг гуноҳидан ўтиш имкониятига эга, деб ҳисобланади. Шунинг учун Биби Марямнинг Худодан гуноҳларни сўраб берувчи сифатларига кўпроқ эътибор қаратилади.

Католицизмда Библияни шарҳлаш ҳуқуқи фақатгина руҳонийларга берилади, чунки улар уйланмаслик ҳақидаги диний талабга амал қиладилар. Диний ибодатлар дабдабали ва саҳналаштирилган кўринишга эга бўлиб диний ўқиш, дуо, илтижолар лотин тилида олиб борилади. Православидаги каби католицизмда ҳам фаришта, илоҳий куч, чиримайдиган марҳум жасадларга сиғиниш одатлари сақланиб қолган.

Католицизм бошқа йўналишлардан фарқли ўлароқ марказлашган тизимга эга. Ватикан ана шундай марказ сифатида (майдони 44 гектар) 1929 йилдан бошлаб Папа Пий XI нинг Муссолини ҳукумати билан тузган битимига мувофиқ мустақил теократик давлат ҳисобланади. Рим Папаси черковнинг якка раҳбари бўлиб, у Исо Масихнинг ердаги ноиби ҳисобланади. 1870 йили эътиқод ва ахлоқ масалаларида унинг бснуксонлиги ҳақидаги ақида қабул қилинди. 1978 йилда собиқ Польша кардинали Король Войтила 264-Рим папаси этиб тайинланди ва у ҳозирга қадар Иоанн Павел II номи билан бу вазифани бажарган.

Сон жиҳатдан унчалик катта бўлмаган католик жамоалари Ўрта Осиёнинг айрим ҳудудларида ҳам мавжуд. Тошкентда 1990 йилда католик маркази тузилган бўлиб, унинг қошида республикамизнинг бошқа ҳудудларидан рўйхатдан ўтган католик диний жамоалари ҳам ўз фаолиятларини олиб бормоқдалар.

Православие. Христианликнинг Шарқий тармоғи бўлмиш православиенинг ривожланиши жараёнида 15 та мустақил (автокефаль) ва учта автоном мақомга эга православ черковлари мавжуд. Улар: Константинополь, Александрия, Антиохия, қуддус, Рус, Грузия, Серб, Румин, Болгар, Кипр, Эллада, Албания, Польша, Чехословакия, Америка черковлари шаклланди. Улар умумчерков аҳамиятига молик масалаларни ҳал этишда бир-бирлари билан алоқада бўлиб турадилар.

Ўзининг аҳамиятига кўра православ дунёсида бешинчи бўлган, лекин мухлислари сони жиҳатидан биринчи бўлган рус православ черкови X-XI асрларда вужудга келган. Унинг пайдо бўлиши эндигина шаклланаётган феодал муносабатларни ҳимоя қилиш учун, янги ғояга муҳтож бўлган Киев давлатининг ижтимоий-сиёсий эҳтиёжларини қондириш учун керак эди. Руснинг христианлашуви дарров амалга ошгаи ижтимоий жараён бўлмай, бир неча аср давом этган зиддиятли тарихий ҳодиса эди.

Православиенинг Ўрта Осиё аҳолиси орасига кириб келиши XVI-XIX асрларга тўғри келади. Аввал савдо-сотик, кейин бу минтақа халқларини

мустамлакага айлантиришдан иборат бўлган ҳарбий ҳаракатлар жараёнида у кириб келган. 1870 йили Покровск монастири қошида миссионерлик жамияти ташкил қилинган. Жамият аъзолари маҳаллий миллатларга мансуб аҳоли орасида, гарчи жиддий натижаларга эга бўлмаган бўлса ҳам, христианлик билан боғлиқ катта тарғибот ишларини олиб борганлар. Шу мақсадда 1844 йили "Каромат кўрсатувчи Николайнинг ҳаёт йўли" номли рисолини қирғиз тилига таржима қилдилар ва чоп этдилар. 1872 йили Рус православ черковига қарашли Туркистон (кейинчалик Тошкент, Ўрта Осиё) епархиал бошқармалари ва махсус диний мактаблар очилди.

Православ черкови ҳозирги кунда жамиятимизнинг юксалиши билан боғлиқ тадбирларни қўллаб-қувватламоқда, айниқса диндорларни ахлоқий ва ватанпарварлик руҳида тарбиялаш борасидаги ўзининг режаларини ишлаб чиқмоқда. Бунда инсон шахсининг кадр-қимматини улуғлайдиган, оила асосини мустаҳкамлайдиган ва меҳнатга, бутун жамиятга нисбатан софдил ва виждонлилик руҳида бўлган муносабатларни қарор топтириш назарда тутилган. Черковнинг ички тартибини қайта қуришни амалга оширишга, черков ҳаётини янгилашга, руҳонийлар орасида учрайдиган бази бир мусулмонларни бартараф этишга жуда катта эътибор берилмоқда. 1988 йилда бўлиб ўтган рус православ черковининг минг йиллик санасини тантанавор, улуғвор нишонланиши, рус православ черковининг халқаро обрўсини кўтарилиб боришига таъсир этди. Муҳим санани нишонлаш билан боғлиқ бўлган тантаналар, байрамлар ва бошқа турли-туман тадбирлар руҳонийлар учун ўзларининг фақатгина илоҳиётчилик, черковнинг ички ҳаёти ва тартиби билан боғланиб қолмади; балки жаҳонда, хусусан Осиё минтақаларида тинчлик учун кураш, ирқий камситишларга барҳам бериш, табиатни муҳофаза қилиш, соғлиқни сақлаш, демократик жараёнларни ривожлантириш, жамиятда адолатли ҳаётни қарор топтириш билан боғлиқ кўпгина масалаларни муҳокама қилиш учун фойдаландилар. Улуғ байрам кунлари диний эътиқод ва маросимчилик масалаларини ҳал қилишга ҳам қарагилди.

Тошкент ва Ўрта Осиё епархиал бошқармаси (унга 22 диний жамоа бўйсунди) ҳам мустақил жумҳуриятларда виждон эркинлиги талабларига риоя қиладиган тадбирлар ўтказмоқда, халқлар ўртасида осойишталик қарор топтириш учун ҳаракат қилмоқда.

Православ черкови кўп миллатли минтақада миллатлараро ва ҳар хил йўналишдаги динлар орасидаги муносабатларга диндорларни ахлоқий жиҳатдан тарбиялашга ва жамиятни маънавий жиҳатдан соғломлаштириш учун кўмаклашишларга алоҳида эътибор бермоқда. Шунингдек у илоҳиётчиликка оид бўлган қарашлар системасининг айрим элементларида православиедаги бошқа, шуни ислом билан бир-бирига туташ бўлган умумий алоқаларни изламоқдалар ва фан намояндалари ва жамоатчилик вакиллари билан алоқаларни ривожлантирмоқдалар. Улар православлар билан мусулмонлар диний бошқармалари ўртасидаги мулоқотларни ривожлантиришга қаратилган кўпгина йирик тантанали анжуманлар чақирилишининг ташаббускори бўлмоқдалар.

Бундан ташқари рус православие черкови хайрия шаклидаги фаолиятларга, чунончи, ҳалок бўлган жангчиларга ёдгорликлар ўрнатиш, урушда жабр кўрган байналмилалчи жангчилар соғликларини тиклаш, тинчлик ва болалар учун мўлжалланган жамғармаларини кўпайтириш ва шу кабиларга катта эътибор бермоқдалар.

Православиенинг ижтимоий, сиёсий қарашларини ва диндорларнинг диний онгаари билан боғлиқ ҳамма ўзгаришлар уларнинг дунёқараш мавқеларини мажбуран ўзгартиришларига олиб бормайди. Зеро, русга христианлик кириб келишининг минг йиллигини тантанали тарзда байрам қилинишининг ўзи жамоатчиликнинг кенг доиралари орасида муайян таассурот қолдирди.

Протестантлик - бу ҳам христианликдаги яна бир йўналиш бўлиб, католицизм ва православиедан фарқли ўлароқ, диний қарашлар ҳамда, черковлар орасидаги муносабатлар жиҳатидан бир хил бўлмаган йўналишларни фақатгина келиб чиқиши жиҳатидан бир-бирлари билан, XVI асрдаги янгиланиш ҳаракати билан боғлиқ бўлган купгина диний жамоалар, черковлар, мазҳабларни юзага келтирди.

Протестантлик умумхристианлик асослари ва қарашларини эътироф этиш билан бир қаторда, у гуноҳдан ҳалос бўлишнинг янги усулларини илгари сурди. Исо Масихнинг кишилар гуноҳини ювишга қаратилган ўзини-ўзи қурбон қилишига ишонч, динга ишонувчи барча кишиларнинг руҳоний бўлиши мумкинлигига ишонч, Библиянинг олий нуфузига ишонч орқали ҳалос бўлиш ана шулар жумласига киради. Шундай қилиб протестантлик художўйликнинг асосий талабини динда одамнинг ташқи кўринишидан ички ҳаётига олиб ўтди ва уни ихтиёрий диний ишонч билан боғлади. Протестантчилик Библияга сизганишнинг ўзига хос шаклини қарор топтирди. Бу билан протестант ислоҳотчилари дастлабки христианликнинг олий мақсадларини, диндорларни ахлоқий жиҳатдан тарбиялашга ва жамиятни маънавий жиҳатдан соғломлаштириш учун кўмаклашишларга алоҳида эътибор бермоқца. Шунингдек, у илоҳиётчиликка оид бўлган қарашлар системасининг айрим элементларида православиедаги бошқа, яъни ислом билан бир-бирига туташ бўлган умумий алоқаларни изламоқдалар ва фан намояндаларихамда жамоатчилик вакиллари билан алоқаларни ривожлантирмоқдалар. Улар православлар билан мусулмонлар диний бошқармалари ўртасидаги мулоқотларни ривожлантиришга қаратилган кўпгина йирик тантанали анжуманлар чақирилишининг ташаббусқори бўлмоқдалар.

Протестантлик диний маросимларнинг кўпчилигини бекор қилган (фақатгина лютерашшқда нон ва вино билан чўқинтиришлар сақланиб қолган). Ўлганларга бағишлаб дуо ўқиш, азиз-авлиёларга сиғиниш, улар шарафига турли-туман байрамлар ўтказиш, муқаддас мурдаларга, санамларга топинишлар бекор қилинган. Ибодат уйлари ортикча безаклардан, меҳроб, санам, ҳайкаллардан холи қилинган, моностирлар ва монахликдан ҳам воз кечилган, руҳонийларнинг уйланмаслик шарти бекор қилинган. Библия миллий тилларга таржима қилинди ва уни шарҳлаш ҳар бир художўйнинг энг

муҳим бурчи бўлиб қолди.

Лютеранлик, анабаптизм, англиканлик, калвинизм, цвингчилик протестантликнинг илк шакллари бўлган. Кейинчалик "сўнгги протестантлик" умумий номи билан маълум бўлган бир қанча диний оқимлар, ташкилотлар пайдо бўлди.

Ўрта Осиёда ҳам протестантлик мухлислари учрайди. Лютеран жамоалари аъзолари Қирғизистонда, қозоғистонда ва Тожикистоннинг Жанубий томонларида, Туркманистонда, Ўзбекистонда, чунончи Сирдарё, Фарғона вилоятларида яшайдилар. Булар асосан немис миллатига мансуб бўлган диндорлардир. Тошкентдаги лютеранларга, диний тоат-ибодатларини бажаришлари ва умумий диний эҳтиёжларини қондириш учун улар ихтиёрига 30-йилларда қурилган Қирха берилган. Душанбада ана шундай диний мақсад учун диндорларнинг маблағлари ҳисобига ва кенг жамоатчиликнинг, жумладан хорижий мамлакатдагиларнинг иштирокида янги Қирха қурилган. Бу жамоада диний ҳаёт билан боғлиқ чўқинтириш, марҳумга жаноза ўқиш, балоғат ёшига етганларни диндорлар сафига қўшиш ва никоҳ ўқитиш маросимлари ўтказилади. Диний байрамлар мунтазам нишонланади, диний тарғиботлар, ваъзлар ўқилади, диний мулоқотлар ташкил қилинади.

Ўрта Осиёда бошқа протестант йўналишлари ҳам мавжуд бўлиб, улар баптистлар, адвентистлар, иеговистлар, пятидесятниклар, менонитлар деб аталади. Бу секталар ҳозирги шароитдаги тарихан ўзгаришлар таъсирини ўзида муайян тарзда ифода этган диний жамоалар ва гуруҳлардан иборат. Улар келиб чиқиши жиҳатидан эски рус сектантчилик шаклларига, протестантчилик ҳаракатига, православиядаги эскича маросимчилик ва бошқа йўналишларга, яъни 1917 йилдан олдинги черковлар орасида зиддиятлар кучайган шароитларга бориб тақалади.

Эски анъанавий рус сектантчилигага Россиядаги крепостной шароитларига, унинг ғоявий ҳимоячиси бўлган ҳукмрон православ черковига, чоризмга нисбатан кенг деҳқонлар оммасининг ижтимоий норозиликларини ўзида ифода этувчи диний ҳаракатлар асосида XVII аср охири ва XVIII аср бошларида вужудга келган духобарлар, молоконлар, христоверлар, субботниклар, екопчилар, иеговист-ильинчилар ва бошқалар қиради. Улар сектантчиликнинг биринчи тоифасини ташкил қилади.

Анъанавий рус сектантчилигининг мухлислари уларни чор ҳукумати ва православ черкови таъқиб этиши натижасида Ставрополь ўлкасига (кейинчалик у ердан Канадага), Сибирга, Кавказ ортига, Ўрта Осиёга) кўчиб кетганлар. Ўрта Осиёда христиан сектантчилигининг пайдо бўлиши ва тарқалиши бу ерларни Россия чоризми босиб олиши ва пул-товар муносабатларининг ривожланиши билан узвий боғланган. Ҳозирги кунларда Қозоғистон, Ўзбекистон, Қирғизистон, Туркманистон ҳудудларида сон жиҳатидан унча кўп бўлмаган молокан, духобар, христоверлар мавжуд. Тошкентдаги молокан биродарлари жамоаси ва Жиззахдаги жимтурмас (пригун) молоканлар жамоалари республикадаги энг катта жамоалар ҳисобланадилар. Молоканларнинг катта бўлмаган гуруҳлари Самарқанд,

Хоразм, Фарғона вилоятларида ҳам бор.

Сектантчиликнинг иккинчи тоифасига Ғарб мамлакатларида капитализм тараққиётининг турли босқичларида вужудга келган ва Россия империяси ҳудудида, жумладан, Туркистонда ҳам буржуа муносабатлари шаклланиш жараёнида ва фаол миссионерлик ҳаракатлари натижасида қарор топган сектантчилик киради. Ўз мухлисларининг сони жиҳатидан энг каттаси - баптистлар (юнон. сув билан чўқинтириш) бирлашмасидир. Ўзбекистондаги христиан секталарининг 65 фоиздан кўпроғини баптистлар ташкил қилади. Диний таълимот ва маросимчилик борасида баптизм анъанавий протестантчилик асосларига таянади ва ўзининг янги асосларини ҳам яратади, улар балоғат ёшига етганларни янгитдан чўқинтиришади ва ўз сафларига қўшишиб, бу маросимни табиий сув ҳавзаларда бажарадилар. Чўқинтириш, нон ва винони татиб кўриш каби сирли маросим сифатида эмас, балки рамзий маросимлар, ҳаракатлар сифатида қабул қилинади. Ибодат уйларини жиҳозлашда христианликнинг рамзий белгилари ишлатилмайди. Ибодат Библияни ўқиш ва шарҳлашдан иборат бўлиб, тарғибот ва ашула айтишлар билан қўшиб олиб борилади.

1944 йили собиқ СССР даги баптистлар жамоалари инжилчи-христианлар билан бирлашганлар. 1945-1947 йилларда бу бирлашма иттифоқига пятидесятниклар жамоаси, 1963 йили эса меннонитлар жамоалари ҳам қўшилдилар. Инжилчи-христиан-баптист жамоалари собиқ СССР да Инжилчи-христиан баптистлар кенгаши томонидан бошқарилиб турилди. (Бу 1990 йилда инжилчи-христиан баптистларнинг иттифоқи деган ном олди). 60-йилларда буларга қарши бўлган марказ ташкил топди ва инжилчи-христиан баптистлар черковининг кенгаши деган ном олди. Узоқ йиллардан буён бу марказ норасмий равишда фаолият кўрсатиб келмоқда.

Ўрта Осиёда баптизм XIX асрнинг охирларидан бери мавжуд бўлиб, унинг Тошкентдаги жамоалари, шу жумладан, "Еттинчи кун" адвентистлари Ислоҳчи-адвентист, пятидесятниклар, менончилик, инжилчи-христиан баптистлар кенгаши, иегова шоҳидлари каби протестантчи жамоалари мавжуд.

“Иегово шоҳидлари” оқими XIX асрнинг иккинчи ярми XX асрнинг бошларида АҚШ (Нью – Йорк шаҳри) да вужудга келган. Унинг таълимотини христиан конфессиялари тан олмайдилар. Бу оқимнинг диний таълимоти унинг етти томлик “Муқаддас Ёзувни ўрганиш” китобида асосланади. Унда миссионерлик фаолиятини йўлга қўйиш билан ўз мухлисларини кўпайтиришга интилиш асосий масалалардан бири ҳисобланади. Шу мақсадда улар уйма-уй юриб, ўз ғоявий йўналиши ва миссионерликка хизмат қилувчи адабиётларни тарқатиш билан шуғулланадилар.

“Иегово шоҳидлари” христианликдаги уч юзлик Худо ҳақидаги таълимотни ўзларича талқин қиладилар. Яъни, “Иегово — Худодир, Исо эса Иегово томонидан яратилган ягона инсондир, бошқа инсонлар эса Исо Масих томонидан яратилгандир, деган ғояни илгари сўради”.

Исо Масихнинг ўлимини эслаш уларнинг асосий байрамлари

ҳисобланади.

Ҳозирги кунда миссионерлар тахминан етти юз мингдан ортиқ кишини ташкил этиб 230 дан ортиқ мамлакатда фаолият олиб боради. Республикамизда “Иегово шоҳидлари”нинг битта ташкилоти расман рўйхатга олинган.

Протестантлик бошқармаларининг Марказий Осиё раҳбарияти ўз диний фаолиятларини янада фаоллаштирадиган воситаларни мунтазам тарзда изламоқда, шунингдек жамоаларнинг тузилишларини мустаҳкамлайдиган жиддий тадбирлар билан шуғулланиб тарғибот-ташвиқот ишларига алоҳида эътибор қаратиб, диний ғояларни, ибодатларни ҳозирги шароитга мослаштириб, замонавийлаштирмоқда. Бу ҳол Марказий Осиё протестантлик йўналишларидаги жамоалар ва уларнинг мухлислари сони жиҳатидан бирмунча кўпайишига, диндорлар орасидаги муайян бошбошдоқлик кайфиятлари юзага келишига ҳам сабаб бўлмоқда.

Ҳозирги кунда Ўрта Осиёдаги протестантлик бирлашмалари янги мустақил республикаларда демократик ўзгаришларни мувофиқлаштиришга интиляптилар ва ислоҳот жараёнларининг ривожланиш тўлқинларида тарғибот ишларини фаоллаштирмоқдалар, қолаверса диндорларнинг ижтимоий жараёнлардаги фаол иштирокларининг ўзларига маъқул шакллари белгиламоқдалар.

Маълумки, динлар ва диндорлар орасидаги ўзаро ҳамфикрлик ва мулоқотлар жамият тараққий этган сари ривожланиб боради. Динлар орасидаги мулоқотлар, ҳозирги даврнинг асосий хусусиятларидан бири бўлиб, халқаро аҳамиятга эга бўлган масалага айланмоқда. Ўрта Осиё диндорлари орасидага алоқалар, муносабатларнинг янада чуқурлашуви улар раҳбарияти ва оддий диндорларнинг энг долзарб маънавий-ахлоқий муаммоларини, табиатни асраш ва уни муҳофаза қилиш, болалар ва қариялар ҳақда ғамхўрлик, тинчликни сақлаш ва хайрия ишлари, жамиятининг демократик жараёнларига ва унинг ижтимоий, сиёсий жиҳатдан ривожланишига кўмаклашиш билан боғлиқ масалаларни ҳал қилишга қаратилган ҳамкорликлар асосида ривожланмоқда.

Христианликнинг тарқалиши.

XI асрнинг охирида христианликнинг Шарққа томон ҳаракати ва тарқалиши оммавий тус олди. Бу динни маҳаллий аҳоли орасида тарқатувчилар Шарқнинг айрим вилоятларига илгарироқ кириб борганлар. 280 йилдаёқ Талос (Мерке) да христиан черковлари қурилган бўлиб, Самарқандда (301 йилдан), Марвда (334 йилдан), Ҳиротда (430 йилдан), Хоразмда, Марида ва Ўрта Осиёнинг бошқа шаҳарларида епископлик, кафедра, миссиялар, кейинчалик Самарқандда, Марвда (430 йиллар), Ҳиротда (558 йиллар) 6-12 епископликдан иборат диний ҳудудий жамоалар, бирлашмалар бўлган. Хуросонликлар ва суғдиёналиклар буддистлар, зардуштийлар, монийлар билан бир қаторда христианлар ҳам бўлган. Улар қорахитойлар ва сосонийларга қарам ерларда таъқиб қилинганлар.

Ўрта Осиё ҳудудида ислом тарқатилган даврларда бу дин билан христианлик ўртасидаги келишмовчиликлар кескинлаша бошлаган. Бироқ, X

асргача Самарқанд, Хоразм, Тошкент вилоятларка христианларнинг манзилгоҳлари бўлган. Ҳагго Беруний яшаган даврда ҳам (973-1050) Марвда православ митрополияси бўлган.

Ана шу даврда христианлик Кавказда ҳам тарқала бошлаган. Арманистон (301 йил) ва Грузияда (318 йили) давлат динига айланган. Кавказ Албанияси ҳудудида эса (ҳозирга Озарбайжон ва Жанубий Доғистон ҳудуди) IV-VIII асрларда ҳукмрон дин ҳисобланган.

Ўша даврдаги кўпдан-кўп ва бир-бирига қарши курашаётган динлар орасидага Шарқнинг ҳукмронлари томонидан энг кўп ҳомийлик кўрсатилган дин христианликнинг шарқий йўналиши бўлмиш несторианлик бўлган. Халиф саройларида несторианлик патриархларига бутун шарқ христианлигининг ҳомийси сифатида қаралган, патриархнинг қароргоҳи эса Константинополдан Бағдодга кўчирилган. Несторианлар христианликни Туркистонда, амургача бўлган Шимолий ва ғарбий Хитойда тарғиб қилганлар. Несторианликнинг Марказий Осиёдаги таянчи ва исломга қарши курашдаги маркази 1257 йилдан сўнггина ўз фаолиятини тўхтатган Самарқанд митрополияси бўлган.

Ҳозирги мустақил Ўзбекистонда 130 дан зиёд миллат ва элат яшайди. Булар орасидаги диндорлар 17 конфессияга, яъни диний уюшмага эътиқод қилишади. Булар доирасида исломдан сўнг 2-ўринни христианликнинг православие оқими эгаллайди. Унинг бир неча черкови ва марказий уюшмаси, чунончи баптист, иеговист, адвентист каби секталари бор.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига асосланиб ишлаб чиқилган виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисидаги янги таҳрирда эълон қилинган қонунга асосан республикадаги барча диний уюшмалар эркин, ошқора, тенг ҳуқуқли тарзда фаолият кўрсатмоқдалар. Бу ҳуқуқ ва эркинликлар қонун бўйича қафолатланган.

Республикамиздаги барча конфессиялар орасида тотувлик. ҳамжихатлилик мавжуд бўлиб, халқимизни тарбиялашга, тинч ва хавфсизликни сақлашга христианлик жамоалари ҳам салмоқли ҳисса қўшмоқдалар.

Таянч сўзлар

1. Сидхартха.
2. Будда.
3. Шакъямуни.
4. Гаутама.
5. Тирипитака.
6. Монофизитлар.
7. Монотеизм.
8. Епископ.
9. Апостол.
10. Таинство (Сирли ибодат)

Такрорлаш учун саволлар

1. Буддизм таълимоти қачон, қаерда пайдо бўлган?
2. Буддавийликнинг қандай йўналишлари бор?
3. Христианлик қачон ва қаерда пайдо бўлган?
4. Ўзбекистон ҳудудига христианлик дини қачон кириб келган?

5. Ҳозирги замон христиан секталари ҳақида нима биласиз?

Адабиётлар

1. Буддизм. Справочник. – М.: Республика, 1992.
2. Васильев Л.С. История религии Востока. 3-изд. – М.: 1998.
3. Из истории древних культур Средней Азии. Христианство.- Т.:1994.
4. Исо Жабборов. Рухий олам: жаҳолат ва камолат. -Т.: Ўзбекистон, 1998.
1. Дервиш Р.А., Левтева Г., Мусапаева А. Памятники истории, религии и культурн в Узбекистане. - Т.: 1994.
2. Основы религиоведения. Под редакцией И.Н. Яблокова.Изд. второе.-М.: 1998.
5. Фрезер Д.Д. Золотая ветвь.-М.: Политиздат, 1986.
6. Фрезер Д.Д. Фолклор в Ветховом завете.-М.: Политиздат, 1985.

5-МАВЗУ. ИСЛОМ ДИНИНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ ВА МАЪНАВИЙ ҲАЁТНИНГ ЯНГИЛАНИШИ

Режа:

1. *Жоҳилия давридаги кўпхудолик ва араблар маънавияти.*
2. *Ислом дини пайдо бўлган ижтимоий-иқтисодий шарт ва шароитлар.*
3. *Ислом: Макка ва мадина даври.*
4. *Ислом таълимотининг халқлар маданиятидаги ўрни.*

Жоҳилия даври. Жоҳилия сўзининг луғавий маъноси арабча «жаҳула» сўзидан олинган бўлиб, (билимсизлик), жоҳиллик, нодонлик яъни «ягона Аллоҳни танимаслик» маъносини, англатади. Жоҳилия даврида маънавий ва ижтимоий ҳаётда ана шундай жоҳиллик, нодонлик хусусиятига эга кишилар исломдан олдинги даврда яшаганлар.

Жоҳилия даври мазмун-моҳиятини тушуниш ва тасаввур қилиш учун ўша тарихий давр V-VII асрларга хос хусусиятлар, араб қабилалари ўртасида ҳукмрон бўлган ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ва уларнинг диний-ғоявий ҳаёти билан қисқача танишиб чиқишни тақозо этади.

Жоҳилия даврининг хусусиятларидан бири шунда эдики, бу даврда араблар орасида кўпхудолик ҳукм сураб, ҳар бир қабиланинг сиғинадиган ўз санамлари мавжуд бўлиб, ўзига хос эътиқод қилиш тартиб-қоидалари шаклланган эди. Бу даврдаги арабларнинг маънавияти тубанлашиб, халқлар орасида майпарастлик, ахлоқий бузуқликлар ўрин ола бошлади. Энг ноҳуш, ва даҳшатли одатлардан бири қизларининг тириклайин кўмишлари ҳам ана шу жоҳилия даврида татбиқ қилинган.

V-VI асрларда, ҳатто VII аср бошларида араб қабилалари ўртасидаги мавжуд ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражаси бир хил эмас эди. Арабистон ярим оролининг иқлим шароити ноқулай кумли саҳролар ва тоғлардан иборат бўлиб, кўчманчи аҳолиси Ярим оролнинг нисбатан яхши иқлим шароитига эга бўлган қисмида жойлашганлигидан чорвачилик билан

шуғулланар эди. Яман қадимдан ривожланган қишлоқ хўжалик ва маданият марказларидан бири бўлган. Аммо Ярим оролнинг шимолий қисмида жойлашган шаҳарларда кўчманчи-чорвачилик билан шуғулланиб, ҳаёт кечираётган араб қабилалари ўртасида қулдорлик муносабатлари эндигина ривожлана бошлаганди. Яманда эса қулдорлик тузуми тараққий этган, сўнгги қулдорлик давлати бўлган Химъарийлар подшолиги эрамизнинг II асрда ташкил топган ва VI аср бошларида таназулга юз тутган. Ярим оролнинг бошқа ҳудудлари-сувсиз саҳролардан иборат бўлганлиги сабабли ўтроқ деҳқончилик фақат айрим жойларда саҳролар ўртасидаги онда-сонда учрайдиган кичик воҳалардагина бирмунча тараққий этган эди. Бу ерларда деҳқончилик ҳам ноқулай иқлим шароити туфайли ҳар томонлама чекланган эди, асосан хурмо ва арпа етиштирилди.

Ярим оролнинг чексиз саҳроларида яшовчи, чорвачилик билан шуғулланувчи араб қабилалари-бадавийлар бундан ҳам оғир шароитда яшар эдилар. Улар ижтимоий тараққиёт жиҳатидан анча орқада қолган, тараққиётнинг уруғ-қабилачилик босқичида эдилар. Манбаларнинг кўрсатишича, VI аср охири-VII аср бошларида, яъни ислом вужудга келиши арафасида турли араб қабилаларининг ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражаси бир хил бўлмай, қийин аҳволда ҳаёт кечираётган қабилалар кўпчиликини ташкил этар эди.

Қадимий тараққиёт маркази бўлган Яманда ривожланган қулдорлик тузуми ҳукмрон бўлиб, ярим оролнинг шимолий қисмида жойлашган ва Византия ҳамда Эрон каби қадимий империя таъсири остида бўлган ҳудудлар савдо муносабатлари эндигина ривожлана бошлаган, саҳроларда кўчманчи чорвачилик билан шуғулланган араб қабилалари ўртасида патриархал, уруғ-қабилачилик тартиби ҳукмрон эди. Бу тартибнинг емирилиши ва синфий муносабатларнинг таркиб топиши даври эндигина бошланган эди.

Оғир иқлим шароити ва ишлаб чиқарувчи кучлар заиф ривожланганлиги сабабли Арабистон ярим оролида яшаган кўпчилик қабилалар тараққиёт жиҳатидан Миср, Византия, Эрон, Месопотомия каби қадимий маданият марказлари аҳолисига нисбатан анча орқада қолиб кетган эди. Ярим оролнинг ғарбий қисмида Қизил денгиз қирғоқлари бўйлаб чўзилган ва Ҳижоз деб ном олган ҳудуд бу даврда иқтисодий жиҳатдан бирмунча ривожланган. Бунинг сабаби сувли воҳаларда деҳқончилик билан шуғулланиш имконияти мавжуд бўлганлигидан ва жанубдан шимолга томон қадимий карвон йўли ўтганлигида эди. Тарихий манбаларга кўра, VI аср ўрталарида бу йўл жанубда Яман орқали Ҳабашистон ва Ҳиндистон билан, шимолда Сурия орқали Миср, Византия ва Эрон билан боғланган. Ўз даври учун катта иқтисодий аҳамиятга эга бўлган Ҳижоздаги айрим аҳоли манзиллари, шаҳарлар, хусусан йўл устида жойлашган Ясриб (Тоиф) шаҳри, VI асрда анча кенгайган ва гавжум савдо марказларига айланган эди.

Жоҳилия давридаги араб қабилаларининг фақат иқтисодий жиҳатдагина эмас, балки ижтимоий жиҳатдан ҳам тенгсизлиги улар ўртасидаги муносабатларнинг мураккаб ва қийин аҳволга тушишига сабаб

бўлди. Бадавлат қабилалар иқтисодий жиҳатдан заиф қабилаларга ўз таъсирларини ўтказиб, уларнинг арзон меҳнатидан фойдаланишдан ташқари ижтимоий ҳаётда ҳукмронликка ҳам даъво қилганлар.

Бу даврдаги оила, никоҳ, ижтимоий муносабатлар, фарзанд кўриш, тарбиялаш масалалари, диний эътиқод, пул муносабатлари (судхўрлик), маиший бузуқлик ва бошқа кўпгина соҳаларда ҳам қийинчиликлар, зиддиятлар бўлганки, улар ҳақида кейинги саҳифаларда батафсил тўхтаймиз.

Жоҳилия даврида кўпхудолик ва араблар маънавияти. Макка савдо маркази сифатида катта аҳамиятга эга бўлиб, атрофдаги қабилаларга бошқаларга нисбатан кучлироқ таъсир кўрсатар эди. Макканинг диний марказ сифатида роли ҳам анча ошган эди. Маккада Каъбатуллоҳ ибодатхонаси турли араб қабилаларининг 360 худосининг санам, яъни бутчалари мавжуд бўлгани туфайли бу шаҳар ўз атрофида яшовчи кўп қабилалар учун эътиқод маркази-зиёратгоҳга айланган эди.

Каъба-ислом динида энг муқаддас ҳисобланган ва «Аллоҳнинг уйи» «Байтуллоҳ» деб ном олган ибодатхона. У куб шаклида, кулранг тошдан қурилган бўлиб, унда исломда муқаддас ҳисобланган қоратош-«ал-Ҳажар ал-асвад» жойлаштирилган. Каъба мусулмонлар учун қибла ҳисобланади ва қиблага қараб намоз ўқилади.

Каъба ислом вужудга келмасдан бир неча аср илгари мавжуд бўлган. Эрамининг II асрида юнон сайёҳлари у ерда бўлиб, бу ибодатхонани ва унинг атрофидаги кичик манзилгоҳни кўрганликлари ҳақида маълумот қолдирганлар. Каъба ибодатхонаси ўша ерда мавжуд бўлган ва сувсиз саҳрода араблар учун нажот манбаи сифатида «Зам-Зам» булоғи билан боғлиқ ҳолда вужудга келган, деган тахминлар мавжуд. Бу булоқни яратиш учун худога ибодат қилиб, шу ерда қурбонлик қилиш араблар ўртасида қадимдан расм бўлган ва бу ҳодиса Қуръоннинг «ал-Кавсар» деб аталган 108-сурасида ҳам ўз ифодасини топган.

Демак, ислом вужудга келмасдан 400-500 йил илгари ҳам муқаддас ҳисобланган «Зам-Зам» булоғи ва у билан боғлиқ равишда вужудга келган Каъба ибодатхонаси VII асрнинг 30-йилларида ва янги динда энг муқаддас жой деб эътироф этилган.

V-VII асрларда Маккада арабларнинг қурайш қабиласи ҳукмрон бўлиб, буларнинг юқори табақалари савдо-сотик авж олиши натижасида анча бойиб кетган шунингдек, пул муомаласи, судхўрлик ривожланган, қул савдоси ва қулларнинг меҳнатидан фойдаланиш ҳам анча кенгайган.

Шарқшунос олимларнинг тадқиқотлари шундан далолат берадики, қадимий Яманни истисно қилган, Арабистон ярим оролида яшовчи қабилалар учун V-VI асрларни иқтисодий уруғ-қабилачилик тузуми емирила бошлаган ва қулдорлик муносабатлари вужудга кела бошлаган давр, деб тавсифланган. Ўша даврда кучли империялар бўлган Византия ва Эрон ўртасида Яманни қўлга киритиш ва қарвон йўлларида ўз ҳукмронлигини ўрнатиш учун кураш давом этган.

Яман сосонийлар ҳукмронлигига ўтган даврларда (572-628 йиллар) Эрон кўрфази орқали Ҳиндистонга борадиган йўл тез ривожлана бошлаган ва

шу муносабат билан Хижоз орқали ўтган карвон йўли инқирозга учраган. Бу ҳол фақат Хижоз шаҳарларигагина эмас, балки барча араб қабилалари ҳаётига ҳам жиддий таъсир кўрсатган ва Арабистонда ижтимоий-иқтисодий инқирознинг бошланишига сабаб бўлган.

Савдодан келадиган даромад камайиб кетиши натижасида қурайш зодагонлари ўртасида судхўрлик авжга чиққан, қуллар, камбағалларни эзиш кучайган. Макка ва Хижознинг бошқа шаҳарларида мазлумлар билан золимлар орасидаги қарама-қаршилиқлар кескинлашган. Бир томондан, қул эгалари билан қуллар ўртасида, иккинчи томондан, қабила зодагонларига нисбатан оддий меҳнаткашларнинг норозилиги кучайган. Қабилаларнинг юқори табақалари, айниқса, Макка зодагонлари қўшни мамлакатларни босиб олиб катта бойлик, ўлжани қўлга киритиш ва шу орқали ҳокимиятни мустаҳкамлаш, иқтисодий инқироздан қутулиш ҳақида тез-тез ўйлай бошлаганлар.

Аммо тарқоқлик ва келишмовчиликларга барҳам бериш учун барча араб қабилаларини, уларнинг иқтисодий ва ҳарбий имкониятларини ягона давлатга бирлаштириш зарур эди.

Марказий ва Шарқий Арабистон ярим ороли саҳроларида яшаган араб бадавийлари ўртасида ибтидоий тузумга хос бўлган политеистик мажусийлик диний тасаввуфлари ҳукмрон эди.

V-VI асрларда бу қабилаларнинг диний эътиқодлари тотемизм, фетишизм ва анимизм каби диний тасаввуфларнинг қоришиғидан иборат эди. Кўп қабилалар алоҳида тошларга эътиқод қилар, инсонга ёрдам берадиган эзгу руҳлар, ёвуз жинлар ва айёр шайтонлар тўғрисидаги тасаввурлар кенг тарқалган эди.

Ҳар бир қабила ўз худосининг санамига сиғинар, топинар эди. Бу ҳол диншуносликда кўп худоликнинг арабларга хос кўриниши, деб тавсифланган. Қуръонда бундай эътиқод ширк деб ном олган. Бундан ташқари араб қабилалари ўртасида Қуёш ва Ойга топиниш ҳам мавжуд эди. Бу ёритгичларга топиниш қадимий Бобил (Вавилион)дан келиб чиққан бўлиб, бу эътиқод кейинчалик кўп халқлар ўртасида тарқалган.¹ Бунинг таъсири остида ўрта асрларда Шарқ ва Ғарб халқлари ўртасида астрология деган, асосан диний таълимот системаси-Шарқ «илми нужум» вужудга келган.

Илми нужумга асосан турк халқининг илк даврларида Ойхон, Юлдузхон, Кунхон, Кунтуғмиш, Ойтўлди, Ойсулув, Кунсулув, Кунтуғди каби исмлар қўйилгани ва уларнинг баъзилари ҳозиргача етиб келгани маълум. Кунчиқар-Шарқ, Кунботар-Ғарбни билдирган. Ёки йил давомида қуёш айланадиган фалак доираларининг ҳар бири туркий ном билан аталган: Қўзи-Ҳамал, Уд-Савр, Эрангиз-Жавзо, Қучиқ-Саратон, Арслон-Асад, Буғдойбоши-Сунбула, Улгу-Мезон, Чаён-Ақраб, Ёй-Қавс, Ўғлоқ-Жади, Қўноқ-Далв, Балиқ-Ҳутдир.

Демак, илми нужумга эътиқод қилишнинг қадимги туркий халқлар

¹ Собийлар-бошқа динларга эътиқод қилувчилар қатори Қуръонда тилга олинган; бу элат Қуйи Месопотамияда яшаган. Мандайлар (баъзан харранлар) ҳам дейилган. Улар осмон ёритгичларига сиғинганлар.

хаётида ҳам муайян ўрни бўлган.

Илми нужумга биноан сайёралар ва юлдузларнинг ҳолатига қараб воқеа ва ҳодисаларни олдиндан айтиб бериш мумкинлигига эътиқод қилинган. Бу билан шуғулланувчи астролог (мунажжим) лар саройларда муҳим мавқега эга бўлганлар.

Макканинг ўз атрофидаги араб қабилаларига таъсирининг кучайиши Каъба билан боғлиқ бўлгани юқорида таъкидлаб ўтилди. Милоддан аввалги вужудга келган бу қадимий ибодатхонада кўп қabila худоларининг санамлари сақланар эди. Милодгача араб қабилалари эътиқод қилган худолардан саккизтасининг номи ал-Лот, ал-Узза, Манот, Вадд, Суваъ, Йағус, Йағук, Наср Куръонда ҳам келтирилган, санаб ўтилган.

Арабистон ярим оролида яҳудий, христиан, оташпараст ва собийлар ҳам яшар эдилар. Иудаизм Яман араблари ўртасида кенг тарқалган бўлиб, VI аср бошларида химъярийлар подшоҳлигида у давлат дини деб эътироф этилган. Иудаизмга эътиқод қилувчи араб қабилалари Марказий ва Ғарбий Арабистоннинг айрим воҳаларида ҳам яшар эдилар. Бу динга эътиқод қиладиган араблар-коптлар ҳали ҳам анчагина.

Христианлик асосан ярим оролнинг шимолий қисмида-Сурия, Фаластин, Месопотамия худудида яшайдиган араб қабилаларидан баъзилари ўртасида тарқалган эди. Бу ерлар айрим даврларда Византия таркибига кирган ёки унинг сиёсий тазйиқи остида бўлган худудлар эди. Араб қабилалари ўртасида кўпинча христианликнинг айрим секталари тарқалган эди. Шарқшунос олимларнинг фикрича, христианлик Арабистонга Ғассонийлар ва Лахмийлар давлатлари орқали кириб келган.

Шундай қилиб, яҳудийлик ва христианлик ҳамда уларнинг айрим секталари ислом пайдо бўлиши арафасида араб қабилалари орасида муайян даражада тарқалган эди.

Ҳанифлар ҳаракати. Ҳаниф арабча сўз бўлиб, чинакам эътиқод қилувчи тақводор маъносини билдиради. Ҳанифлар ўша даврда араб қабилалари ўртасида кенг тарқалган мушрикийликка қарши яккахудоликни, охиратни яқинлашиб қолганини тарғибот қилиб чиққанлар.

V-VI асрларда араб қабилалари уруғ-қабилачилик тузуми емирила бошлаган, ибтидоий диний тасаввурлар таназзулга юз тутган эди. Қабилалар ўртасида марказлашишга бўлган интилишнинг ғоявий инъикоси сифатида якка худоликка хос диний ақидаларнинг куртаклари шакллана бошлаган. Якка худолик тўғрисидаги бундай диний таълимот исломдагина эмас, балки у пайдо бўлмасдан бирмунча вақт илгари Арабистоннинг айрим жойларида тарғиб қилина бошлаган эди. Аммо ҳанифлар ҳаракати, яъни уларнинг арабларни ягона дин атрофида бирлаштириш ғоясини муваффақиятли яқунламаган.

Исломдан илгари араб қабилалари орасида якка худолилик тўғрисида тарғибот юритган, ўзини пайғамбар деб эълон қилган шахслар тарихий манбаларда «ҳанифлар», яъни ҳақ-ҳақиқат изловчилар номи билан маълум. Исломнинг пайдо бўлиши араб қабилалари ўртасидаги ижтимоий-иқтисодий таракқиётнинг муайян босқичи билан боғлиқ бўлган.

Ислом монотеистик дин сифатида, яъни якка худога эътиқод қилувчи таълимотни яратиб, унга қадар бўлган араб қабилаларидаги кўп худоликнинг барча кўринишларини ширк деб атаб, уларни тақиқлаган.

Исломда, шундай қилиб, ягона Аллоҳга, эътиқод қилиш бу диний таълимотнинг асосини ташкил этган. Аллоҳ, Тангри, Худо сўзларига одатда сифат қўшилиб, Аллоҳ таоло, Худои Таоло шаклида ҳам ишлатилади. Таоло-улуғ, олий деган маънони англатади. Аллоҳ таолонинг Қуръонда ва ҳадисларда қайд этилган исмлари 99 тадир. Булардан тилимизда энг кўп қўлланиладигани: Раҳим-жуда раҳмли; Раҳмон-ўта меҳрибон; Мўмин-омон ва омонлик берувчи; Карим карамли, саховатли, кечиримли, Саттор, Акбар буюк каби сифатлари қўшиб айтилади.

«Ҳаниф» атамаси Иброҳим билан боғланган ҳолда тилга олинган ўринларда ҳам, ўзи алоҳида келган жойларда ҳам «Ҳақиқий мусулмон», «астойдил эътиқод қилувчи» маъносида тушунилганлиги равшан. Шунинг учун бўлса керак, кейинги давр ислом анъанасида бу атамани «мусулмон» атамаси билан бир маънода тушуниш одат бўлиб қолган. Аслида исломда мусулмон шахсни англатади. Ўтган аср ўрталарида Қозонда босилган Қуръоннинг 3-сураси 89-оятга берилган изоҳда «ҳаниф ҳозирги мусулмоннинг ўзидир», дейилган.

«Ҳаниф» атамаси фақат Қуръонга хос бўлмасдан, у ислом дин сифатида вужудга келмасдан анча илгари ҳам яккахудога эътиқод ва тарғиб қилувчи шахсларнинг номи сифатида маълум бўлган, ва яккахудолилик қабилалари ўртасида маълум бўлган. Бу қабилаларнинг номи ҳам «бану ҳаниф» (ханифа авлодлари) бўлган. Демак, «ҳаниф» атамаси билан «бану ҳаниф» ўртасида ҳам қандайдир мазмунан боғланиш бўлиши мумкин.

Аллоҳнинг чексиз қудрати ҳақида Қуръони каримнинг 55-Ар-рахмон сурасида ўз ифодасини топган яъни, «Ар-Раҳмон» - Аллоҳнинг гўзал номларидан бири. Сурада Аллоҳ таоло инсоният ва жинларга бу дунё ва охирада ато этган ва этажак неъматларидан баъзиларини эслатиб, ўттиз бор: «Бас, Раббингизнинг қайси бир неъматларини инкор этасизлар?!-деб уларга хитоб қилган»¹.

Араб қабилаларини ягона дин атрофида бирлаштириш ва яккахудоликка эътиқод қилишдан иборат бўлган ҳанифлар орзуси фақат Муҳаммад пайғамбар даврида ислом динини вужудга келиши ва қарор топиши билан амалга ошди. Шунинг учун Муҳаммад ибн Абдуллоҳ-дин даъватчиси ва давлат арбобидир.

Ислом дини пайдо бўлган ижтимоий-иқтисодий шарт ва шароитлар. Ислом дини дунёда кенг тарқалган монотеистик динлардан биридир. Африка қитъасидаги Марокаш, Жазоир, Тунис, Ливия, Миср, Сомали мамлакатларининг халқлари, Ҳабашистон, Ғарбий Суданда яшовчиларнинг бир қисми, Осиё қитъасидаги Арабистон ярим ороли, Иордания, Сурия, Ироқ, Эрон, Туркия, Афғонистон, Хитой ҳамда Филиппин аҳолисининг бир қисми, Европа қисмида бўлса, Болқон ярим оролида

¹ Қуръони карим. Таржимаси ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур. Масъул муҳаррир Ҳамидулла Кароматов.-Т.: 2001. 531-бет.

яшайдиган халқларнинг бир қисми динга эътиқод қилади. Аҳолининг кўпчилиги мутлоқ мусулмонлардан иборат бўлган 10 та мамлакат, хатто аҳолисининг ярмини мусулмонлар ташкил этган баъзилари ҳам (Миср, Малайзия) 49 фоизи ўзларини мусулмон деб атайдилар. Яъни уларнинг баъзиларида (Мавритания, Эрон, Покистон, Қамар ороллари) мамлакатларининг номига ислом сўзи қўшиб айтилади. Расмий статистика бўйича, бир неча мамлакатларда аҳолининг деярли барчаси мусулмонлардан иборат 28 та мамлакатда ислом расман давлат дини сифатида тан олинган. Ер юзи аҳолисининг қарийб 1,5 миллиарди исломга эътиқод қилади.

Шунингдек, ислом Марказий Осиё, Кавказ орти ва Шимолий Кавказ, Волга бўйи, Ғарбий Сибир ва бошқа ҳудудларда яшовчи аҳоли орасида тарқалган. Ҳозирда исломга эътиқод қилувчиларнинг сони ошиб бормоқда. Айниқса эътиқод ҳақидаги янги қонуннинг қабул қилиниши, вақтли матбуот саҳифаларида, радио эшиттиришларда ва ойнаи жаҳон кўрсатувларида дин мавзуидаги чиқишларнинг кўпайиши, бу ҳақида махсус газета ва журналларнинг кенг тарқалганлиги исломга бўлган эътиборни янада ошириб юборди.

Ислом жаҳондаги айниқса Осиё ва Африка қитъаси маданиятининг умумий қиёфасида муҳим из қолдирган. Бунга энг аввало бу ҳудудларда араб тили ва араб ёзувининг кенг тарқалганлиги ислом мафқураси заминида ишлаб чиқилган муайян турмуш тарзининг ҳукмронлиги мусулмонлар ижтимоий ҳаётининг турли соҳалари шариат томонидан идора этилишига имкон берди. Шунга қарамай маҳаллий маданий анъаналар йўқолмай, яъни ислом йўналишида ривожланган ва кўпинча қадимий мусулмон анъаналари сифатида қабул қилинган. Мусулмонлар маданий мероси миллий озодлик ҳаракати ва ривожланаётган мамлакатларнинг мустақиллик учун кураши жараёнида асосий масалалардан бирига айланди ва ижобий аҳамият касб этди. Исломнинг пайдо бўлишини таҳлил этиш даврнинг хусусиятлари, араб қабилалари ўртасида ҳукмрон бўлган ижтимоий-иқтисодий муносабатларни ва уларнинг диний-ғоявий ҳаёти билан қисқача танишиб чиқишни тақозо этади. Арабистон ярим ороли ноқулай иқлим шароитига эга бўлган қум саҳролардан ва тоғлардан иборат бўлиб, унинг аҳолиси V-VI асрларда кўчманчи чорвачилик билан шуғулланар эди.

Ярим оролнинг чексиз саҳроларида яшовчи кўчманчи чорвачилик билан шуғулланувчи араб қабилалари бундан ҳам оғир шароитда яшар эдилар. Улар тараққиёт жиҳатидан анча орқада қолган, ҳали уруғчилик қабилачилик тузилишида эдилар. Ярим оролнинг ғарбий қисмида Қизил денгиз қирғоқлари бўйлаб чўзилган ва қадимдан Ҳижоз деб номланган жойлар бу даврларда бирмунча иқтисодий жиҳатдан ривожланган бўлиб, асосан жанубдан шимолга ўтган қадимий карвон йўли билан боғлиқ эди. Тарихий манбалардаги маълумотларга қараганда VI аср Ямандан шимолга Сурия, Миср, Фаластинга олиб борадиган карвон йўли фақат бу давлатларнинг ўзларига эмас, балки жанубда Яман орқали Ҳабашистон ва Ҳиндистон, шимолда Сурия орқали Миср, Византия ва Эронни ҳам бир-бири билан боғлайдиган ўз даври учун йирик ва иқтисодий аҳамиятга эга бўлган савдо

йўли эди. Ҳижоздаги айрим аҳоли яшайдиган манзиллар, йўл устида жойлашган Макка, Мадина, Тойиф шаҳарлари II асрда анча ривожланган. Булар шунингдек, кўчманчи араб қабилаларининг савдо муносабатларига жалб этувчи марказлар сифатида ҳам хизмат қилар эдилар.

Макка диний марказ ва савдо маркази сифатида араб қабилалари орасида эътиборлиси эди. Макка марказида жойлашган Каъба исломда энг «муқаддас» ҳисобланади ва «Аллоҳнинг уйи» (Байтуллоҳ) саждагоҳ ҳисобланган ва ҳозир ҳам шундай. Ундаги қоратош (Ҳажар ал-асвод) ва уч юз олтмиш санам араб қабилалари эътиқод манбаига айланган. Зиёратга келиш ойлари муқаддас ҳисобланиб, бу вақтлар ичида қабилаларда уруш ва жанжаллар тўхтатилар эди.

V-VI асрларда Маккада Қурайш номли араб қабиласи ҳукмрон бўлиб, қурайшларнинг юқори табақалари савдо-сотиқ билан анча бойиб кетган, бу ерда пул муаммолари, судхўрлик кенг ривожланган. Шунингдек қул савдоси ва қулларнинг меҳнатидан фойдаланиш ҳам анча кенгайган эди. Бу даврларда Яманни қўлга киритиш учун Византия ва Эрон ўртасидаги кураш авж олган эди.

Яман сосонийлар ҳукмронлигига ўтган даврлар (572-628) Эрон кўрфази орқали Ҳиндистонга борадиган йўл ривожлана бошлади ва шу муносабат билан Ҳижоз орқали ўтган йўл инқирозга учрайди. Бу ҳол фақат Ҳижоз шаҳарларигагина эмас, балки барча араб қабилалари ҳаётига ҳам жиддий таъсир кўрсатди ва умуман Арабистон бўйича ижтимоий-иқтисодий таназзулнинг бошланишига сабаб бўлди.

Бундай вазиятдан чиқиш учун Арабистон шаҳарлари ва қабилалари ўртасида мавжуд бўлган тарқоқлик ва келишмовчиликларга хотима бериб, барча араб қабилаларини бир давлатга бирлаштириш, уларнинг тарқоқ бўлган иқтисодий ва ҳарбий имкониятларини ягона кучга айлантириш зарур эди.

Ижтимоий ҳаёт тақозоси натижасида вужудга келган араб қабилалари ўртасидаги марказлашишга интилиш ҳаракатлари араб жамиятида VI аср охири VII аср бошларида юз берган жиддий тарихий воқеалар асосида ётар эди. Бу интилишни ўзида акс эттирган мафкура ислом дини вужудга келади ва марказлаштирилган араб халифалигининг кенгайиши жараёнида бу дин кучли ғоявий қуроли сифатида хизмат қилади.

Арабчада «муслим» «ўзини Аллоҳга топширган» деган маънони беради. Қуръон вужудга келмасдан илгари, ислом оғзаки тарғиб қилинган даврда бу сўз «Аллоҳ ихтиёрига топшириш» мазмунини берган. Кейинчалик «исломни қабул қилиш», «итоат этиш» мазмунини касб этган. «Мусулмон», «муслим»нинг бир оз ўзгартирилган шаклидир. Аёлларнинг муслима деб тавсифланганларнинг сабабини шундан ҳам билса бўлади.

Диний назарияда ислом Аллоҳ юборган сўнгги мужассам дин эканлиги, Қуръон Аллоҳнинг нозил қилган каломи бўлиб, Муҳаммад пайғамбарга ваҳий тарзида тушган, тиловат ибодат ҳисобланган. Илк ваҳий-диний таълимотга кўра рамазон ойининг йигирма еттинчи кунига ўтар кечаси, милодий ҳисоб билан 610 йилнинг 31 июлидан 1 августига ўтар кечаси

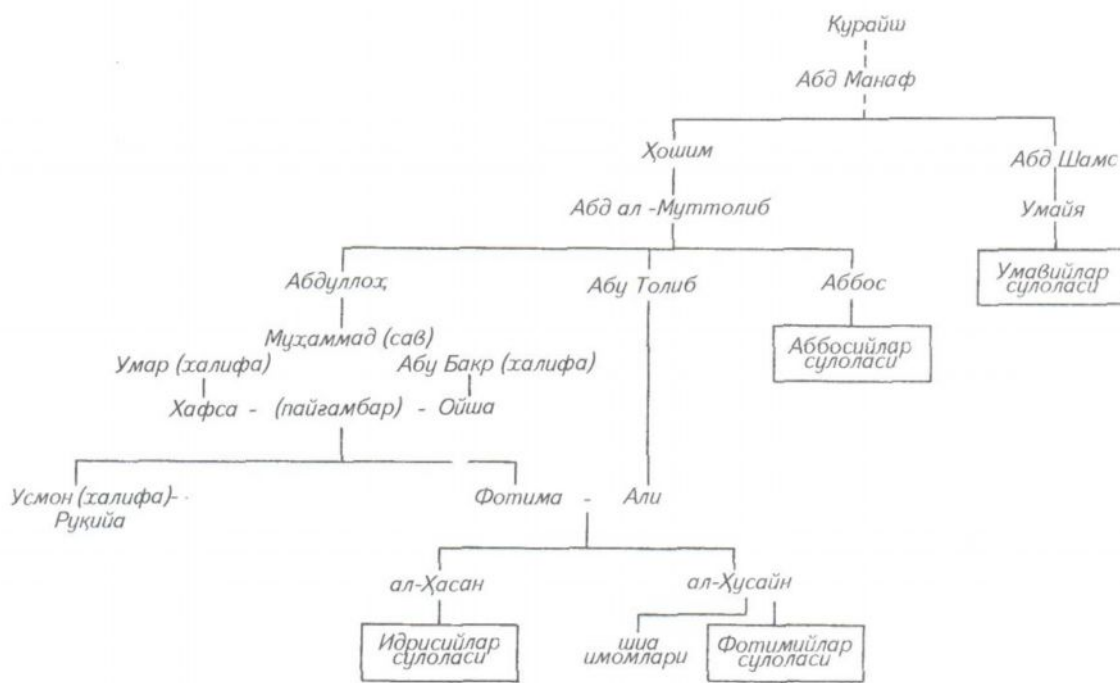
бошланган ва 23 йил давом этган. Ваҳий туша бошлаган тун «Лайлатул қадр» деб атала бошлаган. Бу ҳодиса Қуръоннинг 97-«ал-Қадр» сурасида ифодаланган. Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбар тарғиботларини бошлаган дастлабки йилларда жуда оз киши у зотнинг изидан борган. Шу билан бирга курайшийларнинг уммавийлар хонадонига мансуб бўлган ва Макка сиёсий ҳокимият тепасида турган зодагонлар ўша даврдаёқ унинг тарғиботига қаршилик кўрсата бошлаганлар. Маккада аҳвол жиддийлашгач, Муҳаммад (с.а.в.) Макка ҳукмдорлари билан рақобатлашиб келган қабилаларнинг вакиллари билан музокаралар олиб борган ва 622 йили уларнинг ёрдамида Мадинага ҳижрат қилинган.

Илк исломни вужудга келаётган қулдорлик тузуми мафкураси, деб баҳолаш тарихий ва илмий жиҳатдан тўғридир. Бироқ ислом тарихидаги айрим масалалар, воқеаларни, хусусан, ҳижранинг сабабларини изоҳлаб бериш учун булар етарли эмас. Чунки, тарихий манбаларга қараганда, Макка зодагонларининг ўзлари биринчи навбатда қулдорлар эдилар. Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) саҳобалари, ансорлар эса, аксинча, қисман савдогарлар ва ўртаҳол кишилардан, кўпчилик қисми камбағал табақаларнинг вакилларидан иборат эди.

Мисрлик мунажжимларнинг ҳисобича ислом динида пайғамбар ҳисобланган Муҳаммад (с.а.в.) 571 йил 21 апрелда Маккада курайш қабиласининг Ҳошимийлар авлодидан бўлган Абдуллоҳ ва Омина хонадонида туғилди. Муҳаммад (с.а.в.) ёшлигида етим қолган, аввал бобоси Абу Муталлиб сўнг амакиси Абу Толиб қўлида тарбияланади. Балоғатга етгач савдогорлар орасида хизмат қилиб, 24 ёшида бева бой аёл-Ҳадичага уйлангач, унинг маблағлари билан мустақил савдогорлик қила бошлаб, жуда кўп давлатларга борган. Муҳаммад (с.а.в.) 610 йили қирққа кирганда Маккада якка худога эътиқод қилиш тўғрисида тарғибот юргизган.

У тарғибот бошлаган дастлабки йилларда, нисбатан жуда оз киши (Ҳадича, Абу Бақир, Талха, Зубайр, Усмон ва қариндошлари, айрим савдогорлар) бу тарғибот изидан борганлар. Шунинг билан бирга ўша даврдаёқ курайшларнинг уммавийлар хонадонига мансуб бўлган ва Маккада сиёсий ҳокимият тепасида турган бадавлат задагонлар бу тарғиботга жиддий қаршилик кўрсата бошлаган. Мамлакатда аҳвол жиддийлашганлигини кўриб Муҳаммад (с.а.в.) Мадинадаги Аус ва Ҳазраж номли қабилаларнинг вакиллари билан музокара олиб бориб Мадинага кўчиб кетган.

622 йили юз берган бу кўчиш (арабча «хижрат»)дан мусулмонларнинг хижрий йил ҳисоби бошланади. Маккадан кўчиб борганлар ислом тарихида «Муҳожирлар» (кўчиб келганлар), Мадиналик қабиладардан исломни қабул қилганлар эса «ансорлар» (ёрдамчилар) деб ном олган¹.

Ислом: Макка ва Мадина даври. Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в) хошимийлар хонадонидан эканлиги, Маккада ҳукмрон бўлган бадавлат зодагонлар-уммавийлар хонадонига мансублиги, бу икки хонадон ўртасида бирмунча вақтлардан буён сиёсий ва иқтисодий рақобат ҳукм сурганлиги тарихий манбалардан яхши маълум. Бундай шароитда Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) хошимийлар хонадонининг илгари обрўсини тиклаш учун ҳаракат қилган. Шунинг учун ҳам Макка зодагонлари билан Муҳаммад ўртасидаги қарама-қаршиликни, биринчи навбатда, бадавлат курайш қабиласи хонадонларининг ички рақобати, улар ўртасидаги хонадон обрўи ва ислом тарғиботи учун курашнинг намоён бўлиши, деб тавсифлаш мумкин.

Макка зодагонлари манфаатига зид тарғибот олиб борган Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.)ни таъқиб этиш кучайган. Айниқса, ўзи мажусий бўлса-да, унга ҳомийлик қилган амакиси Абу Толибнинг вафотидан кейин Муҳаммад пайғамбарнинг ҳаёти хавф остида қолган. У ўзига содиқ барча кишилар билан Ҳижазнинг шимолида жойлашган, унинг даврида «Мадина» яъни шаҳар деб қайта номланган Ясриб шаҳрига кўчиб кетишга мажбур бўлган. Қуръон оятларининг мазмунига қараганда, бу кўчиш анча вақт давом этган.

¹ Ислом энциклопедияси. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2004, -173-бет.

Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) орқасидан одамлар бирмунча вақт давомида гуруҳ - гуруҳ бўлиб келиб турганлар.

Мадина шаҳрида Муҳаммад тарғиботини қўллаб-қувватлаган ва унга эргашган муҳожир ва ансорлардан иборат мусулмонлар жамоаси (Умма) вужудга келган. Бу жамоага Мадина арабларининг аъзо бўлиб кириши хижрийдан кейинги йилларда давом этган. Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) катта кучга айланган жамоага раҳбарлик қилар экан, ўз тарафдорларига расул-Аллоҳнинг элчиси, одамларга илоҳий йўл-йўриқ ва қонунларни етказувчи пайғамбар бўлиб танила бошлаган.

Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) бошчилигидаги Мадина шаҳри араблари маккаликларни ҳам исломга бўйсундириш, бу икки шаҳар ўртасидаги келишмовчиликка чек қўйишни асосий мақсадларидан бири қилиб қўйган эдилар. Шу муносабат билан 624 йилда Бадр қудуқлари олдида, 625 йилда Ухуд тоғи этагида жанглар бўлган.

Маккаликлар 626 йилда мадиналикларга узил-кесил зарба бериш мақсадида Мадина жамоасига қарши йирик сафарга отланишган. Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) Мадинани узоқ қамал шароитига тайёрлаган, шаҳар атрофига чуқур хандаклар қазилган ва у ерларга камончи ўқчилар жойлаштирилган. Аммо Мадинани қамал қилиш узоққа бормаган, чунки босқинчиларнинг кўпгина отлари хандакларга тушиб кетган, қишнинг совуғи, изғирин шамолига қамалчилар бардош беролмадилар, аксинча, уларнинг ўзлари ўртасида низо чиқа бошлаган. Мадина қамалининг бекор қилиниши, Мадина жамоасини янада жипслаштирган, унга янгидан-янги бадавлат қабилалар келиб қўшилган. Натижада мусулмонлар жамоаси тез кенгайиб ва кучайиб борган, у ерда қабилалар бирин-кетин ислом динини қабул қила бошлаганлар. Мадинадаги мусулмонлар жамоаси қисқа вақт ичида кичик, лекин кучли давлатга айлана борган. Муҳожир ва ансорлар орасидан бир гуруҳи Муҳаммад пайғамбарга яқин турар, унинг маслаҳатчилари ҳисобланар эди. Булар ислом тарихида «саҳобалар» ёки «асҳоблар» деб ном олган.

628 йили мусулмонлар жамоаси учун айниқса муҳим бўлган бир воқеа юз берган. Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) хали ҳам Каъбани муқаддас деб эътироф этишни намойиш қилиш мақсадида бир гуруҳ мусулмонлар билан бирга, барча қабилалар ҳажга борадиган мавсумда Маккага жўнаган. Аммо унинг келишидан шубҳага тушган уммавийлар Маккадан анча нарида-Худайбия водийсида уни тўхтатган. Музокаралар бошланиб, ўртада шартнома тузилган. Шартномага асосан мадиналикларга келаси йилдан бошлаб ҳажга келишга ижозат берилган. Шартнома тузилган вақтда Муҳаммад ва унинг ҳамроҳлари орқага қайтиб кетишини, маккаликлар эса, ўз навбатида, келаси йилдан бошлаб мадиналикларнинг ҳажга келиши учун шароит яратиб беришни ўз зиммаларига олганлар. Шундай қилиб, «Худайбия сулҳи» деб ном олган бу ҳужжатда Макка зодагонлари Мадина мусулмонлар жамоасини мустақил давлат сифатида биринчи марта эътироф этишга мажбур бўлганлар.

Бундан кейинги давр мобайнида Мадина давлати янада кучайган,

атрофдаги араб қабилаларига қарши юришлар қилиниб, уларнинг кўпчилиги бўйсундирилган. Бу давлатнинг мавқеи Маккага нисбатан жиддий равишда кучая борган. Натижада Макка зодагонлари Муҳаммад пайғамбар билан келишиш йўлларини излай бошлаганлар.

629 йил охирларида маккаликлар раҳбари Абу Суфён махфий равишда Мадинага келган ва Муҳаммад пайғамбар билан музокара олиб бориб, агар у Макканинг диний марказ бўлиб қолишига рози бўлса, шаҳарни мусулмонларга жангсиз топширишга рози эканлигини билдирган. Муҳаммад пайғамбар бунга рози бўлган ва ўртада ҳуфиёна шартнома тузилган.

630 йил баҳорида Мадина қўшинлари Маккага яқинлашганлар ва ҳеч қандай қаршиликсиз шаҳарга кириб борганлар. Зодагонлар Муҳаммад пайғамбарни пешвоз чиқиб кутиб олганлар. Шу вақтдан бошлаб у билан Макка ҳукмронлари ўртасидаги рақобат ва қарама-қаршилиқлар тугаган. Улар Муҳаммад пайғамбарнинг яқин ёрдамчиларига айланиб, мусулмонлар давлатида юксак лавозимларни эгаллай бошлаганлар.

Муҳаммад пайғамбар ҳижрий 11-йилнинг рабби-ул-аввал (632 йил июн) ойида Мадинада 63 ёшда вафот этган. Бу даврда анчагина мустақкам мусулмон давлати вужудга келган. У Яманда Сино ярим оролигача, Қизил денгиз соҳилларидан марказий қум саҳролари-Саҳрои Кабиргача чўзилган катта ҳудудни ўз ичига олган эди. Муҳаммад вафотидан кейин ўринбосарлари-халифалар давлатни бошқара бошлаганлар. Шу муносабат билан мусулмонлар давлати ўзининг бундан кейинги тарихида «Араб халифалиги» деб ном олган. Муҳаммад вафот этган биринчи кунларданок мусулмонлар жамоасининг йўлбошчилари ўртасида ҳокимият учун кураш ва ўзаро ихтилофлар бошланган. Бу курашда муҳожирлар гуруҳи ғолиб чиққан ва Муҳаммаднинг илк сафдошларидан бири Абу Бакр халифа деб эълон қилинган.

Абу Бакр (р.а.) ҳукмронлигининг (632-634 йиллар) дастлабки йиллариданок бир қатор араб қабилалари ўртасидаги келишмовчиликни тартибга солиш учун ҳаракат бошланган. Бундан ташқари, айрим жойларда ўзини пайғамбар деб эълон қилган маҳаллий тарғиботчилар раҳбарлиги остида исломга қарши диний-ғоявий мустақиллик учун кураш бошланган. Византиянинг кучсиз қўшинлари жиддий қаршилик кўрсатишга ожизлик қилганлар. Халифа Умар замонида истилолар янада кучайган. 634 йили Басра, 640 йили Қуддуси Шариф олинган ва Фаластин, Сурия ерлари тўла равишда халифалик қўлига ўтган. Шу вақтнинг ўзида Месопотамия ва Эронга ҳам юришлар бошланган. 637 йили араб қўшинлари Сосонийлар пойтахти Ктесифонга бостириб кирганлар, 644-645 йиллар Ҳиндистон чегараларига яқинлашганлар. 639 йилда Мисрга қарши ҳужум бошланган, шимолий ва шимолий-шарқий томонга юриш бошланган араб қўшинлари 640 йилда Арманистонни босиб олганлар, 647 йилгача араблар Шимолий Африка қирғоқларини Тунисгача босиб олганлар.

Улардан кейинги халифалар-Усмон (644-656) ва Али (656-661) замонларида ҳам истилолар давом этган. Кавказ ва Марказий Осиё томонига нисбатан ҳарбий юришлар кучайган. Қисқа вақт ичида Грузия, Озарбайжон,

Эроннинг шимолий қисми, Хуросон, Марв ерлари араблар қўл остига ўтган ва халифалик қўшинлари Амударё соҳилларига чиққан. Шундай қилиб, 30 йилдан озроқ муддат ичида араб халифалиги юқорида эслатилган юртларни, ўша замондаги энг катта империя бўлган Византияга қарашли катта территорияни ҳам босиб олган, сосонийлар империясини томомила йиқитган.

Натижада Амударё соҳилларидан Шимолий Африкагача, Тбилисдан ва Дарбанддан Яман ҳамда Уммонгача чўзилган янги империя вужудга келган. Осонлик билан эришилган ғалабаларнинг асосий сабаби уларга жиддий қаршилик кўрсатадиган кучнинг йўқлигида, борларининг ҳам тарқоқлигида эди. Қадимий империялар-Византия ва Эрон ўзаро урушлар туфайли ҳолдан тойган эди. Шимолий Ҳиндистон, Марказий Осиё ва Кавказда ҳам йирик давлатлар йўқ, майда феодал давлатлар ўзаро урушлар натижасида кучсизланган ва тарқоқ ҳолда эди. Шунинг учун ҳам араб қўшинлари нисбатан қисқа давр ичида ана шундай катта ҳудудларни босиб олишга муваффақ бўлган эдилар.

Ислом таълимотининг халқлар маданиятидаги ўрни. 630 йили Мадина қўшинлари Маккани қаршиликсиз эгаллайдилар. Уммавийлар билан рақобат тугаб, улар Муҳаммад пайғамбарнинг яқин ёрдамчиларига айланадилар. Ислом Арабистон ярим оролининг асосий ҳукмрон динига айланади. Шундай қилиб, Муҳаммад (с.а.в.) ислом байроғи остида араб қабилаларини бирлаштириб ягона марказлашган мамлакатни ташкил этади.

Муҳаммад (с.а.в.) вафотидан кейинги даврларга келиб анчагина мустақамланган мусулмонлар давлати вужудга келган ва бу давлат Яманда Сино ярим оролигача, Қизил денгиз соҳилларидан марказий кум саҳроларигача чўзилган катта ҳудудни ўз ичига олади. Пайғамбар вафотидан кейин халифа (ёрдамчи) давлатни бошқарадилар ва шу муносабат билан мусулмонлар давлати ўзининг бундан кейинги тарихига «араб халифалиги» деб ном беради. Муҳаммад (с.а.в.) вафот этгандан кейинги биринчи кунлардаёқ мусулмонлар жамоаси йўлбошчилари ҳокимият учун кураш бошлайдилар. Бу курашда муҳожирлар гуруҳи ғолиб чиқади ва халифалик давлатини чориёрлар бошқаради. Абу Бакр ҳукмронлигининг дастлабки йилларида бир қатор араб қабилалари ўртасида Мадина ҳукмронлигига қарши ўз мустақиллиги учун ҳаракат бошланади. Бу воқеалар диний манбалар «ар-ридда» деб ном олган. Ислом тарихида Мадина ҳукмронлигига қарши бош кўтарган қабилалар ҳаракати «исломдан чиқиш», «диний қайтиш» деб таърифланган. Диндан қайтган кишилар қаттиқ таъқиб қилинган.

Кейинги халифалар замонларида ҳам истилолар давом этади. Кавказ ва Турон томонига юриш кучаяди. Қисқа вақт ичида Грузин, Озарбайжон, Эроннинг шимолий қисми, Хуросон, Мавр ерлари араб қўл остига ўтади ва халифа қўшинлари Амударё соҳилларига чиқади.

Бунинг натижасида Амударё соҳилларида Шимолий Африкагача Тбилиси ва Дарбанддан Яман ва Усмонгача чўзилган империя вужудга келади. Қисқа вақт ичида араб қўшинларининг бундай енгил ғалаба қозонишининг сабаби нимада деган савол туғилиши табиий. Араб

кўшинларининг яхши ташкил қилинган ёки юқори ҳарбий техникага эга бўлган деб айтиш тўғри бўлмайди, чунки бу кўшинлар бадавийлар ва бошқа ҳар хил қабилалардан тузилган бўлиб, ўз замонида маълум бўлган ҳарбий санъат ва техника даражасидан ҳам анча орқада турар эди. Осонлик билан эришган ғалабаларнинг асосий сабаби бу даврда араб кўшинларига жиддий қаршилик кўрсатадиган кучнинг йўқлиги эди.

Ўрта Осиё халқлари ҳаётига исломнинг кириб келиши билан калом, яъни ислом фалсафасини ва диний талабларни бажаришда араб тили устуворлиги ўрнатилган. Сўнгра фан, адабиёт, фалсафа ва маданиятнинг турларига ҳам араб тили таъсири кучли бўлган. Аммо маҳаллий халқлар исломдан анча олдинроқ ўз она тилларида ёзувни, маърифату-маданиятини, илм-фанни ривожлантиришга муваффақ бўлганлар. Бу жараён кейинчалик исломнинг таъсирида янада ривожлантирилган. Масалан, кишиларнинг турмуш тарзи ислом талабига мослаша борган, урф-одат ва маросимлар диний тус олган, ёшларга билим бериш учун кўплаб мадрасалар, кироатхоналар ташкил этилган.

Демак, Ўрта Осиё халқлари ҳаётида илм-маърифат ва маданиятнинг ривожланишида исломнинг ижобий роль ўйнаганини эътироф этишимиз лозим. Ўрта асрларда шаклланиб ижод этган саводли киши, олим, шоир, маърифатпарвар мутафаккирларнинг ҳаёти ва фаолиятида исломнинг ижобий роли бор десак хато қилмаймиз.

Ислом Ўрта Осиё халқлари турмуш тарзига, маданиятига турли қирраларада ўз таъсирини кўрсатган. Масалан, меъморчилик ёдгорликлари - мадраса, масжид, мақбара ва бошқа исломий обидаларни қуришда, илм-фан, маданият ва маърифатни тарғиб қилишда айниқса мусулмонларни юксак ахлоқий руҳда тарбиялаш ўз ифодасини топган. Ганчлардан турли шакллар ясаб ёпиштириш қабилар ҳам халқ ижодий қадриятига мансубдир.

Исломда, энг аввало, дин асослари-«аркон-ад-дин» ҳисобланувчи беш асосий амалий ва маросимчилик рукн талабларини бажаришни талаб этилган. Ҳозир ҳам шундай. Булар, биринчи, калимаи шаҳодатни билиш, иккинчидан, ҳар куни беш вақт намоз ўқиш, учинчидан ҳар йили рамазон ойида бир ой рўза тутиш, тўртинчидан, йилига бир марта шахсий молидан закот бериш, бешинчидан, имкон бўлса, умрида бир марта ҳаж қилишдан иборат. Исломга хос маросимлар ва одатлар мана шу беш рукн билан чамбарчас боғлиқдир. Исломнинг бу амалий ва маросимчилик талаблари халқлар турмуш тарзига киритилиб, ўзига хос маънавий маданиятнинг турига, анъанага айлантирилган.

Таянч сўзлар

1. Уруғчилик	8. Бадавийлар	15. Хорижийлар
2. Каъбатуллоҳ	9. Ҳажар ал-асвод	16. «Илми нужум»
3. Ансорлар	10. Судхўрлик	17. Астрология
4. Жоҳилия	11. Мухожирлар	18. «Зам-Зам» булоғи
5. Қабилачилик	12. Байтуллоҳ	
6. Ҳаниф	13. Сосонийлар	
7. Байтуллоҳ	14. «ал-Ҳажар ал-асвод»	

Такрорлаш учун саволлар

1. Жоҳилия даврини изоҳдлаб беринг?
2. Араб қандай динга эътиқод қилганлар?
3. Ислом қачон ва қандай шароитда шаклланди?
4. Янги дин даъвати қачон бошланган?
5. Муҳаммад пайғамбар ҳаёти ҳақида нима биласиз?
6. Макка ва Мадина ҳақида нима биласиз?
7. Ислом халифалик давлатини Муҳаммад пайғамбардан сўнг кимлар бошқарган?
8. Макка ва Мадина ўртасида қандай жанглар содир бўлган?

Адабиётлар

1. Беруний Абу Райхон. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. // Беруний А.Р. Танланган асрлар. 1-жилд. –Т.: 1968.
2. Ислом. Энциклопедия.-Т.: Фан, 2004.
3. Хасанов А. Макка ва Мадина тарихи.-Т.: Маҳнат, 1992.
4. Большаков О.Г. История Халифата. Ислам в Аравии (570-633)-М.: 1989.
5. Фалсафа. Қомусий луғат.-Т.: шарқ, 2004.
6. Мўминов А. ва бошқалар. Диншунослик.-Т.: «Меҳнат», 2004
7. Хусниддинов З.М., Абдусатторов А.А. Ислом динидаги оқимлар: хорижийлик ва шиалик. Т.: Тошкент ислом университети, 2003.

6-МАВЗУ. ИСЛОМ: ҚАДРИЯТЛАР, МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ

Режа:

1. *Исломий қадриятлар тарғиботи.*
2. *Политеизмдан монотеизмга ўтиш давридаги араблар маънавияти*
3. *Ислом маънавияти ва маърифатининг шахс, жамият муносабатларига таъсири*

Исломий қадриятлар тарғиботи. Биз юқорида исломнинг вужудга келиши ҳақида батафсил фикр юритиб шу хулосага келдикки, бу ҳодиса араб халқлари тарихида ғоят катта ижтимоий, тарихий аҳамиятга эга бўлган. Мавжуд уруғчилик-қабилачилик тузумидан синфий жамиятга ўтилган. Марказлашган халифалик давлати вужудга келган. Натижада халифалик таркибига кирган юзлаб халқлар ва элатлар араб тили ва ўрта аср араб маданиятини, ислом қадриятларини ёйишга самарали ҳаракат қилган.

Ўрта Осиё халқлари ҳаётига исломнинг кириб келиши билан калом,

яъни ислом фалсафасини ва диний талабларни бажаришда араб тили устуворлиги ўрнатилган. Сўнгра фан, адабиёт, фалсафа маданиятининг турларига ҳам араб тилининг таъсири кучли бўлган. Аммо маҳаллий халқлар исломдан анча олдинроқ ўз она тилларида ёзувни, маърифату-маданиятни, илм-фанни ривожлантиришга муваффақ бўлганлар. Бу жараён кейинчалик исломнинг таъсирида янада ривожлантирилган. Масалан, кишиларнинг турмуш тарзи ислом талабига мослаша борган, урф-одат ва маросимчилик диний тус олган, ёшларга билим бериш учун мактаблар очилган, руҳоний кадрлар тайёрлаш учун кўплаб мадрасалар, қироатхоналар ташкил этилган.

Демак, Ўрта Осиё халқлари ҳаётида илм-маърифат ва маданиятнинг ривожланишида ислом жуда катта ижобий роль ўйнаганини эътироф этишимиз лозим. Бу ҳудудда исломнинг халқ ҳаётига кириб келган даврдан бошлаб ташкил этилган мактаб, мадраса ва диний дорилфунунлар савдо ва билимга йўл очган. Ўрта асрларда шаклланиб ижод этган саводли киши, олим, шоир, маърифатпарвар мутафаккирларнинг ҳаёти ва фаолиятида исломнинг ижобий роли бор десак хато қилмаймиз.

Ислом Ўрта Осиё халқлари турмуш тарзига, маданиятига турли қирраларда ўз таъсирини кўрсатган. Масалан, меъморчилик ёдгорликларини олиб кўрайлик. Мадраса, масжид, мақбара ва бошқалар дин манфаати йўлида қурилган ва унга хизмат қилган. Аммо у иншоотларни халқ қургани, халқ ижодига боғлиқ маданий бойлик эканлигини биламиз. Шунингдек, халқлар орасида шахсий уйларни қуришда уй пештоқларини, устунларини, эшикларини ўймакорлик қилиб ишлаш, ганчлардан турли шакллар ясаб ёпиштириш кабилар ҳам халқ ижодий қадриятларига мансубдир.

Исломга хос маросимлар ва одатлар энг аввало, дин асослари-«аркон-ад-дин» ҳисобланувчи беш асосий амалий ва маросимчилик рукн билан чамбарчас боғлиқдир. Исломнинг бу амалий ва маросимчилик талаблари халқлар турмуш тарзига киритилиб, ўзига хос маънавий маданиятнинг турига, анъанага айлантирилган. Бу рукнларнинг ҳар бирига қисқа-қисқа изоҳ бериб ўтамиз.

Исломнинг рукнларидан бири-ташаҳхудни-калимаи тоййибани билиш, яъни Аллоҳнинг бирлиги ва пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) Аллоҳнинг элчиси эканлигига чин дилдан иқроор бўлиб, бу калимани доим такрорлаб юриш зарур деб ҳисобланади. Авваллари калимаи тоййиба, ёки шаҳодат араб тилида айтилган бўлса, ҳозирги пайтда ҳар бир мусулмон Аллоҳга эътиқод қилишнинг бу рукнини ўз тилида айтмоқда.

Ислом ўз мухлисларидан кунда беш вақт намоз ўқишни талаб қилади. Булар-бомдод, пешин, аср, шом, хуфтон намозларидир. Намоз ўқишга киришишдан олдин таҳорат қилиш буюрилган. Намоз Аллоҳга ҳамду сано ўқиш, намоздан сўнг ўз ниятларини айтиб, ундан марҳамат тилашдан иборат. Исломда кундалик беш вақт намоздан ташқари, муҳим ишлар олдиндан ҳам худога сиғинишни талаб қилади. Яна ислом динидаги киши ҳар йили рамазон ойида бир ой рўза тутиши керак.

Ҳаж қилиш шўролар даврида жуда чеклаб қўйилган эди. 1991 йилдан бошлаб, бу тадбирга кенг имконият яратилди. Натижада республикамиздан

хар йили минглаб кишилар ҳажга боришга муваффақ бўлишади. Ҳар йили ҳаж сафарига мусулмонлардан 4000-5000 киши бориб келади.

Ислоннинг беш асосий рукнларидан бири бўлган, Ҳаж зул-ҳижжа ойида, Ислон муқаддас шаҳар ҳисобланган Маккага бориш у ердаги Муқаддас жойларни зиёрат қилиб, турли диний урф-одат ва маросимларни бажариш билан Мадинага бориб, Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) қабрларини зиёрат қилиш, Ислон динининг бешинчи амалларини бажаришдир. Бунда мусулмон киши ўз оиласини иқтисодий томонидан таъминлаб, болаларини уйлантириб оиладан иқтисодий томонидан қутулса, ҳаж қилишга қурби етса ҳажга бориши мумкин. Бу Ислондаги бешинчи рукни бажариш демакдир.

Ҳар бир диннинг ўзига хос маросимлари тизими, байрамлари бўлади. Диний маросимлар диний эътиқод, ибодатнинг амалдаги ифодасини ташкил этади.

Диний кадрятлар, маросимлар диний тасаввур, эътиқодлар юзага келиши билан пайдо бўла бошлайди. Буларнинг юзага келиши деган ибтидоий одамлар, кейинчалик уруғ ва қабилалар ҳаётидаги муҳим воқеалар-фарзанд туғилиши, балоғатга етиш, якка никоҳли оилалар юзага келгач эса, оила куриш билан боғлиқ бўлган.

Ислон ёйилган жойларда қурбон ҳайит кенг байрам қилинади. Мусулмон мамлакатларда бу ҳайитга тайёргарлик катта бўлади, масжидда махсус ибодат бўлади, ваъзхонлик-амри маъруф қилинади. Ҳайит эса уч кун давом этади.

Қурбон ҳайити кунлари мусулмонлар ўз ота-оналари, қариялар ва беморларни бориб кўрадилар, уларга қўлларидан келган ёрдамларини аямай, ҳурматини ўз ўрнига қўядилар, қурбонлик учун сўйилган молларнинг гўштларидан бир қисмини ўз уруғ-аймоғларига, хусусан кам таъминланган оилаларга, бева-бечораларга тарқатадилар. Қурбонлик маросимининг яна бир тартиби сўйилган моллар гўштидан таом тайёрлаб, худойи шаклида йиғинлар ўтказадилар.

Ҳижрий-камарий тақвим-календар бўйича шаъбон ойи тугганидан сўнг рамазон ойи бошланиб, унда 30 кун рўза тутилади. Диний таълимотда мусулмонлардан рўза тутиш жараёнида моҳи рамазон ибодатини бажариш зарур деб ҳисобланади. Унда Қуръон тиловати билан бирга, хайр-эҳсонлар, дуою-илтижолар қилинади. Бинобарин, ҳар бир мўъмин-мусулмон бу ойни ғанимат билиб, ўзини астойидил худо йўлига бағишлаб кечаю-кундуз тоат-ибодат бирла бир кун ҳам рўза тутишни канда қилмаслик керак деб ҳисоблаган. Яна ислон таълимоти мусулмонлардан рамазон ойида Аллоҳдан ўз гуноҳларининг кечишни сўраб, тавба-тазарру қилиш билан бир вақтда инсон учун нохуш бўлган жаҳлу ғазаб, дилозорлик, қўполликлардан холи бўлиб, хушмуомалалик, одамшавандалик, камтаринлик каби фазилатларни ўзига сингдириб бориши зарур деб ҳисобланган.

Ислон таълимотида, рўза ҳақида ёзилган турли диний манбаларда рамазон ойининг мазмуни, аҳамияти, унда мусулмонларнинг бурчи ҳар томонлама изоҳланган. Рўза ойининг ҳар бир кунини эъзозлаш, ифторликка алоҳида эътибор бериш кўзда тутилган. Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) 30 кун

рўза ойининг уч даҳага бўлинишини эътироф этиб, уни шундай изоҳлаган: «Бу моҳи шариф шу қадар улуғ бир ойким, унинг биринчи ўн кунлик даҳаси-даҳаи раҳмат деб аталади, яъни Аллоҳнинг раҳмати ўз бандаларига муттасил ёғилиб турадиган кунларидир. Иккинчи ўн кунлиги-даҳаи мағфират, яъни Аллоҳ ўз бандаларининг гуноҳу маъсиятларидан ўтиб авф қилиб юборадиган кунлар. Учинчи ўн кунлиги «итқун минан нор», яъни Аллоҳ ўз бандаларини оташи дўзахдан озод қилиб юборадиган башоратли кунлар».¹

Рўза тутиш мусулмонлар учун кўп асрлардан буён одат тусига кирган бўлиб, унинг инсон организми учун муайян фойдаси ҳақида илоҳиётчилар фикрлар билдиришган, яъни бир ой давомида рўза тутган одамда «тозаланиш», «покланиш» содир бўлади. Организм ортиқча чиқиндилардан тозаланиб киши руҳи енгиллашади. Шунини эътиборга олиб, диндорлар билан бирга исломнинг барча талабларини тўлиқ бажармайдиган кишиларда ҳам рўза тутишга мойиллик бор.

Рамазон (Рўза) ойи шаввал ойининг 1 кунда рамазон ҳайити-ийд ал фитр ўтказилади. Ҳайитнинг номидан ҳам маълум бўлиб турибдики, рўза тутмаганлар ҳам, бир ой рўза тутган мусулмонлар ҳам рўзадан сўнг жон бошига қараб фитр рўза беришлари кўзда тутилган. У пул ёки озик-овқат шаклида ночор, кам таъминланган кишиларга масжидга берилади. Бу ҳайит ҳам уч кун давом этади.

Ҳайит кунлари ҳар бир диндор ўтган кунлари учун ўзига-ўзи ҳисоб бериши, рўза тутмаган ёки уни бузгани учун белгиланган миқдорда намоз ўқиши, закот бериши, муайян кунлар давомида рўза тутиши зарур деб ҳисобланган. Рўза ҳайитни кенг нишонлаш одат, анъана тусига кирган. Ҳайитнинг биринчи куни эрта билан барча масжидларда мусулмон аҳли тўпланиб, ҳайит намозини имом-хатиблар бошчилигида ўқийдилар. Хутба тинглайдилар.

Уч кун ҳайит давомида кишилар ўз ота-оналарини бориб кўрадилар, уларга совға-саломлар топширадилар. Марҳумлар яшаб ўтган уйларга, уларнинг қабрларига бориб дуойи фотиҳалар қиладилар, баъзан уйларида худойилар уюштирадилар. Бундан ташқари мусулмонлар учун ҳайит кунлари бева-бечораларни бориб кўриш, улар ҳолидан хабар олиш, айниқса муҳим ҳисобланади.

Рамазон ойи тугаган кунлари фитр-садақа (фитр-рўза) ҳар бир жон бошига бир кунлик овқат ҳисобида камбағал, юпун кишиларга йиғиб берадилар. Зотан, закот ал фитр айнан шу мақсадда йиғиб олинади.

Юқорида айтганимздек, рўза тугашга уч кун қолган тун-«лайлатул-кадр» кечасини мусулмонлар тантана билан ўтказадилар.

Рўза кунларининг энг муқаддаси-рамазоннинг мана шу 26 дан 27 га ўтар туни диндор кишилар кўз юммай, арши-аълодан келадиган мўъжизани кутадилар.

Исломда Муҳаммад пайғамбарнинг арши аълога чиқиши-меърож алоҳида нишонланади. Ривоятларга кўра, Муҳаммад ражаб ойининг 27-

¹ «Халқ сўзи» газетаси. 1991 йил 16 март сони.

кунида ал-Буроқ номли афсонавий отда тунда Маккадан Қуддуси шарифга, сўнг у ердан Аллоҳ тахти-арши-аълога мўъжизали сафар қилган. Аллоҳнинг марҳаматига сазовор бўлиб, у билан суҳбат қурган. Бу суҳбат давомида Муҳаммад 99 минг сўз айтган.

Меърож байрам сифатида Фаластинда халифалар ҳукмронлиги ўрнатилиб, Қуддус шарифнинг муқаддаслиги эътироф этилгач, бу шаҳардаги муқаддас жойлар тавоф қилина бошлангандан сўнг нишонлаш одат бўлган. Уни нишонлаш даврида мусулмонларга Аллоҳ фақат мустаҳкам эътиқодли бандаларинигина бундай марҳаматига мушарраф қилиши тўғрисидаги фикр сингдирилиб, Аллоҳга ва унинг элчисига садоқат билан хизмат қилиш зарурлиги ишончи улар қалбида мустаҳкамланганди.

Яна бир диний байрам ашуро бўлиб, уни шиа йўналишидаги мусулмонлар нишонлайдилар. Бу байрам яна «шахсей-вахсей» деб ҳам аталади. Ашуро-тантанали мотам куни бўлиб, мусулмон руҳонийларнинг айтишларича, Муҳаммаднинг набираси, халифа Алининг ўғли имом Ҳусайннинг «дин ва адолат» йўлидаги «азобли ўлиши» хотираси учун белгиланган.

Аслида Ҳусайн дин йўли билан бирга ҳокимият талашиб, феодал курашларда ҳалок бўлган. Халифа Али ўлдирилган, унинг ўғли-вориси Ҳасан ҳокимиятни Сурия ноиб Муовияга топширган. Бунинг ўғли ва вориси Язид I эса ислом қоидаларини бузишда айбланган ва унга қарши диний муҳолифлик кучайган.

Ҳусайннинг Куфа шаҳри аҳолисини Язид I га қарши чиқаришга интилиши ҳақидаги ҳийла-найранги ҳеч қандай самара бермаган ва у 680 йилда Карбало даштида кичик отряди билан ҳалок бўлган.

Ана шу муносабат билан ашурони асосан шиа мусулмонлари нишонлайдилар. Шу куни мутаассиб шиалар ўзларига азоб бериб, жазавага тушадилар. Бундай байрам кишиларнинг аҳволи ва руҳиятига жуда катта салбий таъсир кўрсатади.

Исломда муқаддас кунлардан бири жума кунидир. Ислом кенг тарқалган мамлакатларда жума дам олиш куни деб эълон қилинган. Шу куни тақводор мусулмонлар ўз кунларини тоат-ибодат билан ўтказадилар. Унинг муқаддас кун деб ҳисобланишининг сабабини руҳонийлар куйидагича изоҳлайдилар: Аллоҳ оламни яратишни жума куни бошлаган. Муҳаммад ҳам, Али ҳам жума куни туғилганлар. Муҳаммад 622 йилда Маккадан Мадинага жума куни ҳижрат қилган. Исломнинг «шуъласи» ҳам оламга айнан жума куни тушган. Шу сабабли мусулмонлар жума кунини улуғлаганлар.

Бу кунларда масжидларда Қуръон ўқилади, ваъзхонлик қилинади, диндорлар бўлган хонадонларда худойи ўтказилади. Шу кунлар пайғамбарнинг қилган ишлари тўғрисида ҳикоя қилиш савоб ҳисобланади.

Мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ республикамиз мусулмонлари талабини ҳисобга олиб, Президентимиз И.А.Каримовнинг махсус фармони билан диний байрам, жумладан Рамазон ҳайити ва Қурбон ҳайит кунлари дам олиш куни деб эълон қилинди. Бу фармонни халқимиз мамнуният билан қувватлади ва ҳайитлар кенг тантана кунига айланди.

Худди шунингдек, халқимиз орасида қадимдан нишонланиб келинаётган «Наврўз», «Қизил гул», «Лола сайли», «Бойчечак» каби байрамлар ҳам тикланди, янги-янги боғлар ва истироҳат масканлари барпо этилиб умумхалқ хашарлари ўтказиш анъанага айланди.

Дарҳақиқат, асрлар давомида шаклланган бундай диний қадриятлар, байрамлар, халқ сайиллари ва маросимларини бундан буён ҳам халқ орасида кенг ёйиш мақсадга мувофиқдир. Чунки уларга бўлган муносабат маҳаллий халқлар тасавурида миллий анъана деб қаралмоқда ва шу ўринда миллийлик билан динийлик бирмунча уйғунлашганлиги намоён бўлди.

Политеизмдан монотеизмга ўтиш даврида араблар маънавияти. Араблар ярим оролида ислом динининг вужудга келиши арафасида «кўпхудолик» эътиқоди ҳукм сурган. Уларнинг маънавияти, урф-одатлари, диний маросимлари ҳам ана шу эътиқодга мос равишда ифодаланган.

Кўпхудолик эътиқоди мазмунига кирувчи қонун-қоидалар бошқа шарқ халқлари сингари арабларнинг ҳам тарихий тараққиёти-ибтидоий тузумдан бошлаб уруғчилик ва қабила муносабатларининг шаклланиши билан боғлиқ ҳолда ривожланган.

Дастлабки диний ғояларнинг келиб чиқиши ва тараққий этишида инсонларнинг дунёни билиши, хусусан, мавҳум тафаккурнинг ривожланиши муҳим бир босқични ташкил этган. Инсон тафаккури табиат, жамиятдаги нарса ва ҳодисаларни ҳиссий идрок этиш билан тавсифланади. Ибтидоий жамият аъзоларининг дунёдаги нарса ва ҳодисалар ҳақидаги тасавурлари умумий белги ва хусусиятларни ажратган ҳолда уларга хос умумий тушунчалар яратиш, яъни мавҳумлаштириш қобилятига эга бўлмаган. Ижтимоий тараққиётнинг муайян босқичидаги инсонларда воқеаликнинг айрим томонларини мавҳум тарзда тасаввур қилиш имкониятлари вужудга келган. Мавҳум тафаккурнинг бундан кейинги тараққиёти инсон орзу-хаёлларининг мавжуд дунё доирасидан чиқиб, воқеаликдан узоқлашиб қолишга, фикрнинг нарса ва ҳодисадан, онгнинг моддийликдан узоқлашиш имкониятларини вужудга келтирган. Бу ҳол дастлабки диний тасаввурларнинг келиб чиқишига имконият яратган.

Арабистон ярим оролида ислом динини вужудга келиши арафасида уруғ-қабила муносабатлари таназзулга юз тутаётган давр эди. Ибтидоий жамоа тузуми емирилиб, кулдорлик жамиятига ва жамият тараққиётининг кейинги босқичларида ижтимоий ҳаётда, кишилар ўртасидаги моддий ва маънавий муносабатларда, хусусан урф-одат, ахлоқ-одоб, турмуш тарзида муҳим роль ўйнаб ижтимоий ва индивидуал (кундалик) онгда ўз аксини топган.

Диний тасаввурларни шаклланиши ва ривожланишида руҳий (психик) омилнинг ўзига хос ўрни бўлган. Ҳар бир инсон, ижтимоий гуруҳ ва динга ишонадиган одамнинг психик ҳолатлари, чунончи аҳвол-руҳияти, ҳис-туйғуларида содир бўлиб турадиган психик жараёнлар ва уларнинг диний эътиқод механизмларидир. Булар одамда диндорликни ҳосил этишга, у йўқолган бўлса, қайта тиклашга ва диний таълимотларни ўрганиш, ўзлаштиришга қулай руҳий замин тайёрлайди. Булар изтироб, ғам-алам,

васваса, жазава, ғурбат, кўрқув, мусибат, фалокат, кулфат каби рухий кечинмалар оқибатида ҳосил бўлади. Диннинг инсон руҳиятидаги бундай ҳолати иккишахсий ва ижтимоий қисмларга бўлинади.

Араб қабилаларидаги турли диний эътиқоднинг шаклланиши илдизи улар ижтимоий-тарихий тараққиётнинг босиб ўтган босқичлари билан боғлиқдир. Тарихан араб қабиласи аъзосининг шахсий диний кечинмалари ва эътиқоди қабилла эътиқоди билан яқинлаштирилган ва барча қабилла аъзолари учун ягона диний эътиқод санами шаклланган. Албатда ҳар бир қабиланинг эътиқод қиладиган санами (Худоси) бир вақтда вужудга келмаган. Улар араб қабилаларининг ижтимоий-иқтисодий ва ғоявий эътиқодлари асосида секин-аста шаклланган.

Бошқа халқлар сингари қадимги арабларнинг диний тасаввурлари жумласига тотемизм, фетишизм, анимизм, сеҳргарлик (магия) ва ўтмиш аجدодлари руҳига сиғинишни киритиш мумкин. Улар ибтидоий одамларнинг диний эътиқоди бўлса-да араб қабилалари ҳаётида, хатто уларнинг элементлари ҳозирги замон динларида ҳам учрайди.

Қадимги одамлар ўз таналарининг тузилиши тўғрисида тўлиқ бир тушунчага эга бўлмай, хаттоки уйқу ва туш кўришнинг сабабларини ҳам изоҳлай олмаганлар. Шундан сўнг ибтидоий одамлар инсон танасини бошқарадиган қандайдир алоҳида бир куч бўлиб, одам ўлгандан сўнг у куч, яъни жон танадан чиқиб кетади деган тасаввур ҳосил бўлган. Натижада жоннинг танани тарк этгандан кейинги фаолият қандай кечиши ҳақида ўйлай бошлаганлар. Ибтидоий одамлар ўзларини табиатдан ажратиб қўймаганлар. Шунинг учун улар ўзлари билан бир қаторда ҳайвон, ўсимлик, хатто меҳнат куруллари, кейинчалик, сув, ўрмон, момақалдироқ ва бошқаларда ҳам жон бор, деген тасаввурларни келтириб чиқарганлар. Профессор А.Хасанов араблардаги жоҳилия даврини изоҳлаб шундай дейди: «Баъзи будавий қабилалар қадимги мисрликлар сингари инсон вафотидан сўнг унинг «Жони» яшашда давом этишига ишонганлар. Марҳумнинг гўрига туяни сўйиб кўмиш ҳоллари бунга мисол бўла олади. Анимизмнинг бир тури сифатида «жин», «ажина» тушунчаси ҳам қадимги арабларда кенг тарқалган».¹ Буни фанда гилозоизм деб атайдилар.

Жон ва руҳларга ишониш барча динларга хосдир. Диндорларнинг фикрича, жон барча кишиларда бўлиб, худо энг олий руҳ ҳисобланади. Фаришта, шайтон қабилар ҳақидаги тасаввурлар ўз моҳиятига кўра мураккаблаштирилган анимизмдир. Одам ўлганидан сўнг танадан чиқиб кетадиган жон бор, деган тасаввур чуқурлаша борган. Демак, одам ўлганда жон чиқиб кетиб, яшай верар экан, унинг ўзи абадий яшайди деган тушунча пайдо бўлган, ва абадий руҳ тўғрисидаги тасаввур ҳам анашу йўсинда шаклланган. Руҳларга ишониш арвоҳларга ишонишни келтириб чиқарган. Арабларда ҳам ўтмиш аجدодлари руҳига сиғиниш, уларни диний эътиқодида кенг ўрин олган.

Жон ва руҳларни ўлмаслиги ҳақидаги қадимий анимистик

¹ Хасанов А. Макка ва Мадина тарихи.-Т.: «Меҳнат», 1992.-Б. 47.

тасаввурларнинг элементлари ҳозирги барча динларда сақланиб қолмоқда. Масалан, диндорлар тасаввурларида ўлган кишиларнинг арвоҳини йўқлаш, уларни тирик одамлар сингари ҳамма нарсадан хабардор, деб тушуниш мавжуд. Шу туфайли жон ва руҳларга атаб қурбонлик, хайр-худойи қилиш, садақа бериш одатлари ҳамон учраб туради. Баъзан мурдани кийимлари билан дафн этиш, ёнига сув, овқатлар қўйиш одатлари ҳам анимизмнинг кўринишидир. Ўзбекларда арвоҳлар ҳақидаги тасаввурлар, уларни эслаб пайшанба оқшоми арафасида чироқ ёқиш, қабристонларга бориб Қуръон сураларидан ўқиш анимизмга бўлган эътиқоднинг шакллари.

Ибтидоий одам онгида ҳар хил моддий буюмлар-тоғ, қоя тош, дарахт, кейинчалик турли ҳайвонларнинг суяги, пати, тумор, санам ва ҳоказоларда ғайритабиий кучлар бор, деган тасаввур пайдо бўлган. Ўзлари вужудга келтирган бундай кучларга ўзлари сиғина бошлаганлар. Ибтидоий дин шакллари билан бири бўлган фетишизм барча халқларда диний тасаввурлар шаклланиши билан узвий боғлиқдир. Араб қабилаларининг турли моддий нарсалардан ясалган санамлари фетишизмнинг яққол намунаси.

Арабларда исломгача мавжуд бўлган кўпхудолик даврида санамларни яшаш ва уларга сиғиниш ҳам фетишизмнинг кўринишидир. Манбаларнинг кўрсатишича, масалан, Қурайшларнинг Каъба ичкарасига ва атрофига қўйилган санамлари орасида энг буюги ва машҳури Хубол эди. У қизил ярим қимматбаҳо тошдан ясалган қўлсиз шаклдаги инсон бўлиб, қурайшлар унга олтин қўл улаганлар,¹ ўзлари эса унга сиғинганлар.

Ишлаб чиқариш муваффақиятига бағишланган сеҳргарлик ҳаракатлар, ишлаб чиқариш характерига қараб, турли шаклларда ва ҳар хил мақсадларда ўтказилган эди. Ибтидоий жамоа аъзоларининг умумий манфаатига хос бўлган бундай ҳаракатларнинг элементлари араб қабилаларида ҳам учраб эди.

Исломдан олдин араб қабилаларида ибтидоий дин шакллари элементларига эътиқод қилишдан ташқари тоғ, сув, бўрон, қуёш момақалдирос ҳудоси каби тасаввурлари бўлиб, уларга ҳар бир қабила ўзига хос даражада эътиқод қилар эди.

Исломдан олдин Арабистонда шунингдек, яҳудий ва христиан жамоалари бўлганлиги тарихдан маълум. Уларнинг араб қабилалари ёки жамоалари билан яқин алоқада бўлиши фақат меҳнат фаолиятларидаги ўзаро алоқалари бўлмасдан, балки диний тасаввурларида ҳам бир-бирларига таъсири бўлган. Масалан, Фаластин ҳудудида қадимги замонларда деҳончилик ва чорвачилик билан шуғулланган кўчманчи яҳудий қабилалари яшаган. Бу қабилаларда араблар сифатида анимизм, магия, фетишизм, сеҳргарлик ва турли ўсимлик ҳамда ҳайвонларга сиғиниш ҳукмронлик қилган. Яҳудий қабилалари ўзларини муайян ҳайвонларнинг номлари билан атаганлар. Иудаизмнинг «муқаддас» китоблар тўпламида ҳайвонларни ва ўсимликларни, табиатдаги даҳшатли, стихияли кучларни, арвоҳларни ва бошқаларни эъзозлаш излари бор.

¹ Қаранг: Хасанов А. Макка ва Мадина тарихи -49-бет.

Ислом дини пайдо бўлиши арафасида арабларда полетеизмдан монотеизмга ўтиш ҳаракати, орзу-иштиёқи бўлганидек, иудаизмда ҳам политеизмдан монотеизмга ўтгунча бир қанча тарихий жараённи бошдан кечирган. Бу жараён ибтидоий жамоа тузумидан қулдорлик жамиятига ўтгунча бўлган даврни ўз ичига олади. Мана шу тарихий даврда яҳудий қабилалари кўп худоларга эътиқод қилганлар. Ҳар бир қабиланинг, ҳар бир уруғ, ҳатто шаҳарнинг ўз худоси бўлган; моддий олам ҳодисаларининг ҳар бир гуруҳи алоҳида худонинг номи билан боғланган. «Сенинг шаҳарларинг қанча бўлса, худоларнинг шаҳри ҳам шунчадир», дейилади Таврот ёзувларида. Иудаизмдага маҳаллий авлиёлар ҳисобланмиш Исо (Иисус), Навин, Иброҳим (Авраам), Исҳоқ (Исаак) Ёқуб (Иаков), Юсуф (Иосиф) қабилар бошқа динларда, шу жумладан исломда пайғамбар деб тан олинган.

Арабистон Ярим оролида иудаизм билан бир қаторда монотенистик таълимотни тарғиб қилувчи христиан жамоалари ҳам мавжуд эди. Улар Арабистонга тахминан милодий йилнинг бошларида кириб келган бўлишлари мумкин. Масалан, 471 йилдан эътиборан христиан черковлари Қадимги Шарқ черковлари деб атала бошланган. Христианликнинг бир тармоғи бўлмиш несторианлар эса, энг аввало, Осурийлар орасида тарқалган. Буларнинг диний жамоалари ҳозир ҳам Сурияда, Ироқда, Эронда ва Ҳиндистонда бор.

Арабистон ярим оролида исломнинг вужудга келиши арафасида яҳудийлик, христианлик, ҳаттоки зардуштийлик ва монизм таълимотлари бу минтақаларда кенг тарқалгани ҳақида ёзма маълумотлар мавжуд. Мазкур динларга эътиқод қилувчи қабилалар билан араб қабилаларининг алоқалари мавжуд бўлиб, бир-бирларига таъсири сезиларли даражада бўлган. Жумладан, меҳнат фаолиятида, савдо-сотик ишларида, ҳаттоки урф-одат, турмуш тарзи, маънавиятининг ривожланишида ўз ифодасини топган.

Арабларнинг исломдан олдинги маънавияти уларнинг яшаш шароити, меҳнат фаолияти, руҳияти, дунёқарашининг шаклланиши эса мавжуд полетеистик (кўпхудолик) динлари таъсирида бўлган. Шу нарса аёнки, иудаизм ва христианликда политеизмдан монотеизмга ўтиш исломдан олдин вужудга келган. Исломда эса бу жараён VI асрнинг ва VII асрнинг бошларида қарор топди.

Ислом ва бошқа жаҳон динларининг политеизмдан монотеизмга ўтиш тарихи бу жараённинг муайян эволюцияси даври ўтиши натижасида юзага келишини кўрсатади. Араб халқларининг маънавияти ўша даврдаги турмуш тарзи, диний эътиқодлари доирасида шаклланган ва ривожланган. Ислом динининг вужудга келиши билан уларнинг маънавияти, ҳаёт тарзи ва қарашларида секин-аста туб ўзгаришлар содир бўлишига олиб келган.

Ислом маънавияти ва маърифатининг шахс ва жамият муносабатларига таъсири.

Ислом маънавиятининг мазмуни Қуръони карим ва ҳадиси шарифларда, уларга асосланган ислом фалсафаси, тасаввуф, одоб-ахлоқ масалаларига бағишланган дунёвий ва диний олимларнинг асарларида ўз ифодасини топган. Бу билимларни тарғиб қилиш ислом маърифати доирасига

киради.

Ислом маънавиятида инсон камолотига алоҳида урғу берилган. Яъни инсоннинг шаклланиши учун диний билимлар билан бир вақтда дунёвий билимларни пухта эгаллаб ҳақ йўлдан тоймаслик, ҳаётда эзгу излар қолдириб, иймон-эътиқод ва ҳидоят йўлида улуг мақсадлар билан яшашга даъват этилган. Шахс одоб-ахлоқининг шаклланишида, шахс ва жамият муносабатларида диний таълимот, хусусан унинг кадриятларини ўрни катталиги уқтирилган.

Ислом таълимотида, хусусан аркони ад-дин талабларига тўлиқ риоя қилувчи одам учун бу таълимот биринчи ўринда туради. Бундай Одамнинг тасаввурида ер ва осмонни, борлиқни барча тирик мавжудодни, шу жумладан инсоннинг ўзини ҳам Аллоҳ яратган деб тушунилади. Масалан, Бақара сурасида бундай дейилади. «У» Еру осмонларнинг Яратувчисидир. Бирор ишни қиладиган бўлса, (фақатгина унга) «Бўл» деса, бас у бўлади». (2:117).¹

Исломнинг суннийлик ва шиалик йўналишларидаги барча мазҳаблар инсон шахси ҳақида деярлик бир хил фикрни баён қилганлар. Фақат ислом фалсафасида, тасаввуфда бу масала янада мураккаб мазмун ва шакл касб этган.

Тасаввуф таълимоти соҳасида йирик тадқиқотлар муаллифи Н.Комилов таъкидлаганидек, тасаввуф Ўрта Осиё фалсафаси тараққиётидаги кўп асрлик тажрибаларни ўз ичига олиб, уни ривожлантирган, дин ва фалсафа, ҳикмат ва ваҳдат, калом ва ҳадис илмларини, илоҳий билимларни бирлаштирган, ҳамда булар билан дунёвий илмларни боғлашга ҳаракат қилган.²

Олимнинг «Хилват» ва «Узлат» ҳақидаги Имом Ғаззолий фикрларининг таҳлили диққатга молик. Тасаввуф йўлига киришдан олдин ҳар бир одам (эркак) оила аъзолари манфаатларига зарар етмаслигини ҳисобини қилиш, агар шундай қилмаса «Узлат»га кириш гуноҳ эканлиги асосланади.³

Бу ерда шахснинг оилага, жамиятга муносабати илоҳий кадрият орқали қаралиши билан бирга бошқа омилларнинг роли инкор этилмайди. Масалан, олимларнинг олиб борган изланишлари натижасида Қуръони Каримда «Илм» сўзи 750 марта, «ақл» сўзи 50 марта тилга олинганлиги аниқланган. Демак Қуръони карим ва бошқа диний манбалар инсон (шахс) ақл-заковатини ижодий томонга йўналтиришга йўл очади. Ислом пайдо бўлган дастлабки асрларда яъни VII асрнинг охири ва VIII асрларда ушбу диний таълимотда турли мазҳаблар, йўналишлар шакллана бошлади. VII асрнинг иккинчи ярмида даставвал Хорижийлар (Ал-Хавориж, хаража-диндан чиқмоқ мазмунида) йўналиши шаклланади, сўнгра яна икки йирик оқим-суннийлик ва шиаликка ажралган. Бу иккала йўналишнинг ҳар бирида кейинчалик бир неча ҳуқуқий масҳаблар шаклланиб исломнинг ривожига ўз ҳиссасини қўшган.

¹Қуръони Карим. Таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур, масъул муҳаррир Ҳамидулла Кароматов:-Т.: 2001.

²Қаранг: Комилов Н. 1-китоб-Т.: ёзувчи 1996. -13-бет.

³ Қаранг: Комилов Н. 1-китоб-Т.: 1996. -13-бет.

Халқимиз тарихидан маълумки, илм-фан, адабиёт, санъат ва ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал қилишда дунёвийлик ва динийликка нисбатан кўп ҳолда тўғри ёндошилганлиги учун ижтимоийлик ва илмий соҳада шундай жаҳонга машҳур кашфиётлар қилиндики, улар халқимизнинг маънавий-маъданий меросининг олтин хазинасидан муносиб ўрин олди. Бу кашфиётларнинг эгалари ўз замонасининг, ҳаттоки ҳозирги даврнинг ҳам енг юксак шаклланган шахси эканлигидан далолат беради.

Шахснинг жамиятга ва аксинча жамиятнинг шахсга муносабати масаласи ҳам муҳимдир. Жамият, одамлар уюшмасининг махсус шакли, таракқиётнинг маълум босқичида шаклланадиган ижтимоий муносабатлар мажмуидир. Жамиятнинг шаклланиши ва қарор топиши узоқ тарихий даврни бошдан кечирган бўлиб, мураккаб жараённинг ижтимоий ҳодисасидир.

Халқимиз ўзининг бир неча асрлар давомидаги ижтимоий-иқтисодий, илмий-маданий, ғоявий-ахлоқий ривожланиш жараёнида уйғониш даврининг икки босқичини босиб ўтган. Имом Термизий, Имом Бухорий, Маҳмуд Замахшарий, Аҳмад Яссавий, Баҳовуддин Нақшбанд каби уламо, буюк муҳаддисларни, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Абу Наср Форобий, Ал-Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Амир Темур, Заҳриддин Муҳаммад Бобур каби буюк фан ва давлат арбобларини етказиб берган. Бу уламо-олимлар ва мутафаккирлар ислом маърифатига улкан ҳисса қўшиб доимий ўзгариш ва ривожланишда бўлган жамиятнинг мазмун-моҳияти, жамият ва шахс муносабатларининг фан билан дин алоқалари ҳақида фикр юритиш билан бир вақтда давлат ва жамиятни бошқариш масалаларига ҳам алоҳида эътибор бердилар.

Ушбу масалаларни ташкил қилишда мутафаккирлар фанларни туркумлашда диний ва дунёвий фанларга ажратмаганлари ҳолда уларни бир-бирига қарама-қарши қўймаганлар. Аммо булар иккала ёндошувда ўз олдига қўйган мақсадлари, ўрганиш объектларида бир-биридан фарқ қиладиган тамойилларини ҳам кўрсатиб ўтганлар.

Марказий Осиёда етишиб чиққан улуғ мутафаккирлар жамиятни пайдо бўлиши, моҳияти ва истиқболлари тўғрисида, шахс ва жамият муносабатлари, давлатни бошқариш хусусида илғор илмий қарашларни илгари сурдилар. Бунда араб файласуфи Ибн Рушд олға сурган ҳақиқатга эришишнинг икки хил йўлини, яъни бири диний, иккинчиси илмий йўл эканлиги этироф этадилар. Диний йўл билан Худо ва унинг қудратини билиш йўлидан иборат бўлса, илмий йўл эса табиат ва объектив оламни билиш орқали амалга ошади.

Улуғ мутафаккирларнинг жамиятни пайдо бўлиши, мазмун-моҳияти, шахс ва жамият муносабатлари тўғрисидаги илмий ва фалсафий қарашлари катта аҳамиятга эга бўлади.

Бу улуғ зотлар ислом маънавияти ва маърифатининг шахс ва жамият муносабатларининг шаклланиши ва ривожланишига қўшган ҳиссасини доимо назарда тутганлар. Зеро, ислом маънавиятининг шахс камолотидаги ўрни ва роли муҳимлиги эътироф этилган.

Жамиятнинг мазмун ва моҳияти, шахс ва жамият муносабатлари ҳар

бир тарихий даврда яратилган диний, исломий фалсафий таълимотлар асосида талқин қилиниб келган бўлса, жамиятнинг ҳозирги ривожланиш босқичида улар ўрнига илғорроқ таълимотларни яратиш вазифасини қўяди.

Демократик ҳуқуқий фуқаролик жамиятни шакллантириш ва тараққиётни амалга ошириш жараёни кетаётган ҳозирги шароитга одамлар ўртасидаги амал қиладиган ахлоқий, сиёсий, ижтимоий, ҳуқуқий, диний ва мафкуравий муносабатларни яхшилаш ва мустаҳкамлаш учун халқимиз маънавиятини такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратади. Шахс ва жамият муносабатларининг ахлоқий, ҳуқуқий жиҳатларини мустаҳкамлаш инсон шахсини шакллантиришга, фуқаролик жамиятининг асосларини яратишга боғлиқдир.

Таянч сўзлар

1. Политеизм	7. Зул-ҳижжа	13. Фетишизм
2. Монотеизм	8. Ҳаж	14. Анимизм
3. Қадриятлар	9. Меърож	15. Магия (сеҳргарлик)
4. Масжид	10. «Шахсей-вахсей»	16. Несторианлар
5. Мақбара	11. Ашуро	17. «Хилват»
6. Пайғамбар	12. Тотемизм	18. «Узлат»

Такрорлаш учун саволлар

1. Исломий қадриятлар нима?
2. Умуман қадрият тушунчасини?
3. Маънавият нима?
4. Маърифат нима?
5. Ислом маънавияти мазмуни нима?
6. Араблар исломдан олдин қандай динга эътиқод қилганлар?
7. Политеизм ва монотеизм нима?
8. Ислом таълимотида шахс ва жамият тушунчаси қандай?
9. Тасаввуфда шахс қандай изоҳланади?
10. Шахс, жамият тушунчасига ва ислом маънавиятига Ўрта Осиё мутафаккирлари қандай ҳисса қўшганлар?

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари-энг олий қадрият.-Т.: «Ўзбекистон», 2005-48 б.
2. Буюк сиймолар, алломалар: Ўрта Осиёлик машҳур мутафаккирлар ва донишмандлар. Т.: «Ўзбекистон», 1995-101 б.
3. Кароматов Ҳ. Диний қадриятлар миллий тараққиёт хизматида. Мустақилликнинг етти Наврўзи истиқлолнинг оидин йўли.-Т.: «Шарқ», 1999-102 б.
4. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ҳақида Т.: Ёувчи, 1996-272 б.
5. Малик Мурод. Ўзбек қадриятлари.-Т.: «Чўлпон»-270 б.
6. Фалсафа. Қомусий луғат (тузувчи ва масъул муҳаррир Қ.Назаров)-Т.: «Шарқ» нашриёти матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти.-2004.-496 б.

8-МАВЗУ. ҚУРЪОН СУРАЛАРИНИНГ ЖАМЛАНИШИ ВА ШАХС МАЪНАВИЙ ҚИЁФАСИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Режа:

1. *Ислом динининг асосий манбалари.*
2. *Қуръоннинг жамланиши, таркиби ва унинг шахс маънавий қиёфасига таъсири.*
3. *Қуръон таржималари.*

Ислом динининг асосий манбалари. Диний манба тушунчаси шундан иборатки, жаҳон халқларининг тарихий тараққиётида вужудга келган ва асрлар оша авлоддан-авлодга ўтиб, уларнинг эътиқодига айланган ҳар бир йирик динларнинг муқаддас ёзувлари (китоблари) Аллоҳ томонидан инъом этилган деб қаралади. Ана шу муқаддас китоблар динларнинг манбалари ҳисобланади.

Қуръон исломнинг муқаддас китоби сифатида Аллоҳнинг мўъжизали китоби бўлиб, ер юзи мусулмонларининг дастурамали, диний аҳкомлар манбаидир. Қуръон Муҳаммад Пайғамбарга ваҳий орқали тушган тиловат ибодат ҳисобланувчи муқаддас китобдир.

Ана шундай китобларни Аллоҳ бошқа пайғамбарларга ҳам ўз вақтида нозил қилганлиги ҳақидаги фикрлар маълум.

Қуръонда бошқа илоҳий ёзувлар бир йўла тушган деб ҳисобланса, Қуръони карим 23 йил мобайнида Аллоҳ фаришта Жаброил орқали Муҳаммад пайғамбарга ваҳи й қилиб юборган, сўнгра улар тўпланиб халифа Усмон ҳукмронлиги даврида мусҳаф қилинган.

Шундай қилиб, ислом дини шаклланган даврдан бошлаб Қуръони Карим ислом динининг асосий манбаси бўлиб келаётир. Ислом манбаларидан яна бири суннадир. Сунна исломда Қуръондан кейинги, уни тўлдирувчи ислом илоҳиёти ва шариатнинг иккинчи асоси сифатида эътироф этилган.

VII-IX асрларда ислом таълимотининг тобора кенг ёйилиши билан турли диний жамоа ва давлатлар ўртасида диний ҳуқуқ, қонун-қоидаларни тартибга солиш зарурияти туғилди. Бунда Қуръон ва ҳадисларга асосланган шариат ва унинг манбалари-фикҳ ва қиёс вужудга келди.

Шариат (арабча тўғри йўл, илоҳий йўл, қонунчилик демакдир)-ислом

диний ҳуқуқ қонун қоидалари ва меъёрлари мажмуасидир. Айни пайтда шариат тушунчаси нафақат ислом диний талабларини, балки диний маросимлар, оила, никоҳ ва талоқ масалалари, тижорат, иқтисодий, мулкӣ муносабатлар, мусулмонларнинг шахсий ва ижтимоӣ ҳаётига хос кўп масалаларни ўз ичига олади.

Фикҳ-мусулмон ҳуқуқи сифатида шариатнинг таркибий қисмини ташкил этади. Фикҳ шариатнинг ғоявий ва амалий ҳаракатлари, тавсифи сифатида мусулмонларнинг турмуш қоидалари ва ижтимоӣ қарашларини ифодалайди.

Ижмоъ-(арабча яқдиллик билан қабул қилинган қарор). Қуръон ва ҳадисларда аниқ кўрсатма бўлмаган ҳуқуқӣ масалаларни ҳал этишда фақия ва мужтаҳидларнинг тўпланиб, ягона фикрдан ҳукм чиқариши (фатво бериши).

Қиёс-Қуръон ва Суннада учрамайдиган бирор ҳуқуқӣ масала, улардаги шунга ўхшаш масала орқали берилган йўл-йўриққа, кўрсатмага мантиқӣ таққослаш, ўхшатиш йўли билан шарҳ, изоҳ этиш асосида ҳукм ёки фатво чиқариш.

Ислом давлат дини бўлиб келган мамлакатларда шариат талабларига амал қилиб келинган, ҳозир ҳам шундай. Ҳозирги даврда Ўзбекистон халқлари орасида марҳумнинг етгисини, йигирмасини, қирқини ва бошқа маросимларни ўтказиш одати бор. Ҳолбуки, шариат бундай маросимларни ўтказиш ёки ўтказмаслик ҳақида бирон-бир кўрсатма бермаган.

Қуръоннинг жамланиши, таркиби ва унинг шахс маънавий қиёфасига таъсири. Қуръони Карим сураларининг мусхаф қилиниши ва ички тузилиши баёнида, унинг нозил бўлишига эътибор қаратилади. Ислом тарихига кўра Қуръоннинг сура ва оятлари Муҳаммад пайғамбарга парча-парча тарзида ваҳий қилиб борилган ва бу ваҳийнинг биринчи баёни «Лайлатур қадр» кечаси бошланиб, уларнинг вафотларигача, яъни 23 йил давом этган. Ислом дини, нур иймон ва ҳидоятининг бошланиши бўлган ана шу тун диний анъана бўйича ҳижрадан 12 йил олдин рамазон ойининг 27-кунига ўтар кечаси мелодий ҳисоб билан 610 йилнинг 31 июлидан 1 августига ўтар кечаси деб ҳисобланиб, Қуръонни ваҳий қилинишнинг бошланиши тўғрисида 97-«Қадр» сурасида ифодаланган. «Албатта Биз у (Қуръон)ни Қадр кечасида нозил қилдик. (Эй Муҳаммад) Қадр кечаси нима эканини Сизга не ҳам англатур?! Қадр кечаси минг ойдан яхшироқдир?!» (97,1-3).

Диний маълумотларда Муҳаммад пайғамбарга ваҳий кела бошлагандан сўнг, уларнинг қалбларига мустаҳкамланиб қолган, Аллоҳ уларга тарғибот бошлашга даъват қилганлари тўғрисида Қуръонда бор. Қуръоннинг 73-«Муззаммил» («Ўралиб олган») ва 74-«Муддассир» («Буркалган») номли сураларидаги дастлабки оятларида ўз ифодасини топган. Муззаммил-ўралиб олган, яъни бирон нарсадан кўрққан киши араблар одати бўйича кийим ёки тўшакларига ўралиб олишга ҳаракат қилар экан. Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳам мушрикларнинг берган азиятларидан хафа бўлиб ётганларида, шу суранинг оятлари нозил бўлган дейилади. Унда Расул (а.с.)га Аллоҳ таоло тунги

ибодат қоидаларидан таълим беради. Тунни фақат уйқу билан эмас ёки фақат ибодат билан ҳам эмас, балки ҳар иккисига ҳам маълум вақт ажратиш тўғрисидаги кўрсатма берилади.

Ислом манбаларида ривоят қилинишича, Муҳаммад пайғамбар 40 ёшга етганларида, яъни 610 йили Макка шаҳри яқинидаги Ҳиро номли ғорда ёлғиз қолиб, ибодат билан машғул пайтларида, фаришта Жаброил (а.с.) уларга биринчи бор Қуръон оятларини келтирганлар. Одатда Жаброил (а.с.) пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.)га оятларни ўқиб берар, улар ёдлаб олиб, ўз издошларига етказар эдилар. Улар ҳам ўз навбатида шундай қилар эдилар. Ўша даврларда мутлақо кўпчилик, шу жумладан Муҳаммад пайғамбар ҳам ўқиш, ёзишни билмаганликлари учун ёдлаб олиш у даврнинг бирдан бир усули бўлган. Бу ваҳий мелодий йил ҳисобида 22 йил, ҳижрий эса 23 йил давом этган. Оятларда одамларнинг саволларига жавоб бериб, уларни тўғри йўлга етаклаган, юз берган ҳодисаларни талқин қилиб берилган. Бирон ҳукмнинг тўғри ёки нотўғри экани баён қилинаверган. Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) вафот этганларида уларнинг сафдошлари Қуръонни ёд билганлар. Ўша пайтда оз сонли кишиларгина ўқиш-ёзишни билганлар. Саводли мусулмонлар ёзиш имкони бўлган нарсаларга Қуръон оятларини аниқлик билан ёзиб борганлар.

Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) вафотидан сўнг Қуръони Карим сураларини тўплаш ва мусхаф қилиш халифалар Абу Бакр, Умар ибн ал-Хаттоб, Усмон, ибн Аффон даврларида амага оширилган. Дастлабки жамланган Қуръонни (Сухуфни) халифа Усмон (р.а.) барча мусхафларни тўплаб, таққослаб чиқиш ва уларга бўлажак Қуръоннинг ягона нусхасини тайёрлашга амир берган ва бу ишга бош бўлган.

Усмон (р.а.) амрини бажариш учун тўрт кишилик гуруҳ белгиланган. Унга Зайд ибн Собит раҳбарлик қилган, унинг таркибига Қуръонни яхши билган саҳобалардан аз-Зубайр, ал-Ос, ибн Ҳишомлар киритилган. Булар барча нусхалар ва топилган сураларни қайтадан текшириб, таққослаш асосида ягона нусхани тайёрлаган. Илгариги шахсий нусхаларнинг барчаси йўқотилган. Янгиддан кўчирилган ягона нусха тарихда «Мусхафи Усманий» деб ном олган.

Мусхаф қўлёзмаси тайёр бўлгандан кейин (651 йил) тез орада Усмон (р.а.) буйруғи билан ундан яна 3 та (баъзи маълумотларга кўра еттита нусха) қўлёзма куфий алифбосида кўчирилган ва ўқишда ҳамда ибодатда барча ерларда Қуръоннинг ягона матнидан фойдаланишни амалга киритиш мақсадида, бу нусхалар Куфа, Басра, Дамашқ ва бошқа шаҳарларга юборилган.

Ҳозирги кунда Ислом оламида 4 та қадимий Мусхаф нусхаларининг борлиги маълум. Улардан бири Мадинада сақланаётган асл нусха бўлиб, ислом манбаларида у «Имом» номи билан тилга олинган. Иккинчи нусха Каъбада, учунчи нусха Қоҳирадаги Миср миллий кутубхонасида сақланмоқда. Тўртинчиси Тошкентда Ўзбекистон халқлари тарихи музейида сақланиб, 1989 йил бошларида Ўзбекистон мусулмонлари диний идорасига топширилган.

Энди Қуръоннинг ички тузилиши масаласига эътибор қиламиз. Қуръонда 114 та сура, 6226 та оят борлиги эътироф этилган. Аммо Қуръон матнларини тақсимланишига асосан оятлар сони 6204, 6232, ҳатто 6666 гача белгиланган ва уни китоб шаклига келтиришда муайян усул қўлланган.

Суралар Қуръонда ўз мазмуний изчиллигига ёки ўқилган вақтига қараб жойлаштирилган. Сураларнинг ҳажми ҳам ҳар хил: энг катта ҳажмига эга бўлган 2-«Бақара» сурасида 286 оят бор, энг кичик суралар фақат 3 оятдангина иборат.

Узун суралар китобининг бошидан, қисқа суралар унинг охиридан ўрин олиши, тадқиқотларда аниқланишича, қадимий арабларнинг ва умуман олд Осиёдаги сомий халқларнинг анъанаси билан боғлиқ бўлган. Хилма-хил ёзувлар, ривоятлар ёки адабий асарлар тўпланиб китоб қилганда, катта ҳажмдаги асарлар биринчи ўринда, кичиклари кейин жойлаштирилар экан. Зайд Ибн Собит ҳам Сухуфни тўплаб дасхат қилишда ана шу анъанага амал қилган бўлиши мумкин.

Қуръон-илк ислом ғояларини ўзида акс эттирган ягона ёзув бўлгани сабабли фақат ислом тарихи билан шуғулланган олимларгина эмас, балки ислом тарқалган халқлар адабиёти ва маданияти билан шуғулланганларнинг барчаси ҳам бу китобни таҳлил қилишга катта эътибор берганликлари табиий бир ҳолдир.

Аммо, юқорида айтиб ўтилганидек, унинг суралари мавзулари асосида ёки тарихий-хронологик тартибда жойлашмаганлиги сабабли, бу китоб ғоят мураккаб ҳисобланади. Шунинг учун XIX аср ўрталаридан бошлаб, манбаларда учрайдиган тарихий воқеалар ва шахсларнинг фаолияти тўғрисидаги маълумотлар, ишораларга, шунингдек, ишлатилган ибораларга қараб сураларнинг ёки айрим гуруҳ оятларининг вужудга келган даврини аниқлаш, билан кўп олимлар шуғулланганлар.

Немис олимларидан Нольдеке ва Гримме, рус олимларидан И.Ю. Крачковскийларнинг бу соҳадаги хизматларини алоҳида тилга олиб ўтиш керак. Улар олиб борган текширишлар натижасида суралар хронологияси фақат умумий тарздагина аниқланган.

Манбаларда енгилтирилган маълумотларга кўра, Қуръони карим суралари 2 қисмга бўлинади:

1. Маккада хижратдан олдин тушган суралар “Маккий суралар” деб аталиб, улар 86та.
2. Мадинада хижратдан кейин тушган суралар: “Мадиний суралар” деб юритилиб, улар 28тадир.

Қуръони Карим сура, оятлар йиғиндисидан иборат. «Оят» сўзи фақат Қуръоннинг ўзига хос ибораси, яъни «мўъжиза», «ҳикмат», «илоҳий», «аломат, белги», маъноларини англатади.

Оятларнинг ҳажми ҳам ҳар хил: айрим оятлар бир неча тугал фикрни билдирадиган катта бир жумладан (масалан, 2,255-Оят-ал-Курсий) иборат бўлган ҳолда, айрим оятлар фақат икки сўздан (гапнинг бир қисмидан)гина иборат.

Масалан:

- 1) осмон ёрилганида;
- 2) юлдузлар (ҳар томонга) сочилганида;
- 3) денгизлар қўшилиб тўсиқлар очилганида;
- 4) қабрлар ағдарилганида (қиёмат қойим бўлганида);
- 5) (ҳар бир) жон ўзи (дунёда) қилиб ўтган ва қолдирган (барча) нарсаларни (амалларни) билур! (82:1-5).

Қуръон-муқаддас китоб, унинг мазмунини Аллоҳ сўзларидан иборат деб ҳисоблаш ҳам Қуръоннинг ўзидаги кўрсатмаларига асосланган: «У (Аллоҳ) бундан илгари юборилган (китоблар)нинг тўғрилигини тасдиқлаб, сенга ҳақиқат китобини юборди», «Биз Нухга, Якубга ва унинг авлодларига, Исога, Айюбга, Юнусга, Хорунга, Сулаймонга қандай ваҳий қилган бўлсак ҳамда Довудга Зобурни қандай юборган бўлсак, сенга ҳам ўшандай ваҳий юбордик», «Сенинг Қуръонни одамларга парча-парча қилиб ўқиб беришинг учун биз уни бўлақларга бўлиб сенга юбордик».

Биз келтирган ва бундан бошқа кўп оятлардан шундай хулоса келиб чиқадики, Қуръон ўзидан илгариги диний ёзувларни инкор этмайди, балки уларни тасдиқлаш ва ўша ёзувлардаги диний йўлланмаларни охирига етказиш учун юборилган муқаддас китоб дейилади. Ислом ҳам ўзидан илгариги диний эътиқодларнинг вориси, Муҳаммад (с.а.в.) эса ўзларидан илгари ўтган барча пайғамбарларнинг ишини яқунловчи ва охириги етгазувчи расул-элчи деб таниладилар.

Қуръони Карим исломда муқаддас китоб, барча билимлар манбаи, қонунлар тўплами, мазмуни осмондан Худо ваҳий қилган деб эътиқод қилинади. Қуръондаги ҳар бир сураининг номи бор, бу ном сура бошланишида сарлавҳа қилиб берилган.

Олимларнинг фикрича, сураларнинг номлари дастлабки вақтда бир неча сўздан тузилган жумлалардан иборат бўлган, кейинчалик қисқара бориб, ўша жумладан биронта сўз сақланиб қолган бўлиши мумкин. шунинг учун 2-сура Бақара (Сигир), 16-сура Наҳл (Асаларилар), 27-сура Намл (Чумолилар) деб номланган бўлса, бунга ҳеч ҳам ажабланиш керак эмас. Ўша сураларда тегишли ривоятлар келтирилган. Дастлабки шаклида «Ана шундай ривоятлар ҳақида сура» типдаги узунроқ ном бўлган ва кейинчалик қисқарган бўлса, ўз-ўзидан тушунарли холдир.

Қуръондаги 29 та сураининг бошланишида бир ёки бир неча алоҳида ҳарфлар бор. Илоҳиёт китобларида ва тафсирида бу ҳарфлар «ал-ҳуруф ал-муқатта» (алоҳида, бир-биридан узуқ ҳарфлар) деб аталади. Масалан, 3, 29, 30, 31, 32-сураларнинг бошланишида-«алиф», «лом», «мим», 10, 11, 12, 13, 14, 15-суралар бошида «алиф», «лом», «ро», 19-сурада-«Каф», «Ҳо» (хой ҳавваз), «Ё», «Айн», «Сод» ва ҳоказо.

Диний адабиётда асосан «бу харфларнинг мазмуни сир, уни фақат Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) ўзлари билганлар», уларга «Қуръоннинг сири» деган фикр айтилган. Фақат йирик муфассирларнинг бу харфлардан баъзиларини Аллоҳнинг сифатлари деб таърифлаган ҳоллари учрайди.

Қуръон матни сура ва оятлардан ташқари яна 30 та «жуз» (ўзбекча «пора») ларга бўлинган. Шунини айтиш керакки, пора сура ва оятларга ўхшаб Қуръоннинг илк тузилиши билан боғлиқ эмас, балки ўқишда қулайлик туғдириш учун кейинчалик Қуръон матнини ҳажм жиҳатидан тенг бўлақларга бўлишдан иборат бўлган. Шу сабабли энг узун 2-сура порадан кўпроқ бўлгани ҳолда, охириги қисқа суралардан 37 таси бир порани ташкил этади.

Қуръон йирик тарихий ва маданий ёдгорлик сифатида ахлоқ, инсоф, виждон, ҳалоллик каби соҳаларидаги умумбашарий аҳамиятга молик йўл-йўриқлар, қоидалари ҳозирда ҳам ғоят зарур эканлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Юқорида айтиб ўтилганидек, Қуръон мазмунида ҳаётнинг кўп соҳаларига таалмуқли масалалар ўз ифодасини топган.

Унда араб халқларининг адабий ижоди тарихида йирик насрий асар сифатида араб тилининг ўша даврларига хос хусусиятларини, сўз бойлиги, иборалари ва атамаларини, грамматик тузилиши ва бошқа хусусиятларини ўзида ифода этган. Қуръон матнини таҳлил қилиш жараёнида араб ёзуви грамматикаси (сарф ва наҳв батафсил ишлаб чиқилган араб ёзуви) ғоят мукамал шаклга келган. Шунингдек, Қуръон тили ҳар бир араб мамлакати ва элатларининг ўзига хос лаҳжалари сақланган ҳолда барча араблар учун ягона бўлган адабий тилнинг шаклланишига асос бўлган. Ҳозир ҳам араб мамлакатларида нашр этилаётган китоблар ва вақтли матбуот ягона араб адабий тилида босилади ва у барча араблар учун тушунарлидир.

Қуръоннинг услуби ҳам кейинги адабиётга катта таъсир ўтказган, ундаги ривоят ва тасвирлар, ўхшатиш, насихат ва маслаҳатлар фақат динийгина эмас, балки бутун бадиий адабиётга сингиб кетган. Шунинг учун Қуръонни яхши билмасдан араб халқлари ва умуман мусулмон халқлари маданияти ва адабиётини чуқур ўрганиш, тушуниш анча мушкул.

Қуръон таржималари.

Мусулмон халқларда Қуръон таржимаси билан шуғулланиш ва уни амалга оширишда турли усулларни қўллаганлар. Олимларнинг фикрига кўра, Қуръон матнининг ҳар бир сатри остида сўзма-сўз таржимасини ҳошияда тасвирини бериш кенг анъанага айланган. Жумладан, кейинги йилларда айрим туркий халқлар тилларига қилинган таржималарда (Мадинада нашр қилинган Саййид Маҳмуд ат-

Тарозийнинг таржимаси) шу йўл қўлланилган.¹ Бундан ташқари мавжуд таржималарнинг усули икки турда амалга оширилган. Улардан бири Оврўпо халқлари тилларига қилинган таржималардир. Улар маълум даражаларда илмий бўлса-да лекин уларда Ислом манбаларига менсимаслик билан ёндашиш сезилиб туради.

Илмий-академик таржиманинг хусусияти шундаки, таржима матнига қўшимча сўзлар киритмай, айнан таржима қилиниб, тушунарли бўлмаган ибора ва атамаларга эса хаволада изох берилади.²

Қуръоннинг таржималари ҳақидаги аниқ маълумотларга эътибор қаратамиз. Ҳозирги пайтда кўпчилик ўқувчиларнинг фикр мулоҳазалари эътиборга олиниб, Ўзбекистон мусулмонлари Диний идораси ташаббуси билан ўзбек тилига 2 марта (Алоуддин Мансур таржимаси, Т.: 1992, Абдуллазиз Мансур таржимаси, Т.: 2001) нашр этилди.

Қуръон жаҳондаги жуда кўп тилларга таржима қилинган. Уни Фарбий Европа тилларига таржима қилиш XI-асрдан, рус тилига ағдариш 18 асрдаги Пётр I нинг ташаббуси билан бошланган. 1790 йилда нашр этилган М.Н.Веровкин таржимаси эътиборли рус олимларининг фикрига кўра А.С.Пушкиннинг машҳур «Подражания Корану» (Қуръонга татаббуълар) асарига манба бўлган. Г.С.Саблукованинг арабчадан дастлабки русча таржимаси И.Ю.Крачковский рус тилига таржима қилган нусхаси унинг вафотидан кейин (1963, 1986) нашр қилинган.

Қуръоннинг туркий таржималарининг қўлёзма нусхалари ҳам кўп.

Таянч сўзлар

1. Манба	9. Қиёс
2. Қуръон	10. Расул
3. Ҳадис	11. Жаброил
4. Ваҳий	12. Мусхаф
5. Сунна	13. Суҳуф
6. Шариат	14. Сура
7. Фикҳ	15. Оят
8. Ижмоъ	16 «Жуз»

Такрорлаш учун саволлар

1. Диний манбалар деганда нимани тушунаси?
2. Исломнинг асосий манбалари нима?
3. Қуръоннинг мусхаф қилиш қачон, кимлар томонидан бошланган ва қачон тугалланган?

¹ Қаранг: Мугалиб Усмон. Қуръони карим (таржима ва илмий-тарихий изохлар) 1-китоб. –Т.: “Фан”, 2004. - 65-б.

² Ўша жойда.

4. Қуръон суралари ваҳий қилинишининг Макка ва Мадина даврларини сўзлаб беринг?
5. Қуръоннинг пораларга бўлинишининг аҳамияти нимада?
6. Қуръоннинг қандай таржималари бор?

Адабиётлар

1. Қуръони Карим. Абдулазиз Мансур таржимаси. Масъул муҳаррир Ҳамидулла Кароматов.-Т.: «Тошкент ислом университети» нашриёти, 2001.
2. Ал-Қуръон ал-Карим (маъноларининг таржимаси ва шарҳлар), Саййид назир ат-Тарозий ал-Маданий (Олтинхон Тўра).-Т.: Ўзбекистон Фанлар Академияси «Фан» нашриёти, 2002.
3. Исмоил Маҳмуд. Тошкент «Мусҳафи Усманий» тарихи.-Т.: 1996.
4. Уватов У. Муҳаддислар имоми.-Т.: «Маънавият», 1998.

8-МАВЗУ. ИСЛОМДАГИ ОҚИМЛАР ВА МАЗҲАБЛАРНИНГ МИНТАҚА МАЪНАВИЯТИДАГИ ЎРНИ

Режа:

1. *Ислом йўналишларининг халқ маънавиятидаги ўрни.*
2. *Суннийлик мазҳаблари ва маънавият.*
3. *Шиалик: секта, мазҳаблар ва маънавият.*

Ислом йўналишларининг халқ маънавиятидаги ўрни. Арабистон ярим оролида VII асрда вужудга келган ислом дини кўшни мамлакатларга ҳам тез тарқала бошлади. Ислом таълимотини тарғибот қилишдан ташқари, унинг ақидавий ва маросимчилик талабларини турли йўллар билан халқлар онгига сингдиришга ҳаракат қилинди. Бу ҳолат халқлар тарихида ислом истилоси деб аталади.

Ислом таълимотининг қабул қилган халқлар, жумладан Марказий

Осиё халқлари ҳаётидаги унинг ижобий йўналиши шунда бўлдики, маҳаллий халқларнинг урф-одатлари, анъаналари бу диндаги бағрикенглик туфайли мослашиб боришга имконият туғилди. Бу ўз навбатида халқлар маънавиятининг ривожланишига, ислом маданиятининг кенг ёйилишига олиб келди.

Арабистон ярим ороли ва қўшни мамлакатлар халқларининг ягона халифалик давлатига бирлаштирган ислом дини бу тизимнинг мафкураси сифатида қисқа вақт давом этди. Турли давлатлар ва хилма-хил миллатлардан ташкил топган йирик халифалик империяси тизими ичида ижтимоий-иқтисодий, давлатни бошқариш, хусусан диний масалаларда диний уламолар, давлат арбоблари ўртасида мунозаралар бошланиб, ислом таълимотининг талқин қилиш билан боғлиқ йўналишлар дастлабки йилларданок юзага келди.

Маълумки, жаҳондаги барча йирик динлар ўз тараққиётининг муайян босқичида турли йўналиш ва оқимларга бўлинган. Чунки мазкур дин тарқалган худудлардаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий курашнинг кучайиши муайян динга эътиқод қилувчи турли халқларнинг ижтимоий манфаатлари ва маданий даражалари турличалигидадир.

Исломда ҳам унинг тарихий тараққиётида бундай бўлинишлар бўлган. VII асрнинг иккинчи ярмидаёқ даставвал хорижийлар (Ал-хавориж, хаража-диндан чиқмоқ мазмунида) йўналиши шаклланган, сўнгра яна икки йирик оқим-суннийлик ва шиаликка ажралган. Юзаки қараганда, исломга эътиқод қилувчилар орасидаги ихтилоф фақат диний масалалар туфайли туғилганидек туюлди. Аслида эса бундай эмас. Тарихдан маълумки, исломнинг шаклланиши, мустақил динга айланиш даври узлуксиз давом этган жангу жадаллар билан ўтган. Зеро, Пайғамбар (с.а.в.) Муҳаммад давридан бошлаб Али даврига (661 йилга) қадар ва ундан сўнг ислом Арабистондан тортиб, Шимолда Озарбайжонгача, Шарқда Мовароуннахрга қадар, Жанубда Араб денгизига, Ғарбда эса Триполитанияга қадар ёйилган. Араб истилочилари Мовароуннахр (араблар Ўрта Осиёни шундай атама билан-«дарё ортидаги ерлар» деб атаганлар)ни босиб олишни VII асрнинг 70-йиллардан бошлаб фақат VIII асрнинг бошларига келгандагина тўлиқ тугаллашга муваффақ бўлганлар. Чунки, маҳаллий халқлар араб истилочиларига қаттиқ қаршилик кўрсатганлар. Бу жараёни тасдиқловчи Муқанна, Сумбад Муғ, Ғурак, Дивашти бошчилигидаги йирик халқ кўзғолонлари тарихдан маълум. Бошқа мамлакат ва халқлар ҳаётига исломни киритиш ва босқинчиларга қарши кўзғолонлар кейинги асрларда ҳам давом этган.

Ислом IX-X асрларда Татаристон, X-XII асрларда Бошқирдистонга киритилган, Қозоғистон ва Қирғизистонда эса бу жараён XIX асрда ҳам давом этган. Диннинг бундай кенг миқёсда ёйилишида ишонтириш,

маърифат, тарғибот йўллари асосий омиллардан бўлган.

Марказий Осиё халқлари ҳаётига ислом йўналишларини (асосан суннийлик) тарғибот ёки араб истилоси орқали киритилиши билан бир вақтда ислом маданияти, маънавиятини маҳаллий халқлар ўртасида кенг ёйилиши кузатилади. Бу ҳудудда суннийликнинг ҳанафий мазҳаби қонун-қоидаларини маҳаллий халқлар ҳаётига сингдириш суннийликнинг бошқа мазҳабларга нисбатан тезроқ амалга ошди. Имом Аъзам асос солган ҳанафий мазҳаби бошқа мазҳабларга нисбатан, биринчидан, диний бағрикенглик (яъни бошқа мавжуд динлар ва уларнинг урф-одатлари ҳам давом этиш имконияти); иккинчидан, мўътадил мазҳаблиги (яъни маҳаллий халқлар, миллатларнинг хусусиятларига мос келиши, унинг талабларини оддий одамларга мос келиши); учинчидан, бу мазҳабга эътиқод қилувчиларнинг ортиб бориши ва ҳозирги вақтда мусулмонларнинг кўпчилиги ҳанафий мазҳабига эътиқод қилиши билан ажралиб туради.

Ислом эволюциясида вужудга келган йўналишларнинг муҳим жиҳатларидан бири халқлар маънавиятини шакллантиришга йўналтирган қонун-қоидалар ва диний эътиқод талабларидир. Ислом динини қабул қилган ҳар бир мусулмон учун диний маросимчилик талабларини бажаришдан ташқари ҳаётда ҳалол, пок, виждонли бўлиш, ҳалол ва ҳаромнинг фарқига бориш, бошқаларнинг мулкига кўз олайтирмаслик, оила куриш билан ўз фарзандларини ислом таълимоти руҳида тарбиялаш, ҳалол меҳнат қилиш билан кун кечириш каби ахлоқий нормалар мужассам бўлиши талаб қилинади. Шунингдек, бу таълимотда давлат, жамият ота-она, ватанга муҳаббат инсонпарварлик, адолат, ҳалолик мезонлари халқлар маънавияти шаклланишининг асосини ташкил қилган. Бундай даъватлар ислом эволюциясининг қайси даврида бўлмасин ўзининг тарбиявий аҳамиятини йўқотмаган аксинча ислом динига эътиқод қилганлар маънавиятини шакллантиришга ўз ҳиссасини қўшиб келган. Унинг бу жиҳати, ҳозирги фуқаролик жамият шакллантирилаётган мамлакатимизда, жамиятда маънавий-ахлоқий муҳитни соғломлаштиришга қўшаётган ҳиссаси ижобий баҳоланиб муҳим тарбиявий-ахлоқий аҳамият касб этмоқда.

Жаҳон динлари ичида энг кенжаси бўлган ислом дини тез орада жуда кўп халқлар ва миллатлар ҳаётига кириб бориб, уларнинг турмуш тарзидан муносиб ўрин олишидан ташқари кўпгина шарқдаги давлатларнинг бошқариш мафқурасига айланди. VIII-IX асрларда ислом эволюциясида турли йўналишлар, мазҳаблар вужудга келишига қарамай ислом таълимоти (унинг асосий манбалари Қуръони Карим ва ҳадиси шариф)га кишиларнинг ҳаётида, хусусан уларнинг маънавий-ахлоқий дунёқарашларини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этди.

Ислом динининг умуман таълимоти ва маънавий-ахлоқий

жиҳатидаги таъсири масалаларини ўрганишга қизиқиш шарқ халқларидан ташқари Европа ва Америка олимларининг ислом пайдо бўлган дастлабки асрлардаёқ вужудга келган бўлса, бу феноменни фан сифатида ўрганиш анча кейин бошланган. Масалан, Европа, Америка ва Россияда ислом, унинг тарихи ва манбаларини ўрганиш XIX асрнинг 2-ярмида бошланган. Лекин ислом тарихи, таълимоти, муқаддас ёзувларни таҳлил, тадқиқ қилиш Россияда айниқса, Ўзбекистон, Қозоғистон, Тожикистон, Шимолий Кавказда кенг кўламда анча олдин амалга оширилган. Бу иш энди янада кенгроқ миқёсларда олиб борилмоқда.

Европалик олимлар исломшунослик фанини яратиш, ислом тарихи ва манбаларини ўрганиш йўлида кўп хизмат қилганлар. Жумладан, М.Мюллер, Э.Тейлор, К.Тиле, Ш.Дела Соссе, Ж.Фрейзер ва бошқалар. Уларнинг хулосаларида айрим чекинишлар бўлишига қарамай, улар бу фаннинг ривожланишига муҳим ҳисса қўшганлар.

Рус шарқшунослигида ҳам ислом тарихи, диний манбаларни тадқиқ қилиш соҳасида баракали ишлар олиб борилган В.Р.Розен асос солган машҳур «Рус академик шарқшунослиги»нинг вакиллари Н.А.Медников, Л.Э.Шмидт, А.Е.Кримский, В.В.Бартольд, И.Ю.Крачковский, Е.Э.Бертельс, А.А.Семенов ва бошқалар томонидан исломшунослик соҳасида қимматли асарлар яратилган. Бу асарлар ҳозир ҳам исломшунослик олимлар учун бой манба бўлиб хизмат қилмоқда.

Исломнинг пайдо бўлиши ва унинг таълимотини илмий нуқтаи назардан ўрганиш масаласи XX асрнинг 30-йилларига келиб жиддий равишда ўртага қўйилди. Бу шарқшунослик ва умуман тарих фанининг тикланиш даври эди. Асрлар давомида тарих фани ва шарқшунослик эришган ютуқлар ва юзага келтирган хулосаларни илмий нуқтаи назаридан қайта кўриб чиқиш ва баҳолашдек жуда масъулиятли ва мураккаб муаммо ҳали ҳам тўла ечилгани йўқ. Бундай шароитда ҳар бир муҳим илмий масала бўйича хилма-хил фикрларнинг мавжуд бўлиши табиий эди. Исломнинг пайдо бўлиши йўналишлари, мазҳаблари ва таълимоти юзасидан ҳам жуда кўп фикр ва мулоҳазалар ўртага ташланган ҳамда муҳокама қилиниб, муайян ечимини топган. Қўлланманинг ушбу қисмида ана шу фикр-мулоҳазаларнинг объектив, нисбатан асосли, аксарият исломшунослар тан олган нуқтаи назарларидан фойдаланилган. И.А.Каримов асарларида дин ҳақида, унинг маънавий-ахлоқий жиҳатлари хусусида олға сурилган фикр-мулоҳаза ва дастурлар асос қилиб олинган.

Жамият ҳаётининг барча соҳаларида бўлгани сингари маънавий, жумладан ахлоқий нуқсонлар ҳукм сураётган ҳозирги даврда исломнинг меҳр-шафқат, мурувват, саховат, одамийлик, ҳалоллик хусусидаги панд

насихатларидан умуминсоний кадриятлар сифатида фойдаланиш ғоят ўринлидир. Зеро, ҳаётимизнинг маънавий жабҳалари қайта қурилаётган ҳозирги даврда исломнинг регулятив функциясининг аҳамияти тобора ортиб бормоқда. Хусусан Ўзбекистон мусулмонлари идораси турли хилдаги хайри, эҳсон, саховат жамғармаларини ташкил этиб, ҳожатмандларнинг дардига малҳам бўлмоқда. Шўролар даврида вайрон ҳолатига келган маданий ёдгорликларни ва тарихий обидаларимизнинг давлат маблағлари ва умумхалқ ҳашари йўли билан таъмирлаш ишларини олиб бормоқда.

Ислом, унинг дунёвий вазифаларини ҳам бажарадиган руҳонийлари асрлар мобайнида жамиятнинг ижтимоий ҳаёти, фан, маданий, маорифини ўз назорати остида ушлаб, тарихий анъаналар, инсонларнинг турмуш тарзига катта таъсир ўтказиб келган. Яна у исломга эътиқод қилувчи турли миллат ва эллатларга хос ижтимоий табақа вакиллариининг Аллоҳ олдидаги тенглигини тан олган ва уларни ягона худонинг бандалари сифатида тенглаштирган. Бу диний таълимотларнинг умумийлигини мустаҳкамлаган ҳолда ижтимоий муносабатларнинг мавжуд тизимини сақлаш функциясидир.

Ҳокимиятни бошқаришда диндан восита сифатида фойдаланиш қадимда ҳам бўлган. Масалан, дастлабки халифаликларда ҳали сиёсий, ҳарбий ва диний ҳокимият халифаларнинг қўлларида бўлган. Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликларида ҳам ҳокимият араб халифалиги ёхуд Туркия султониининг гўёки ўринбосарлари бўлган амир ва хонлар қўлида эди. Ўрта Осиёлик амирлар ва хонлар сиёсий, ҳуқуқий, диний ва иқтисодий ҳаётни ўзларича бошқариб борганлар. Халқ оммасига улар ўзларини худонинг ердаги сояси, деб ташвиқот қилиб, ҳокимиятни муқаддаслаштирганлар. «Амир сояи худо хасб» деган ибора шунда пайдо бўлган.

Исломнинг ҳаётга жорий этилишида унинг ихтиёрида бўлган маориф ва мусулмон ҳуқуқи шариатда катта рол ўйнаган. У ўз ихтиёридаги барча воситалар ёрдамида ҳукмрон тузумни мустаҳкамлашга уринган. Ягона тилда ёзилган муқаддас ёзувларда айтилган фикрлар асосида, ягона тилда таот-ибодат ишларини олиб бориш барча мусулмонларни бирлаштирган. Барча динларнинг арбоблари ўз динларини бирдан-бир тўғри дин деб тарғиб этганлар.

Демак, қадимги даврларда бўлгани сингари ҳозир ҳам барча динлар бир-бири билан боғлиқ бўлган бир қанча функцияларни бажариб келмоқдалар¹.

¹ Ислом энциклопедияси. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2004, -114-бет.

Суннийлик мазҳаблари ва маънавият. Суннийлик-бу исломда изчил, собитқадам йўналиш ҳисобланади. Мусулмонларнинг жуда кўпчилик қисми-92,5 фоизи суннийликка эътиқод қилади. Қолган 7,5 фоизини шиалар, ибодийлар ва хорижийлар ташкил қиладилар. Сунна арабча одат, анъана, хатти-ҳаракат тарзи деган маъноларни билдиради. Суннийлик деган сўз арабча «Сунна»-«муқаддас ривоят», яъни Муҳаммад тўғрисидаги ривоятлар ва унинг ҳадислари тўплами деган тушунчадан олинган. Яна Сунна фарздан фарқли равишда бажарилиши ихтиёрий бўлган кўрсатмалар, амалларидир.

Суннийлар уммавийлар сулоласидан бўлган халифаларнинг олий ҳокимиятга бўлган ҳуқуқини тан олганлар. Суннийликда Сунна Қуръондан кейинги асосий муқаддас манба, ҳадислар тўплами деб қаралади. У VII аср ўрталарида шакллана бошлаган. Унда халифаликдаги синфий муносабатлар, ижтимоий зиддиятлар, ислом мафкураси атрофидаги кураш ўз ифодасини топган. Уни тўплаш, шарҳлаш ва нашр қилишда ватандошларимиз Исмоил Бухорий, Имом ат-Термизий асосий роль ўйнаганлар.

Суннийлик қисман Эрон, Жанубий Ироқ, Яман, Марказий Осиё, Кавказ, Волга бўйи, Сибирь, Ўрол, Кичик Осиё, Миср ва Шимолий Африка, Индонезия, Малайзияда кенг тарқалган. Унинг муқаддас шаҳарлари Макка ва Мадинадир. Унда тўртта шариат мактаби-ҳанафийлар, моликийлар, шофиъийлар, ханбалийлар мазҳаблари бор.

1. **Ҳанафия** (Имоми Аъзам) мазҳаби. Бунга Абу Ҳанифа таҳаллуси Имоми Аъзам-буюк имом-(699-767) асос солган. У энг йирик ҳуқуқшунослардан бири бўлиб, шариат ҳуқуқини тартибга солган, қиёсний татбиқ этган, истиҳсон тартиб усулини (манбалар асосида чиқариш мумкин бўлган ҳулоса ёки ҳукмлардан мусулмонлар жамоаси учун мақбулроғини қабул қилиб) ишлаб чиққан, маҳаллий халқ ҳуқуқ-қоидаларини-одатни шариат билан келтириб қўлланишни жорий этган ҳуқуқшуносликдан оқилона фойдаланиш унсурларини киритган.

Истиҳсон (араб.-яхшилаш, маъқуллаш) шариатнинг чалқаш, мураккаб масалаларига қиёсини қўлланишнинг йўли билан мусулмон жамоаси ёки давлати учун мумкин қадар яхшироқ, фойдалироқ, маъқулроғини қўллаш тарзи ҳисобланади. Бу икки ёки ундан ортиқроқ имконияти мавжуд бўлган мантиқий ҳулосалардан фойдалироғи, маъқулларини ажратиб олишдир.

Ҳанафийлар маҳаллий зодагон ва ҳукмдорлар қабул қилган низом ва қонунлар, маҳаллий урф-одатларга таянган одатий анъаналар ҳамда маҳаллий элатларнинг урф-одати асосида келиб чиққан одат мақомига кенг таянишлари исломнинг кўчманчилари орасида ҳам тез тарқалишга олиб келган. Чунки булар ўзларининг ибтидоий урф-одатларини ҳисобга олган исломни, хусусан ҳанафия мазҳабини ўзларига маъқул топганлар. Абу Ҳанафия фикҳнинг асосчиси ва улўсифат илоҳиёт мутахассиси бўлган. «Агар диний эътиқод Зухрогача йироқлашиб кетса ҳам, уни имом Абу Ҳанифа ерга қайтариб келади»¹, дейишарди. Унинг «Ал-Фикҳ ал-Ақбар» асари бошқа мазҳаб мухлислари орасида ҳам машҳур бўлган. Олимнинг ёзишича, у ҳуқуқий масалаларга оид 500 мингдан ортиқ намуналар яратган ва диний ибодат ҳамда ҳуқуқ масалаларига оид 64 фатво нашр этган. Абу Ҳанифа зўр тақводор киши бўлиб, зоҳидликда яшаган. У ҳақда махсус ривоятлар яратилган.

Мужтаҳид имом Шофиъий айтганидек, агар Имом Аъзам бирор нарсани олтин деб аташни хоҳласа, уни исбот этиш учун унинг маҳорати ҳам, истеъдоди ҳам етарди. Умуман ҳанафия бошқа шариат мазҳабларига қараганда христиан ва яҳудийларга нисбатан мўътадиллик нуқтаи назарида турган.

Ҳанафия мазҳаби қонунлари Абу Юсуф Ёқуб (ваф. 795), аш-Шайбоний (ваф. 804), Қодирий (ваф. 1036) асарларида ҳам ишлаб чиқилган. Ҳамюртимиз Марғиноний ар-Риштон (ваф. 1157)нинг фикҳга оид асарларидан энг машҳури «Ҳидоя фи-л-фурур-Шариат соҳалари бўйича қўлланма» ҳанафия мазҳаблари томонидан қонунлар мажмуаси (кодекс) сифатида фойдаланилган. Марғинонийнинг «Ҳидоя»си форс, инглиз ва рус тилларига таржима қилинган бўлиб, ҳозир ҳам Шарк

¹ Керимов Г.М. Шариат и его социальная сухность.-М., Наука, 1978. -С. 15.

мамлакатларида (Ҳиндистон, Туркия ва б.) ҳанафий мазҳаби шариат соҳасидаги асосий қўлланма ҳисобланади.

Ҳанафий мазҳаби суннийлик йўналишига мансуб бўлган мусулмонларнинг 47 фоизини ўз ичига олади. Ҳозир ҳам республика тупроғидаги суннийларнинг оила, никоҳ, талоқ ва бошқа масалаларида шу мазҳабга таянадилар.

2. Шофиъий мазҳаби. Унинг асосчиси имом аш-Шофиъий (767-820) кучли илоҳиётчи фақиҳлардан бири бўлган ва у Маккада яшаган, Яманда қозилик қилган. Али авлодлари билан яқинлашганлиги учун 803 йилда қамоққа олинган. Авф этилганидан сўнг Мисрга келиб, Моликнинг шогирди сифатида фаолият бошлаган. 810 йилдан Бағдодда ўз таълимотини тарғиб қилган. Унинг «Китоб ал-умм» тўплами ислом ҳуқуқини анъанавий тартиб-қоидалар билан боғлашга қаратилган, фикҳ асосларига тўла тавсиф бериб, ижмоъдан фойдаланишга алоҳида эътибор қилинган.

Шофиъия мазҳабининг усули ҳанафий ва моликия усуллариининг ўзаро муросасига тарафдорлик қилишга уринган бўлса ҳамки, асосан моликияга мойил эди. Улар қиёсининг қўлланишида муайян чегарага йўл қўярдилар. Истихсон усули кўп хулосавий имкониятларни яратиш ва у шахсий (ғаразли) фикрларга асосланган ҳукмларга олиб боришидан ҳадиксирардилар. Шунинг учун улар қиёсга таяниб истихсоҳ-муайян ҳолатнинг қўлланишига мувофиқ равшан исботини берувчи, фикҳ қоидасини ишлаб чиққанлар. Масалан, сафарда бўлган шахснинг ўлик ёки тириклигини билмасдан унинг мол-мулкига меросхўрлик эгалик қилишлари мумкинми, деган саволга шофиъийлар рад жавобини берардилар. Бунга сабаб мерос эгасининг ўлими ҳақида исботловчи далилнинг йўқлигидир. Сурия ва Мисрда шаклланган бу мазҳаб ҳозирги вақтда Индонезия, Шарқий Африканинг баъзи бир мамлакатларида, жанубий араб султонликлари мусулмонлари орасида тарқалган бўлиб, суннийликдаги мусулмонларнинг 27 фоизини ташкил этади.

3. Моликия мактаби. Асосчиси Молик ибн Онас (713-795) «Асҳоб ал-Ҳадис» (Ҳадис тарафдорлари) оқимининг йирик намояндаси бўлиб, Муҳаммад давридаги диний ҳуқуқ тартибини ёқлаб чиққан. Ўзининг «Ал-Муваттоъ» (Оммавий, Барчага тушунарли) асарида Қуръон ва Суннани ақлга асосланган ҳолда талқин қилишга қарши чиққан. У муҳофазакор илоҳиётчи фақиҳлардан бири эди. Бу мазҳаб тарафдорлари ўзларининг номўътадиллиги билан ажралиб турарди. Улар ҳанафийларга нисбатан қиёсни қўллашда анча чек қўйишарди. Аммо ўзларининг истислоҳ қоидалари билан ҳанафийнинг истихсонига яқин турардилар. Ҳозирги даврда Моликия мазҳаби Тунис, Жазоир, Марокаш, Ливия ва бошқа мамлакатларда тарқалган бўлиб, суннийликдаги мусулмонларнинг 17 фоизини ташкил этади.

4. Ҳанбалия мазҳаби асосчиси имом Аҳмад ибн Ҳанбал ибн Хилол ибн Асад аз-Зухайлий ал-Шайбоний 780 йили Бағдодда туғилиб, шу ерда 855 йил вафот этган. Ҳадис тўплаш ниятида Сурия, Ҳижоз Яман, Куфа ва Басрага кўп саёҳат қилган ва 40 мингдан ортиқ ҳадисни жам этган ояти жилдлик «Муснад ал-Имом Аҳмад» (Имом Аҳмадни таянчи) асарини яратган. У мустаҳкам эътиқодли суннийлик нуқтаи назаридан халифа Маъмун даврида давлат дини бўлмиш муътазийликка қарши курашгани учун бир неча бор қамалган ва жазоланган. Унинг ҳуқуқ тартиботи ўта торлиги, диний масалаларда Қуръон ва Суннага қаттиқ риоя қилишлиги, эркин фикр юритиш ва талқин этишга, ҳар қандай янгиликка қаршилиги, шариат тартиб-қоидаларига риоя этишда қатъий мутаассиблиги билан ажралиб турарди.

Ҳанбалия мазҳаби тарафдорлари авваллари фақатгина Қуръон ва Суннагагина таяниб, шаърий ҳукмлар чиқарсалар, кейинроқ қиёс ва ижмони қўлланишда ҳам улар танҳо Муҳаммаднинг сафдошлари бўлмиш саҳобаларнинг ҳамжиҳатлигидан келиб чиққан ҳукмларнигина инобатга олар эдилар. Бунда улар тобеъийларнинг ҳам, улардан кейинги эътиборли диний арбобларнинг ҳам фикрларини тан олмас эдилар. Қуръон ва ҳадислардан эса ҳеч қандай далил тополмаган тақдирда ноилож қиёсга мурожаат этардилар. Бу мазҳаб диний масалаларда ҳеч қандай эркин фикрни тан олмай, шариат қонун ва маросимларини ижро этишда ўта жиддийлик кўрсатувчи, диннинг ўтакетган фидойилари эдилар. Уларнинг расмиятчилиги, ўтакетган мутаассиблиги, жонли тарихий ҳақиқатдан узоқ турган қарашлари, ижтимоий ҳаёт ва турмуш тарзидаги ҳар қандай янгиликларга зид эканлиги сабабли-бу мазҳаб XII асрларгача кенг тарқалмаган. X асрда Эронда, XI-XV асрларда Сурия ва Фаластинда Ҳанбалиянинг издошлари бўлган.

XVIII асрга келиб, ибн Ҳанбал таълимоти ҳозирги Саудия Арабистонидаги ваҳҳобийларнинг шаклланишига асос солган. У ерда Ҳанбалиянинг илк исломга хос қонунлари ҳозир ҳам амалда.

Ислом тарихида ва ҳозирги пайтда ҳам юқорида зикр қилинган мазҳаб суннийлар орасида тенг ҳуқуқли ҳисобланган ва улардан бирортаси ҳам дин асосларига зид ҳисобланмаган. Қоҳирадаги ал-Азҳор дорилфунунида ислом фикҳи тўрт мазҳаб бўйича ўрганилади. Ҳанбалия мазҳаби суннийликдаги энг кичкина, яъни 1,5 фоизни ташкил этувчи мусулмонлар бўлсаларда, улар «соф» ислом учун курашиш байроғи остида, XVIII асрдан то ҳозиргача турли мамлакатларда ваҳҳобийлик ҳаракати орқали катта зарар келтирмоқдалар.

Бундан кўриниб турибдики, ислом ҳуқуқи вақтига, ўринга, шароитга қараб муайян хилдаги ўзгаришларга учраган, ҳар хил шарҳларга дучор бўлган.

Юқоридаги мазҳабларнинг фаолиятида фақатгина соф ҳуқуқий

масалалар билан чекланмаганликлари туфайли булар шариат қонунларининг кенг тарқалишига олиб келган. Улар қонунчилик тартиб-қоидалари мажмуига нафақат ҳуқуқий масалаларни, балки диний маросимчилик, савдо ва солиқ, хулқ-атвор масалаларини ҳам киритганлар. Ислом ҳуқуқшунослари шариат қозиларидан бошқа судловчи ташкилотлар бўлмаганидан, мусулмон ҳуқуқшунослари барча ҳуқуқий ва диний масалаларни ўзлари ҳал этардилар.

Кейинчалик ислом худудида ривожланган давлатларнинг мустақил тараққиёти жараёнида уларнинг манфаатларини қўриқловчи турли-туман дунёвий қонунлар вужудга кела бошлаган. Қуръонда турли-туман жоиз ва тақиқларнинг бир туркуми мавжуд. Улар кейинчалик кенгайтирган ва бу элементлардан қонунлар мажмуи ёки ислом ҳуқуқи таркиб топган. Амалда шариатнинг асосий йўналиши ҳаётнинг турли масалаларига диний нуқтаи назардан баҳо беришдир. Соф юридик қарашлар унга кейинчалик киритилган.

Шиалик: секта, мазҳаблар ва маънавият.

Шиалик. Гуруҳ, партия, тарафдорлари деган маъноларни берадиган арабча «шиа» сўзидан келиб чиққан. Шиалик ўз аҳамияти ва тарафдорлари сонига кўра исломдаги иккинчи йўналишдир. У VII асрнинг иккинчи ярмида мусулмонларнинг махсус ва сиёсий гуруҳи сифатида юзага келган. У чорёрларнинг тўртинчиси Али тарафдорларини бирлаштирган. У жуда кўп секталарга бўлиниб кетган. Булар орасида исмоилийлар ҳозир 35 миллионга яқин тарафдорга эга бўлиб, огаҳонлар бошчилигида ҳозир ҳам ислом доирасида катта роль ўйнамоқда.

Шиалар Арабистонда пайдо бўлган теократик давлат-халифаликдаги олий ҳокимият учун олиб борилган кескин кураш жараёнида келиб чиққан. Халифаликнинг барча бош лавозимлари 644 йилдан бошлаб қурайш қабиласига мансуб бўлган халифа Усмон бошлиқ маккалик оқсуяклар-муҳожирлар қўлига ўтган.

Исломда жабр-зулм қораланса-да, барибир, улар исломга бўйсундирилган бошқа халқлардан ташқари мусулмон арабларнинг ўзларини ҳам қаттиқ эксплуатация қилишаверади. Бундан норози бўлган араблар Халифа Усмонга қарши кўзғолон кўтариб, уни Мадинада ўлдиришган. Халифалик лавозимига Али кўтарилган. Бироқ, у ўз ҳокимиятини қурайш оқсуякларидан ҳимоя қилишга мажбур эди. Али тарафдорлари у пайғамбарнинг амакиваччаси ва куёви бўлганлиги учун мусулмонларнинг бошлиғи бўлиши керак, унинг вафотидан кейин эса бу лавозим унинг авлодларига мерос бўлиб ўтиши керак, деб чиқишган. Бироқ тахт учун курашда Сурия ҳокими Муовия бошлиқ қурайш зодагонлари ғолиб чиққан. Али тириклик чоғидаёқ Муовия халифа деб эълон қилинган.

Шиалар Алидан бошқа барча сунний халифаларнинг узурпаторлар, яъни сиёсий ҳокимиятни зўравонлик билан қўлган олган кишилар деб ҳисоблайдилар. Булар Алининг авлоди бўлган 12 имомдан иборат ўз сулолаларини уларга қарши қўйганлар. Улар Алини, унинг ўғиллари-Ҳасан ва Ҳусайнни ҳамда уларнинг авлодларини шаҳид, деб ҳисоблашган.

Ислом тарқалган мамлакатлардаги иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар натижасида турли даврларда мусулмонларнинг ҳар хил гуруҳлари, айниқса кўпроқ секталар пайдо бўла бошлаган. Булар сунний ва шиа йўналишларидан ажралиб чиққан бўлиб, мусулмон секталари дейилади. Буларнинг исломдаги ҳанафий, ханбалия, шофиъия, моликия каби мазҳаблар билан аралаштирмаслик керак.

Ислом секталари мусулмонларнинг диний уюшмалари бўлиб, уларнинг сони жуда кўп, ислом мамлакатларининг деярли ҳаммасида мавжуд. Чунончи, аҳмадий, алавий, ибодий, идрисий, қодирий, муридий, рашидий, тижоний, ҳамолий, шодилий ва бошқалар суннийлар йўналишидан ажралиб чиққан секталардир. Хорижий, исмоилий, зайдий, низорий, ионаашарий, друз, баҳоний ва бошқа мазҳаблар эса шиалар оқимидан ажралиб чиққан. Уларнинг кўплари тарқаб кетган. Ислом секталаридан баъзиларига қисқача тўхталамиз.

Зайдилар. Феодал низолар заминида VIII аср ўрталарида шиа мусулмонлари сафидан яна бир гуруҳ ажралиб чиқиб, мустақил зайдилар сектасини ташкил этган. Бу секта – Алининг эвараси, Ҳусайннинг набираси 740 йили Куфада уммавийлар сулоласидан бўлган халифа Хишомга қарши халқ қўзғолонига бошчилик қилган Зайд ибн Али номи билан аталган ва шиаларнинг учинчи имоми Зайд халифа қўшинлари билан бўлган жангда ўз тарафдорлари билан бирга ҳалок бўлган.

Зайдилар 864 йили Эроннинг шимолида ўз давлатларини тузишган. 901 йили эса улар Яманда давлат ҳокимиятини қўлга олишган. Бу давлат 300 йилча яшаган. Зайдилар диний таълимотнинг шаклланишига ишонишни, Қуръон «азалдан» мавжудлигини, ирода эркинлиги мавжудлигини, диний эътиқодни амалий ҳаракат билан мустаҳкамлаш зарурлигини тан олганлар. Улар кўпгина шиа маросимларига амал қилишган, бироқ ўз турмуш тарзига кўра суннийларга ҳам яқин турган.

Исмоилийлар. Бу мазҳаб тарафдорлари шиалар орасида энг кўпчилиқни ташкил этган. Исмоилий мазҳаби VIII асрнинг 2-ярмида Боғдод халифалигида пайдо бўлган ва имом Жафар Содиқнинг катта ўғли Исмоил номи билан аталган. Исмоилийлар диний таълимотида бутун оламни яратган «дунёвий ақл» ва «дунёвий рух»га эътиқод этиш асосий ўринни эгаллаган. Уларнинг таълимотида неоплатончилар

фалсафаси ва буддавийликнинг катта таъсири сезиларди. Исмоилийлар турли даврларда халқларга турли пайғамбарларнинг юборилиши-«дунёвий ақл»нинг ерда намоён бўлишидир деб ҳисоблашарди. Улар еттита пайғамбарни-Одам Ато, Нух, Иброҳим, Исмоил, Мусо, Исо ва Муҳаммад (с.а.в.)ни тан олишади. Уларнинг фикрича, имомлар пайғамбарларнинг ворислари ҳисобланади. XI асрдан бошлаб исмоилийлар синфий зиддиятларнинг кучайиши натижасида турли қисмларга бўлиниб кетган. Ҳозирги пайтда исмоилийлар Ўрта Шарқ мамлакатларида, Ҳиндистон, Уганда, Кения, Танзания, Тожикистоннинг Тоғли Бадахшон вилоятида мавжуд.

Друзлар. Ўз таълимотига кўра, бу секта исмоилийлардан ажралиб чиққан. Друзлар ваҳдониятга-Аллоҳнинг ягоналигига эътиқод этадилар ва 998-1021 йилларда ҳукмронлик қилган фотимийлар халифаси ҳакимни халоскор сифатида ерга иккинчи марта келади, деб ҳисоблайдилар. Улар ўзларининг «муқаддас» ёзувларига эга. Уларда диний маросимлар унчалик ривож топмаган, шу сабабли масжиди ҳам йўқ. Барча секталар каби, друзлар ҳам шариатни, шиа имомларини тан оладилар.

Карматий мазҳаби. Карматийлар ҳам исмоилийлардан ажралиб чиққан шаҳобчалардан бири бўлиб, IX аср охирида Ироқда ўз фаолиятини бошлагандан сўнг Сурия ва Яманга тарқалган. Кўчманчи бадавийлар, деҳқонлар ва хунармандлардан ташкил топган бу мазҳаб ислом таълимотини Аллоҳга ва пайғамбар Муҳаммадга эътиқод қилишдан ташқари бошқа нарса ва буюмларга сиғинишни қоралаганлар. Шу ғояни ўз тарафдорларига сингдирган қараматийлар мусулмонлар зиёратгоҳи Каъбадаги Қора тош зиёратини, унга сиғинишни, бидъат, бутпарастлик деб ҳисоблаб, X асрнинг бошларида (930 йили) ҳаж вақтида Маккага бостириб кириб, бир неча минг ҳожиларни ва Макка шаҳри аҳолисини қатл этиб, асрга олганлар. Шаҳарни ва Каъбани вайрон қилиб, қора тошни иккига бўлиб, ўз давлатлари Бахрайнга олиб кетганлар.

Қараматийларнинг бундай ҳаракатларини аксарият мусулмонлар жамоаси қоралаган. Макка ва шаҳарни таъмирлаш ишлари амалга оширилиб 20 йилдан сўнг қора тошни қараматийлардан катта тўлов эвазига қайтариб олганлар.

Жаъфарий мазҳаби. Бу мазҳаб шиалик йўналишидаги имомат йўналишига (яъни 12 имомга эътиқод қилиш) кирувчи асосий мазҳаблардан биридир. Шиаликдаги 6-имом Жаъфар ас-Сидиқни Исмоилийлар фикҳ тизимини асосчиси деб тан оладилар. Ислом тарихидан маълумки, фикҳга оид бу тизим IX-X асрларда бир қатор илоҳиётчилар томонидан яратилган. Бунда имом Жаъфарнинг иштироки бор ёки йўқлигини белгиловчи далил қолмаган. Чунки, ундан

ҳеч қандай ёзма асар қолмаган. Аммо шиаликдаги диний-ҳуқуқийликка оид таълимот жаъфария номи билан аталади.

Жаъфария мазҳаби ўрта асрларда Эронда ҳукмрон диний-ҳуқуқ тизимини ташкил этган. Бу мазҳаб ҳозирда ҳам Эрон ва Ироқда шиалар ўртасида ўз таъсирини йўқотмаган.

Ислом пайдо бўлган даврдан бошлаб, унинг турли минтақаларга тарқалиш жараёни, хусусан диний таълимотни талқин қилиш билан боғлиқ давлатни идора қилиш масалалари, ҳокимиятни эгаллаш ҳаракати ҳамда халифалик даврларда вужудга келган ички зиддиятлар натижасида исломда йўналишлар ва бир қанча мазҳабларни шаклланишига олиб келди. Аммо бу йўналиш ва мазҳаблар қайси минтақаларда мавжудлигидан қатъи назар ислом манбалари бўлмиш Қуръони Карим ва ҳадис шарифга амал қилган. Бундай эътиқодга эга бўлган ҳар бир мусулмон қалбида у Аллоҳнинг бандаси эканлигини ҳис қилиб турган, гуноҳ ишларига қўл урушдан ўзини тийган, тоат-ибодат орқали ўз маънавий-ахлоқий кифасини шакллантиришга ҳаракат қилган.

Исломдаги йўналишлар ва мазҳабларнинг шаклланиши жараёнида вужудга келган диний эътиқод ва ижтимоий-иқтисодий масалаларга оид зиддиятлар туфайли содир бўлган қурбонлар, талон-тарожлар, исломнинг тарихий жараёни бўлиб, вақт ўтиши билан уларнинг кўпчилигига ўз таъсир кучини йўқота борган, асосан мусулмонлар томонидан эътироф этилган йўналишлар, мазҳаблар ҳозирги Шарқда ҳам Марказий Осиё минтақасида ҳам сақланиб қолган. Уларнинг аксарияти ислом таълимотига амал қилиб, асрлар оша мусулмон халқлари ҳаётида ижобий рол ўйнаб, унинг айниқса маънавий-ахлоқий кадрийатлари бу динга эътиқод қилувчи киши қалбига эзгулик уруғини сочмоқда.

Таянч сўзлар

1. Суннийлик	6. Ҳанбалия
2. Шиалик	7. ал-Азҳар
3. Ҳанафия	8. Мазҳаб
4. Шофиъия	9. Секта
5. Моликия	

Такрорлаш учун саволлар

1. Исломдаги бағрикенглик (толерантлик) нима?
2. Исломда қандай йўналишлар бор?
3. Исломдаги диний-ҳуқуқий мазҳаблар қайси?
4. Ислом таълимотининг маънавий-ахлоқий жиҳати нимада?

5. Исломда ҳокимият бошқариш усули қандай бўлган?
6. Ўзбекистонда суннийликнинг қайси мазҳаби кенг тарқалган?
7. Шиалик мазҳаблари қайсилар?

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият. 2008.
2. Каримов И.А. «Ислом зиёси-ўзбегим сиймоси»да.-Т.: Ислом университети. 2005.
3. Закрулло А. «Ғоялар кураши»-Т.: Мовароуннаҳр, 2000.
4. Қодиров З. Имом Аъзам ҳаёт йўли ва фикҳ усуллари.-Т.: Мовароуннаҳр, 1999.
5. Ҳасанов А. Макка ва Мадина тарихи.-Т.: Меҳнат 1992.
6. Фалсафа. Қомусий луғат. –Т.: Шарқ, 2004.
7. Ҳусниддинов З.М. Ислом — йўналишлар, мазҳаблар, оқимлар. – Т.: Моварауннаҳр, 2000.

9-МАВЗУ. ИСЛОМНИ ЭЪТИҚОДГА АЙЛАНИШ ДАВРИ ВА ЎРТА ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ МАДАНИЯТИ

Режа:

1. *Исломгача бўлган Ўрта Осиё маданияти.*
2. *Исломни Ўрта Осиёга киритилиши ва халқлар маданияти.*
3. *Ҳозирги кунда маданиятимиз ривожланишида ислом динининг ўрни.*

Исломгача бўлган Ўрта Осиё маданияти.

Ўрта Осиё халқлари, араб истилосигача бўлган даврлардаги маданияти етарлича ўрганилмаган. Бироқ, баъзи тарихий ёзма манбалар ва оғзаки адабиёт намуналаридан маълум бўлишича, аждодларимиз

учун қахрамонлик, мардлик, жасорат, адолатпарварлик, дўстлик, ҳамкорлик туйғулари бағоят қадрланган.

Сурункали урушлар, чет эл босқинчиларининг диёримизга хужумлари туфайли халқимиз яратган маҳобатли ёдгорлик, обидалар секин-аста нураб ва йўқолиб кетган.

Олимларимиз, жумладан, археологларнинг тадқиқотларидан маълум бўлмоқдаки, халқимиз ўтган асрларда жуда чиройли иморатлар, улкан ва улуғвор суғориш иншоотлари, нодир ва ноёб тасвирий санъат ҳамда меъморчилик намуналари, йирик бадий асарлар яратган. Булар қаторига Зардушт, Маздак каби уламоларнинг ҳам диний, ҳам дунёвий билимлар ҳақида бой маълумот берган асарларини, Спитамен, Тўмарис, Широқ каби халқ қахрамонлари номларини, қилган қахрамонона ишларини келтириш мумкин.

Ўрта Осиёнинг антик даврга оид ёзма ёдгорликлари жуда оз сақланиб қолган. Қадимги Юнон ва Рим адабиёти намуналаридан эса ўтмишимизга оид, қизиқтирган масалаларга жавоб топишимиз мумкин. Лекин бу манбалар ўтмиш маданиятимиз, турмуш тарзимиз, юртимизга бостириб кирган тажовузкорларнинг тарихчилари қаламига мансуб асарлар бўлиб, уларда ўтмиш авлодларимиз маънавий қадриятлари бир ёклама ёритилган. Шунга қарамай мазкур асарларда жуда кўп амалий маълумотлар мавжуд бўлиб, улардан танқидий фойдаланиш мумкин. Чунончи, антик дунё тарихчилари берган хабарларга қараганда, бу даврда Ўрта Осиё сак, скиф, массагет, суғд, даҳ қабилалари яшаган. Бироқ улар ҳозирги шаклланган ўзбек, қозоқ, тожик, туркман, қирғиз, қорақалпоқ миллатларининг қайси бирига тегишли эканини билиш мушкул. Фанда турли тахминлар мавжуд бўлиб, биз бу ҳақда аниқ бир маълумотга эга эмасмиз. Бироқ шунга ишончимиз комилки, мазкур қабилалар қачонки иноқ ва аҳил бўлиб яшаган бўлса, ўша даврда ташқи тажовузкорлар кам бўлган ва тараққиёт нисбатан тез борган.

Юқоридагиларга кўра, маънавий маданиятимиз тарихини, унинг чуқур илдизларини фақат ислом билан боғлаш, ислом қадриятларига элтиб тақаш ва ундан қидириш адолатдан эмас. Зеро исломга қадар ҳам Ўрта Осиё халқлари асрлар давомида ўзининг буюк маданияти, маърифати, инсоний урф-одатлари билан танилган эди. Масалан, «Авесто»нинг тўплам ҳолига келиши, пайғамбар Зардушт фаолияти билан боғлиқ ва яккахудочиликни қарор топтиришга қаратилган диний ислохотлар ўлка аҳолиси маданияти нечоғлик ривож топганлигидан, шунингдек, исломгача мавжуд бўлган диний ёдгорликлардан бири-Сурхондарё вилоятида жойлашган Фаёзтепадан топилган будда хайкали бўлиб, у халқимиз орасида исломгача бўлган даврда будда динига эътиқод қилувчилар ҳам бўлганлигидан далолат беради. Ўрта Осиё халқлари ҳеч қачон босқинчиларга итоат этмаган, уларни ҳайдаб

чиқариш учун қахрамонона курашганлари тарихий манбалардан маълум. Шуниси характерлики, Эрон ва Грек-Македон босқинчилари нечоғлик уринмасинлар, Ўрта Осиё халқлари тили, маданияти ва ўзига хос диний эътиқодларини йўқота олмадилар.

Ўрта Осиёда сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик, эркин хунармандчилик анъаналари у муносабатларга алоҳида мазмун киритганки, бу ҳолат чуқур илмий тадқиқотга муҳтождир. Эрон, Ҳиндистон ва Хитой мамлакатлари билан савдо-сотик олиб борилган. Юнон, Ҳинд ва Ўрта Осиё халқлари маданиятининг аралашиб кетиши туфайли Шарқда ўзига хос жуда юксак эллинистик маданият вужудга келган. Ўрта Осиё «Ипак йўли» орқали Шарқ билан Ғарбни бир-бирига боғловчи, тажрибаларни ёювчи маскан бўлган. Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон, Эрон ва араб мамлакатлари, ғарбий Европанинг Франция, Испания, Англия, Италиянинг Венеция, Генуя, Флоренция каби шаҳарлари сайёҳлари, зиёратчилари, илм-фан аҳиллари ҳали ўзларига маълум бўлмаган мамлакатларни, халқ ва элатларни яқиндан танидилар. Уларнинг ҳаёти, турмуш тарзи, маданиятидан воқиф бўлдилар. Натижада бу Греция ва Ҳиндистон маданиятига ҳам ижобий таъсир кўрсатган. Бу ерда пул-товар муносабатлари ҳам ривожланган. Тарихий асарларда Бактрия «2000 шаҳарли мамлакат» сифатида тилга олингани бежиз эмас. 1932 йилда Амударё бўйида эски Термиз яқинидаги Айритом харобасидан 2 та тоштахт топилган. Уларда куй чалаётган уч аёл образи тасвирланган. Яна Термиздан 30 км ғарбда Кампиртепа маданий қатламидан кичикроқ идишнинг жездан сирдар тасвири бериб ишланган балдоғи, Тошкентнинг жанубий-шарқда жойлашган Хонободтепадан ҳўкиз калласи тасвири берилган ичимлик ичадиган қадах, (ритон) топилган. Бу фақат монументал санъат бўлибгина қолмай, балки ўтмишда Ўрта Осиёда мусиқа ва бошқа маданият турлари ҳам ривожланганлигидан далолатдир. 1965 йилда Қадимий Афросиёб шаҳарчаси харобаларидан топилган тасвирий санъат обидалари VII асрга оид бўлиб, гўзаллиги жиҳатидан шу вақтгача топилган ёдгорликлардан устун туради.

Умуман Ўрта Осиё халқлари иқтисодиёти ҳам, маданияти ҳам ўша даврдаги яхши ривожланган малакатлар даражасида бўлгани учун улар билан савдо-сотик кенг ривожланган. Бу даврда маҳаллий, ўз-ўзини бошқаришга асосланган турк давлатчилиги тизими қарор топган. Бироқ Ўрта Осиё халқларига, Эрон шоҳлари доимо монелик қилиб келганлар. Улар шу халқ орасидаги хиёнаткор, муқим эътиқоди бўлмаган одамларга таяниб, йирик турк давлатларини парчалаб юбориш сиёсатини юритганлар. Масалан, 600 йилга келиб, турк хоқонлари ўртасида юзага келган ўзаро урушлардан фойдаланган Хитой императори Қора Чурун (ёки Бўғу хоқон, яъни Қаҳрамон Хоқон)

хоқонлиги ичида фитначилар ёллаган. Фитнанинг бош ижрочиси Жанғар туфайли Қора Чуриин хоқонлиги барҳам топиб, хитойларга қарам бўлган Жанғар бошлиқ қўғирчоқ ҳукумат шаклланган. Натижада Шарқий Турк хоқонлиги ғарбий турк хоқонлигидан ажраб чиққан. Еттисув, Чу водийси, Волга ва Кубаннинг қуйи қисми, Эртўш (Иртиш) ва Ишим дараёларининг юқори қисмини ўз ичига олган Ғарбий турк хоқонлиги ичида ҳам қабилалар ўртасида муттасил кураш авж олган. Манқурт Жанғарнинг бемақсад фаолияти натижасида турк элатлари ўзлигини йўқотиш даражасига келиб қолганлар. Ўзаро урушлар, келишмовчиликлар иқтисодий ҳаётни бутунлай издан чиқарган.

Бу ҳол тарафқашлик туйғусининг қарор топиши, турк давлатларининг 15 та майда давлатларга бўлиниб кетишига олиб келган. Ана шундай тарихий вазиятда Ўрта Осиёга араб истилочилари йўл олганлар. Ўрта Осиёда ўтмишдан ҳикоя қилувчи археологик қазилмалар, антик давр буюмлари ўша давр моддий ва маънавий бойликларини англаб етсак, бугунги кун кадриятларининг тарихий илдизларини билиб оламиз. Масалан, Тешиктош ғоридан топилган неандертал одам скелети, Амир Темур ғори, Омонқўтон ғори, Обираҳмат ғори ва бошқалар қадимда ибтидоий одамлар манзилгоҳлари бўлганлигидан гувоҳлик беради. Мазкур ғорлардан топилган ашёлар қадимги тош давридаги одамлар тўда-тўда бўлиб яшаб, овчилик ва хунармандчилик билан машғул бўлганликларини кўрсатади.

Мезолит даврида эса одамлар ўқ-ёй каби ов қуролларини кашф қилганлар. Аждодларимиз неолит даврида (миллоддан аввалги 5 минг йиллик бошларида) кемачилик, тўқимачилик билан шуғулланган. Бу даврда умумий меҳнат тақсимотининг илк куртаклари-овчиликдан деҳқончилик ҳамда чорвачиликдан ажралиб, мустақил ижтимоий фаолият соҳасига айланганлигини кузатиш мумкин. Калтаминор ва Жайтун маданиятлари фикримизнинг ёрқин далилидир.

Бу даврда аёллар ва эркаклар орасида муайян меҳнат тақсимоти рўёбга келган. Чунончи, аёллар деҳқончилик, эркаклар эса чорвачилик билан шуғулланган. Мамлакат мудофасида аёллар фаол иштирок этганлар. Улар орасидан таниқли саркардалар ва подшолар чиққан.

Милоддан илгари 6-5 минг йилликларда шаҳар типидagi илк кишлоқлар (масалан, Олтинтепа), 3 минг йиллик охирларида эса ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида яшаган қабилалар мисдан қурол ясаб ов қилишган. Бронза даври (миллоддан аввалги 2-1 минг йилликлар бошлари)да биринчи ўтроқ аҳоли кишлоқлари, Замонбобо маданияти, Далварзинтепа, Сополтепа ёдгорликлари қадимги давр иқтисодий-маданий тараққиётидан дарак беради.

Катта дарёлар бўйида яшаган аҳоли учун деҳқончилик хўжалик юрғизишнинг асоси бўлиб, чўл ва тоғли ерларда чорвачилик,

боғдорчилик ривожланган. Бу даврларда Аму, Сир, Зарафшон дарёлари ҳавзаларида йирик суғориш иншоотлари қурила бошлаган. Бу ерларда биринчи шаҳар типдаги давлатлар пайдо бўлиб, ибтидоий жамоа тузумидаги ижтимоий тенглик секин-аста йўқолиб бориб, синфий ва этник тенгсизлик пайдо бўла бошлаган.

Шундай қилиб, Ўрта Осиё худудида ибтидоий жамоа тузумининг емирилиши билан милоддан аввалги 2 минг йилликнинг охири, 1 минг йилликнинг бошларида Бактрия, Суғд, Хоразм, Парфия каби давлатлар вужудга келган.

Милоддан аввалги VI асрда Ўрта Осиёнинг катта қисмини Эрон шоҳи Кир II босиб олиб, уни аҳмонийлар давлати таркибига киритган, сўнгра Искандар Зулқарнайн бу ерларни ишғол қилиб, жуда катта бойликларни, маданий обидаларни, жумладан, 12 минг хўкиз терига тилла суви билан ёзилган «Авесто»нинг ягона китобини ҳам олиб кетган.

Қадимги ўзбек адабиётининг йирик мутахассисларидан бири Азиз Қаюмов бундай деб ёзган эди: Буюк маданиятимиз илдизлари узок ўтмишга туташади. Ҳозирги замон нигоҳи қадим даврлар қаърига йўналар экан, ота-боболар яратган ажойиб ўлмас обидаларга дуч келади. Урхун-Енасой битиклари деб аталмиш ёдгорликлар шулар жумласидандир. Улар катта тошларга битилган китоблардир. Қадимий туркий тилда, ўзига хос хатда битилган бу асарлар VI-VIII асрларда яратилган. Бинобарин, оғзаки адабиёт намуналаридан «Тўмарис», «Широқ», «Зариандр ва Одатида» афсоналари халқимизнинг узок ўтмишда ҳам умуминсоний қадриятларга бўлган муносабатини, интилиши, тилаklarини бадиий акс эттирган. Бўлиб ўтган тарихий воқеалар асосида яратилган бу қиссаларида мардлик, матонат, инсонпарварлик, ёвуз душманга нисбатан нафрат ҳислари халқимизнинг азалий хислатларидан эканлиги ҳақида шоҳидлик беради. Шундай юксак фазилатлар нафақат йигитларга, эркакларга хос бўлган хислат, балки улар аёлларга ҳам хос сифатлар эканлиги «Тўмарис» достонида ифодаланган.

Чунончи, Тўмарис босқинчи Дорога мурожаат қилиб: «Эй шоҳ, қилаётган ишингни тўхтат! Ҳали сен бошлаган ишнинг қандай тугашини билмайсан-ку! Қўй, сен ўз юртингда подшоҳлик қилавер, бизни ҳам ўз ҳолимизга қўй». Мазкур сатрларда халқнинг ташвишини, бахтини ўз ташвиши ва бахти билан узвий ҳис этган, англаган исёнкор шоҳ аёл ўз душманига бирдан-бир оқилона йўлини кўрсатган. «Зариандр ва Одатида», «Широқ» риовятларида ҳам худди ана шу мавзу халқимизнинг орзу-умид, тилаги-истагини баланд бадиий пардаларда тараннум этган.

Ўлкамизга бостириб кирган ёвузларга муносабат бир муддат ҳам

ўзгаргани йўқ. Зеро, ана ўша афсоналар оғиздан-оғизга кўчиб, ёзма адабиёт намуналари пайдо бўлганидан кейин эса тош битикларда, терига, ёғочга, махсус панирус ёзувларида ифодаланиб, халқимизнинг ўлмас обидалари сирасидан муносиб ўрин олган. Юсуф Хос Ҳожиб, Рабғузий асарларида илк бор ривожлантирилган. Масалан, Қошғарийнинг «Девони луғатит турк» асарида:

«Олгил, ўғил, мендан ўгит, фазилат ол.

Бунда улуғ олим бўлиб илмингни ёй».

ёки

«Борди қадим донолар,

Тоғдай юксак билимда.

Эслаб ўгитларини

Қувонч ортар дилимда»¹

Бундай эзгу фазилатлар Юсуф Хос Ҳожибнинг «Бахт-саодатга элтувчи билим» китобида ҳам олға сурилган.

Тарихимиздан маълумки, Ўрта Осиёда илк ёзма манбаларимиз Урхон ҳоқон Енасой бўйларида давлат қурганида битилган бўлса, Аҳмад Югнакий, Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиблар ёзма адабий тилимизга тамал тошини қўйганлар. Олимларимизнинг фикрича, ягона ўзбек тилимиз XII асрдаёқ шаклланиб бўлган эди. Бунга Туркистон пири Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикмат»лари яққол исбот бўла олади. «Ҳикмат» тили XVI аср фарзанди Бобур тилига ҳам, XX аср муаллифлари Абдулла Қодирий, Чўлпонлар тилига ҳам ўхшашдир.²

Исломни Ўрта Осиёга киритилиши ва халқлар маданияти.

VII аср охирларида ва VIII аср бошларидан бошлаб араблар Ўрта Осиё ерларини истило қилишга киришганлар ва VIII асрнинг биринчи ярмида уни ўзларига тўла бўйсундиришга муваффақ бўлганлар. Тарихчи олим Б.Аҳмедовнинг таъкидлашича, араблар бу ерларга гул кўтариб эмас, балки қилич яланғочлаб ва найза кўтариб келганлар. Буни араб тарихчилари Табарий, Яъқубий, Балазурий-Муқаддасийлар ҳам эътироф этганлар.

Ўрта Осиёга араблар бостириб кирмаган, балки бу ерларни ислом нуридан баҳраманд этиш учун очишган (фатҳ этишган) деган фикр мавжуд. Аммо олимларимизнинг кейинги йилларда олиб борган илмий изланишлари бундай фикрга изоҳ беришни талаб қилади. Ватан туйғуси номли китобнинг муаллифлари Кутайба ибн Муслим томонидан Самарқанд, Хоразм, Термиз, Бухоро, Фарғона каби шаҳарларда исломни қурол ва куч билан киритилганлигини эътироф этадилар ва айни пайтда Туронга нисбатан шимолий, шарқий, шарқий-шимолий, ғарбий-шимолий ҳудудларида ислом дини ихтиёрий равишда, қилич кучи

¹ Ўзбек адабиёти бўстон. Қадимги ҳикматлар. –Т.: 1987, 62-63-бетлар

² Қаранг: Иброҳимов А. ва бошқ. Ватан туйғуси. –Т.: Ўзбекистон, 1996, -79-бет.

билан эмас, балки ташвиқот, тарғибот ва мантиқ кучи ила қабул қилинганлигини изоҳлайдилар.¹

Биз ҳам бундай фикрдан узоқ эмасмиз. Турон халқлари ҳаётига ислом динининг киритилиши биринчидан, узоқ муддатга чўзилган, иккинчидан, асосан қилич кучи киритилган бўлса ҳам бошқа кўпгина аҳоли ўртасида ташвиқот-тарғибот ишлатилган, исломни қабул қилганлар турли жарималардан озод қилинган.

Тарихий ҳақиқат шундан иборатки, араблар ташвиқот, тарғиботдан ташқари бу ерларни талаш, халқни таҳликага қўйиш мақсадлари бўлгани инкор этилмайди. Шу ниятда улар маҳаллий аҳоли тилини, ёзувини ва динини йўқотиш учун ҳам зўрлик, ҳам маккорлик сиёсатини изчил амалга оширганлар. Ўрта Осиё халқларининг миҳхат(руний ёзувлари)га асосланган ҳарфларида ёзилган китоблари куйдириб ташланган, бу ҳарфни билувчи ва Зардуштийлик динининг бир оқими бўлган маздаизм (дуализм)га эътиқод қилувчилар қувғин қилинган, ўлдирилган ёки улар қочиб кетганлар. Араблар зардуштийлик дини билан тутшиб кетган урф-одатлар, маросимларни қатъий тақиқлаб қўйганлар.

Ўлкада араб истилочиларига қарши қаттиқ кўзғолонлар бўлиб ўтган. Муқанна бошлиқ кўзғолонларни араблар фақат маҳаллий аҳолининг орасини бузиш воситаси билан бостиришга муваффақ бўлганлар. Аммо бир ёмон ишнинг яхши томони ҳам бўлар экан. Араблар Ўрта Осиёда VII-VIII асрда авж олиб кетган ва халқни ҳолдан тойдирган қабилалар ўртасидаги урушларга барҳам бердилар. Натижада араб халифалигига қарам бўлган йирик давлат вужудга келди. Бунда Сомонийларнинг алоҳида ўрни бор. Улар исломни кенг ёйишда катта роль ўйнаганлар. Айни чоғда деҳқончилик, хунармандчиликни ривожлантириш учун илм-фанга йўл очганлар. «Давлати Сомониён» асарининг муаллифи Н.Неъматовнинг ёзишича, ўша замонда Мовароуннаҳр ва Хуросонда қишлоқ хўжалиги, хунармандчилик ва чорвачилик юксак даражада ривожланган. Чунончи, Бухоро вилоятида, Зарафшон водийсида, Шоҳруд, Кармиш, Шопуркон, Варахша каналларида сув лиммо-лим оқиб, бутун атрофни яшнатиб турган. Самарқанд, Суғд, Афғонистон, Шимолий Эрон, Хоразм ерларидан иборат жуда катта худудда туркий қабилалар жамоасининг ўзаро бирикишидан иборат Қорахонийлар салтанати вужудга келган. Шунингдек, илм-маърифат, маданият анча ривож топиб, қатор юксак илмий, ижтимоий-фалсафий асарлар ҳам асосан туркий тилда яратилган. Бу асарлар сирасига биринчи навбатда эслатиб ўтилган Маҳмуд Қошғарийнинг «Девони луғатит турк», Юсуф Хос Ҳожибнинг

¹ Қаранг: Иброҳимов А. ва бошқ. Ватан туйғуси, -Т.: 215-б.

«Бахт-саодатга элтувчи билим» асарлари билан бир қаторда Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат-ул-ҳақойиқ», Тавсиф, Рабғузийнинг «Қиссаи Рағбузий» каби асарлари киради.

Кенг илмий жамоатчиликка маълум бўлмаган Рабғузийнинг «Қиссаи Рабғузий» асарини ўзбек китобхонларига таништириш яқиндагина мустақиллигимиз шарофати туфайли амалга ошди. Мазкур асарда мусулмон олами арконлари ҳисобланмиш пайғамбарлар ҳаёти мисолида инсонларни яхшилик, одиллик, мурувват, дўстликка садоқат каби энг яхши фазилатлар мужассамланиб бориши учун ҳаракат кучайтирилган.

Рабғузий ўз китобида шундай олижаноб мақсад-муддаони ўз олдига қўйган. У ёзган: «Мунда мақсуд пайғамбарлар қиссаси эрди ва лекин Одамдин бурунроқ яратилган бор учун андин бошласамиз фойдаси ортиқроқ бўлмай, деб тортиб узра яратилганлардан отоз қилдимиз».¹

Ҳадислар нафақат тарихий-маданий обида, балки улар умуминсоний одоб-ахлоқ қадриятларини тарғиб қилиш, уларни муқаддаслаштиришда, демак, кўп жиҳатдан одам ўзидаги зоологик инстинктларга қарши курашга чоғланишда ҳам муқим дастурдир.

Тарихчи Б.Аҳмедов «Ибн Сино даври» асарида таъкидлаб ўтганидек, «Айниқса Бухоро, Самарқанд, Шош, Гурганж, Балх, Ҳирот, Марв ва Нишопур каби шаҳарларда ҳунармандчилик гуллаб-яшнаган. Ўлкадаги ҳунармандчилик саноати ички бозорларда талаб ва эҳтиёжни қондирибгина қолмай балки, ташқи бозорлар учун ҳам мўл-кўл маҳсулот ишлаб чиқарарди.»Бу ердаги шаҳарлардан кўшни мамлакатларга олиб бориладиган моллар турли-туманлигини ал-Муқаддасийнинг қуйидаги сўзларидан билиш мумкин: «Термиздан-совун ва доқа, Бухородан – майин газламалар, жойнамозли гиламчалар, меҳмонхоналарга тўшаладиган гилам, шолча ва кигизлар, мис чироғдонлар, қалай идишлари, чарм, ўткир наша ва олтингугурт, Хоразмдан қундуз, қоплон, сувсар, кўзан, латга мўйналари, пўстак, шам, асал, холва ва бошқа нарсалар чиқарилар эди».

Тоғ маъданларидан қазиб олиш саноати ҳам анча ривожланган эди. Истаҳрий, Ибн Хавкал, Мақдисий маълумотларига кўра, ўша вақтларда Ўрта Осиё ерлари қаъридан олтингугурт, қўрғошин, кумуш, олтин, феруза, темир, кўмир, нефть, газ, туз ва бошқа моддалар қазиб олинарди.

Иқтисодий ҳаёт талаблари тақозоси билан Ўрта Осиёда илм-фан тарққиёти янги босқичга кўтарила бошлади. Буюк аجدодларимиз ўзбек халқини, ўлканинг бошқа халқларини бутун оламга машҳур қилганлар.

¹ Рабғузий Н.Б. «Қиссаси Рабғузий», -Т.: 1990. 11-б.

Мазкур маданият оламига Мусо Ал-Хоразмий, Ал-Фарғоний, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Умар Хайём ва Навоий каби қатор етук сиймоларни етказиб берганки, улар билан бутун башарият фахрланади. Бу даврга келиб фалсафа, ахлоқ, сиёсат, ҳуқуқ, санъат ислом диний ақидалари билан уйғунлашиб бораверган. Оқибатда Осиё ва Европа қитъалари худудларида ягона тилда ривожлантирилладиган фанлар, маънавий кадриятлар вужудга кела бошлаган. Албатта, араб тилидан бошқа тилларда, жумладан, туркий, форс тилларида ҳам адабиёт, санъат ва бошқа маънавий маданият намуналари пайдо бўла бошлаган ва ривожланган. Асотирлар ва ривоятларда турли халқ, қабила ва элатларни муштарак этувчи кадриятлар тарғиб этила бошлаган.¹

Пайғамбар, улуғ алломалар ҳаёти ва ижоди, яшаш тарзлари ҳақида жуда кўп ривоятлар яратилган. Туркийшунос олим Э.И.Фозилов «Ўрта Осиёнинг араблар томонидан забт этилиши ва ислом динининг қабул қилиниши ерли халқлар ижтимоий, сиёсий ҳаётида, маданиятида янги босқични бошлаб берди», деб таъкидлайди. Шунинг учун ҳам Рабғузий Аллоҳ номидан: «Ҳашд менинг мақтовим, менинг исмим Аллоҳ, раҳмон менинг хазиначаримнинг калити, раҳим азизлик ва сахийлик менинг гўзаллигим, гўзаллик ва улуғлик менинг мартабам, инсонлар ҳаммаси менинг қулларим ва чўриларим, авлиёлар ва пайғамбарлар менинг элчиларимдир ва танлаган бандаларимдир, Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) менинг ҳабибим ва пайғамбарим ва унинг умматлари яхшисидир ва менинг севган дўстларимдир» деб ёзган эди.²

Фикримизча, Қуръондан келтирилган мазкур ҳикоятлар инсонни Аллоҳ олдида бир қадар масъулиятли қилиб қўяди. Инсон ўзининг ҳаёти давомида эзгулик талабларига риоя қилиши зарурлиги, шохни ҳам, гадони ҳам баб-баравар Аллоҳ олдида жавобгар этилиши ҳамда инсонни комил фазилятли бўлишга ундайди.

Ислом туфайли рўёбга келган маданият жаҳон маънавиятида салмоқли из қолдирган салоҳиятли сиймоларни етиштириб чиқарган. Уйғониш даврига хос камровли улкан олиму алломаларни майдонга олиб чиққан. Деярли унутилаёзган қадимий юнон, румо файласуф ва табиётшуносларнинг буюк асарларини қайтадан тиклаган.

Араб тили ҳукмрон бўлган ва кенг тарқалган қатор мамлакатларда ўша даврнинг академиялари (байтул ҳикматлари) вужудга келган. Фозилу фузалолар, ҳакиму ҳукамоларга хос бўлган барча улуғ фазилятларга эга бўлган. Чунончи, мазкур даврда яшаган ҳар бир аллома бир нечта тилни билар, бир қанча мамлакатлар урф-одати билан таниш бўлган.

Худди шундай комил сифатларга эга бўлган дин ва дунёвий

¹ Қаранг: Асотирлар ва ривоятлар. –Т.: 1990.

² Рабғузий Н.Б. «Қиссаи Рабғузий». 1990, 19-бет (арабча матн), 184-бет (ўзбекча матн).

фанлар, давлат арбоблари фаннинг, ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида зўр ғайрат билан меҳнат қилиб, бир вақтнинг ўзида ҳаким, файласуф, шоир, муҳаддис, мунажжим, давлат арбоби вазифаларини ғоят катта масъулият билан адо этганлар. Масалан, Ибн Сино буюк ҳаким, тиб олими бўлиши билан бирга нозик дидли шоир, кўзга кўринган файласуф, нафосатга бой носир ҳамда мунажжим бўлган. Унинг асарларида ўз даврининг илғор ижтимоий-сиёсий ва фалсафий ғоялари чуқур акс этган.

Маънавий маданий, инсонийлик фазилатлари ўрта аср Ўрта Осиё даврида нечоғлик кенг қулоч ёйганлиги ҳақида ўша давр сайёҳи Ибн Баттутанинг хотираларидан илғаб олса бўлади. Чунончи, у бундай деб ёзган: «Бутун оламда хоразмликларга ўхшаган чиройли ахлокли, олижаноброқ, хорижийларга нисбатан меҳмондўст кишиларни учратмадим». Бу даврларда Ўрта Осиё шаҳарларига келган ҳар бир сайёҳ ўз хотираларини энг яхши тасаввурлар билан бойитганлиги бежиз эмас. Дарҳақиқат ўз тарихий маданиятини қўшни мамлакатлар маънавияти, урф-одатлари билан янада бойитган ажодларимиз нисбатан мустақил ва тўқис ҳаёт кечиришга интиланлар. Барча иш ва амалий фаолият Қуръон дастурларига асосланган.

Умар Ҳайём Наврўз байрамининг жорий қилиниши сабаблари ҳам қадим-қадим замонлардан буён расм бўлганлигини қуйидагича баён этади: «...Офтобнинг икки айланиши мавжуд, улардан бири қуйидагича: Офтоб ҳар уч юз олтмиш беш куну кеча-кундузнинг тўртдан бирида Ҳамал буржининг биринчи дақиқасига чиқиб кетган пайтнинг ўзида яна қайтиб келади ва ҳар йили бу давр камая боради.

Жамшид бу кунни тушунгандан кейин Наврўз деб атади ва байрам қилинишини одатга айлантиради. Подшоҳлар ва бошқа одамлар ҳам уни қабул қилдилар».¹

Булардан олдин ҳам ажодларимиз тақвим масалалари билан қизиққанлар, уни тузиш йўлларини излаганлар ва қисман топганлар. Масалан, улар 1 йилда 365 куну 6 соат бўлишини билишган ва эрамиздан олдинги минг йилларда ҳам шундай тақвимга амал қилишган.

Диний манбаларда инсон ҳаётининг турли соҳалардаги ҳар бир ўзгариш ҳам, оддий, кўзга кўринмас воқеа-ҳодисалар ҳам Аллоҳнинг иродаси билан боғлиқ ҳолда кўрсатилган. Бунинг устига аҳоли турмуш тарзининг барча соҳалари, жамият ҳаётининг жуда кўп томонлари ҳам Аллоҳ иродаси билан боғлиқ деб ҳисобланган. Бу эса ўз навбатида бошқа ижтимоий онг шакллари унчалик ривожланмаганлиги учун диннинг қадрини, салоҳиятини янада оширган.

¹ Умар Ҳайём. Наврўзнама. –Т.: 1990, 11-б.

Тадқиқотчилар араб маданиятининг аҳамияти хақида сўзлаб, куйидагиларни ёзганлар: «Аббосийлар тахтга чиқишлари билан барча мусулмонлар (ўз социал мавқеларига кўра) ҳуқуқда тенг бўлдилар, бутун халифаликда исломлаштириш ва араб тилини ёйиш бошланди, чунки бу тилда Куръон ваҳий бўлган ва диний – ҳуқуқий ривоятлар (сунна) оғиздан-оғизга кўчиб юрган».¹

Шундай қилиб, аббосийлар даври (IX аср) араб маданияти, жумладан, мусулмон маданияти Ўрта Осиё ҳудудларида ҳам тарқала бошлаган давр бўлиб, бу даврда бутун бошли бир халифалик ҳудудидаги халқлар бир-бирларининг урф-одатларини, маданиятларини ўзлаштириб, маълум маънода турмуш тарзларини ҳам тубдан ижобий ўзгартириб юборганлар.

Маданий ҳаётни ислом маънавияти билан тўлдирилганлиги исломга зид маданият турларини йўқотишга олиб келган.

Бухоро ва Самарқандда зардуштийликнинг ибодатхоналари, уларда эса ўз ўтхоналари мавжуд бўлган. Манбаларда несториан христианларнинг ва бутларининг кўплаб аниқ тафсилотлари баён этилган. Масалан, Самарқанддаги бош бутхонани араблар ёқиб ташлаганларида ёғочдан ишланган бутлардан 50 минг мисқол яъни, бутдан 24 минг мисқол кумуш олинган. Самарқанд ва Бухородаги ибодатхоналар жуда бой, уларда тилла ва кумушлардан ишланган жиҳозлар, қимматбаҳо тошлар мавжуд бўлган, масалан, марваридларнинг катталиги ҳатто товуқ тухумича бўлган.²

Исломни Ўрта Осиё халқлари ҳаётига киритишда турли усул ва йўллардан фойдаланилган бўлсада, маҳаллий халқлар томонидан унга ижобий муносабат кун сайин орта борган. Исломий қадриятларнинг халқларда тарихан шаклланган урф-одатлари ва анъаналарининг кўп жиҳатлари билан уйғунлашиши юзага келган. Натижада миллий ва исломий қадриятлар халқлар қалбидан тобора чуқур ўрин олиб, уларнинг турмуш тарзи ва маънавиятини бойита борган.

Ҳозирги кунда маданиятимиз ривожланишида ислом динининг ўрни. Ўрта Осиё ҳудудига кенг тарқала бошлаган ислом дини, унинг таълимотлари асосида дунёга келган маънавий маданият ҳозирги кунга қадар ардоқли бўлиб қолмоқда. Албатта, мусулмон маданияти деб ном олган улкан маънавий қадриятларни фақат ислом динидан иборат қилиб қўйиш тўғри бўлмайди. Лекин шунга қарамай, ҳаёт қамрови жиҳатларига кўра, маданиятлар яқинлашуви ижтимоий тафаккурнинг сиёсий ва маънавий соҳаларнинг барча томонларини янада кенгайтирган. Ана шу маданиятлар муштараклигида янги «араб тили маданияти» деган маънавий бойлик-цивилизация вужудга келган,

¹ Большаков О.Г. Очерки истории арабской культуры. V-XV вв. Введение.-М.: 1982, -С. 5.

² Қаранг: /афуров Б. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая культура. Душанбе, 1989, -С. 362.

маданиятлар яқинлашуви ҳозирги кунда урф-одат, анъана, турмуш тарзи яқинлигига олиб келди. Аксарият кишиларда исломга эътиқод қилиш, ҳатто миллий бирликда ҳам алоҳида мазмун касб этмоқдаки, буни биз кундалик турмушда кузатиб турибмиз.

Мусулмон олами маданияти ҳозирги кунда бир миллиард 400 млн.дан ортиқ аҳоли яшайдиган худудларда инсоният турмуш тарзи ва онгига баракали таъсир кўрсатиб келмоқда. Ҳаёт зиддиятларини бартараф этишда фақат илмий билишнигина қудрати камлик қилиб қолди. Қисқаси, у илмий камолот доираси ҳаётининг ранг-баранг соҳаларини қамраб ололмаётир.

Мамлакатимизда ҳам ислом дини ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг барча соҳаларида фаоллик билан аралашувига олиб келди. Қуръонда, ҳадисларда баён этилган қатор ахлоқий қоидалар ҳаёт заруриятидан келиб чиқиб истеъмолга кирган, инсон ва жамият учун, уларнинг бирини-бирига мустаҳкам боғлаб турувчи тамойиллардир. Масалан, ҳадислардаги «Сизларга яхшиларингиз билан ёмонларингиздан хабар берсам, сизларни яхшиларингиз-яхшиликка умид қиладиган ва ёмонликдан эса ўзини тиядиганларингиздир»,¹-деган ривоят бизни шу маънавий манбадаги кадриятлар, диний арбоблар уқтирганларидек, фақат Муҳаммад пайғамбар ҳаёти, фаолияти ҳақидаги ривоятлар бўлибгина қолмай, шу билан бирга ижтимоий амалиёт зарурияти туфайли юзага келган аччиқ ҳаёт сабоқларидир. Мазкур сабоқларни пухта эгаллаган киши ахлоқ-одобда етук ва баркамол бўлади.

Диний ақидаларнинг мусулмон олами сажда қиладиган кўринишлари ўзининг амалиёти (практика)га ўта яқинлиги ва маҳаллий аҳолининг турмуш тарзи меъёрларини чуқур ҳисобга олганлиги билан ҳам қимматлидир. Чунончи, халқнинг, миллат ва элатнинг этнографик хусусиятлари, урф-одатлари, қолаверса, жуғрофий яшаш муҳитининг ўзига хослиги ҳисобга олинса самарали бўлади.

Кейинги пайтларда биз ҳар томонга оғишларидан халос бўлиб, ҳаётнинг чексиз зиддиятларини худди унинг ўзидан англаб етишга киришдик. Жумладан, диний кадриятларга ҳам кенг йўл очиб берилди. Очиғини айтганда, ислом оғушида дунёга келган кадриятлар синонимига айланиб қолди. Исломга, Қуръонга, ҳадисларга бўлаётган кизиқиш ортмоқда. Халқ ўзининг ўтмишини чуқур ўрганиш сабоқларини ислом кадриятлари доирасидан қидирмоқчи бўлиб, маънавий меросни, эски ўзбек бадийи ва илмий адабиётни кенгрок ўрганишга киришди.

Ислом доирасида вужудга келган урф-одатларга эътиқод, бу дин кадриятларига эҳтиромларда ўз ифодасини топмоқда. Масалан, кенг

¹ Ахлоқ-одобга оид ҳади намуналари. –Т.: 1990, 60-б.

жамоатчилик Ўзбекистонда Каъба Мадина шаҳридаги Муҳаммад қабрини тавоф қилишга, кўплаб ҳаж сафарига борганлар фаолиятини сергаклик ва ҳурмат билан кузатди. Яқин 70 йиллик тарихимиз жараёнида мустақиллик туфайли биринчи бор кўрсатилган бундай илтифот ва мурувватдан мамлакатимиздаги барча мусулмонлар жуда мамнун бўлмоқдалар.

Мазкур мустақиллик шароитида ҳурфикрлилик негизида юзага келган маросимлар билан бирга диний қадриятлар, урф-одатлар инсон қалбини мунаввар этишдек улуғ хизмат қилмоғи лозим.

Шундай маросимлар умуминсоний фазилатлар хазинасига ўзбек халқининг ислом ақидалари доирасида шаклланган қадриятлари бўлиб кўшилади, бинобарин, башарият маънавий тараққиётига кўшилган муносиб ҳисса бўлиб қолади.

Хулоса шундан иборатки, кўпгина ислом қадриятлари дунёвий асосларга эга бўлиб, уларга риоя қилиш бошқа диний қадриятларда бўлгани каби кишиларни сабот-матонатига, ўтмиш ахлоқ-одоб тамойилларига садоқатга, ҳаёт қийинчиликларини мардона, чидам билан енгиб ўтишга ўргатади. Мазкур қадриятлар асрий анъаналаримиз ва маданиятимизга, яшаш тарзи мушкулотларимиз ва гоҳо тушкунликка учраган руҳиятимизга боғлиқ бўлгани учун ҳам ҳаётимизга яқин ва бизга тушунарлидир.

Ҳозир ҳам бир қатор ислом қадриятлари ўзининг ижобий таъсирини кўрсатмоқда. Маънавий ва моддий ҳаётнинг турли соҳаларида ислом нури ила йўғрилган қадриятлар изчиллик билан сақланиб, давом этиб келмоқда. Тўйлару маъракаларда, турли таомилларда, турмушнинг турли онларида хайрли анъаналар кўпинча Қуръон суралари, оятлари, ҳадис намуналари орқали одамлар қалбидан ўрин олмоқда. Бундай эҳтиром ўтмиш авлодлари урф-одатларига садоқат рамзи сифатида қабул қилинмоқда ва ардоқланмоқда. Оддий халқ-зиёли ҳам, ишчи ҳам, деҳқон ҳам фақат тинчилик ва ҳаёт фаровонлигини орзу қилади. Буни амалга оширишда эса асрий эзгу ақидалар, қадриятлар тимсоли бўлган ислом анъаналари ҳам маънавий ва амалий ёрдам беради.

Таянч сўзлар

1. Сак	8. Афросиёб	15. «Тўмарис»
2. Скиф	9 Неандертал	16. «Широқ»
3. Масагет	10 Амир Темур ғори	17. «Зариadr ва Одатида»
4. Суғд	11 Омонқўтон ғори	18. Кеш
5. Дах	12 Обираҳмон ғори	19. Насаф
6. «Ипак йўли»	13 Мезолит	20. «Китоб ал-футук»
7. Бактрия	14 Бронза	

Такрорлаш учун саволлар

1. Ўрта Осиё халқларининг милоддан олдинги маданияти қандай бўлган?
2. Ислом динини Ўрта Осиёга тарқалиши арафасида маҳаллий халқлар маданияти қандай эди?
3. Мовароуннаҳрга ислом маданияти қандай киритилди?
4. Миллий ва исломий маданиятларнинг уйғунлашуви жараёни қандай кечган?
5. Мустақиллик шароитида исломий қадриятларнинг маънавий маданиятидаги ўрни қандай?

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият. 2008.
2. Каримов И.А Аллоҳ қалбимизда, юрагимизда.-Т.: Ўзбекистон, 1999.
3. Мўминов А. ва бошқ. Диншунослик.-Т.: «Меhнат», 2004.
4. Азимов А. Ислом ва ҳозирги замон.-Т.: 1992.
5. Ислам: Энциклопедический словарь.-М.: 1991.
6. Отамуродов С., Хусанов С., Раматов Ж. Маънавият асослари.-Т.: 2002.
7. Фалсафа. Қомусий луғат. –Т.: Шарқ, 2004.

10-МАВЗУ. ҲАДИСЛАР ДИНИЙ-АХЛОҚИЙ ДАСТУРЛАР МАНБАИ

Режа:

1. *Ҳадис илмининг шаклланиши.*
2. *Ҳадисшунослик ва машҳур муҳаддислар.*
3. *Ўрта Осиё муҳаддисларининг ҳадисшуносликка қўшган ҳиссалари.*

Ҳадис илмининг шаклланиши. Ҳадис ва ҳадисшунослик илмини шакллантиришга бўлган ҳаракат ислом пайдо бўлган дастлабки йилларданок бошланган. Чунки ислом динининг асосий манбаи бўлган Қуръони Каримдан кейин уни изоҳловчи ва баён этувчиси бўлмиш

Расулоллоҳнинг сўзлаган ҳикматли гаплари ўз ҳаёт фаолиятларида қилган ишлари-ул зотнинг ҳадислари ҳисобланади. Ислом жамоаси Қуръони каримнинг сура ва оятларида келтирилган таълимотлар, амаллар ва ҳуқуқий кўрсатмалардан фойдаланган ҳолда Расулоллоҳнинг сунна (ҳадислар)ларидан ҳам бохабар бўлмиш, амалий ҳаётга татбиқ қилиш зарурий ҳол бўлган. Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбарнинг ҳадисларидан бирида: «Эй умматларим! Мен сизлар учун Қуръони карим билан ўзимнинг суннатим-йўл-йўриқларимни қолдирдим. Сизлар шу иккаласини қаттиқ тутиб, (уларга) амал қилсаларингиз, тўғри йўлдан асло адашмайсизлар» дейилади.

Маълумки, исломнинг асосий манбаларидан бўлмиш Қуръони Карим суралари, Муҳаммад (с.а.в.) сунналари дастлабки даврларда асосан ёдланган, оғиздан-оғизга кўчиб юрган. Вақт ўтиши билан уларни яхши билган саҳобаларнинг камайиб кетишидан кўрқиб, ҳар иккаласини ҳам ёзма матнини тайёрлашга киришилган. Натижада VII асрнинг ўрталаридан бошлаб Муҳаммад (с.а.в.) сунналарини тўплаш ва китоб ҳолига келтириш қизғин тус ола бошлаган.

Арабча Сунна (ас-сунна, кўпликда сунан)-йўл, йўналиш, яъни «ривоят», «нақл», «хотира», «одат», «анъана», «хатти-ҳаракат» маъноларини англатади. Сунна исломда Қуръондан кейинги, уни тўлдирувчи манба, ислом илоҳиёти ва шариатининг иккинчи асоси сифатида эътироф этилган.

Мусулмон сунналари кўплаб ҳадислардан ташкил топган. Ҳадис сўзининг дастлабки маъноси (ар. Кўпликда «аҳадис» сўзидан)-«хабар», «билдириш», тор маънода-«парча» (цитата). Расмий маънода ҳадис-Муҳаммад Пайғамбар (с.а.в.) сўзлари ва амалий ишлари ҳақидаги ривоятлардир. Бу маънода ҳадис фақат Муҳаммад Пайғамбар (с.а.в.) сўзларига нисбатангина ишлатилади.

Баъзи уламолар эса, ҳадис деганда фақат Пайғамбарнинггина эмас, балки саҳобаларининг ҳам берган хабарларини тушунадилар. Баъзи ҳадисшунослар фақат Пайғамбар сўзларинигина ҳадис деб, бошқаларникини эса хабар деб атаганлар. Шу боисдан ҳам Пайғамбар ҳадисларини тўпловчилар муҳаддис, бошқа тарих, қисса кабиларини нақл қилувчилар ахборий дейилган. Қандайлигидан қатъи назар, ҳозир мусулмон оламида ҳадис дейилганда Пайғамбарнинг сўзлари, феъл ва атворлари тушунилади.

Ҳадис-исломда Қуръондан кейинги муқаддас манба ҳисобланган. Бунда Муҳаммаднинг ҳаёти, фаолияти ва кўрсатмалари, унинг диний, ахлоқий дастурлари ҳам ўз ифодасини топган. Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) бирор гап айтган ёки маълум ишни қилиб кўрсатган бўлса, ёхуд бошқаларнинг қилаётган ишини кўриб, уни ман этмаган бўлса, шу уч ҳолатнинг ҳар бири ҳадис деб аталаверган. Маълумки, ҳадисларда

ислом аҳкомлари, яъни фарз, вожиб, суннат, мустаҳаб, ҳалол, ҳаром, макрух, мубоҳ каби амал турларидан ташқари, ахлоқ-одобга доир дастурлар талқин этилади. Унда халқ орасида кенг тарқалган ахлоқ-одобга оид мақол, қимматли ҳикматли гаплар ҳам қамраб олинган.

Ҳадисларда ибодатнинг тартиб-қоидалари ва уларни астойдил бажаришга даъват этиш билан бирга инсоний фазилатлар кенг ташвиқ қилинган, инсонийлик шаънига доғ туширадиган разил хатти-ҳаракатлар кескин қораланган. Шунинг учун ҳам исломнинг илк тарқалиш давриданок мусулмонлар орасида ҳадисларга жуда катта аҳамият берилган. Эшитган ҳар бир ҳадисни янглишмай, асл ҳолича бошқаларга етказишга қатъий риоя қилинган. Бу тўғрида Муҳаммад Пайғамбар ўзи мусулмонларни тез-тез огоҳлантириб турган. Ҳадис мазмуни ва иборасини бузиб ёки ўзича янги ҳадис тўқиб тарқатувчилар қаттиқ қораланган. Бундай талабчанлик пайғамбар вафотидан анча кейингача ҳам ҳадисларнинг соф ҳолда сақланиб туришига имкон берган.

Лекин кейинчалик турли синфий ва ижтимоий зиддиятлар, исломдаги ички ғоявий курашлар натижасида кўпинча сохта ҳадислар ҳам юзага кела бошлаган. Натижада йирик уламолар ҳадисларни ишончли манбалар асосида қайта кўриб чиқиш ва уларни турли хатолардан тозалаб, асл ҳолига қайтариш учун анча захмат чекишган. Ҳадисларни оғзаки ҳолдан китоб шаклига келтириш ҳижрий йил ҳисобининг иккинчи асридан, яъни милоднинг VIII асридан авж олиб кетган.

Муайян бир ҳадис асосида ҳуқуқий ва урф-одат бўлган йўл-йўриқлар, диний маросимлар софлиги, ноз-неъматлар ҳақидаги кўрсатмалар, маиший турмушдаги ахлоқ ва одоб тартиб-қоидалари келтириб чиқарилган. Қуръоннинг айрим кўрсатмаларига амал қилиш ҳам кўпинча унинг маълум матни билан боғлиқ бўлган ҳадис орқали белгиланар эди. Шу билан бирга тарихий характерга эга бўлган ҳадислар бўлган; улар Муҳаммад (с.а.в.) ёки саҳобалар таржимаи ҳолидаги айрим тафсилотларни акс эттирган эди. Шу ҳадислар асосида VIII-IX асрларда Муҳаммад Пайғамбар ва яқинларининг, ҳарбий юришлари ҳақида “Юришлар” китоби ёзилган. Бу араб тилидаги илк тарихий асар ва Муҳаммад Пайғамбар таржимаи ҳоли эди. Шу тариқа, ҳадисларни муайян қисми-илк ислом тарихи бўйича бир манба бўлиб хизмат қилган.

Маълумки, ҳадислар асосан Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) вафотидан кейин ёзила бошлаган. Исломда Муҳаммад (с.а.в.)га пайғамбарлик унинг қирқ ёшида насиб бўлган, деб ҳисобланади. Шунга кўра, Қуръон оятлари пайғамбар умрларининг охиригача, яъни 23 йил давомида турли муносабатлар билан нозил бўлиб турган. Пайғамбар

сафдошлари-саҳобалар бу оятларни махсус саҳифаларга ёзиб борганлар. Уларнинг баъзилари пайғамбарнинг айтган сўзи ва хатти-ҳаракатларини ҳам ёза бошлаганда пайғамбар бу ишни давом эттиришни тақиқлаган ва бунга улар Қуръон билан Суннани ажратолмай қолишларидан чўчишлигини сабаб қилиб кўрсатган.

Илк муҳаддислардан Ал-Худрий бу борада бундай ривоят қилади: Расулulloҳ айтадики, «Мандан эшитганларингизни ҳеч нарсани ёзиб юрманглар. Кимки Қуръон оятларидан бошқа бирор сўзни мандан эшитиб ёзиб олган бўлса, уни дарҳол йўқотсин... Кимки менинг ҳақимда сўз тарқатса, жаҳаннамга дохил бўлишликка ҳозирлик кўраверсин». Дарҳақиқат ислом тарихидан Ал-Худрий пайғамбар ҳадисларини ёзиб боришликка у кишидан ижозат сўраганда, рад жавобини олганлиги маълум.

Абу Хурайрадан яна бошқа мисол келтирилади: «биз ҳадис ёзар эканмиз, пайғамбар алайҳиссалом ёнимизга келди ва «Сизлар нимани ёзаяпсизлар?»-деб сўради. Бизлар: «Сендан эшитган ҳадисларни»-деб жавоб бердик. Шунда пайғамбар: «Аллоҳнинг китоби-Қуръондан бошқа яна қандай китоб истайсиз? Сиздан бошқа миллатлар Аллоҳнинг китобидан ташқари яна бошқа китоблар ёзганлари учун залолатга кетдиларку!»-деган экан».

Манбаларда кўрсатилишича, ҳадисни тўплаб чиқаришни тақиқлашнинг турли хил сабаблари бўлган. Масалан, тарихчи ибн Қутайбанинг таъкидлашига кўра, бундай сабаблардан бири саводли хаттотларнинг камлиги бўлса, иккинчиси, араб алифбосининг ҳали етарли даражада такомиллашмаганлигидадир. Шу сабабдан пайғамбар мусулмонларнинг ҳаммаларига ҳам ҳадис ёзиб боришга ижозат бермаган. Бундан фақат саводли ва мўътабар хаттотларгина мустасно эдилар.

Илк ёзилган ҳадислар қаторига Муҳаммад (с.а.в.)нинг хорижий ўлкаларга-Византия императорига, Эроншоҳига, Миср ва Ҳабашистон ҳукмдорларига йўллаган мактублари ҳам киради. Ундан ташқари кўплаб васиқа ва ҳужжатлар ҳам бўлганки, улар илк бор ёзилган ҳадислардан ҳисобланиб, уларда исломга даъват этиш, муайян вазифаларга тайинлаш, ер ва ундан олинадиган солиқлар, имом ва тавсия мактублари, пайғамбарга келган хатларга жавоблар ўрин олган.

Халифа Абу Бакр (р.а.) ва Умар (р.а.) ҳам ҳадислар ёзмоққа бел боғлаганликлари, ҳатто Абу Бакрнинг беш юз ҳадисни бир китобга тўлагани маълум. Баъзи бир сабабларга кўра бу китобни йўқ қилиб юборганлиги ҳақида ҳам хабарлар бор. Ўз даврида Умар (р.а.) ҳам саҳобаларга ҳадис китоби ёзиш нияти борлигини изҳор қилган ва саҳобалар бу фикрни маъқуллаганлар. Орадан маълум бир муддат ўтгач, улар ўз фикрларини ўзгартирадilar.

Ҳадисларни сақлаб, келажакка етказувчилар биринчи навбатда саҳобалар-пайғамбарнинг қариндошлари, дўстлари, ёрдамчилари ва шогирдлари, уларнинг вафотидан кейин асосан Мадинада яшаб келганлар ҳисобланганлар.

Умуман «саҳоба» сўзи арабча бўлиб, «суҳбат» сўзидан олингандир. Ҳадислардан бирига кўра пайғамбарни кўрган, у билан мулоқотда бўлган ҳар бир мусулмонни «саҳобий» дейилган. Имом Бухорий ҳам шу фикрни тасдиқлаган. Ибн Ханбал таъбирича, пайғамбар билан бир йил, ё бир ой, ё бир кун ва ёки ҳатто бир соат суҳбат этган, ё бўлмаса ҳаётида бир марта бўлса ҳамки уни кўрган мусулмон киши саҳобалардан ҳисобланаверган.

Ибн Маҳдум «Муснад» номли асаридида зикр қилишича, ҳадис тўплаган саҳобаларнинг сони 1300 га етади. Ибн ал-Жавзийнинг мазкур асарига таяниб кўрсатишича, саҳобалар сони 1060 нафардир. Бошқа олимларнинг фикрича, уларнинг орасида иккитадан ҳадис ривоят қилинганларнинг сони 1000 та бўлса, қолган 300 таси қисман ҳадис ривояти билан машғул бўлган деса ҳам бўлади.

Абу Ҳурайрадан кейинги ўринда турувчи муҳаддис халифа Умар ўғли Абдуллоҳдир. У ривоят қилган 2630 ҳадисдан 2019 тасини ибн Ҳанбал ўз китобида нақл қилган.

Учинчи ўринда турувчи саҳобий ибн Молик бўлиб, 2286 ҳадис ривоят қилган. Ибн Ҳанбал эса ўзининг «Муснад»ида 2178 ҳадисни келтирган. Ибн Молик ривоят этган 2210 ҳадисни пайғамбарнинг сўнгги рафиқаси Ойша (р.а.) ҳам таъкидлаган.

Ундан кейинги ўринда ибн Аббос туради ва у 1660 ҳадис ривоят қилган.

Ундан кейин 1540 ҳадис ёзган ал-Худрий туради. Ибн Ҳанбал ўз китобида Жобирдан 1206, ал-Худрийдан 958 ҳадис келтирган.

Ҳадис ривоят қилган саҳобалар сони ҳар хил бўлиб, муаллифлар ҳам ҳар хилдир. Масалан, 149 саҳобийнинг ривоят қилган ҳадислари ал-Бухорий ва Муслимнинг «Саҳих» номли асарларида муштарак келган. Умуман Имом ал-Бухорийда 208 та, Муслимда эса 213 та саҳобийдан ривоят қилинган ҳадислар келтирилган.

Ибн Моликнинг «Муваддо» асаридида 98, Абу Довуднинг «Муснад»ида 218, ибн Ҳанбал «Муснад»ида 700 га яқин саҳобий ривоят қилган ҳадислар берилган.

Юқорида келтирилган рақамлар ҳадисларни саҳобалар ривоят қилганлиги туфайли бизнинг давримизга етиб келганлигига далил бўла олади.

Пайғамбарнинг сафдошлари ва суҳбатдошлари орасида 220 та Абдуллоҳ исмли саҳобалар бўлган. Улар орасида фақат 4 таси Абдуллоҳ ибн аз-Зубайр, Абдуллоҳ ибн Аббос, Абдуллоҳ ибн Умар ва Абдуллоҳ

ибн ал-Амр пайғамбар вафотидан кейин турли масалаларни хал қилишда жонкуяр бўлганлар ва Абдуллоҳлар номи ила машхур бўлганлар.

Яна 6-7 саҳобийлар борким, уларнинг ҳар бирлари турли масалалар бўйича фатво беришда жуда катта обрў ва эътибор қозонганлар. Улар Умар билан Алидан ташқари, Абдуллоҳ ибн Маъсуд, Абдуллоҳ ибн Умар, Абдуллоҳ ибн Аббос, Зайд ибн Собит ва пайғамбарнинг рафиқаси Ойшадир. Улардан кейин ҳадисларни сақлаб, авлодларга етказганлар уларнинг ўқувчилари ва буларнинг шогирдлари бўлганлар. Кейинги авлод орасида кўзга кўринганлар аш Шаъби, ибн Зубайр, унинг шогирди аз-Зухрий, ибн Мунаббих Муса ибн Уқба ва бошқалардир. Булар бутун ҳаётларини ҳадисларни тўплаш ва ҳикоя қилишга бағишлаганлар. Дастлабки ҳадисларни тўплаш, сақлаш оғзаки тарзда ёд олишга асосланган. Кейинчалик ҳадисни пергамент қоғозга ёзишган ва улардан тўпламлар тузилган.

Ҳадисшунослик ва машхур муҳаддислар. Қуръонни ўрганиш тавсиф илмини вужудга келтиргандек, ҳадисларни йиғиш ва ўрганиш ривоятлар илмини вужудга келтирган. Диний адабиётнинг бу икки тармоғи асосида илоҳиёт ва мусулмон диний қонуни (шариат) вужудга келган. Кўп вақт илоҳиёт ва ҳуқуқ бир-биридан аниқ ажратилмаган.

VIII аср бошларида ҳадис илмида уч мактаб ташкил топди: Мадина (Урва ибн Зубайр ва аз-Зухрий шу мактабга қарашли эди); Ироқ (Куфада, вакили аш-Шаъби) ва Сурия, Дамашқ мактаблари.

Мадинада мактаб кўпроқ Муҳаммад Пайғамбар ва дастлабки тўрт тақводор халифалар даври қатъий эътиқод руҳини сақлар эди ва у асосан Муҳаммад (с.а.в.) ҳаёти ва юришларига бағишланган ҳадисларга эътиқод қилинар эди. Лекин бу мактаб намояндалари Муҳаммад Пайғамбарни таржимаи ҳолини мунтазам тарзда биринчи бўлиб баён қилган муаллиф ибн Исҳоқни қадарийлар оқими тарафдори сифатида шубҳа ила Мадинадан қувиб юборганлар. Мадина мактаби намояндалари илоҳиётни ҳимоя қилишар ва уммавийлар халифалар ҳамда уларнинг сиёсати ва бошқариш усулларининг дунёвий хусусиятига қарши турар эдилар.

Шаклланган анъанага кўра ҳадис икки қисмдан иборат бўлиши керак эди:

1. Иснод (ар. Айнан-«таянч»), яъни шу ҳадисни етказган кишиларни санаб ўтиш.

2. Матн, яъни ҳадиснинг мазмуни.

VIII асрдаёқ ҳадислар тўғрилигини аниқлашда бундай мезон шаклланган эди. Унинг иснод қисми ҳадисшунослар номларининг мунтазам қаторидан иборат бўлиб, кейингилари машхур, номга доғ тушмаган, эътиқодли, ҳурматга лойиқ, тўғри сўз кишилар бўлишлари

керак эди. Ҳадисшунос-йиғувчи ва авлодларга етказувчиларни риджал сўзи билан атар эдилар. Уларни ишонч нуқтаи назаридан текшириш ал-жарҳ ва т-та. дил дейилган. Ҳадисларни етказувчилар ишончга сазоворлиги ёки нолойиқлигини аниқлаб, ҳадис илмида янги, тармоқ-маърифат арижал деб номланган соҳа пайдо бўлган, табоқот деб номланувчи махсус китоб ва маълумотнома вужудга келган, уларда ҳамма машхур саҳобалар, уларнинг шогирдлари, Муҳаммад замондошлари ва бошқа ҳадис тўплаб етказувчилар таржимаи ҳоли алифбе тартибида туркумига қараб келтирилган эди. Булар жумласига Ибн Саднинг «Табоқат», саҳоба Ибн ал-Асирнинг алифбо тартибидаги луғати, шунингдек унинг машхур тарихий «Ал-Комил фи-т-тарих» деган асари кирарди. Адабиётнинг шу услубига «ожизлар», яъни ҳадис келтирувчилар ишончини қозонмаганлар ҳақида маълумот берувчи маълумотномалар ҳам кирарди.

Ишончлилигига қараб ҳадислар уч гуруҳга ажратилган эди. Ҳикоя қилувчилар рўйхати ҳеч қандай шубҳа туғдирмаса, бундай ҳадис саҳиҳ (ар-ишончли, тўғри) дейилган. Агар ҳикоя қилувчилар рўйхатида айрим муҳаддислар уни бенуксон деб топмаган бўлса, ёки рўйхатда бирон халқа, бўлим узилиб қолган бўлса, ҳадис тўла қимматга эга деб тан олинмаса-да, барибир, қабул қилинган ва бундай ҳадис ҳасан (ар. Яхши, марҳаматли) деб номланган. Ниҳоят, агар ҳикоя қилувчилар рўйхатида тақводорлиги ёки ахлоқий обрў-эътибори нуқтаи назаридан мувофиқ келмайдиган кишилар бўлса, ҳадис ишончсиз ҳисобланган ва а'иф (ар. заиф) деб номланган.

Ҳикоя қилувчилар рўйхати мунтазам баён этилган бўлса, бу ҳадис мутассил дейилган. Биронта ном, айниқса иккинчи ном, яъни саҳоба шогирд номи тушириб қолдирилган бўлса, мунқати (узилган) дейилган. Ҳадис иснодида шогирд-табиъ кўрсатилган бўлиб, ҳадис қайси саҳобадан эшитилганлиги номаълум бўлса, унда мурсал-«тушириб қолдирилган» деб номланган.

Ҳамма ривоятлар ҳам пайғамбарнинг сўзлари ёки амалий ишларига таянаверган эмас. Унга бориб тақалувчи ҳадислар (пайғамбардан келиб чиққан) дейилади. Саҳобалар сўзлари ёки амалий ишларига асосланувчи ривоятлар маукуф (ар. тўхтатилган) деб номланган. Фақат табиълар, яъни саҳобаларнинг биринчи шогирдларига бориб тақалувчи ривоятлар мақту (ар. кесик, кесилган) дейилган. Шундай ривоятлар (мурсал ҳадислар каби) айрим диншунос-қонуншунослар томонидан қабул қилинган, бошқалари рад этилган.

Ривоят айтувчиларнинг бир қатори дастлабки ҳадис айтувчи 1-саҳобага бориб тақалса, тарик (ар. кўплик, туруқ-йўл) деб номланган. Айнан бир ҳадис бир неча тарих орқали ҳикоя қилинган бўлса, яъни бир неча саҳобага бориб тақалса, у мутавадир (ар. мунтазам), уч саҳобага

бориб тақалувчи ҳадис машҳур дейилган, икки саҳобага бориб тақалувчи-азиз, фақат бир саҳобага боровчи ҳадис-аҳади (ар. якка) дейилган.

Дастлабки ҳадислар тўплами тариқат бўйича тузилган, яъни алфавит тартибида пайғамбар издошлари санаб ўтилган-саҳобалардан ҳар бирининг исми остида қайси ҳадис шу саҳобага тегишлилиги қайд этилган. Ҳадислар тўпланининг бундай тури муснад деб номланган. У ал-риджал тамойили, яъни ҳадисларни дастлабки айтган ҳикоя қилувчилар номларига кўра тавсифлаш асосида яратилган.

Бизга қадар етиб келган шундай ҳадислардан нисбатан машҳурлари 2 та. Бири Молик ибн Анас (795 й. ваф.)нинг «Ал-Муваддо» (Текис сўқмоқ) асаридир. Тўпланда 1700 ҳадис бўлиб, буларни у ишончли деб топган. Иккинчи тўплани ибн Ҳанбалнинг «Муснад» асари бўлиб, 3000 ҳадисдан иборат.

Кейинчалик ҳадисларни турли хусусиятларига қараб ҳар хил тартибда ёзиш ҳаракати бошланган. Бу ҳижратнинг иккинчи асри бошларига тўғри келган. Масалан, ибн Ҳанбал каби баъзи муҳаддислар «Муснад» услубида ёзганлар. Унда саҳобалар исмлари исломга киришдаги тартиблари бўйича жойлаштирилган. Масалан, «жаннатий» деб каромат берилган 10 саҳобалар, биринчи ўринда келтирилган. Улардан кейин «Бадр жанги»да қатнашган саҳобалар, сўнг «Ҳудайбия жанги» қатнашчилари; кейин Худайбия билан Макка аҳолиси исломга киргунча ўтган саҳобалар, сўнг Макка фатҳ этилганидан исломга кирганлар, ундан кейин кичик саҳобалар ва ниҳоят ровий аёлларнинг номлари берилган.

Баъзи муҳаддислар ровийлар номини «Хуруфи ҳижо» (алфавит) тартибида берилган. Бу услубни ат-Табароний, ибн Роҳавайх, Аби Шайба ва бошқалар жуда муваффақиятли амалга оширганлар. Улар ҳадисларни иснодлари (нақл этувчи ровийлар) билан бирга келтирилган. Яна улар сохта ҳадисларни тарк этиб, саҳиҳ ва заиф, қувватли ва иллатли каби кўп турларига бўлиб чиққанларким, бундай малака ҳар қандай илм соҳибига ҳам муяссар бўлавермаган. Баъзи муҳаддислар фақат саҳиҳ, ҳадисларнинг ўзини жамлашга ҳаракат қилганлар ва уларнинг тўпланилари юзага келган. Биринчи бўлиб бу ишни Исмоил Бухорий, кейин ибн Ҳажжож, сўнг ибн-ал-Ашъас, улардан кейин Исо ат-Термизий, ан-Носои ва Ибн Моожжалар бажаришган. Мана шу кишилар оламга машҳур бўлган 6 та саҳиҳ ҳадислар тўпланининг ижодкорлари ҳисобланади.

Шу даврда яратилган, мусаннаф деб номланган ҳадислар кенг тарқалган ва оммалашган. Бу тўпланда ҳадислар ривоят қилувчилар номи билан эмас, балки фикр юритилган буюмларга қараб жойлаштирилган. Кўпроқ тан олинган ва нуфузли ҳадислар тўплами 6

та. Улар суннийлар орасида кенг тарқалган. Булар куйидагилар:

1. «Ал-жомеъ ас-Саҳиҳ» (Ишончли тўплам) ёки қисқача «ас-Саҳиҳ ал-Бухорий» (810-870). Олдинги тўпламларга нисбатан бу анча маҳорат билан тузилган. Муаллиф бу тўпламда фақат қонуншуносликка ва урф-одатларгагина эмас, Муҳаммад ҳаёти ва саҳобалар, хатто Муҳаммад даври тарихий ва этнографик томонларига хос ҳадисларни тўплаган. Танқидий ёндашган ҳолда 600 мингга яқин ҳадис тўплаб, бу тўпламга ишончли деб билганларидан 7275 тасини киритган. Бу тўплам катта шуҳрат қозонган ва кўп марта нашр қилинган.

2. Шундай шуҳратга Муслим ан-Нишопурий (817-875 й.)нинг «ас-Саҳиҳ» асари эга бўлган. У 300 мингга яқин ҳадисларни кўриб чиққан ва улардан 12 минг, яъни 4 фоизини танлаб олган.

Улардан кейинги ўринларда: 3. «Сунна» (Сунналар) Ибн Моожжа (886 й. ваф.), 4. Абу Довуд ас-Сижистоний (888 й. ваф.)нинг шу номли асари, 5. Муҳаммад ат-Термизий (892 й. ваф.)нинг «Ал-жа'ми ал-Кабир» катта тўплами, 6. Ан-Нисаи (915 й. ваф.)-Ашхобод яқинидаги Ниса деган жойда туғилган, Абу Довуд шогирди; Асари-«Суннан».

Маълумки, Марказий Осиёда ислом дини 708 йилдан кейин кенг тарқала бошлаганлигига қарамай, илоҳиёт қатори муҳаддислик ҳам илдам ривожланган. Ислом оламида машҳур ва энг ишончли деб эътироф этилган 6 та ҳадислар тўплами муаллифларининг аксарияти Марказий Осиёдан чиққанлар. Масалан, Исмоил Бухорий (810-870), ат-Термизий (824-892), ад-Доримий ас-Самарқандий (797-868) Ан-Нисаи (915 й. ваф. эт.) ва Каспий бўйи халқларидан ибн Моожжа (824-886) ва бошқалар бу соҳанинг тараққиётига улкан ҳисса қўшганлар.

Ҳадислар VII асрнинг иккинчи ярми ва IX аср охирларида яратилган ҳадисларнинг кўп қисми халифалик мамлакатларида ижтимоий муносабатлар, тарихий силжишлар ва ўша даврда шаклланган ҳуқуқий қарашларни ўзида акс эттирган. Ҳадислар илк ўрта аср даврида халифалик мамлакатлари ижтимоий ва давлат тараққиёти тарихи учун манба аҳамиятига эгадир.

Хулоса шуки, юртимизнинг кўхна тарихида жуда кўп машҳур шахслар яшаб, ижод қилиб ўтганлар. Уларнинг орасида дунёвий фанлар ва илоҳиёт бўйича дунёда танилган олим ва уламолар алоҳида ўрин тутадилар. Чунончи, Имом Бухорий, Имом Термизий, Ал-Ғаззолий, Замахшарий, Ибн Сино, Ал-Хоразмий, Беруний, Форобий, Навоий, Яссавий, Улуғбек сингари бобокалонларимиз нафақат Шарқда, балки бутун жаҳонда машҳур бўлган кишилардир.

Мустақиллигимиз шарофати билан юз бераётган воқеалар, туб ўзгаришлар, демократиялаш жарёни бугунги кунда диний ва дунёвий билимларни ўрганишга кенг имконият яратиб берди. Булар орасида ишончли деб эътироф этилган муҳаддисликнинг муаллифларидан бири

Имом Бухорийдир.

Ўрта Осиё муҳаддисларининг ҳадисшуносликка қўшган хиссалари. Буюк муҳаддис Исмоил ал-Бухорий. Ислому оламида энг етук ва машҳур муҳаддис Абу Абдуллоҳ муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий 810 йил 21 июлда Бухорода туғилган. Оталари шайх Исмоил ибн Иброҳим аҳли ҳадислардан бўлиб, озгина тижорат ишлари билан ҳам шуғулланган. Катта бобоси ал-Муғири яманлик Жуъфий ибн Саъд қабиласидан бўлмиш Бухорода истиқомат қилувчи ал-Яман ал-Жуъфий деган кишининг таъсирида мусулмон бўлгани учун имом Бухорийга ҳам ал-Жуъфий деб нисбат берган.

Имом Бухорий гўдаклигиданоқ отадан етим қолиб, она қўлида катта бўлган. У ёшлигиданоқ араб тили ва ҳадис китобларини ўқиш ва уларни ёдлашга кунт билан киришган. Кейин бухоролик муҳаддислар Муҳаммад ибн Саллалол Пайкоий, Абдуллоҳ ибн ал-Маснадий ал-Жуъфийлардан ҳадис илмини ўрганиб, кўп ҳадисларни ёд олган. 16 ёшида онаси ва акалари билан бирга ҳажга сафар қилиб, 4 йил Маккада яшаган. Сафар асносида қайси шаҳарда тўхталсалар, ўша ердаги муҳаддислардан озми-кўпми ҳадис ўрганмай ўтмасдилар. Шу тариқа Балх, Басра, Куфа, Бағдод, Хумс, Дамашқ, Миср, Макка ва Мадина каби кўплаб шаҳарлардаги машҳур ҳадисчи олимлардан шу илм асрорларини ўрганганлар.

Имом Бухорий ўта истеъдодли, зийрак, ўткир зеҳли, қобилиятли уламо эди. Ривоят қилишларича, қайси бир китобни қўлга олиб, бир маротаба мутола қилсалар, ҳаммаси ёд бўлаверарди. Имом Бухорийнинг ўз сўзига кўра юз саҳиҳ (ишончли) ва икки юз минг ғайри саҳиҳ (ишончсиз) ҳадисни ёд билар экан. Басрада ҳадис дарсига қатнашган шерикларидан бири Холид ибн Исмоил айтган экан: «Имом Бухорий бизлар билан бирга устознинг дарсини эшитарди. Устоз ривоят қилган ҳадисларни биз ёзиб олар эдик, аммо Бухорий фақат қулоқ солибгина ўтирарди. Шу тарзда қанча кунлар ўтиб, орада устоз қарийб 15 минг ҳадис ривоят қилди. Шунда биз Бухорийга: «Сен нега ҳадисларни ёзмайсан?»-деб таъна қилган вақтимизда: «Сизлар ёзиб бораётган ҳадисларни мен устоз оғзидан ёдлаб олаётирман»,-деди-да, устоз ривоят қилган ҳамма ҳадисларни бир чеккадан ёддан ўқиб берди. Шундан кейин биз ёзиб олган ҳадисларимиздаги хатоларни унинг ёдлаганидан тузатиб оладиган бўлдик». Бухорийнинг ўзи гувоҳлик беришича, 100,000 ҳадисни ёд билган.

Баъзи ривоятларга кўра, Имом Бухорий 16 ёшга қадам қўйганида ал-Марвазий (736-798), ал-Жарроҳ (747-812)ларнинг китобларини батамом ёдлаб олган экан.

Имом Бухорий ўн саккиз-йигирма ёшларидан бошлаб китоб ёза бошлаган. Унинг «ал-Жомеъ ас-саҳиҳ» асари суннийлар томонидан

этироф этилган олти саҳиҳ китобининг биринчисидир. Ундан ташқари йигирмага яқин китоблари бўлиб, кўплари бизгача етиб келмаган. Мовароуннаҳр мусулмонлари диний бошқармаси қармоғидаги кутубхонада «ал-Жомеъ ас-саҳиҳ» (Ишончли тўплам), «ат-Тарих ал-Кабир», «ат-Тарих ас-Сағир», «ал-Қироату халфа-л-Имом» («Имом ортида туриб намоз ўқиш»), «Рафъул-йадани фи-с салот» («Намозда икки кўлни кўтариш») каби асарларнинг қаламий нусхалари мавжуддир. Имом Бухорийнинг бошқа бир қанча асарлари ҳам бор: «Ал адаб ал-муфрад» («Адаб дурдоналари»), «Китоб асми-ис-саҳоба», «Китоб афъол ил-ибод», «Китоб бад и-л-махлуқот», «Китоб бир-рул-Волидайн», («Ота-онага яхшилик қилиш ҳақида»), «Тарих ус-сиқат ва-з-зуъафо мин рувот ил-ҳадис», «Тарихи Бухоро», «Китоб ус сулосийст», «Ал-жомеъ ас-сағийр», «Ал-Жомеъ ал-кабийр», «Китоб ул-Фафоид», «Китоб ул-Виждон», «Китоб ул-ҳиба», «Хулқ афъол ил-ибод», «Китоб ул-муснод ал-кабийр» ва бошқалар.

Имом Бухорийнинг «Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ» деб номланган 4 жилд (жузъ)дан иборат ҳадислар тўплами ислом оламидаги бошқа муҳаддислар тузган тўпламлар орасида энг ишонарли ва мукаммалдир. Мазкур тўпламда Муҳаммад ва унинг саҳобалари ҳақидаги ҳадислардан ташқари фикҳ, ислом маросимчилиги, ахлоқ-одоб, таълим-тарбия ҳамда «Иймон», «Таҳорат», «Намоз», «Закот», «Никоҳ», «Талок», «Ҳаж», «Жиход», «Малоикалар ҳақида», «Оламнинг пайдо бўлиши» («Дастлабки яратиш») каби 100 бобга бўлинган. Шунингдек, ўша давр тарихи ва этнографиясига оид ҳадислар ҳам мавжуд бўлиб, унга 600 минг ҳадисдан фақат 7275 та энг «саҳиҳ»-ҳаққоний, ишончли ҳадислар киритилган. Мазкур тўплам Миср ва бошқа бир қанча мамлакатларда жуда кўп марта чоп этилган, унга йирик уламолар томонидан шарҳлар битилган. Бу китоб ёзилганига ҳижрий бўйича 1200 йилча бўлди. Ўша даврдан бошлаб барча уламолар бу асарга Қуръондан кейинги иккинчи ўринда турадиган манба деб баҳо бериб келадилар. Имом Бухорийнинг ушбу китоби маънавий қадриятларимизни тиклашда, кишиларда ахлоқ-одоб, ҳалоллик, ростгўйлик, поклик сингари умуминсоний фазилатларни қарор топтириш ва мустаҳкамлашда муҳим аҳамиятга эгадир.

Имом ал-Бухорийнинг «Ал-Адаб ал-Муфрад» (Адаб дурдоналари) китобига кирган баъзи бир ҳадисларидан мисол келтирамиз. Масалан, фарзандларнинг ота-она олдидаги бурчи ҳақида бундай дейилади: Расулуллоҳдан: «Эй Расулуллоҳ, мен яхшилигимни кимга қилсам бўлади?»-деб сўралганда, «Онангга»,-дедилар. Мен шу саволни уч мартаба қайтарсам ҳам, Расулуллоҳ: «Онангга»,-деярдилар. Тўртинчи мартаба сўраганимда: «Отангга ва яқин бўлган қариндошларингга»,-дедилар.

Ҳадисларда Расул акрамнинг яна шундай табаррук сўзлари келтирилади: «Ота-оналарнинг кексалик вақтида ҳар иккиси ёки бири бўлмаганда, бошқасини рози қилиб, жаннатий бўлиб олмаган фарзанд хор бўлсин, хор бўлсин ва яна хор бўлсин».

Ота-онани ҳурмат қилиш ҳар бир инсоннинг муқаддас бурчидир. Инсониятнинг яшаш билан боғлиқ шахсий, ижодий муносабатлар, оила, жамият, ватанга садоқат, ахлоқ-одобга оид кўрсатмалар ватандошимиз Имом ал-Бухорийнинг ҳадиси шарифларида кенг ва мужассам ўз баёнини топган.

Ҳозир Ўзбекистон қомуслар бош таҳририяти Имом Бухорийнинг бу 4 жилдлик бетакрор мумтоз асарини арабчадан ўзбекчага ўгириб нашр қилди. Ҳадислар арабшунос олим профессор Н.Иброҳимов ва шоир М.Кенжабеков таҳрири остида босилиб чиқди.

Имом Бухорий чет эл сафаридан Бухорога қайтгач, маҳаллий уламолар ундан таҳсил кўра бошлаган. Шу вақтда Аббосий халифалигининг Бухородаги ноиб аз-Зухалий: «Бундан буён амирлик саройига келиб тулинг ва болаларимга (иккинчи ривоятда: сарой аҳлига) «ал-Жомеъ ас-саҳиҳ»дан дарс беринг»,-деб мактуб юборади. Имом бу таклифни қабул қилмайдилар ва «Мен илми хорлаб султону амирлар эшигига олиб бормаيمان. Агар амирга илм керак бўлса, болаларини (иккинчи ривоятда саройдагиларни) уйимга ёки масжидимга юборсин!»-деб жавоб қайтарганлар.

Натижада у кишини кўролмаган баъзи ҳасадгўй, дили қора, худбин шахсларнинг фитна ва иғволари туфайли амир аз-Зухалий унинг Бухорони тарк этиши шартлиги ҳақида фармон берган. Натижада у Самарқанднинг Хартанг қишлоғидаги қариндоши ибн Жибрил деган кишининг уйига кўчиб кетади ва ўша ерда бетоб бўлиб ётиб қолади. У 870 йил 31 августда 62 ёшида вафот этган. Эртаси ҳайит куни жаноза ўқилиб, шу Хартангда дафн қилинган.

Ҳозирги вақтда Самарқанд яқинидаги Пойариқ тумани ҳудудида Имом Бухорий номи билан боғлиқ зиёратгоҳ мавжуд бўлиб, у Ҳожи Исмоил масжиди номи билан машҳур. Уни Бухоро амири Абдуллахон қурдирган. 1974 йили Имом Бухорийнинг 1200 йиллигига бағишланган жаҳон анжумани ўтказилган эди.

Мустақиллик йилларида буюк ватандошимиз ал-Бухорийнинг меросини ўрганишга, унинг масжиди ва қабрини таъмирлашга алоҳида эътибор берилди. 1996 йили Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Имом Бухорийнинг 1998 йилда ўтказиладиган 1225 йиллик юбелейини муносиб тайёргарлик билан кутиб олиш ҳақида махсус қарор қабул қилди. Ушбу қарорга асосан Имом ал-Бухорийнинг Самарқанддаги масжиди ва қабри қайта таъмирланди. 1998 йили, унинг таваллуд топган кунини нишонлашга йиғилган ватандошлар, олиму,

имом-хатиблар, чет элдан келган диний арбоблар бу янги тарихий обиданинг исломий қадриятларининг тикланиши деб баҳоладилар. Президентимиз И.А.Каримов ташаббуси билан амалга оширилган бу шижоат мусулмонларнинг ҳар галдаги ҳаж сафаридан олдин келиб зиёрат қилинадиган обидага айлантирилди.

Буюк муҳаддис Исо ат-Термизий. Маълумки, 1990 йил 14-17 сентябр Тошкент шаҳрида буюк аллома, муҳаддис Абу Исо Муҳаммад ибн ат-Термизий таваллудининг 1200 йиллигига бағишланган «Имом Абу Исо Термизийнинг илмий мероси ва ҳозирги замон» мавзусида халқаро Ислом анжумани бўлиб ўтган эди.

Имом Термизий пайғамбар ҳадислари, ҳатти-ҳаракатлари тўғрисидаги саҳиҳ ривоятларни, ул зотнинг оила аъзолари, яқинлари ва саҳобаларидан тўплаб келажак авлод учун улкан ва бебаҳо мерос қолдирган. Ислом дунёсида олти саҳиҳ ҳадис тўпловчилар тан олинган ва Имом Термизий улар орасида муносиб ўринда туради.

Азиз ватандошимиз буюк муҳаддиснинг тўла исми шарифлари Абу Исо Муҳаммад ибн Исо бин Савра бин Мусо бин ал-Заҳхоҳ аз-Зарир ат-Термизий ал-Буғий. Ул Зот ислом оламидаги машҳур муҳаддислардан бири бўлиб, ҳадис, тарих ва бошқа кўплаб илмлар соҳасида асарлар ёзган.

Тарихий маълумотларга қараганда, Имом Термизий 824 йили Термиз шаҳрида туғилган. Ёшлик чоғларида илмга катта қизиқиш ва иштиёқ билан қараган. Ҳадис ўрганиш мақсадида у 850 йилдан бошлаб Ислом дунёсининг турли шаҳар ва диёрларига сафар қилган. Ҳижоз, Хуросон ва бошқа жойларда бўлиб, машҳур муҳаддислар, уламолар билан мулоқотда бўлган, улардан таълим олган. Имом ал-Бухорий шогирдликдан ташқари ат-Термизий Муслим ибн Саъид, ибн Мусо, ибн Гийлон, ибн Абдураҳмон, ибн Башшор, ибн Хужр, ибн Муниъ, ибн ал-Мусанно, Суфён, ибн Вақиъ каби йирик муҳаддисларни ўзига устоз деб билган.

Манбаларда кўрсатилишича, Имом ал-Бухорий Имом ат-Термизий тўплаган ҳадисларнинг синчиклаб ўрганишдаги нодир қобилияти, тақводаги устунлигини тан олган ва бунга шоҳидлик берган.

Таниқли муҳаддисларнинг кўплари Имом ат-Термизийнинг ҳадис илмини такомиллаштириш ва уни келгуси авлодларга соф ҳолда етказишдаги хизматларини юқори баҳолаганлар. Ҳадис имомларидан ал-Идрисийнинг таъбирича, у киши «ҳадис бобида иқтидо қилинадиган имомлардан биридир».

Термизийнинг «Ал-Жомийъ», («Жаловчи»), «Аш-Шамойил ан-набавия», («Пайғамбарнинг алоҳида фазилатлари»), «Ал-илал фил ҳадис», («Ҳадислардаги оғишлар»), «Ат-тарих», «Китоб аз-зуҳд», «Китоб ал-асмо ва-л-куно», Ат-Термизий қаламига мансуб асарларнинг

тўла бўлмаган рўйхатидир.

Ат-Термизийнинг фикр бобларига мослаб тасниф қилган «Сунан» номли китобларига тегишли мавзуларни ўз ичига атрофлича қамраб олганлиги сабабли «Ал-Жомеъ» деб ном олган. Бу асар 1867-68 йилларда Миртоҳда тошбосмада, сўнгра 1876-77 йиллар 2 жилд бўлиб Қоҳирада нашр этилган. Ат-Термизий тайёрлаган ҳадислар мажмуаси ҳам Қоҳирада «Саҳиҳ» деб, бошқаси «Жомеъ» деган ном билан чиққан. Унинг бу китобида такрор ҳадислар учрамаслиги ўтмиш муҳаддислар асарларида зикр қилинмаган. «Маноқиб» ва «Тафсир Қуръон» бобларининг кенгайтириб берилганлиги мазкур китобнинг қийматини янада оширади.

Ундаги ҳадислар уч гуруҳга бўлинган: Саҳиҳ, Ҳасан ва Заиф. Ҳар бир ҳадисни зикр қилган, уни қайси гуруҳга мансуб эканлигини айтиб кетади. (Масалан: «Бу ҳадис саҳиҳ, буниси эса Ҳасан ёки Заиф»).

Имом ат-Термизийнинг «Кутуби ситта» («Олти китоб») муаллифлари орасида тутган ўрнини белгилаш борасида кўпчилик уламолар ўз фикр ва мулоҳазаларини баён қилганлар. Жумладан, турк олимларидан профессор Тальат Кўжйигитнинг кўрсатишича, ат-Термизийнинг «Сунан» китоби ҳадисчи олимлардан бўлмиш ан-Насоний ва Абу Довуднинг китобларидан кейин учинчи ўринда туради.

Муаллифга нисбат берилиб, шуҳрат қозонган бу китобни «Жомеъ ат-Термизий» ҳам дейишади. («Уни «Сунан» деб ҳам атайдилар, фақат биринчиси машҳурроқдир»).

Имом ал-Ансорий ат-Термизийнинг китобини юқори баҳолаган. Зеро, унинг айтишича, ал-Бухорий ва Муслимнинг китобларидан кўпроқ имомларгина фойдаланадилар, ат-Термизийнинг китоби эса ҳар бир оддий инсон учун ҳам тушунарли ҳам фойдалидир.

Имом ат-Термизий ўзининг шоҳ асарини ёзиб тугатгач, уни замонасининг машҳур уламоларига кўрсатган ва уларнинг розилигини олган. Бу ҳақда ат-Термизийнинг ўзи шундай дейди: «Бу китобни тасниф этгандан кейин, уни Ҳижоз, Ироқ ва Хуросон уламоларига кўрсатдим ва уларга маъқул бўлди». Пайғамбар ҳадисларини тўплаш ва ўрганишда ат-Термизий икки хил йўлдан борган. Биринчидан, ҳадисларнинг иснод (асл) манбаларининг мазумини танқидий таҳлил этган. Иккинчидан, ҳар бир ҳадис атрофида борган мазҳаблараро нуқтаи назарлар курашига эътибор қилган, уларга танқидий ёндашган.

Улар Абу Ханифа, Имом Шофеъийлар изидан бориб, бир томондан исломга Ижмоъ, Қиёс, Раъй каби оқилона тамойилларни киритганлар. Асарлари мусулмон Шарқидаги ҳурфикрлик, диний-фалсафий, диний-ахлоқий тафаккурнинг кенг қамровлигини, умуман исломнинг ниҳоятда замон ва шарт-шароитларга мослаша олиш қобилияти шаклланишида муҳим роль ўйнаган.

Бошқа томондан эса, ат-Термизий Ўрта Осиё, Эрон халқларининг урф-одатлари, давлатчилик қонун-қоидалари ва қадимги диний эътиқодларни исломга мослаштирилган тарзда сингдиришда ҳам катта хизмат кўрсатган. Масалан, илк исломда жуда катта мунозараларга сабаб бўлган азиз-авлиёларнинг исломдаги нуфузи тан олинмишида у зот катта хизмат кўрсатган. Хусусан, «Кафш ал-Маҳжуб» асари муаллифи Хужвирийнинг фикрича, ат-Термизий сўфийлар таълимотига валийлар ва уларнинг нуфузлари, даражалари тўғрисидаги муаззам муаммони киритганлар.

Имом Термизий юксак ахлоқий ва инсоний фазилатларга эга, юксак заковат ва зехн соҳиби, фаннинг турли соҳаларида атрофлича чуқур ва етук билимга эга бўлган киши эди. Турмушда алоҳида ажралиб турар, кам таом истеъмол қилиб, кўп меҳнат ва ижод қилар, ахлоқсизликни қоралар эди. У зот ҳар доим илм-фанни тарғиб қилар, айниқса ёшларни илм олишига даъват этарди. Айни пайтда, мулойимлик ва хушфезллик ул зотнинг гўзал фазилатларидан бири эди.

Умр бўйи қилинган узлуксиз илмий изланишлар, мутолаа, асарлар яратиш машаққати, ҳаётий уқубатлар ўз асоратини кўрсатган, умрининг охириги йилларига келиб кўзлари ожиз бўлиб қолган ва 892 йили 70 ёшида термизда вафот этганлар.

Ҳозирги вақтда ат-Термизийнинг мақбараси Шеробод тумани маркази яқинидаги қишлоқ қабристонидида қад кўтариб турибди. Мустақиллик йилларида бу қабристон янгитдан таъмирланди, теварак-атроф ободонлаштирилиб, зиёратгоҳга айлантирилди.

Бобокалонимиз ат-Термизийнинг буюклиги шундаки, у ўз китобларида қуйидаги ғояни тараннум этган: «Инсон инсоннинг дўсти, биродаридир. Инсон инсонга зулм ҳам қилмаслиги, муҳтож дамларда инсон инсонни ташлаб ҳам қўймаслиги керак». Худди шунинг учун ҳам жаҳон халқлари бу маърифатпарвар зотни неча юз йиллар давомида эъзозлаб келаяпти.

Ҳадиси шарифда айтилган ибратомуз сўзлардан намуналар келтирамиз:

Ҳадисда инсон иймони мукамал бўлмоғининг уч шарти келтирилган:

-тўғри эътиқодли бўлмоқ;

-кишилар билан яхши муносабатда бўлмоқ;

-киши ўз устида ишлагоғи ва ўзини ибодат ва тоатда чиниқтирмоғи, лозимлиги айтилган.

-«Ватанни севмоқ иймондандир».

-«Аллоҳ Таоллонинг рози бўлиши отанинг рози бўлишига ва унинг ғазаби ҳам отанинг ғазабига боғлиқлиги».

Ҳадисларда айтилишича, гуноҳларнинг энг каттаси «Аллоҳ

Таоллога ширк келтириш ва ота-онага оқ бўлиш». Расули Акрам «Огоҳ бўлинглар! Шу катта гуноҳлардан бири ёлғон гапирмоқ, тухмат қилмоқликдир», деганлар.

-«Ким ота-онасини рози қилса унга тубо (жаннат) насиб бўлиб, Аллоҳ Таола унинг умрини ҳам зиёда қилади».

-«Ота-она кексайган пайтда дуоларини олмаган кишилар хор бўлади».

Ҳадисларда миллатлараро тотувликка оид фикрлар ҳам кўп учрайди, масалан:

-«Кимки мусулмон мамлакатада яшовчи бошқа динган мансуб кишини ҳақорат қилса, қиёмат куни ўтдан ясалган қамчи билан саваланади».

-«Кимки сулҳ битими билан яшаётган ғайриддинни ўлдирса, у жаннатнинг бўйини ҳам ҳидламайди».

Ҳадисларда илм олиш ҳақида ҳам яхши фикрлар билдирилган:

-«Илм ибодатдан устундир. Тақво динини тутиб турувчи устундир».

-«Гарчи Чинда бўлса ҳам илмга интилинглар, чунки илм олишга интилиш ҳар бир мўминга фарздир».

Имом ат-Термизий ҳадисларидан баъзи намуналарини келтирамиз:

-«Ҳар бир маст қилувчи нарса ҳаромдир».

-«Уч хил дуо шаксиз мустажабдир: мазлумнинг дуоси, мусофирнинг дуоси, отанинг болага қилган дуоси».

-«Қайсингизнинг учта қизингиз ёки учта синглингиз бўлса, уларга яхшилик қилсангиз, жаннатга кирасиз».

-«Бир-бирингизнинг орангизни узманг, бир-бирингизни орқангиздан айб қидирманг, бир-бирингизни ёмон кўрманг, бир-бирингизга ҳасад қилманг».

-«Яхши хулқ очиқ юзликдир, эзгуликни ёйиш ва одамлардан азиятли нарсани узоқлаштиришдир».

-«Шарму ҳаё ва тортинчоқлик иймоннинг икки шаҳобчасидир. Бешармлик ва сурбетлик эса нифоқнинг икки шаҳобчасидир».

Ҳадислардаги намуналарни давом эттириш мумкин ва лозим.

Хулоса шуки, ҳадиси шарифларда айтилган ибратомуз фикрлар асрлар оша мусулмонларни яхши хулқ, одат, инсоф ва виждонийликка чорлаган. Кишилар ўртасидаги илиқ муносабатларнинг шаклланишига хизмат қилган.

Қуръони каримдан кейинги манба ҳисобланган ҳадисларнинг буюк алломалари Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий ва бошқалар бизнинг юртдошларимиз бўлганлигидан ҳақли равишда фахрланамиз.

Таянч сўзлар

1. Саҳоба	5. Иснод
2. Муҳаддис	6. «Хуруфий хижо»
3. Муснад	7. «ас-Саҳих»
4. Муватто	8. Жомеъ

Такрорлаш учун саволлар

1. Сунна (ҳадис) тушунчалари нима?
2. Ҳадисларни тўплаш ва китоб ҳолига келтириш қачон бошланган?
3. Ҳадис илмининг ривожланишига ҳисса қўшган муҳаддислар кимлар?
4. Ҳадисшуносликни ривожлантиришга бизнинг ватандошларимиз қандай ҳисса қўшган?
5. Саҳих Бухорий деганда нима тушунасиз?
6. Исо ат-Термизий ҳақида нима биласиз?

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Т.: Ўзбекистон, 2010.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият. 2008.
3. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари-энг олий қадрият.-Т.: Ўзбекистон, 2005.
4. Ал-Бухорий, Абу Абдуллоҳ муҳаммад ибн Исмоил, ал-Жомеъ ас-Саҳих (ишончли тўплам). 4 жилдлик.-Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1991-1999.
5. Ат-Термизий. Саҳих ат-Термизий, А.Абдулло таржимаси.-Т.: Гофур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1993.
6. Имом ал-Бухорий, ал-Адаб ал-муфрад.-Т.: Ўзбекистон, 1990.
7. Уватов У. Буюк муҳаддислар. Имом ал-Бухорий, Имом Муслим, Имом ат-Термизий.-Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1998.

11-МАВЗУ. ШАРИАТ: МАЪНАВИЯТ ВА АХЛОҚИЙ КАМОЛОТ

Режа:

1. *Шариат мазмуни ва тузилиши.*
2. *Шариат манбалари.*

3. Шариат-ислом диний ҳуқуқ, қонун-қоидалари мажмуи жамлиги ва маънавият.

Шариат мазмуни ва тузилиши. Ислом пайдо бўган дастлабки даврларда диний ҳуқуқ, қонун-қоидалари, норма, дастур тартиблар ва бошқалар ҳақида фикр юритиш учун асосий манба Қуръони Карим эди. Муҳаммад Пайғамбар вафотидан сўнг мавжуд қонун-қоидалардан фойдаланиш мусулмон оммасига осон бўлиши учун Қуръон ва Суннанинг ҳукмларига асосланиб шариат китоби тузилган. Унда акс этган қонунлар “фикҳ” дир.

Фикҳ барча диний ибодатларни адо этиш қоидаларини аниқ ва равшан ифодалаб берган, мусулмонларнинг ҳуқуқ ва бурчларини баён этиб, шахсий ва ижтимоий ҳаётдаги бурч ва тартибларни қарор топтиришга хизмат қилган.

Ҳозирги ислом давлат дини ҳисобланган кўпгина мамлакатларда ҳуқуқий қонунлар шариат асосида чиқарилади.

Шариат (бу сўзнинг арабча луғавий маъноси тўғри йўл, илоҳий йўл қонунчилик демакдир) - исломда диний ҳуқуқ қонун-қоидалари ва меъёрлари мажмуаси.

Шариатни диний ҳуқуқ мажмуидан кенгроқ тушунча деб билиш керак. Чунки шариат диний ҳуқуқдан ташқари ахлоқий ва диний маросимчилик талабларининг мажмуини ҳам ўз ичига олади. Демак, шариат фақатгина ҳуқуқ ва қонунчиликка хос масалалар билан чекланиб қолмайди. Айни пайтда шариат тушунчаси нафақат ислом диний талабларини, балки диний маросимлар ва уларни ижро этиш қоидаларини, оила, никоҳ ва талоқ масалалари, тижорат, иқтисодий, мулкӣ муносабатлар, мусулмонларнинг шахсий ҳаётига хос масалалар, дин ижозат берган ёки тақиқлаган ҳатти-ҳаракатлар, жиноий ҳаракатлар, суд ва жазолашга ўхшаш бошқа кўп масалаларни ўз ичига олади.

Шариатда мулкчилик, меросий ва жиноий ҳуқуқ, ҳимоячи (адвокатлар) фаолияти тартиби, қасам (онт) ичиш тартиби ва шакллари, вақфларга оид кўрғазмалар суннийларда 4 шариат мактабининг усуллари асосида ва шиаликнинг жаъфария шариат мактабининг ҳуқуқий тартиби асосида ишлаб чиқилган. Исломдаги икки суннийлик ва шиаликларнинг усуллари ўртасида муайян тафовут бор. Масалан, шиаликда муваққат никоҳ қонунлаштирилган. Макка ва Мадинадан ташқари Ҳалифа Али, унинг ўғли Ҳусайн ва имом Ризо қабрларини ҳам зиёрат қилиш шиаликда жорий этилган. Суннийликда эътироф этиладиган 4 диний рукндан фарқ қилиб, 5-ақида имомат-Али ва унинг авлодларидан иборат 12 имом ҳокимиятни тан олади.

Ислом ўзининг етти ақидасини Аллоҳнинг иродаси ҳисоблаб,

уларни қонунлар мажмуасининг асосий манбаи деб билади. Бу мажмуада инсон фаолиятига дахлдор этиш ширкка йўл қўйиш, одамни худога тенглаштириш каби гуноҳи азим ҳисобланган. Қуръоннинг 12-сура, 40-оятда қуйидаги дастур бор; «(Ибодат ва дин тўғрисидаги) ҳукм фақат Аллоҳ ихтиёридадир. (У) ўзидан бошқага сиғинмасликка буюрган. Тўғри дин мана шу!».

Шунинг учун ҳам Раъд сурасининг 14-оятда таъкидланишича, «Ҳақиқий дуо фақат Унга (қилинур) Ундан ўзга – (мушриклар) дуо-қилаётган... (бутлар) уларнинг бирорта дуосини мустажоб қилмас¹».

Бу даъватларни “Наҳл” сурасининг 51, 53-оятлари ҳам қуйидаги тарзда тасдиқлайди; “Аллоҳ; “Икки худони илоҳ қилиб олманглар! Албатта, У ягона илоҳдир.! Бас, Мендангина кўрқингиз!”-деди. “52. Осмонлардаги ва Ердаги барча нарсалар Унинг мулкидир. Дин (итоат қилиш) Унгагина (бўлиши вожибдир). Аллоҳдан ўзгасидан кўрқасизларми? 53. «Сизларда қайси бир неъмат бўлса, албатта, у Аллоҳдандир. Шунингдек, қачон сизларга мусибат етса ҳам фақат Унгагина ёлбарасизлар”. Ёки “ Бир минг бир “ Ҳадис шариф” тўпламида “ Доноликнинг энг боши Аллоҳдан”, “Аллоҳга ишондим” деб айт, кейин дин чегараларига риоя қилиб яша”, “ Кишининг олижаноблиги динидир” каби ҳадислар мавжуд.

Исломдаги тўрт диний-ҳуқуқий мазҳаблар ва уларнинг асосчилари, ҳимоячи-оқловчи (адвокат)ларга оид тартиб-қоидалар, қозилар фаолиятининг ташкилий ва тартиб-қоидалари, қасам (онт) ичиш, ваъда бериш ва қасамёд қилиш, қарзни узиш, кафиллик, кафолат бериш, омонат сақлаш таҳлили ва уларга мансуб тартиб-қоидалар шариатнинг асосий бўлимларидан ҳисобланади.

Шариатда ислом маросимлари ва байрамларига, ихлосга хос намоз ибодатлари ва рўза тутиш, ҳаж, диний байрамларга алоҳида эътибор қаратилган.

Оила ва никоҳ бобида мусулмончиликдаги никоҳ ва унинг шакллари, талоқ ҳамда балоғатга етганликни аниқлаш усулларига шариат алоҳида эътибор берган ва бу борада ислом тақиқларига синчковлик билан қараган. Бу бобда хусусан савдо ва молия соҳасидаги, муқаддас ҳисобланган ва сиғинадиган жойларни зиёрат қилишга, рўза тутиш соҳасида, суннат, оила-никоҳ масалаларида, мусулмонлар ҳайитида фойдаланиш, таомнинг мулозимат ва одобига қаратилган тақиқлар, ҳалоллик меъёри ва ҳаромдан сақланиш, ундан покланишга доир масалалар таҳлилига катта эътибор берилган. Шариат жазога нисбатан ўз йўл-йўриқ дастурларининг бутун қаҳру ғазабини ахлоқи бузуқ (фосих)лари ва гуноҳ ҳисобландиган диндаги бузғунчилик

¹ Мустажоб - қабул этиладиган, ижобат бўладиган.

йўлида фойдаланадиган ҳатти-ҳаракатларни кескин бартараф этишга қаратилган. Шариат зўравонлик ва ўғрилиққа, одам ўлдириш ва террорга қарши айниқса шафқатсиз жазо бериш чораларини ҳам белгилаган.

Шариатнинг мол-мулкка эгалик ҳуқуқлари ва солиққа оид тартиб-қоидаларга қаратилган бўлими ҳам диққатга сазовордир. Бу бўлимда шариат қонун ва қоидалари, мол-мулкка эгалик қилиш ва мерос ҳуқуқи, ижара вақф¹ ва васият (васиятнома) га биноан, ерга эгалик қилиш (заминдорлик) ва ерни ижарага олиш, солиққа оид тартиб-қоидалар, закот, садақа, ушр², ажнабийлардан олинадиган солиққа нисбатан ўз замонасининг сиёсатини акс эттирадиган тартиб ва қоидалар, қонунлар мажмуининг батафсил баёни берилган.

Савдо, молия ва хўжалик ҳаёти ҳам шариатнинг назаридан четда қолган эмас. Бу қисмда савдо-сотик, савдо битимларини расмийлаштириш ва бекор қилиш, ҳайвонларни сўйиш, овчилик ва ҳатто балиқ овлаш тартиб-қоидалари ҳам шариат назаридан четда қолмаган.

Ислом анъанаси ва ҳозирги замон уламолари Юсуф Муса ва Субҳи Маҳмасаниларнинг таъкидлашича, мусулмонлар шариат ва ислом ҳуқуқ-қоидаларини Аллоҳ яратган, муқаддас деб ҳисоблайди. Шу сабабли уни илоҳий шариат ёки илоҳий йўл деб ҳам атаганлар.

Шариат манбалари. Шариатнинг шаклланиши Муҳаммад вафотидан сўнг яқин 2 асрни ўз ичига олади. Чорёрлар даврида асҳоб (саҳоба)лар Муҳаммад (с.а.в.) яқин сафдошлари билан бир қаторда тобеъий (издош, эргашувчи) лар исломда саҳобалардан кейин уларга эргашган, улар ишини давом эттирган илоҳиётчилар ҳам муайян ҳуқуқий баҳс ёки мубоҳасаларни асосан Қуръон ва Сунна асосида ҳал қилишга уринардилар. Бу манбалардан асос ёки далил тополмаган тақдирда улар ақл-идроққа таяниб, ўз сафдошлари ҳамда йирик ҳуқуқшунослар билан маслаҳатлашган ҳолда қозиларга муайян даражада белгиланган қоида-қонун ёки йўл-йўриқлар берардилар.

Шариат манбалари хусусида аксарият олимлар, унинг Қуръон ва суннатга асосланганлигини қайд этганлар. Баъзи олимлар шариатнинг манбалари-Қуръони Карим, суннат, ижмоъ ва қиёс деб ҳисоблаганлар.³ Абдулазиз Мансур ва Бахманиёр Шокир уларни «Тўрт асл манба» деб ҳисоблаб, қўшимча равишда шаръий ҳукмга оид манба ва усуллар борлигини қайд этганлар. Уларга истиҳсон, масолиҳи муросала, урф,

¹ Вақф (араб. - дин йўлида ажратилган мол-мулк) - айрим шахс ва давлатнинг диний муассасалар, масжид, мадрасаларга ва бошқаларга ажратилган ер, мол-мулки.

² Ушр (ар. - ўндан бир) - пул эвазига маҳсулот шаклида тўланадиган солиқ.

³ Қаранг: Сюкияйнен Л.Р. Мусулманское Прова.-М.: 1984.-с. 21; Шокиров Ю. Ислом шариати асослари.-Т.: Mehnat, 1992.5-6.

ривоят, истихсоб, фатво, балвои омма, зарурият кабилар киради¹ деган фикрни айтганлар.

VIII аср бошларига келиб, Қуръон ва Суннадан ҳуқуқий масалалардан жавоб тополмагач, унинг ечимида бироз мустақиллик пайдо бўлган. Бунда Яманга ҳоким қилиб тайинланган исломшунос Л.Р.Сюкияйнен Мауз билан Муҳаммад (с.а.в.) нинг суҳбатини изохловчи қуйидаги ҳадисни мисол келтиради; Муҳаммад (с.а.в.)нинг Мауздан нима асосида ҳукм чиқарасан?-деб сўраганида, Аллоҳнинг китоби асосида, деб жавоб берган. Агар ундан топмасангчи дебди, унда Пайғамбар (с.а.в.) нинг Суннаси билан фикр юритаман, деган.

Бундан ислом тарихида беш аср мобайнида мусулмонлар орасида диний қоидалар бўлмаган деган маъно келиб чиқмайди. Илк ислом даврида Қуръон нафақат диний таълимотнинг, балки ҳуқуқнинг асоси ва манбаи бўлган. Қуръонда ақида ва ривоятларгина мавжуд бўлиб қолмай, унда ҳуқуқга доир кўрсатма маълумотлар ҳам бор. Исламшунос олим М.И. Садагдарнинг фикрича, Қуръонда 150 га яқин умумий ва 100 тагача аниқ, равшан ҳуқуқий тусга молик бўлган кўрсатма, йўл-йўриқлар мавжуддир.

Босиб олинган жойларда маҳаллий аҳолининг ўзига хос мустақкам урф-одатлари билан ҳисоблашиш ҳам керак бўлиб қолган. Шунинг учун ҳам Қуръон суралари жойлардаги шариатга керакли талабларга етарли даражада жавоб топишга қийналган мусулмон ҳуқуқшунослари шариатга қўшимча меъёрлар киритиш йўлини ахтарганлар.

VII-IX асрларда диний жамоа ва давлат қонунлари орасидаги умумийлик ва тафовутлар изохланмаган ва асосланмаган эди. Шунинг учун ҳам бу даврда дин, шариат қонун-қоидаларини билувчи касб эгалари-илоҳиётчи ҳуқуқшунослар-фиқҳга асос солган. Фиқҳ мусулмон ҳуқуқи сифатида шариатнинг таркибий қисмини ташкил этарди. Инглиз исломшуноси Макдональднинг таъбирича, фиқҳ араб тилида аввал-”умуман билиш”, сўнгра “диний қонунларни-шариатни билиш, кейинроқ эса-ҳуқуқий казуистика (умумий ҳуқуқ илми ва илоҳиёт таълимотларини аниқ ва муайян ҳолларга ёйиш) деб талқин этиларди. Бора-бора фақиҳ деганда “умуман донишманд, дин бўйича мутахассис, ҳуқуқ соҳасида маслаҳатчи ва казуист (юрист) деган маъно чиқарди. Шунинг учун фақиҳ диний қонуншунос демакдир².

Фиқҳ илоҳиётнинг бир соҳаси сифатида мусулмон ҳуқуқшунослигида, шариат қонун-қоидаларини ишлаб чиқишда, ислом тарихида жуда муҳим ўрин эгаллаган. Фақиҳларнинг ғайрати билан бирин-кетин шариат манбалари ишлаб чиқилган, шариат қонунлари расмийлаштирилиб, унинг анчагина тўпламлари тузилган. Шариат

¹ Қаранг: Абдулазиз Мансур, Бахманиёр Шокир. Мусулмончиликдан илк сабоқлар.-Т.: Камалак, 1992. 26-б.

² Қаралнг: Хидая: Комментарий мусульманского права. -Т.: Ўзбекистон, 1994, С. 28.

жамиятдаги моддий ва маънавий ҳаётнинг барча томонларини ўз назорати остига олган эди. Проф. М.Усмоновнинг таъкидлашича, шариат қонунларини татбиқ қилишда мавжуд бўлган кенг имконият, эркинлик туфайли ҳар бир фақиҳ бу қонунларни ўзи лозим топган тарзда татбиқ этиш, унга ҳавола қилинган масалани ўзи хоҳлаганидек ҳал қилиш учун керак бўлган ривоятларни топиш имкониятига эга бўлган. Шунинг учун ҳам фақиҳлар катта эътибор ва обрў билан ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий ва диний-ахлоқий ва оилавий масалаларда салмоқли ўрин эгаллаганлар.

Ислом илоҳиёти - каломнинг асосчиларидан бири Ал-Ашъарий (873-935) фикҳни “Мусулмонларнинг муқаддас ҳуқуқи” деб атаган эди. Фикҳ шариатнинг ғоявий ва амалий қарашлари, тавсифи сифатида тақводор мусулмоннинг турмуш қоидалари бўлиб, исломдаги ижтимоий қарашларнинг асосига айланиб қолган.

Ўрта асрларда фикҳ қоидалари оила, мактабда, мадрасада асосий дарсга, уламолар тортишувида асосий мавзуга айланган эди. Фикҳ мусулмон суд жараёни, қози ва муфтийлар фаолиятининг асосига айланган. Ўрта асрларда фикҳ асосларининг нозик томонларини билувчилар йирик мусулмон фақиҳлари, илоҳиётчилари – мужтақидлар юзага келган. Масалан, Самарқанд шайх ул-исломи, машҳур қонуншунос ва илоҳиётчи Иброҳим ас-Самарқандий ўзининг “Фикҳ хазинаси”, “Қуръон тафсири” каби асарлари билан ислом оламида машҳур эди.

Имом ат-Термизий ҳам “Ал-жомеъ ас-саҳиҳ” асарида ҳадис илмини фикҳий масалаларга моҳирона татбиқ этган.

Мужтаҳид (араб. - интилувчи, ғайрат, ҳаракат қилувчи) - ўрта асрларда исломда ижтиҳод ҳуқуқига эга бўлган, яъни мустақил ҳукм чиқара оладиган шахсдир. Суннийларда диний ҳуқуқ мазҳабларининг асосчилари, шиаларда юқори мартабали руҳонийлар ва диний ҳуқуқшунослар мужтаҳидлар деб аталган. Шаҳристонийнинг таъкидлашича, мужтаҳидлар уч даражага - олий, ўрта, қуйи даражаларга бўлинганлар.

Олий даражали мужтаҳидларга исломнинг илоҳиёт ва ҳуқуқий асослари (усул) хусусида ҳукм чиқаришга қодир дин арбоблари киритилган. Буларга саҳобалар ва уларга эргашган тобеъийлар ҳамда ўша мазҳабларни асослаган имомлар - шариат манбалари соҳасида ижтиҳод қилувчилар киритилган.

Ўрта даражали мужтаҳидлар ҳам машҳур. Лекин улар фақат шариат соҳаларида фикр юритиб, ҳукм чиқарувчилар эдилар. Булар мазҳаб асосчиларининг шогирди сифатида улар ишининг давомчилари фақиҳлардир.

Қуйи даражадаги мужтаҳидларга эса шариатга амал қилиб, иш

юритувчи фақиҳлар киритиларди. Булар 1- ва 2-даражали мужтаҳидларга таянган ҳолда иш юритардилар.

Ислом тарқалган, худудларда ижтимоий-иқтисодий ва ҳуқуқий-ахлоқий тараққиёт жараёнида ўрта асрлар шароитида илоҳиётчилар шариатга қўшимча яна бир манба - ижмоъни киритганлар.

Ижмоъ - (араб. - бирдамлик, якдиллик билан қабул қилинган қарор, диний жамоанинг ягона фикри). Қуръон, ҳадисларда аниқ кўрсатма берилмаган ҳуқуқий масалаларни ҳал этишда фақиҳ ва мужтаҳидларнинг тўпланиб, ягона фикрга келган ҳолда ҳукм чиқариши (фатво бериши). Ижмоъ шариатнинг 3-манбаи сифатида муайян масалаларни ҳал қилишда оят ожизлик қила бошласа, бирор ҳадис шарҳланган. Шу асосда турли-туман қўшимча, оғзаки талқинлар пайдо бўлган. Буни машҳур уламолар тўпланиб, якдиллик билан чиқарган ҳукми деб тушуниш керак. Бу гуруҳ уламоларнинг ҳукмига асосланиб чиқарилган фатволар илоҳий деб ҳам ҳисобланадиган бўлган. Ижмоънинг талқинига қуйидаги ҳадис ҳам мисол бўла олади: “Қайси бир халқда қирқ киши ва ундан зиёд одамлар бирор ишга гувоҳлик берсалар, тангри уларнинг гувоҳликларини қабул этади”.

Мадина, Ироқ, Суриядаги фикҳ мактабларида олиб борилган тадқиқотлар Қуръон, Суннанинг диний ақоид ва ҳуқуқ масалаларининг кўпларига амалий жавоб бера олмаган. Бу шароитда келиб чиққан насх назарияси Қуръон, Суннадаги қайси ҳадислари (носих)¹ ундан афзаллигига қараб бекор этилиши ёки умуман бекор этилишига (мансух)² қаратилган адабиётлар кўпайиб қолган. Албатта, бу соҳада жуда катта тортишувлар юзага келиб, оқилона тарзда мантиқ илми асосида Қуръон ва Суннадан ўхшаш ўринли далиллар топиб, унинг асосида ҳукм чиқариш келиб чиққан. Бундай усул - қиёс (тенглаштириш, солиштириш, таққослаш, ўхшатиш, муқояса - аналогия) деб аталган. Шунинг учун шариатнинг тўртинчи асоси, манбаи-қиёс келиб чиққан.

Қиёс, Қуръон ва Суннада учрамайдиган бирор ҳуқуқий масала, улардаги шунга ўхшаш масала орқали берилган йўл-йўриққа, кўрсатмага мантиқий таққослаш, ўхшатиш йўли билан шарҳ, изоҳ этиш асосида ҳукм ёки фатво чиқарилган. Қиёс фақиҳлар ҳуқуқини кенгайтириб, шариатни кишилар ҳаётининг турли томонларига татбиқ этишга имконият берган. Бу ҳолат ҳокимлар ва уламоларга ҳам кенгроқ эркинлик келтирган. Чунки улар ижмоънинг ёрдамисиз, бир гуруҳ уламолар ўртасида муҳокама қилиб ўтирмай, Қуръон ва ҳадислардаги бирорта таққослаш мумкин бўлган ўхшаш ҳолга асосланиб, мустақил равишда, ҳукм қилиш имконига эришганлар.

¹ Носих - бекор қилувчи.

² Мансух - бекор қилинувчи.

Фикҳнинг таракқиёти ислом қонунчилигининг алоҳида соҳаларини ўрганишни тақозо қилган. Натижада қонунчиликнинг алоҳида соҳаларини тадқиқ қиладиган бирмунча мустақил илмлар вужудга келган. Масалан, “илм усул ал-фикҳ”, яъни шариат манбалари ҳақида илм; “илм фуруъ ал-фикҳ”, яъни фикҳнинг айрим томонларини ўрганадиган хилма-хил соҳалардаги қонунларни ва қонунлар мажмуини ишлаб чиқадиган илм; “илм ал-фароиз” - ворислик ҳуқуқига тааллуқли илм ва бошқалар. Бундан ташқари ҳадисларда мусулмончилик талабларига хос мисоллар кўп учрайди. Масалан, шоҳи матодан кийим кийиш ман этилган. “Бир минг бир Ҳадис шариф” тўпламининг 107-саҳифасида келтирилган Ҳадисда: “Кимки дунёда ипак кийим кийса, охиратда киймайди”, дейилган. Лекин унинг астарини читдан тикиб кийиш мумкин. Чунки шоҳи бевосита баданга тегмайди, олтин ва кумуш идишларда таом ёки ичимликлар ичиш ман этилган. Шариат олтин ёки кумушдан бўлган идиш-товоқни шаклини бузиб ёки синдириб ишлатишни талаб қилади. Агар озиқ-овқат ва таом олтин ва кумуш идишларда сақланса, ҳаром ҳисобланмайди. Аммо уни бошқа идишга солиб истеъмол қилишни шариат талаб қилади. Таҳорат қилишда эса олтин ва кумуш идишлардан фойдаланиш бутунлай ман этилган.

Юқорида зикр қилинган ҳадислар шу тўпламдаги 917-рақамли ҳадисда “Тилла ва кумуш идишларда еб-ичишдан қайтардилар”, - дейилган. Лекин олтин ва кумуш идишлардаги таом ёки суюқликни чинни, шиша, сопол идишларга ағдариб олиб истеъмол қилиш мумкин.

Юқорида баён этилган фикрлардан кўриниб турибдики, шариатда ислом қонунчилиги манбаларидан ташқари бир қанча амал, тавсиф, урф, қонун, йўл-йўриқлар ҳам мавжуд. Диний ҳуқуқдан ташқари дунёвий ҳуқуқдан ҳали исломгача юзага келган маҳаллий одатий ҳуқуқ-одатлардан кенг фойдаланилган. Шариат қонунлари билан бир қаторда маҳаллий халқлар одати жамоа, давлат ҳаётини тартибга солишда муайян аҳамият касб этган, чунки одат ҳуқуқи ёзилмаган, табиий равишда юзага келиб, кўпинча иқтисодий, ахлоқий, оила ва турмуш тарзига тааллуқли одатий тартиб-қоидалар мажмуи сифатида шариат билан бир қаторда кенг амал қилган. Одатнинг жуда кўп ўзига хос тартиб-қоидалари, маромлари мавжуд. Албатта, ҳамма инсонлардаги каби, Ўрта Осиё халқларининг урф-одатлари орасида соф халқчил, фуқаролик, инсонийлик одатлари диний тус олган жойлари ҳам бўлган. Ўрта асрлар шароитида одатларнинг баъзилари ҳукмрон доиралар манфаатига ҳам хизмат қилган.

Маълумки, Ўрта Осиёда яшовчи мусулмонлар асосан ҳанафий мазҳабига таянган ҳолда шариат ҳуқуқ тизимини ҳаётга татбиқ этганлар. Бу мазҳаб маҳаллий халқлар ҳаётида ҳуқуқий онг, ҳуқуқий

маданият ва диний дунёқарашнинг шаклланишида кўп асрлар давомида чуқур из қолдирган ҳуқуқий ва маданий-ахлоқий тизимдир.

Буёқ бобокалонимиз соҳибқирон Амир Темур давлатни бошқаришда шариат қонун-қоидаларидан моҳирона фойдаланган. Темур тузукларида шундай деб ёзган: «Дилимнинг машриқдан кўтарилган биринчи тузук шундан иборат эдики, ислом динини ёйиб... Шариатни қувватладим... Ўз салтанатимни шариат билан безадим... Мусулмонларга диний масалалардан таълим бериб, шариат ақидалари ва ислом дини илмлари: тафсир, ҳадис, фикҳдан дарс берсинлар деб ҳар бир шаҳарга олимлар ва муддарислар тайин қилдим».¹ Бундан кўринадики, у давлатни бошқаришда шариат қонун-қоидаларидан кенг фойдаланиб, жинойтчиликни олдини олишга ёки жинойтга қўл урган кишиларни шу йўл билан жазолашга эришган.

Ҳозирги даврда Ўзбекистон халқлари орасида киши ўлганидан кейин «еттисини», «йигирмасини», «қирқини», «йил»ини ўтказиш одати кенг тарқалган. Ваҳоланки, шариат бундай маросимларни ўтказиш ёки ўтказмаслик ҳақида бирон-бир кўрсатма бермаган. Бундай урф-одатлар исломдан олдинги эътиқодларга бориб тақалади. Шариат албатта мамлакат ҳукмдорлари жорий этган дунёвий қонун, йўл-йўриқ, низом ва фатволардан ҳам кенг фойдаланган.

Демак, ҳар бир халқ ўзига хос муайян шароитига қараб қонунларни амалда татбиқ этган. Шариат дастурлари, фикҳ қонунлари ҳамма мамлакат шароити, тарихида турли оқим ва мазҳаб, муайян синф манфаатларига мосланган ҳолда умумий қонунлар, жузъий омиллар тарзида таҳлил этиб, бир қатор зиддиятларни келтириб чиқарган. Буларнинг зуҳур этилиши, юзага чиқиши оқибатида суннийлик доирасида бир қанча диний-ҳуқуқий мактаблар пайдо бўлган.

Диний-ҳуқуқий мазҳаблар. Исломи динининг ривожидида ҳуқуқий мазҳабларнинг шаклланиши фикҳ илмининг юзага келиши билан боғлиқдир. II-IV ҳижрий асрларда фикҳ илми истиқболни белгилаб берган мазҳабларнинг асосчилари – мужтаҳид алломалар бўлиб, улар ўз илмий ва амалий фаолитларида бутун мусулмонлар жамоасининг исломий-ҳуқуқий эҳтиёжларини қондиришга лаёқатли бўлган мазҳабларнинг шаклланишига асос солдилар.

Суннийликда 4 та диний – ҳуқуқий мазҳаблар, диний – ҳуқуқшунослик тартиб усули, яъни шариат усули мавжуд. Булар: ҳанафий, шофий, моликӣ ва ханбалиёлардир.

Шиаликда ҳам муайян мазҳаблар вужудга келган бўлиб, бугунги кунда у ёки бу даражада 4 таси сақланиб қолган.

Булар Абу Сулаймон Довуд ибн Али ал-Исфҳоний ал – Зоҳирӣ

¹ Темур тузуклари. Т.: //улом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.-Б. 57-58.

(818 - 884) асос солган Зоҳирия, Зайд ибн Али Зайн ал – Обидин ибн ал – Хусайн (ваф. 740) номи билан боғлиқ бўлган зайдийя, Абу Жаъфар Муҳаммад ибн ал – Ҳасан ибн Фарруҳ ал – Саффар ал – Аъраж ал – Қуммий (ваф.903) асос солган имомия ва ниҳоят Абдуллоҳ ибн Ибод ат – Тамимий (ваф.710) исмига нисбат қилиб олинган Абу Шаъжа ул Тобъий Жобир ибн Зайд (ваф.711) асос солган ибодия мазҳабидир.¹

Шариат – исломнинг диний ҳуқуқ, қонун-қоидалари мажмуи эканлиги ва маънавият. Ислом тарихида ҳуқуқ соҳасидаги чигал, мураккаб воқеа ва ҳодисалар, диний маросимлар, оилавий ва ижтимоий ҳаётни бирон қолипга солиб, назоратга олиш мақсадида шариатда муайян тавсиялар белгиланган. Мавжуд адабиётларда таъкидланишича, қуйида таҳлил этиладиган тавсиялар шариатга мусулмонлар хатти-ҳаракатидаги айрим қоида ва тавсиялар жорий этиш билан чекланмаган, балки мусулмонларнинг хатти-ҳаракатини шариат иккига: тақиқлаган ёки тақиқланмаган, ижозат берилган ёки ижозат берилмаган ҳаракатларга бўлган. Булар ҳаром ва ҳалол тушунчалари билан ифодаланади.

Ҳалол мусулмонларга шариат рухсат этадиган муайян хатти-ҳаракат, иш, тоза ва пок ҳисобланган озиқ-овқатлардир. Ҳаром эса мусулмонлар учун қатъиян ман этилган, тақиқланган хатти-ҳаракат, иш ва тановул қилишга ижозат берилмайдиган озиқ-овқатлардир.

Бу соҳаларда мусулмонлар дастурни албатта Қуръондан оладилар. «Бақара» сурасининг 2-3-оятларида қуйидаги йўл-йўриқни ўқиш мумкин: «Ушбу (илоҳий) Китоб (Қуръон) шубҳадан холи ва (у шундай) тақводорлар учун ҳидоят (манбаи) дирким, улар... намозни мукамал ўқийдиган ва Биз ризқ қилиб берган нарсалардан (садақа ва) эҳсон қиладиганлардир».

Ҳаром ва ҳалол тушунчалари диндорларнинг кундалик фаолияти ва турмуш тарзи билан боғлиқ бўлган барча хатти-ҳаракатлар ва нарсаларни ўз ичига олади. Мусулмонлар ҳаётини фақат ақидавий ва маросимчилик маромлари билан чеклабгина қолмай, балки унга тазйик ўтказади, баъзи хатти-ҳаракат ва нарсаларни тақиқлайди, баъзиларига ижозат беради, айримларини эса адо этиш мажбур деб белгилайди. Хуллас, бу категориялар диний маросимчиликка оид талаб, ҳуқуққа оид масала, тартиб-қоидалар, ахлоқий ва ижтимоий, иқтисодий муносабатларга тегишли тартиб-қоида ва фуқаролик тартиб-қоидалари, жиноий ҳуқуққа оид муносабатларни ўз ичига олади.

Кейинчалик шариат қонунларининг такомиллашуви жараёнида бу “андоза” лар мураккаблашиб, барча хатти-ҳаракатлар шариат нуқтаи назаридан қуйидаги туркумларга бўлинган:

¹ Қаранг: Ислом, тарих ва маънавият.-Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2000, 37-б.

1. **Фарз** (араб. - мажбурият) диний-ҳуқуқий категория бўлиб, бевосита Қуръонда қайд этилган, ҳар бир мусулмон қандай бўлмасин бажариши мажбур, шарт бўлган қатъий талаб, тартиб-қоидалардир.

Масалан, намоз ўқимоқлик ақли бор ҳар бир эркак, аёл мусулмонга фарздир. Шунингдек, рўза тутмоқ, закот бермоқ ва бошқа фарз амаллари диний китобларда келтирилган. Ушбу фарз амаллари иккига бўлинади. Биринчиси-фарзи айн. Иккинчиси-фарзи кифоя.

Фарзи айн-ҳар бир кишига йўлланган буйруқ бўлиб, буни мусулмонлар адо этмоқлиги фарздир. Юқорида айтиб ўтганимиздек намоз ўқиш, рўза тутиш, закот бериш ва бошқалар ҳар бир эркагу аёл, балоғатга етган, ақли бор мўмин-мусулмонга айнан фарз-буйруқдир. Чунки, бу амалларни фарзи айн деб тушунилади ва амал қилинади. Зеро, бу амалларни ўрганмоқлик ва бажармоқлик ҳар бир мусулмоннинг шахсий масъулияти, шахсий мажбурияти бўлиб, буни қилмоқликка ҳамма мажбур, қилмаган мусулмонлар гуноҳкор ҳисобланади.

Фарзи кифоя-фарз амалларидан бўлиб, буни баъзи бир мусулмонлар адо этса қолганларидан соқит бўлади. Қолганлари бу амални қилмаса ҳам гуноҳкор бўлмайди. Масалан, бир киши вафот этган бўлса, унинг хабари чиқиши билан шу вафот этган шахсни жанозасини ўқиб кўймоқлик мусулмонлари учун фарз амалга айланиб қолади. Аммо шу амални бир гуруҳ кишилар бажо келтириб, кафанлаб кўмсалар, ҳамманинг бошидаги фарзи ҳам соқит бўлади. Демак, баъзи бир кишиларнинг бу ишни адо этиши кифоя қилади-да, қолганлардан бу фарз соқит бўлади. Аммо фарзи кифоя амали жаноза намози билан кифояланиб қолмайди, балки у ниҳоятда кенг тармоқни ўз ичига олади. Мисол учун, жамиятга керакли ҳар бир ишни амалга ошириш шу жамият аъзолари учун фарз бўлади, буни бир қисм кишилар томонидан бажарилиши кифоя бўлиб, яъни фарзи кифоя адо қилинганлиги учун ҳамманинг бўйнидан бу вазифа соқит бўлади.¹

Исломшунос олим М.Усмоновнинг фикрича, араб халифалари ўрта асрнинг юксак ривожланган даврига келиб **вожиб** (араб. мажбурият, бурч) категориясини амалга киритиб, халифа, подшо, амир, хон каби ҳукмдорларнинг амрини ижро этиш ҳам мусулмонларга мажбурий бурч ҳисобланган. “Амри подшо вожиб” маъносида бу категория талабини бажариш ҳам савоб деб ҳисобланадиган бўлган.

2. **Мандуб** (араб. - тавсия этилган) - диний-ҳуқуқий категория сифатида бажарса лозим ва савоб деб тавсия этиладиган, лекин мажбур ва гуноҳ бўлмаган ҳаракатлар (масалан, қурбонлик, мавлуд, мажбурий бўлмаган намозларни ўқиш ва эътиқоф², хайр-эҳсон ва ҳоказолар). Булар диний нуқтаи назаридан яхши ва мақтовга сазовор, охиратда

¹ Қаранг: Поклик иймондандир.-Т.: Ўзбекистон, 1991, 101-б.

² Эътиқоф - маълум муддаони ният қилиб, масжид ёки уйдан чиқмай рўза тутиб ибодат қилиш.

тақдирланади, аммо ижро этмаган тақдирда масъулият талаб этилмайди.

3. **Мубоҳ** (араб. - умумий, ҳеч кимга тааллуқли бўлмаган) - шариат категорияси бўлиб, тор маънода ижозат бериладиган барча хатти-ҳаракатларлар. Ижроси рағбатга ёки мукофотга сазовор бўлмаса ҳам, гуноҳ ҳисобланмайдиган, у дунёда тақдирланмайдиган, инсон ҳаёти ва турмуш тарзи билан боғлиқ бўлган оддий хатти-ҳаракатлар (овқатланиш, ухлаш, ўйин-кулгу, уйланиш, дам олиш, ҳордиқ чиқариш ва б.). Бу категория жоиз категорияси каби мажбурий деб ҳам ҳисобланмаган, уларни бажариш ҳам тақиқланмаган.

4. **Макруҳ** (араб. - рад этилган, қораланган, номақбул) - қатъиян тақиқланмаган, аммо номақбул ҳисобланган ва рад этилган хатти-ҳаракатларни ифодаловчи шариат категориясидир. Диний эътиқод нуқтаи назаридан ноқерак, номақбул, аммо қатъиян рад этилмаган. Бу тақиқларни бузганлик учун жиноят ёки гуноҳ ҳисобида жазоланмайди, имонни сақлаш учун жиноят, макруҳ ишларни қилмаслик лозим, аммо бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам жазога тортилмайди.

Макруҳ асосан диний маросимларни ижро этиш жараёни билан боғлиқ. Масалан, тоза бўлмаган, нопок кийимда, ёки таҳоратсиз намоз ўқимоқ, касал одамнинг ёки эмизикли аёлнинг рўза тутиши, ой кўргандан кейин покланиш шартларини бузиш, диний матнлар ёзилган қоғоз, жарида ва жадвалларни оёқ ости қилиш, нарса ўраш (уларни ерга кўмиш белгиланган) ва бошқалар.

Макруҳ мусулмонларнинг кундалик ҳаёти ва ахлоқий кирдикорларига ҳам боғлиқ. Масалан, бировнинг уйига ижозатсиз кириш, ўғирланган нарсани сотиб олиш, ҳаром нарсани гадойга бериш, пишмаган экинни пайкалида сотиш, қарздорни мажбуран хизматга олиш ёки катта одамлар олдида беодоблик қилиш ва ҳоказолар.

5. **Маҳзура** - ёки ҳаром (араб. - ман этилган, сақланадиган нарса) мусулмонлар учун қатъий тақиқланган хатти-ҳаракат, муомала, қилиқ, фикр, хаёл, эътиқод, нарсалар, ейиш маън этилган озиқ-овқат ва бошқалар.

Маҳзура зино¹ тушунчаси орқали янада ойдинлашади. Масалан, қўлнинг зиноси ҳаром нарсани ушлаш, оёқнинг зиноси шариатда ман қилинган жойларга бориш, қулоқнинг зиноси ҳаром қилинган нарсаларни эшитиш, кўзнинг зиноси ман қилинган нарсаларга қараш... Демак, ўзини мўмин ҳисоблаган ҳар бир киши шу зиноларнинг барчасидан ўзини сақлаши керак. Ҳадисда бундай фикрлар бор: “Кимки зино қилса, иймони учади”, ”Зинокорлик – фақирлик келтиради”, “Зинога яқинлашманглар, чунки (бу) бузукликдир - энг ёмон йўлдир”. қуйидаги ҳадис ҳам диққатга сазовордир: “Сизлардан кимки бирон

¹ Зино (араб. – бузуклик, фаҳш) - ўзаро никоҳда турмаган эркак ва аёлнинг яқин алоқада бўлиши.

кимсани шариатда қайтарилган мункар¹ иш қилаётганини кўрса, ундай одамни қўли билан бўлса ҳам (яъни жисмоний куч ишлатиб бўлса ҳам) бу мункар ишдан ман қилсин, агар қўли билан қайтаришга имкони бўлмаса, тили билан панд ва насихат айласин, агар бунга ҳам қодир бўлмаса, ўша одамни қилаётган ишини қалби билан ёмон кўрсин. Бундай қалби билангина бировни қабих ишини ёмон кўрувчи одам, иймони заиф одам бўлур”.

Шариатда тамойил тартиб-қоидалари батафсил ишлаб чиқилган. Уларнинг баъзилари ўз илдизи билан исломдан олдинги даврга боғлиқ бўлишига қарамай, мусулмонлар орасида қаттиқ риоя қилинади.

Қуйидаги Қуръон оятлари маҳзур категориясини бундай тавсифлайди: “Бақара” сурасининг 168-оятда: “Эй, одамлар, ердаги ҳалол-пок нарсалардан енглар ва шайтоннинг изларидан эргашманглар! Албатта, у сизларнинг аниқ душманингиздир” (2:168), “Моида” сурасининг 3- ва 90-оятларида: «Ўлимтик, қон, чўчка гўшти, Аллоҳдан ўзганинг номи айтиб сўйилган, бўғилиб ўлган, уриб ўлдирилган, йиқилиб ўлган, сузишдан ўлган ва йиртқич ҳайвон (қисман) еган (ҳайвонлар) сизларга харом қилинди...» (5 : 3) «Эй, иймон келтирганлар! Албатта, май (маст қилувчи ичимликлар), «қимор бут-санамларга ва (фол очадиган) чўплар шайтоннинг ишидан иборат ифлосликлардирки, ундан четланингиз! Шояд (шунда) нажот топсангиз». (5 : 90)

Дарҳақиқат, чўчка гўшти фақат ислом динидагина эмас, балки яҳудийликда ҳам батамом харом қилинган. Бундай муносабат табиат қонунларига мувофиқ бўлган. “Шарқ Юлдузи” ойномасининг 1991 йил 3-сонига “Чўчка гўшти ва саломатлик” деб номланган мақоланинг матни шу масаланинг моҳиятига қаратилган. Мақола муаллифи немис олими доктор Ровфиг шахсан ўзи ва бир қанча Европа олимлари ўтказган илмий тадқиқотлар асосида чўчка гўштида кўпгина моддалар инсонни заҳарловчи ва соғлигига путур етказувчи заҳарлар мавжудлигини исботлайди. Ундан ташқари иссиқ мамлакатларда бу гўшт жуда тез бузилади.

Демак, инсоният ўзининг илк тарихий саналарида чўчка гўштининг киши организмига заҳарли таъсири ҳақида мукамал илмий тадқиқотлар асосида етарли далилларга эга бўлмаган бўлса ҳам, амалий жиҳатдан унинг зарарини бевосита татиб кўрган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Шунинг учун ҳам бунинг олдини олишга жонбозлик қилиб, неча миллион инсонларнинг қирилиб кетишига чек қўйган фикр ва мулоҳазаларни тарихдан ўчириш мумкин эмас.

Шариат нуқтаи назаридан ҳамма спиртли, кайф берувчи ичимликлар, ачиб-бижқиган суюқликлар харом ҳисобланади. Бундан

¹ Мункар (араб.) - қабих.

ташқари унда ҳаромдан покланишда сув биринчи ўринда (умуман шариатда бундай усуллар ўн битта)¹ эъзозланади. Шунинг учун сувни кадрлаш, уни кўз қорачиғидай асраш, сув билан фахрланиш, сув ризқ, сув ҳосил, сув барака... каби фазилатлар шариатда кадрланиши - ҳозирги замон шароитида долзарб муаммолардан биридир.

Хуллас, мусулмонлар хулқ-атвори, муомала ва юриш-туришини чегарага олувчи шариатнинг 5 категориясида диний-ҳуқуқий мазмун мужассамлашган. Унинг амри, ахлоқий-маросимий тақиқлари жиноий ва фуқаролик ҳуқуқи қонунлар билан айнан маъноларда ишлатилган, яъни диний гуноҳ жиноий ва ҳуқуқий гуноҳлардан фарқ қилмайди.

Ислом таълимотида нимаики ҳалол деб ҳукм қилинган бўлса, бу нарса инсон учун фойдали эканлиги, агар харом дейилган бўлса зарарли эканлиги мусулмон халқларининг тарихий тажрибаси, турмуш тарзида, маънавиятни шаклланишида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Таянач сўзлар

1. Мустажоб	7. Вожиб	13. Тобеъий
2. Муждаҳид	8. Мандуб	14. Фарзи айн
3. Мансух	9. Мубоҳ	15. Фарзи кифоя
4. Зикр	10. Макрух	16. Ётиқоф
5. Насих	11. Махзура	
6. Фарз	12. Ушр	

Такрорлаш учун саволлар

1. Шариат сўзининг луғавий маъноси нима?
2. Шариат мазмунига нималар киради?
3. Фикҳ илми қачон шаклланди?
4. Фикҳнинг шариатда тутган ўрни нимада?
5. Шариат манбаларига нималар киради?
6. Шариатнинг мусулмонлар маънавиятининг шаклланишидаги ўрни нимада?

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият. 2008.
2. Имом Ал-Бухорий. Ҳадис 1-4 жилдлар.-Т.: 1991-1999.
3. Абу Исо ат-Термизий. Саҳиҳ Термизий. -Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1993.
4. Муҳаммад пайғамбар тарихи.-Т.: 1993.

¹ Г.М. Керимов. Шариат. 136, 138-бетлар.

5. Мухтасар. Шариат қоидаларига қисқача шарҳ.-Т.: Чўлпон, 1994.
6. Абдурахмон Қоя. Ислом ахлоқи.-Т.: 1997.
7. Ўзбекистонда ислом дини. Мустақиллик изоҳли луғат.-Т.: 1998, 155-157 бетлар.
8. Абдулваҳоб Халлоф. Усули фикҳ.-Т.: 1999.

12-МАВЗУ. ЎРТА ОСИЁДА ИСЛОМ МАЪНАВИЯТИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Режа:

1. *Ўрта Осиё халқлари маданиятининг ислом билан алоқадаорликда ривожланиши.*
2. *Ўрта Осиё мутафаккирларининг қарашларида исломга муносабат ва маънавиятни ривожлантирилиши.*
3. *Тараққиётнинг ҳозирги босқичи ва ислом маънавияти ривожига эътиборнинг кучайиши.*

Ўрта Осиё халқлари маданиятининг ислом билан алоқадаорликда ривожланиши. Ўрта Осиё халқларининг исломгача бўлган даврда ўзларига хос муайян динлари (буддавийлик, зардуштийлик) ва маданиятлари анча ривожланган бўлиб, ислом дини бу худудга киритилганидан сўнг бу халқлар маданияти янада ривожланди ва бойиди. Бироқ исломни Моварауннаҳрга киритилиши осонликча бўлмай, бир қанча мураккаб жараёнларни енгиб ўтишига тўғри келди.

Маълумки, исломнинг вужудга келиши араб халқлари тарихида, унинг ижтимоий-иқтисодий ва маънавий ҳаётида катта социал ўзгаришларга олиб келди. Марказлашган араб давлати- Халифаликнинг вужудга келиши, тарқоқ араб қабилаларини бирлаштириш билан ўрта аср араб маданияти ва адабий араб тилининг шаклланишига имкон яратган эди. Бу маданият халифалик тартибига кирган юзлаб халқлар ва элатларга ўз таъсирини ўтказишга ҳаракат қилган эди.

Ислом пайдо бўлганидан сўнг араб халифалиги деб ном олган давлат бошлиқлари (чорёрлар даврида) ўз қўшинлари билан жуда кўп мамлакатларни босиб олиб, катта империя тузишга муваффақ бўлганлар.

Ўрта Осиё араб истилочилари томонидан забт этилиши VII-аср охири ва VIII-аср бошларида уммавийлар сулоласи ҳукмрон бўлган 661-750-йилларда араблар ҳарбий юришининг иккинчи босқичига тўғри келади. Яъни VII-аср 70 йилларида Эрон худуди босиб олинганидан сўнг Ўрта Осиё (Мовароуннаҳр) ерларига ҳам ҳарбий юришни

бошладилар. Маҳаллий халқлар арабларга қаттиқ қаршилик (халқ кўзғолонлари) кўрсатишига қарамасдан VIII-аср ўрталаригача бу ҳудуд босиб олинган ва аста-секин, ҳар хил йўллар билан ислом дини тарғибот қилинди.

Ўрта Осиё халқлари ҳаётига ислом таълимотининг киритилиши муайян даражада ижобий рол ўйнаган. Жумладан, араблар ҳукмронлик қилган дастлабки асрларда илоҳиёт, фан, фалсафада араб тили ҳукмрон бўлган. Аммо кейинчалик маҳаллий халқларнинг ўз тилларида ҳам маданият ривожланиб, унга исломнинг таъсири кучли бўлган.

Ўрта Осиё халқлари маданияти, илоҳиёт ва фанларнинг ривожланишига исломнинг таъсири кучли бўлган. IX-XII ва XIV-XV асрлардаги Уйғониш даврида ундан кейинги ҳаётда жаҳонга машҳур олим, мутафаккирлар, илоҳиёт соҳасининг йирик намоёндалари етишиб чиққанлар.

Олдинги бўлимларда баён қилганимиздек, VII-асрнинг иккинчи ярмида исломда 3та асосий (хорижийлар, суннийлик, шиалик) йўналишлар пайдо бўлган. Уларнинг ичида барча мусулмонларнинг 92,5 фоизини ташкил этувчи суннийлик бўлиб, Ўрта Осиё мусулмонларининг аксарияти шу йўналишдаги 47 фоизини ташкил этувчи ҳанафий мазҳабига эътиқод қилган ва ҳозир ҳам амал қилмоқда.

Ўрта Осиё илоҳиётчи уламолар суннийликдаги мазҳаблар (айниқса ҳанафий мазҳаби), суфийлик тариқати ҳамда ислом илоҳиётидаги оқимлар: Ал-ашъарийлар, жабарийлар, қадарийлар, муътазиллийлар, мутакаллимлар ҳақида салмоқли асарлар яратиб, ислом назарияси ва амалиётига катта ҳисса қўшганлар. Масалан, ҳадисларнинг жамлаш бизнинг юртдошларимиздан Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий (810-870) 600 000 дан зиёд Ҳадис тўплаган ва унинг 7275 тасини “ишонарли” деб 4 жилдлик тўпламга киритилган: Суфийлик тариқати соҳасида Аҳмад Яссавий, Баҳовуддин Нақшбанд тариқатларини кўрсатиш мумкин. Бурхониддин Марғиноний Хидоя асарини яратган. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Маҳаллий халқлар маданиятининг ислом билан алоқадорликда ривожланиши хусусида қуйидаги хулосалар келиши мумкин:

1. Исломнинг вужудга келиши ўша даврдаги араб халқлари тарихида, ижтимоий тараққиётида катта ижобий бурилиш билан боғлиқ бўлган. Бундай бурилиш натижасида, биринчидан, уруғ-қабилачилик тузуми емирилиб янги жамият тузумига ўтилган; ислом бу жамиятнинг мафкураси бўлган; иккинчидан, марказлашган араб давлати- халифалик вужудга келган, унинг давлат дини ислом бўлган; учинчидан, адабий араб алифбоси, тили, адабиёт (фольклори) шакллана бошлаган; тўртинчидан, халифалик таркибига кирган юзлаб қабил ва элатларга таъсир этган ўрта аср араб маданияти вужудга келган; бешинчидан,

ибтидоий арабларга хос айрим ярамас одатлар, чунончи, оилада тўнғич бола қиз туғилса, тириклайин кўмиб юбориш одати тақиқланган; олтинчидан маъжусийлик динига барҳам берилиб, 360 та фетиш (санам) нинг 359¹ таси Каъбадан чиқариб ташланган. Бу ишларда машхур давлат, жамоат ва диний арбоб Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ва унинг сафдошларининг роли, обрўси, таъсири катта бўлган.

2. Ўрта Осиёда араблар ҳукмронлиги ўрнатилган ўрта асрларда илм-фан куртаклари, фалсафада, илоҳиётда, ҳурфикрлиликда ягона араб тили қарор топган эди. Бироқ бу ҳол кейинчалик ерли халқларнинг ўз тилларида - форсий, туркий, сўнғроқ ўзбек, туркман, бошқа тилларда шуларга хос маданият ривожланган. Бу маданиятда ислом таъсири шубҳасиз кучли бўлган. Масалан, ўқитишни олайлик. Ўлкада болаларга ёшлигидан таълим бериш учун айрим дунёвий илмлар ҳам ўқитилган. Ўрта Осиё мутафаккирлари, маърифатпарварлари ва олимларининг деярли ҳаммаси олдин мадрасаларда, диний дорилфунунларда ўқишган.

Гарчи ўқув юртларида диний манфаат, эҳтиёжлар кўзланган бўлсада, шулар воситасида хат-саводлилик ва илмлиликка, маърифатга, маданиятга ҳам йўл очилган. Бу ўқув юртларидан саводли кишилар, хатто олимлар ҳам етишиб чиққан. Демак, ислом бу соҳада ҳам муайян маънавий кадриятлар яратиб, ижобий рол ўйнаган.

3. Араб истилочилари VIII асрда Ўрта Осиёни эгаллаб олгач, олдин бу ерда узлуксиз содир бўлиб турган ўзаро урушлар тўхтатилиб, ўлка ягона марказлашган халифаликка бирлаштирилган. Унинг ҳукмрон мафкуриси, давлат дини ислом бўлган. Бу ҳам сиёсий, ҳуқуқий, диний жиҳатларда юз берган ижобий ҳодиса эди.

4. Ислом маданияти соҳаларида энг йириги, кенг тарқалгани - меъморчиликка ҳам ўз ижобий таъсирини ўтказган. Гарчи диний меъморчилик обидаларини ислом эмас, руҳонийлар эмас, балки бинокор уста, моҳир архитектор, чапдаст меъмор, оддий қурувчилар барпо этган бўлсалар-да, мадраса, масжид, мақбара, хонақоҳ, такъяхоналар дин йўлида, унга атаб қурилган, унга хизмат қилган. Диний бошқармалар, бирлашмалар ҳисобига тушган маблағларга, руҳонийлар ташаббуси, иштироки асосида бунёд этилган. Руҳонийлар бу обидаларни сақлаш, таъмирлаш, кенгайтириш, безашга ҳам ҳисса қўшганлар. Демак, диний обидалар асло биргина ислом туфайли, у орқали, унинг маблағлари, моллари ҳисобига қурилмаган бўлса-да, улар дин манфаатига, эҳтиёжларига мослаб қурилган.

5. Ислом билан боғлиқ бўлган амалий санъат ва ёзувларнинг юзага келишида, ривожланишида ҳам бу диннинг ва дин ахлларининг ижобий роли, тутган ўрни, яратган кадриятлари бор. Гарчи Қуръон оятлари,

¹ Исломгача араб қабилаларининг ҳар бирини ўз санам бўлиб, унга илоҳ деб сиғинишарди. Ягона Аллоҳга эътиқод қилувчи Ислом дини пайдо бўлгандан сўнг у санамларга сиғиниш одати йўқолади.

диний дуо, ривоятларнинг ёзувлари исломни мустаҳкамлашга хизмат қилган бўлса-да, китобларни дастхат қилиш, чоп этиш, безаш, муқовалаш санъати ҳам, каллиграфия, хаттотлик, яъни хуснихатнинг ривожланишида ҳам ислом қадриятларининг роли бор.

6. Ислоннинг фольклорга, қофияли проза (наср), поэзия (шеърят) га ижобий таъсири ҳам анчагинадир. Қуръон муаллифлари, унинг тафсирчилари, Ҳадис шарҳловчилари, илоҳиётчи, уламо ва мударрислар ҳам ёзма ижодда биргина динни эмас, ёзма адабиётни ҳам ривожлантирганлар.

Демак, адолат юзасидан олганда, исломда мусулмон руҳонийлари фаолиятида юқорида қайд қилинган ва шулар сингари қадриятлар мавжуд бўлган. Улар энди янада бойитилмоқда.

Хулоса шуки, юқоридаги ғоя, далил, фактлардан ислом орқали анчагина моддий ва маънавий қадриятларни яратилганлиги билиниб турибди. Бу унинг ижобий томони бўлиб, шу ўтган давр ичида Ўрта Осиё халқлари турмуш тарзига, қадриятларига ижобий таъсирини ўтказиб келмоқда. Ислоннинг инсоният маънавий қадрияти тараққиётидаги ролини ошқора, одилона тан оламиз. Чунки унинг роли маънавий қадрият билан ҳамоҳанг, унинг тараққиётига муайян ҳисса кўшган. Барча динлар, жумладан, ислом ҳам умуминсоний маданиятнинг унсури, яъни унинг қисмларидан биридир.

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида Ўрта Осиё халқларининг маърифатпарварлик, ҳурфикрлилик ғоялари, уларнинг динга ва исломий қадриятларга бўлган муносабати дастлаб халқ оғзаки ижодида, сўнгра бадиий адабиётда акс этган.

XIX асрнинг 70-йилларида Туркистон бошқа тараққий этган мамлакатларга нисбатан ижтимоий-иқтисодий, маданий ривожланиш даражасидан анча орқада эди. Ягона марказлашган давлат эмас эди. Туркистон 3 та хонликка: Қўқон, Бухоро ва Хива хонликларига бўлинган эди. Улар ўртасидаги низолар мамлакатнинг иқтисодий-маданий ҳаётнинг ривожланишига катта салбий таъсир кўрсатар эди. Бу ҳам ўз навбатида меҳнаткашлар оммаси онгининг ўсишига салбий таъсир кўрсатган эди.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Туркистонни чор Россияси забт этган. Чоризмнинг Туркистонни ишғол этиши қисқа муддатли ҳарбий сиёсий ҳаракат бўлмай, қарийб чорак асрни ўз ичига олган ва Туркистон халқлари ҳаётида муайян из қолдирган зиддиятли тарихий ҳодисадир. Истило Қўқон хонлигининг ҳарбий чегараси ҳисобланган. Оқмачит қалъаси (Қизил Ўрда) нинг 1853 йилда босиб олиниши билан бошланган. Чоризмнинг Туркистондаги истилочилик ҳаракати 1876 йилда шу хонлик маркази - Қўқоннинг таслим бўлиши билан тугалланган.

Чор ҳукумати Туркистонни эгаллаб олгач, маҳаллий халқларнинг аҳволи янада оғирлашган. Чоризм бу ерда ҳарбий-бюрократик мустамлакачилик тартиби ўрнатган.

Чор истибод ҳукумати Туркистонни эгаллаб олар экан, унга биринчи навбатда хом ашё манбаи, ўз мамлакатининг корхоналарида ишлаб чиқарилган молларни харид қилиш бозори сифатида қараган. Маҳаллий золимлар - хон, феодал, бой, судхўрлар томонидан аёвсиз эзиб келинаётган, сон-саноксиз солиқлар оғирлигидан қашшоқлашаётган меҳнаткашлар оммаси эндиликда икки томонлама зулм остида эзила бошлаган. Меҳнаткаш омма оддий инсоний ҳуқуқлардан маҳрум этилиб, “халқлар жаллоди” - чоризм исканжасида яшашга мажбур бўлган.

Ўлкани бошқариш учун тайинланган ҳамда чексиз ҳақ-ҳуқуқларга эга бўлган чор генерал-губернатори ва унинг тўралари маҳаллий эзувчиларнинг вакиллари билан тил топишиб, халқни очикдан-очик талай бошлаган. Чоризм сиёсати маҳаллий халқларни қолоқликда, жоҳилликда сақлаб туришга қаратилган эди. Шунинг учун улар ўлкада диний таассубни авж олдирган, халқ ўртасида пайдо бўла бошлаган ҳар қандай янгиликни бўғишга интилар эдилар. Шу билан бирга улар маҳаллий халқларни руслаштириш сиёсатини ҳам олиб борган. Бу ҳодисаларнинг ҳаммаси халқларни сиёсий, маданий жиҳатдан нисбатан орқада қолишига сабаб бўлган.

Шунга қарамай, Туркистонни Чор Россияси босиб олганидан сўнг ижтимоий-иқтисодий ва маданий соҳаларда анчагина ўзгаришлар юз берган. Ўлка иқтисодиёти янги тараққиёт босқичига кўтарила бошлаган. Туркистонда секин-аста саноат корхоналари қурила бошлаган. 1880-1890 йилларда 63 та корхона қурилган. Шундан 22 таси пахта тозалаш заводлари эди. 1890-1900 йиллар давомида 111 та корхона, жумладан 52 та пахта тозалаш заводи, 3 та ёғ-мой заводи, 6 та босмахона, механика устахоналари ва бошқалар очилган. Бу ҳол ўз навбатида товар ишлаб чиқаришнинг, бинобарин, савдо-сотикнинг ривожланишига ёрдам берган. Лекин Туркистон ярим мустамлака ўлка сифатида фақат хом ашё етказиб берарди, марказ эса қайта ишларди. Бу Туркистон иқтисодининг тез суръатлар билан ривожланиши учун тўсиқлик қилган.

Чор Россияси Туркистонни босиб олгандан сўнгги энг биринчи ўриндаги иқтисодий сиёсати пахтачиликни ривожлантириш эди. Чоризм пахта етиштириш учун қанча тадбирлар ишлаб чиққан. Агар 1890 йилда 1382 минг пуд пахта етиштирилган бўлса, 1910 йилда 25488 минг пуд, 1915 йилда эса 93918 минг пудга етди. Чоризм аҳолидан кўплаб солиқлар оларди, ноқонуний йўллар билан бошқа бойликларни ҳам тортиб оларди. У ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлаш учун ўлкага рус деҳқонларини ҳам кўчириб келган эди.

1900 йили Туркистон аҳолисининг 4,15 фоизи кўчиб келганлар эди. Улар энг яхши ерларнинг 2659 минг десятинасини ўз қўлларига олганлар. Ушбу ўзгаришлар натижасида ўлкани сиёсий ҳаётида ҳам ўзгаришлар юз берган, жамиятнинг социал табақаланиши кенг тус олган.

Ўлкада тарих, археология, этнографияга оид музейлар очилган. Илмий жамиятлар тузилган. 1870 йилда Тошкентда кутубхона (ҳозирги А.Навоий номидаги кутубхона) очилган. Йирик шаҳарлар – Фарғона, Хива, Андижон, Самарқанд, Тошкентда бир қанча босмахона ва литографиялар очилган.

Навоий, Фузулий, Машраб, Муқимий, Фурқат каби шоирларнинг шеърӣ тўпламлари нашр қилина бошланган. Ўзбек тилида газета чиқа бошлаган.

XIX асрнинг иккинчи ярми, XX асрнинг чорагида Хива хонлигида-132 та, Бухоро амирлигида-336 та, Туркистон ўлкасида 348 та мадраса бўлган.¹ Ўлкада бу пайтга келиб маҳаллий, диний мактаблар сони ҳам ортиб борган. 3 та вилоятда (Сирдарё, Фарғона, Самарқанд) жами масжидлар 11964, имомлар 11680, мактаблар 4632, ундаги ўқувчилар 44783, мадрасалар 277, ундаги ўқувчилар 7935, эшонлар - 391 та бўлган². Кўриб турганимиздек, Чоризмнинг зулмига қарамасдан исломга, унинг кадрӣятларига муносабат халқда сўнмаган.

Бу даврга келиб аҳолининг саводхонлик даражаси анча ошган эди. Чор ҳукумати ва маҳаллий золимлар ўз ҳокимиятларини мустаҳкамлаш учун диний мактаб, мадраса ва уларда хизмат қилаётган (мулла, эшон, шайх) лардан ҳам фойдаланишга ҳаракат қилардилар. Бу мактаб, мадрасаларга раҳбар тайинлашда ўзларига содиқ кишиларни кўйишган. Буни генерал Духовскийнинг Россия ҳарбий нозирига 1898 йил 8 августда ёзган хати ҳам тасдиқлайди. У ўз хатида ислом Туркистонда ҳукмронлик қилаётганлар (чоризм назарда тутиляпти) учун хавфли эмаслиги, улар билан келишиб ишлаш мумкинлиги, маҳаллий золимлар ҳатто чоризмга тўла бўйсунган ҳолда иш олиб бораётганларини таъкидлаган.

XIX аср охири ва XX аср бошларида Туркистонда ғоявий-сиёсий кураш янада кучайиб, жаидчилик ғаракати ва демократик йўналиш юзага кела бошлади.

Жаидчилик (араб. жаид сўзидан олинган бўлиб, янги деган маънони билдиради). Бу йўналиш намояндалари диний предметлар билан дунёвий фанларни кўшиб ўқитишни ёқлаб чиққанлар. Улар чоризм сиёсатини қаттиқ қоралардилар, патриархал-феодал тузумни,

¹ Қаранг: Солижонова Г. Ўрта асрларда Ўрта Осиё мадрасалари ўқув дастури. Ўзбекистон тарихи, 2000, 3-сон, Б. 26-28.

² Қаранг: ЦГА УзССР Ф.И. - I. ОП II д. 1725. Л. 203.

тескаричи дин аҳллариани танқид қилардилар, турмушни яхшилашга, таълимни ўзгартиришга ҳаракат қилардилар. (Кейинчалик жадидик яна бир неча оқимларга бўлиниб кетган).

Демократик йўналишнинг кўзга кўринган намояндалари (маърифатпарвар шоирлар) Аҳмад Дониш, Фурқат, Муқимий, Аваз Ўтар, Ҳамза, қозоқ ва қирғиз оқинлари Ч.Валихонов, Ибрай Олтинсарин, Абай Қўнонбоев, Токтагул Сатилғанов, Тоголок Молдо, Парпи Алиқулов ва бошқалар Ўрта Осиё ҳурфикрлиги тараққиётида сезиларли из қолдирганлар. Улар ижтимоий ҳаётнинг турли масалаларини ҳал этишда бир-биридан фарқ қилсалар-да, лекин улар учун умумий характерли бўлган хусусиятлар мавжуд эди.

Мамлакатда ислом мафқураси ҳукмронлик қилиб турган пайтда улар ўлканинг иқтисодий, маънавий, маданий жиҳатдан қоқоқлигини тугатиш, халқ оммасини иқтисодий ва маънавий зулмдан озод этиш, уни маърифатли қилиш йўллариани ахтардилар. Маълумки, улар ўзларининг ижтимоий-фалсафий қарашларини, илғор ғояларини бадиий адабиётда, поэзия жанрида ифодаладилар. Бу маърифатпарварлар меҳнаткашлар аҳволини яхшилаш, илм-маърифат, адолатли тузум ўрнатиш, халқлар дўстлиги ғояларини тарғиб этиш каби масалаларга катта эътибор берганлар.

Улар мамлакат ва жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий, маданий қоқоқлигини, кишилар онги, дунёқарашини, хатти-ҳаракатлари ва буларнинг сабаби кишиларнинг реал ижодий фаолиятларида, табиатан шундай бўлишини таъкидладилар. Бунинг сабабчиси ўша даврдаги феодал-клерикал ҳукмрон мафқура эканлигини ҳам ўз қарашларида таъкидлашди.

Ўрта Осиё мутафаккирларнинг қарашларида исломга муносабатлари ва маънавиятни ривожлантирилиши. Тарих, хусусан, Ўрта Осиё халқлари тарихи шунини кўрсатадики, диний дунёқараш ақл-идроққа, ҳар томонлама билимдонликка, асослангандагина шахсий эътиқодга айланади, жамият ривожини учун ижобий омиллардан бири бўлиб қолади ва ахлоқий тарбия воситасига айланади.

Маълумки, ўзбек халқи ўзининг бир неча асрлар давомидаги ижтимоий-иқтисодий, илмий-маданий, ғоявий, ахлоқий ривожланишини тарихида уйғониш даврининг икки босқичини босиб ўтган Имом Бухорий, Имом Термизий, Маҳмуд Замаҳшарий, Аҳмад Яссавий, Баховуддин Нақшбанд каби уламо, авлиёларни, Аҳмад Фарғоний, Ал-Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Навоий, Амир Темур, Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби буюк фан ва давлат арбобларини етказиб берган. Жуда кўп тарихий далиллар ва таҳлиллар асосида шу ҳақиқат исботланганки, XI-XII асрлар Ўрта Осиё халқлари

тарихида Уйғониш даврининг биринчи босқичи деб эътироф этилган. Унинг иккинчи босқичи эса Темур ва темурийлар даврини қамраб олган.

Ҳақиқатан ҳам Уйғониш даврида ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий, маданий, илмий ҳаётнинг барча жабҳаларида ўша давр учун мисли кўрилмаган даражадаги раванқ бўлган. Хўш, ўша даврнинг мутафаккирлари назарида дин ва илм, дин ва давлат, дин ва ахлоқ ўртасидаги боғлиқлик қандай бўлган? Маълумки, ўша даврнинг энг буюк мутафаккирлари бўлмиш Форобий, Беруний, Ибн Сино ҳам адолатсизлик, зулм ва зўравонлик тугатилган, инсон ақл-идроки моддий эҳтиёжга мос келадиган адолатли ва маърифатли жамият қуришни орзу қилибгина қолмасдан, унга эришиш йўлларини ҳам кўрсатиб беришга ҳаракат қилганлар. Улар жамиятнинг ҳамма табақаларининг талаб ва эҳтиёжларини ижтимоий ҳимоя қилишга қаратилган демократик давлат тузиш ҳақида фикр юритмаганлар ва юрита олмасдилар ҳам. Чунки бунинг учун улар суянадиган ҳеч қандай ижтимоий-иқтисодий, илмий, ғоявий кучлар ҳам, тарихий тажриба ҳам вужудга келмаган эди. Шунинг учун ҳам улар давлатни бошқаришнинг бирдан-бир амалга ошириш мумкин бўлган шакли адолатли ва маърифатли монархия (подшолик) деб билганлар. Лекин уларнинг ҳаммаси ҳам теократия (дин ҳукмронлигига бўйсунган давлатни бошқариш усули) ни инкор қилганлар. Масалан, Форобий давлатни икки тоифага ажратган: фозил давлат ва жоҳил давлат, унингча, фозил давлатни бошқарувчи подшо дин арбоби эмас, балки 12 та энг юксак даражадаги инсоний фазилатларга эга бўлган шахс бўлиши керак. Унинг таълимотича, дин фозил давлатда фуқароларнинг бахтга эришиши воситаси бўлиб хизмат қилиши керак. Шунинг учун энг муҳим нарса диннинг қандай мақсадга хизмат қилиши, фозил жамиятдаги фуқароларнинг бахтли ҳаёти эса моддий фаровонлик ва маънавий покликдир.

Беруний ҳам адолатли, ҳам маърифатли жамият ва унинг идеал бошқарувчиси ҳақида фикр юритиб, унинг асосий вазифаси дин кўрсатмаларини фуқаролар қандай бажараётганлигини назорат қилиш эмас, балки “юқоридагилар ва қуйидагилар ўртасида адолат ва кучлилар ва кучсизлар ўртасида тинчлик ўрнатишдир” деб ёзган. Унинг фикрича, адолатли шоҳ давлатни бошқаришда, айниқса, дунёвий ва диний чекланишларни бартараф қилиши керак. Чунки бу ҳол халқлар ўртасида оқилона муносабатларни ўрнатишга халақит беради. Масалан, у ўзининг “Ҳиндистон” асарида афсусланиб бундай ёзган: “Ҳиндларда шундай тоифалар борки, уларнинг фикрича, гўё ер уларнинг ери, одамлар фақат шу халқнинг вакиллари, подшолар фақат уларнинг ҳокимлари, дин фақат уларнинг эътиқоди, фан фақат уларда мавжуд бўлган илмдир”.

Демак, бу буюк мутафаккирларнинг ҳаммаси ҳам фақат теократияни инкор қилибгина қолмасдан, диннинг давлат ишларига аралашувини ҳам инкор қилганлар ва хулоса қилганларки, эътиқод, энг аввало, шахсий маънавий, ахлоқий омилдир. Бу мутафаккирлар дин ва фан ўртасидаги муносабат масаласига ҳам катта эътибор берганлар. Албатта бу масала ўша давр учун жуда муҳим бўлган. Чунки ўрта аср шароитида кўпчилик мутаассиб илоҳиётчилар ва хурофий фикр намояндалари фанни динга қарама-қарши қўяр, инкор қилар ва ҳатто айрим ҳолларда инсон ва жамият учун зарарли деб баҳоларди, ҳаттоки бу ҳақда ўрта асрда “хужжат ул ислом” (“Ислом далили”) деган фахрли унвон олган илоҳиётчи, уламо Абу Ҳомид Ғаззолий ҳам афсусланиб бундай деб ёзган эди: “Исломга зарар келтирувчиларнинг бир гуруҳи бу исломнинг жоҳил дўстларидир. Уларнинг фикрича, мусулмончиликка ҳар қандай фанни, шу жумладан, математика, физика, мантиқ фанларини инкор қилиб эришиш мумкин, уларнинг бу фикрини яхши билган, яхши хабардор бўлган ва уларнинг моҳиятини англаб етган одамлар эшитгандан кейин, бу фанларга эмас, балки аксинча, исломнинг ўзига ишончи сусаярди. Аслида ислом бу фанларга нисбатан ҳеч қандай салбий муносабатда эмас, уни исбот қилиш маъносида ҳам, инкор қилиш маъносида ҳам.

Йирик ислом илоҳиётчиси бўлган Ғаззолийнинг юқоридаги фикри фанларга нисбатан исломнинг тарафдорлигини кўрсатибгина қолмасдан, аслида, ўша давр шароитида уларни ҳимоя қилишдир. Иккинчи томондан, фанга нисбатан салбий бўлган мутаассиблик ва хурофотни қоралашдир, уларни исломга зарар келтирувчилардир деб билишдир.

Айтиш мумкинки, халқимизнинг илмий ва маданий тараққиёт тарихида эришган энг катта ютуқларидан бири ўрта асрлардаёқ буюк алломаларимиз Форобий, Ибн Сино, Абдулло Хоразмийлар томонидан фанларни туркумлаш манбаининг ишлаб чиқилишидир. Бу ҳол маърифатнинг энг муҳим масалаларидан бири бўлган. Чунки бу масалани ўртага ташлаш бир томондан ўша даврда маълум бўлган фанлар, уларнинг мазмуни, инсон ва жамият учун аҳамиятини кўрсатиб берса, иккинчи томондан дин ва фан, диний билимлар ва дунёвий билимлар ўртасидаги фарқлар, бир-бирига бўлган муносабат, ҳар бирининг ижтимоий-иқтисодий ва маънавий-маданий ҳаётдаги ўрни масаласини ҳал қилишга қаратилган эди.

Бу мутафаккирлар фанларни туркумлашда фанларни диний ва дунёвий фанларга ажратган ҳолда уларни бир-бирига қарши қўймаганлар, балки ўзаро муносабатда олиб қараганлар. Лекин шу билан бирга, улар бу фанларнинг ўз олдига қўйган мақсадлари, ўрганилиш объектлари, унга эришишда қўлланган усуллари жихатидан

бир-биридан фарқ қилишларини ҳам таъкидлаб ўтганлар.

Шу муносабат билан ўрта асрларда Ўрта Осиё халқлари фалсафий фикри тарихида вужудга келган “икки хил ҳақиқат” таълимоти хусусида фикр юритсак. Бу таълимотни араб файласуфи Ибн Рушд олға сурган эди. Бу таълимот бўйича, ҳақиқатга эришишнинг икки хил йўли бўлиб, бу диний ва илмий йўллардир. Диний йўли худони билиш йўлидан иборат бўлса, илмий йўли эса табиат ва моддий оламни билиш орқали амалга оширилади. Худони билиш, ваҳий, пайғамбарлик, каромат ва айрим илоҳий мўъжизалар ёрдами билан амалга оширилса, илмий йўли тажриба, тафаккур ва мантикий фикрлаш усули билан амалга оширилади.

Демак, инсон ўзининг маънавий ва моддий эҳтиёжларига, маънавий ва моддий фароғатга эришиш объекти ва усули ҳақида гап кетяпти. Агар биринчиси диний эътиқод орқали, унинг воситасида амалга оширилса, иккинчиси дунёвий билимларни эгаллаш ва уларни, улар орқали ижтимоий ҳаёт қонунларини билиш амалга оширилади. Демак, ҳар иккаласи инсоннинг маънавий эҳтиёжини қондириш, амалга ошириш учун зарур деб ҳисоблаганлар. Бири иккинчисини инкор қилмаслиги зарур деб билганлар.

Шу билан бирга, уларнинг ушбу таълимотидаги энг муҳим томон шундаки, улар бу икки хил ҳақиқатга эришишда бир-бирларидан муайян даражада мустақил, бир-бирларининг ишларига аралашмайдилар. Демак, улар ўша давр учун ҳам, ҳозирги давр учун ҳам муҳим бўлган ғоя фаннинг ўз мустақил ривожланиш йўлига эга эканлигини қайд қилганлар.

Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, IX-XII асрларда ўрта Осиёда дин ва диний таълимни мақсад деб эмас, балки илм ва фаннинг барча қирраларини эгаллашда, ташқи дунё моҳиятини билишда, инсонларнинг табиатда тутган ўрнини аниқлашда восита деб билганлар. Шунинг учун ҳам ижтимоий-иқтисодий, маданий, маънавий ҳаётда катта раванққа эришилган. Дин ва диний эътиқод инсоннинг руҳияти эҳтиёжини қондирса, илм-фан инсоннинг ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжини қондиришга қаратилган деб жуда тўғри таъкидлаган.

Амир Темур номи ва унинг фаолияти билан боғлиқ бўлган Ўрта Осиёдаги Уйғониш даври иккинчи босқичининг хусусияти ҳам бундан фарқ қилмайди. Темур ва темурийлар Мовароуннахр ва Хуросонда барпо қилган улкан марказлашган феодал салтанати деярли 150 йил давом этиб, сўнг бўлиниб кетган. Ҳиндистонда вужудга келган буюк Бобурийлар салтанати 200 йил давомида юксак даражадаги ижтимоий-иқтисодий, маданий ва маънавий раванққа эришган. Бунинг боиси шунда эдики, бу салтанатларда давлатнинг сиёсатида ҳам, олим ва мутафаккирларнинг дунёқарашларида ҳам инсоннинг маънавий

камолотига, эл юртнинг ижтимоий-иқтисодий равнақига бир хил эътибор берилган.

Энг яқин ўтмишимиздаги тарихимизга мурожаат қилсак ҳам шундай ҳолатнинг гувоҳи бўламиз. XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида Туркистонда вужудга келган жадиличлик ҳаракатининг йирик вакиллари Бехбудий, Фитрат, Мунаввар Қори, Авлоний ва бошқалар исломнинг жамият ижтимоий ва маънавий ҳаётида жуда катта ўрин эгаллашини таъкидлаганлари ҳолда диний маҳдудликни, мутаассибликни ва ақидапарастликни қаттиқ қоралаганлар. Улар асосий эътиборни ислом қадриятларини халқнинг маърифий, маданий, ижтимоий-иқтисодий тараққиёти эҳтиёжларини қондиришда қандай аҳамият касб этишини аниқлашга қаратганлар. Шу билан бирга улар халқни дунёвий билимларни, шу жумладан жаҳон халқлари эришган дунёвий билимларни эгаллашга даъват этиб, дастлаб “Нажот илму-урфонда” деб эълон қилганлар.

Юқорида баён қилинган далил, мисол ва фикр-мулоҳазалардан шундай хулоса қилишимиз мумкинки, халқимизнинг минг йиллар давом этган тарихидаги давлатчилик сиёсатида диннинг жамият ва инсон ижтимоий, маънавий ҳаётидаги роли масаласига ёндошилганда, асосан диний мутаассиблик ва ақидапарастлик эмас, эмпиризм (тажриба), рационализм (ақл-идроққа мувофиқлик) ва амалиётга суяниш ва ёндошиш бош мезон бўлган. Нисбатан адолат ва инсонпарварликларга таянган IX-XII асрлардаги салтанатлар ҳам туркий элатларни бирлаштириб, марказлашган давлат қургани ва миллат қудратини оширган буюк Темур ва темурийлар салтанати ҳам, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Ҳумоюн, Акбаршоҳ, Шоҳжаҳонларнинг турли дин ва мазҳабдаги халқларни бирлаштириб, олдингиларга нисбатан инсонпарвар давлатчиликни вужудга келтирган салтанатларнинг буюклиги ва бутун жаҳонни ҳайратга солганлигининг сабаби ҳам шундадир.

Буюк аждодларимиз ҳукмронлик қилган Ўрта Осиё заминида асрлар давомида рационал (ақл-идроққа асосланган) диний эътиқод, ҳур ва эркин фикрлаш қадрланганлигини, Ўзбекистонда фан ва маданият, адабиёт ва санъатнинг нақадар равнақ топганини кўриш мумкин.

Тараққиётнинг ҳозирги босқичи ва ислом маънавияти ривожига эътиборнинг кучайиши. Миллий истиқол ва ижтимоий – иқтисодий, маънавий тарққиёти йўлидан бораётган ўзбек халқида миллий онгнинг ўсиб бораётганлиги туфайли ўз ўтмишига қизиқиш тобора кучаймоқда. Бу, қонунийдир. Ўз миллий маданиятини қадрлаш, ўз тарихини шонли саҳифаларини эъзозлаш, ўз она-юрти билан фахрланиш муайян миллат, элат, халққа мансубликни англашнинг муҳим жиҳатларидир.

Маънавий маданиятга бундай қарашда дин билан қизиқиш ҳам табиий тарзда юзага келади. Чунки бундай маданият илгари диннинг муайян шакли билан мустаҳкам боғланган, бир- бирига сингиб кетган. Бунинг боиси шуки, этник ва диний элементларнинг халқлар ижтимоий тараққиётида асрлар давомида ўзаро таъсир этиб келаётганлиги натижасида диний эътиқод халқлар миллий психологиясига сингиб кетган. Шу тарзда у одамларга хос ижтимоий ва шахсий ҳаётдаги барча соҳаларни - сиёсат, маданият, оила-никоҳ муносабатларини, анъана ва урф-одатларни, ҳатто турмуш тарзини ҳам қамраб олган.

Кишиларни ўтмишга, ундаги қадриятларга, маънавий маданиятга ҳурмат билан қараш руҳида тарбиялаш уларга шахсий ва ижтимоий ҳаётда тўғри йўл топишда ёрдам беради. Бундай йўл топа олмаган кишилар ўзларини қийин аҳволга солиб қўядилар. Ҳаддан ташқари четга чиқишлар эса кўпинча ҳақиқатнинг аён бўлмай қолишига олиб келади.

Илгарилари ўтмиш ҳақида, жумладан диннинг, айниқса исломнинг қадриятлари тўғрисида ёзадиган, гапирадиган бўлсак, дарҳол ўтмишни идеаллаштириш, динга тилёқламалик қилиш деган ёрлик ёпиштиришарди. Улар билмасдиларки, биз ҳавода муаллақ яшай олмас эдик ва ҳозирги кунимиз ўтмиш пойдеворига қурилганлигини билиб, билмасликка олардилар. Натижада халқимиз диний қадриятлардан узоқлашиб кетган эди. Энди адолат тантана қилмоқда.

Динда умуминсоний қадриятлар жуда кўп. Ҳозирги замон руҳонийлари ҳам даҳрийлар каби унутган бу қадриятларни тикламоқдалар, замона эҳтиёжи ва манфаатларига хизмат қиладиганларини қайта тилга киргизмоқдалар. Биз уларга бу хайрли ишда иттифоқчи ва хайрихоҳмиз.

Ҳозирги диний уюшмалар раҳбариятининг халқ оммаси, жумладан, оддий диндорлар орасида ҳурмат ва эътиборга кўпроқ эга бўлиб бораётганлигининг ўз сабаблари бор. Булардан бири, улар дунёвий билим, илм-фан, маданият, маънавият, эътиқод ва иймонни тан олиб, эътироф этмоқдир.

Ҳозир ислом олий ўқув юртларида 19-20 турдаги фанлардан дарс ўтилиб, имтиҳон олинади. Бу ўқув предметларининг ярмидан кўпи дунёвий билимлар эканлиги ҳаммамизга маълум. Бу ҳол ҳозирги замон руҳонийларининг илм-фандан иборат қадриятларга ҳар қачонгидан ҳам катта эътибор бераётганликларининг ишончли, диққатга сазовор далилидир. Яна бу – Муҳаммад (с.а.в.)нинг “Илмга нисбатан гўё чўпон каби посбон бўлинлар, лекин илмни фақат ривоят қилувчи бўлманглар”, “Илм ўрганиш ҳар бир мўмин учун фарздир”, “Шаҳид қонидан кўра олимнинг сиёҳи муқаддасдир”, “Илм ибодатдан афзалдир” - деган даъвату ҳикматларига ҳозирги замон дин ахллари

собитқадамлик билан амал қилмоқдалар. Биз ҳам уларни тарғиб қиламиз.

Исломнинг муҳим талабларидан бири ҳар бир инсон иймонли, эътиқодли бўлиши лозимлигидир.

Биз халқимизнинг диний эътиқодини ғоятда ҳурмат қиламиз ва уни умуминсоний маънавий маданиятнинг узвий қисми, деб қадрлаймиз. Чунки ҳозирги диний таълимотда биринчи навбатда инсоний элементлар устун туради.

Имом Термизийнинг “Жомеъ”, Исмоил Бухорийнинг “ас-Саҳиҳ ал-Бухорий”, “ал-адаб ал-Муфрад” деган ҳадислар тўпламларида бошқа масалалар билан бирга одоб, панд-насихат, ўғитларига алоҳида эътибор берилган.

Бу масалаларда Термизийнинг “Шамоили набавия” деган китобида ҳам катта ўрин берилган. Бу асар ислом қадриятларигагина эмас, умуминсоний қадриятларга ҳам ғоят бойдир.

Бухорий ва Термизий тўплаган, шарҳлаган ҳадислардаги ҳикматларнинг хушахлоқлилик, одоблилик, ҳалоллик, покликдан берадиган сабоғининг манбаи, аслида диний тарғибот орқали халқ оммасининг битмас-туганмас, пурҳикмат ижодий булоғида, теран ақл-заковати, булоқдек жўш уриб турган истеъдодларига суянади. Бу меросдан тўла баҳраманд бўлмаганимиз учун ҳам улардан узоқлашганмиз.

Шукрона бўлсинким, аҳвол анча ўзгарди. Ҳаттоки олиму-фузало, машҳур ёзувчи ва барча зиёлилар ҳам динга хос қадриятларга холисона баҳо бермоқдалар. Масалан, Чингиз Айтматовнинг юбилейида ундан хорижий меҳмонлар кейинги асарларингизда дин ҳомийлари, унинг арбобларини мадҳ эта бошлаганлигининг сабаблари нимада, деб сўраганларида, ҳозирги даврни тасвирлаб, бундай жавоб берган экан: “Шундай бир даврда дин одамлар ўртасидаги ахлоқ-одобни, меҳр-шафқатни барқарор этар экан, нега ундан юз ўгириш керак? Нега ҳеч бўлмаганда диннинг яхши жиҳатларини олиб, ундан фойдаланиш мумкин эмас?... Одамларни дин яхшиликка чорлар экан, мен тарафдори бўламан. Асарларимда диндорларга, дин арбобларига мурожаат этавераман”¹.

Бу гапларда ҳақиқат дурдоналари бор. Дин маънавий маданиятнинг бир элементи экан, унда дунёвий, ғоя, билим, инсоний тафаккур дурдоналари бор экан, ундан юз ўгиришда ҳеч бир маъно йўқ. Унда аждодларимиз ижодининг маҳсуллари тўлиб-тошиб ётибди. Чингиз Айтматовнинг “Кунда” (Плаха) романида дин ва дин арбоблари ҳақида изҳор қилинган фикрларидан билишимизча, улар ҳам бундай

¹ Келажак ўтмишдан бошланади. “Мулоқот”, -Т.: 1991, 1-сон, 34-б.

иждо маҳсулидан фойдаланаётган эканлар.

Ҳадислардаги даъват, панд-насихатларнинг ҳозирги замон билан ҳамоҳанг бўлгани, айниқса мамлакатимиздаги турли миллатлар орасида тотувлик, дўстликни ривожланишига хизмат қилади. Ҳадисларнинг бирида “Саломлашиб юринглар, одамларга таом едиринглар... ўзаро биродар бўлинглар” дейилган. Уларнинг яна бирида, “Мўминлар ўзаро дўстлашишда, раҳм-шафқатда ва меҳру оқибатда гўёки бир тананинг аъзоларидир. Унинг бирор аъзоси оғриси, унга кўшилиб қолган аъзолари ҳам бедорлик ва оғриқ билан алам чекади”.

Ҳадисларда жаранглаб эшитилган юқоридаги даъватлар диндорларга ҳам, динга ишонмайдиганларга ҳам маъкул, керакли, фойдалидир. Фақат, бу “Ҳизби-тахрир ал-исломий” деган сунъий, ўринсиз уюшма тузмоқчи бўлган кимсаларга ёқмаяпти. Улар барча миллат, элат, халқлар дўстлиги учун жон куйдириш ҳам фарз, ҳам қарз бўлган ҳозирги даврда булар орасига нифок, раҳна солишга уринмоқдалар. Улар ҳақиқий мусулмон ҳам эмас, собитқадам даҳрий ҳам эмас. Аксинча, бу ғаламислар мусулмонларнинг душмани, динсизларнинг кушандасидир.

Ҳадисларда хайрия, яъни саховат, мурувват, шафқат, ҳадя, хайру садақа каби масалаларга катта эътибор берилган. Уларнинг бирида “садақа ва хайру эҳсон қилиш йўли билан ризқу насибаларингизга барака тиланглар”, дейилса, иккинчисида, “Тангри ҳам-ташвишли одамларга ёрдам берадиганларни дўст тутуди” деб таъкидланади, учинчисида “очларга овқат беринг, беморларни бориб кўринг ва ҳожатманднинг ҳожатини чиқаринг” дейилади. Яна бирида “бир-бирингизга эҳсон қилинглар, чунки эҳсон муҳаббатни оширади ва дилдаги ғамликларни йўқотади”, деган даъватлар, ҳикматлар олға сурилади.

Юқоридаги ва унга маънодош бўлган ҳадисларда мусулмонлар пайғамбар мўминларни инсонпарварликка чақирган, бу даъватлар мусулмонларда исломга нисбатан ишончни, ҳурматни бениҳоя оширгани юртимизда амал қилаётган ислом, илк ислом анъаналарини қайта тирилтираётгани яққол билиниб турибди. Афсуски, ўрта асрларда, ҳозирги Шарқдаги феодал-теократик мамлакатларда бу қадриятлардан ному нишон кўринмайди. Бу қадриятлар демократия, эркин фикр юритиш, инсонпарварлик, мустақиллик даврида юзага чиқаётир.

Шуни эътироф этишимиз керакки, дингина эмас, балки илм-фаннинг биргина ўзиёқ инсонни юксак фазилатли қилишга қодир эмас. Бунинг учун ижтимоий тузум, моддий омил, иқтисодий замин, ахлоқий тарбия, бой маънавий ҳаёт ва ҳоказолар мавжуд бўлиши керак. Бунда диннинг реал қадриятлари иштирок этиши муҳим аҳамият касб этади.

Таянч сўзлар

1. Мовароуннаҳр	6. Икки (қўш) ҳақиқат
2. Араб истилоси	7. Рационаллик
3. Клерикализм	8. Ислом маданияти
4. Жаидчилик	9. Ислом маънавияти
5. Ҳурфикрчилик	10. Имом-Хатиб

Такрорлаш учун саволлар

1. Ўрта Осиё халқларининг исломгача даврдаги маданияти ҳақида нима биласиз?
2. Исломгача Мовароуннаҳрда қандай динлар бўлган?
3. Исломнинг халқлар маданияти ривожига таъсири нимада кўринади?
4. Ўрта Осиё мутафаккирларининг ислом ва унинг маданиятига муносабати қандай бўлган?
5. Ҳозирги мустақиллик шароитида ислом ва унинг қадриятларига аҳамият қандай?

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият. 2008.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёти кафолатлари.-Т.: Ўзбекистон, 1997.
3. Хайруллаев М.М. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккирлари.-Т.: «Фан», 1971.
4. Уватов У. Буюк муҳаддислар имоми.-Т.: «Маънавият», 1999.
5. Беруний Абу Райҳон. Ҳиндистон. // Беруний А.Р. Танланган асарлар II-жилд.-Т.: 1968.
6. Азимов А. Ислом ва ҳозирги замон: Маърузалар матни.-Т.: ТошДШИ, 2000.

13-МАВЗУ. ТАСАВВУФ ТАРИҚАТИ ВА МАЪНАВИЯТ

Режа:

1. *Тасаввуф тариқатининг шаклланиши.*
2. *Ўрта Осиёда тасаввуф таълимотининг ривожлантирилиши.*
3. *Тасаввуф таълимоти ва ислом маънавиятининг ривожланиши.*

Тасаввуф тариқатининг шаклланиши. Тасаввуф (араб)ни суфийлик, суфизм деб ҳам юритишади. Тасаввуф-исломдаги мистик-

аскетик ҳамда диний-фалсафий оқим бўлиб, у VIII-асрда араб мамлакатларида вужудга келган. Тасаввуф мусулмон мамлакатларида ижтимоий тараққиётнинг хусусиятлари билан боғлиқ равишда пайдо бўлган. Унинг шаклланиши ва ривожланиши узок тарихий жараёнлар, мураккаб даврларни қамраб олади. Шунингдек, халқларнинг моддий ва маънавий меросида, ижтимоий ва ахлоқий ҳаётида катта из қолдириб, жуда муҳим аҳамиятга эга бўлган ижтимоий ҳодисадир.

Маълумки, ўзбек халқи маънавий мероси ва муқаддас кадриятларининг катта қисмини ислом маънавияти ва миллий анъаналар удумлар ташкил этади. Диний кадриятларнинг манбалари эса Қуръони Карим, Ҳадиси шарифлар, тавсирлар, шариат аҳкомларида ўз ифодасини топган. Исломий меросимизнинг муҳим қисмини ирфоний мерос бўлмиш тасаввуф таълимоти ва кадриятлари, хусусан бу таълимотнинг йўналиши ватанимиз-Туркистонда шаклланиб, эндиликда бутун жаҳонга тарқалган жаҳон маънавий маданияти, умуминсоний кадриятлари тараққиётига жуда катта ҳисса қўшган уч буюк тасаввуфий тариқатлар: яссавия, кубровия ва хожагония-нақшбандия ирфония-тасаввуф тариқатлари ташкил этади.

Тасаввуф таълимотининг асосий мазмуни инсон ва унинг худога муносабатидир. Яни одамларни ҳалолликка, тенгликка, инсон қадр-қимматини ерга урмасликка, барча мусулмонларни тенг бўлиб яшашга чорлаган. Айниқса, бу таълимот бошқаларнинг кучидан фойдаланмасдан ўз ҳалол меҳнати эвазига яшашни талаб қилади.

Зоҳидлик асосига қурилган бу таълимот ҳаётий муаммолар билан боғлиқ бўлган илоҳий ҳақиқатга эришиш босқичма – босқич амалга ошади, деган ғояни илгари суради. Булар 4 босқичдан иборатдир. Чунончи-шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқат. Ҳар бир босқичнинг мураккаб талаблари инсон умрини тамомила қамраб олади. Уларнинг мазмуни қуйидагича:

шариат – ислом маросимларини, шариатнинг амалий талаблари, конун-қоидаларини билиш ва уларга сидқидилдан риоя қилиш;

тариқат-суфий томонидан «восил бўлиш» учун танланган йўл. Бу йўлни танлаган суфий ўз пири амалларига эргашган ҳолда нафсни тийиш, комиллик йўлига ўтишга интилади;

маърифат-суфий томонидан Аллоҳни таниш ва уни қалбдан билишдир. Аллоҳ сифатларини билишга интилиш борасида Аллоҳни бутун борлиқнинг, мавжудоднинг асосчиси, яратувчиси эканлигини билишдир;

ҳақиқат-илоҳий ҳақиқатга эришишнинг юқори босқичи бўлиб, унда суфий худо васлига етади. Бу даражага етган суфий авлиёлик даражасига етган бўлади.

Тасаввуф таълимотининг дастлабки шаклланиши даври илк ислом

даврига тўғри келади. VII асрнинг иккинчи ярми ва VIII асрнинг биринчи ярмида Араб халифалигининг худуди Арабистон Ярим ороли чегарасидан чиқиб, аввало Сурия, Ироқ, Эрон Мовароуннаҳр сўнгра Осиё ва Европанинг кўпгина мамлакатларига етиб бораётган эди.

Ўша даврда халифалик ишғол қилган мамлакатларда ижтимоий ҳаётда вужудга келаётган тузумга қарши шаклланган ички зиддиятлар, норозиликлар суфизм ғояси остида ислом таълимотида тасаввуфнинг шаклланишига олиб келган эди.

Тасаввуф таълимотини тадқиқ қилувчи олимларнинг фикрича, унинг ривожланиш босқичларини шартли равишда уч даврга бўлиш мумкин: биринчи давр, тасаввуфнинг пайдо бўлиши, шаклланиши ва ёйилиши даври; иккинчи давр, тасаввуф ва исломнинг уйғунлашуви даври (X-XI асрлар); учинчи давр, тасаввуф тариқатларининг қарор топиши ва тасаввуфларнинг оммалашув даври (XII-XV асрлар).

Бу даврларнинг ҳар бирида тасаввуф таълимотининг пайдо бўлиши тариқатларининг шаклланиши ва мухлислари ўртасида тарқалишининг ўзига хос хусусиятлари ва ривожланиш босқичлари бўлганлиги кўзга ташланади. Масалан, тасаввуф яхлит таълимот сифатида XIII асргача мавжуд бўлган ижтимоий-сиёсий, маънавий ва диний ирфоний ғоя ва таълимотлар замирида шаклланди ва қарор топди. Бу даврда оташпарастилик, буддавийлик, қадимги юнон фалсафаси ва христианликдаги диний ғоялар таъсирида шаклланган тасаввуф яхлит таълимот сифатида ривожланиши ислом таълимоти ва ғоялари билан уйғунлашиши заруриятга айланди. Яъни, ислом таълимоти асосида тасаввуф ўз ақидаларини шакллантириб, тартибга солиб, IX-X асрларда яхлит тизим таълимотига айланди.¹

Тасаввуф таълимотининг юзага келишининг яна муҳим сабабларидан бири, кўп мамлакатларни бирлаштирган араб империясида фанларни ривожлантириш, диний таълимотни ҳаётга татбиқ қилиш борасида турли хил ёндошувларнинг мавжудлиги эди.

Араб империяси юзага келгач, катта ҳудуддаги турли диний эътиқод ва маданиятга мансуб халқларни ақидапарастликка асосланган ислом маънавияти билан бошқариш қийинлиги тобора сезиларли бўла бошлади. Империяни сақлаб қолиш, унда ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий муносабатларни барқарорлаштириш, йирик давлатни бошқариш усулларини такомиллаштириш эҳтиёжлари илм-фанни ривожлантиришни тақозо этди. Ислом ақидапарастлиги асосида бунга эришиб бўлмас эди. Шунинг учун VIII аср охири IX аср бошларидан эътиборан араб халифотида мутакаллимлар билан муътазиллийлар ўртасида ғоявий кураш кучайди. Мутакаллимлар Қуръон оятларини

¹ Қаранг: Бартельс Е.С. «Суфизм и суфийская литература»-М.: 1965. С. 39.

эркин таҳлил этишга мутлақо қарши бўлсалар, муътазилийлар у ақидалардаги мазмунни ақл ёрдамида, мантиқ кучи билан англаш тарафдори эдилар. Улар фатализмни инкор этиб, инсон ирода эркинлигига эга эканлигини исботлашга ҳаракат қилдилар. Муътазилийларнинг фикрича, пешонага ёзилган тақдир борлигига ишонч Аллоҳнинг обрўйига путур етказди, чунки ёмон хатти-ҳаракатлар ҳам унинг иродаси маҳсули бўлиб қолади. Хорижийлар эса халифаликнинг мерос сифатида авлоддан-авлодга ўтишга қарши фикр билан майдонга чиқдилар.

Ислом ғояларига нисбатан хурфикрлилик нуқтаи назарида туриши, унинг ақидапараст оқими ва социал вазифаларга шубҳа билан қараш, мавжуд ижтимоий-сиёсий тартибларга адолат тамойиллари асосида муносабат белгилаш марказий халифалик ҳукмдорлари ғазабини кўзғатди. Халифа Мутаваккил (847-861) Қуръон яратилган дейдиган ҳар қандай киши кофир ва, бинобарин, ўлимга маҳкум деган фармон чиқарди. 897 йилда кўлёзма кўчирувчилар ва китобфурушларни илоҳиёт, диалектика (илму жадал); фалсафа ва мантиққа оид китобларни кўчирмаслик ва сотмаслик ҳақида қасам ичириш бўйича фармони олий чиқарилади. Арасту издошларининг фалсафа, мантиққа доир китобларни, илмий асарлари омма олдида гулхан қилиб ёндирилди. Ислом ақидапараст мафкурачиларидан бири бўлгани аш-Шахрузурий «агар кимда-ким файласуфлар ақидаларига очикдан-очик эътиқод қилса, уларни ўлдириш ёки бўйсунушга мажбур қилиш керак» деб чиқди.

Араб ҳукмдорлари иродасининг ифодаси сифатида шариатда ҳанбалия мазҳаби ва исломда ал-Ашъарийя каломи шаклланди. Ҳанбалийлик шариатдаги энг мухофазакор мазҳаб бўлгани сабабли ашъарийя қарашларига мувофиқ келарди. Шу тариқа 940 йилларда Бағдодда ашъарийя калом тизими узил-кесил ғалаба қозонди. Унинг иймон талаблари 1041 йилда расмий исломнинг эътиқод рамзи сифатида қабул қилинди.

Араб марказий халифалигида диний доирадаги хурфикрлиликка қарши кўрилган бундай жиддий чоралар, қатли-омиллар натижасида у ерлардаги фан, маданият арбоблари, архитектуралар, хаттотлар, муътазилийликка мойил хунармандлар ва бошқа касб эгалари тоҳирийлар ва сомонийлар салтанати ҳукмронлик қилаётган Ўрта Осиёга қочиб, оилалари билан кўчиб кела бошладилар. Файласуф, табиб, кимёгар Абу Бакр ар-Розийнинг Бухорога келиши катта воқеа бўлди. Чунки, у диний жамоалар ва ташкилотларнинг нуфузига (авторитети) қарши бўлиб, хурфикрлилик мавқеида мустаҳкам турган ўша даврнинг баобрў кишиси эди. Абу Наср ал-Фаробийнинг Дамашқдан бу ерларга келишининг аҳамияти беқиёс эди. У «Таълим ас-

Соний» («Иккинчи таълим») асарида қадимги юнон фалсафасининг энг мухтасар шарҳини бериб, хурфикрлилик ривожига бебаҳо ҳисса қўшди. Абу Райҳон Беруний, Абу Али Ибн Сино ва бошқалар сомонийлар, хоразмшоҳлар, ғазнавийлар ўртасида «талаш» бўлгани бежиз эмас эди.

Худди шу даврда Мовароуннаҳрга тасаввуф тариқати кириб келган, бунда Юсуф Ҳамадонийнинг (вафоти 1140 й.) хизмати катта бўлган. Унинг Мовароуннаҳрда тасаввуф таълимотини кенг ёйиш, тарғибот юргизишга асос солинган мактабидан кейинчалик тўрт машхур тасаввуф олимлари: Абдулло Барқий, Хожа Ҳасан Андоқий, Хожа Аҳмад Яссавий, Абдуҳолик Ғиждувонийлар етишиб чикдилар.

Ислон дунёсида тасаввуф таълимотининг шаклланиши ва ривожланишида муҳаддис ва диний уламоларнинг таъсири катта бўлган. Ватандошимиз Имом Бухорий, Ал-Ҳаким ат-Термизий, ал-Замаҳшарий, Марғинонийларнинг асарлари ҳам назарий ҳам амалий жиҳатидан асос бўлиб хизмат қилган.

Марказий Осиёда етишиб чикқан Аҳмад Яссавий (1041-1167), Нажмиддин Кубро (1145-1221), Баҳоуддин Нақшбанд (1318-1389)ларнинг ижодий фаолиятлари тасаввуфининг жаҳоншумул тариқатларига асос солди.

«Яссавия» тариқатининг қоидалари Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикмат» деган асарида ўз ифодасини топган. Унда инсон меҳр-шафқат, ҳалол-пок, ҳалол меҳнати билан кун кечириниш орқали Аллоҳ висолига етиши мумкин. Яна у молу дунё тўплашга ҳаракат қилмаган, фақирликда кун кечирган. Охиратни ўйламайдиганлар ҳақида Аҳмад Яссавий шундай деб ёзади:

Бешак билинг, бу дунё барча халқдан ўтаро,
Ишонмагин молинга, бир кун қўлдан кетаро,
Ота, она, қариндош, қаён кетди, фикр қил,
Тўрт оёқли чўбин от бир кун санго етаро.

Орифий йўлин тутган Аҳмад Яссавий тасаввуф тарихида муносиб ўринга эга бўлади. Унга «Султон-ул-орифий» яъни орифлар султони номини берилади. Яссавий ҳақиқий ориф инсон сифатида фақирлик йўлига жуда ёшлиқдан киради. Манбаларнинг кўрсатишича, у бу йўлга тўрт ёшида кириб, умр бўйи кишиларни бунга даъват этди. Унинг ҳаётидаги муҳим воқеалардан яна бири, Яссавий 63 ёшга тўлганидан сўнг Муҳаммад (с.а.в.) ёшидан ортиғини ер остида ўтказди. Бу ҳақда «Ҳикматлар» китобида шундай мисралар ёзилган:

Тўрт ёшимда Ҳақ Мустафо берди хурмо,
Йўл кўрсатдим, йўлга кирди неча гумроҳ,
Қайга борсам, Ҳизр бобом менга ҳамроҳ,

Ул сабабдан олтмиш учда кирдим ерга.¹

Кубровия тариқати кўхна Хоразмда XII асрнинг сўнгги чорагида ва XIII асрнинг бошларида вужудга келди. Ушбу тариқатга Аҳмад Ибн Умар Абу-л-Жанноб ал-Ҳавақий ал-Хоразмий асос солган. Ул зотнинг Нажмиддин Кубро тариқати дейилишининг боиси тасаввуф оламида қилган улуғ хизматлари эвазига айтилганлигидир. Масалан, «Нажмиддин»-арабча «дин юлдузи» демакдир, «Кубро»-арабча «улуғ олим» маъносини беради. Бинобарин ул зот «Шайх Нажмиддин Кубро» шарафли номи билан машҳур бўлган.

Нажмиддин Кубро тасаввуф тарихида ўз ўрнига эга бўлган тасаввуфий олимгина бўлмай, балки дунёвий илмларни ўрганишга эътибор қаратган. Аввало ўзи узоқ ўлкаларда юриб, диний, илоҳий, маданий илмлар билан бирга дунёвий илмларни ўрганишга эришди. Ул зот фақат тариқат асосчисигина эмас, балки улуғ шайх, буюк донишманд, чин ватанпарвар, халқпарвар инсон ҳам эди. У оддий халқни зулмдан қутқариш, эзгу ишлар, Ватан учун жон фидо қилиш сифатлари билан машҳур эди.

Баҳоуддин Нақшбанд Марказий Осиёда XIV асрда вужудга келган тасаввуф тариқатларидан биридир. Нақшбанд Бухоро ёнидаги Қасри Орифон қишлоғида қосиб оиласида дунёга келади. «Нақшбандия» тариқатининг қатор диний-орифий таълимотлари билан бир қаторда шахсларнинг роли катта бўлган. Унинг дунёқараши ва таълимотининг шаклланишига Юсуф Ҳамадоний, Абдухолик Ғиждувоний, Бобои Самосий, Саййид Мир Кулоллар катта таъсир кўрсатган ва ғоявий асос бўлган. Атоқли мутасаввуф олим Амир Саййид Кулол эса Нақшбанднинг энг яқин пири ва уни камол топтирган улуғ зотдир.

Нақшбанд таълимотининг асосида ихтиёрий равишдаги фақирлик ва «Дил-ба ёр-у, даст-бақор» деган ғоя ётади.

Ўрта Осиёда тасаввуф таълимотининг ривожлантирилиши. Ўрта Осиёда XII-XV асрларда шаклланган ва кенг қулоч ёзган яссавия, кубровия ва нақшбандия тариқатлари ислом таълимотлари билан уйғунлашган ҳолда ижтимоий тараққиётда ўз ўрнига эга бўлди. Масалан, XV асрдан то XX асргача нақшбандия тариқати жамият, давлат ҳаёти, тараққиётининг барча жабҳаларида хусусан мусулмон, туркий мусулмон халқларининг XVIII-XIX асрларда олиб борган миллий-озодлик ҳаракатлари, курашлари мафкураси мазмунини ишғол этди.

Ўрта Осиёда тасаввуф тариқатларининг ривожланиши бу ҳудудда ислом таълимотларининг кенг ёйилиши ва қарор топиши билан узвий

¹ Аҳмад Яссавий. «Ҳикматлар».-Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъан нашриёти. 1991. 51-бет.

боғлиқ бўлган. Бу жараёнда исломгача бўлган диний қарашлар ва миллий маданият турларига муносабат масалалари ҳам мавжуд эди.

Ўрта Осиё халқларининг исломгача бўлган эътиқодлари, маданияти, архитектура анъаналари, адабиёт ва санъат ҳам жонлана борди. Турк тилида китоблар чиқди. Турк тилига давлат мақоми бериш, маънавиятда миллийликни қарор топтириш майллари кучайди. Холис гапирганда, исломнинг тез орада халқ эътиқодига айланишида унинг ғоялари, эътиқодларида зардуштийлик билан яқинлигининг ҳам таъсири катта бўлди. Чунки асрлар давомида халқ эътиқод қилиб келган зардуштийликни оламнинг яратилиши, гуноҳларнинг ёзиб борилиши, ўлимдан кейин нариги дунёдаги ажр, жаннат ва дўзах, қил кўприк ва халоскорнинг келиши каби ғоялар исломда ҳам тўлалигича ўз ифодасини топган эди. Аммо зардуштийликнинг асосий ғояси-табиат ва жамият, инсон қалбида эзгулик билан ёвузлик ўртасидаги абадий-муросасиз кураш, бунда Ахурамазда тартибларига риоя қилувчилар эзгуликни қарор топтириш учун ёвузликка қарши курашиб, охир-оқибат ғалаба қозонишлари тўғрисидаги таълимот ақл-идроки ривожига йўл очарди. Илм-фанни ривожлантириш эса эзгулик ифодаси ҳисобланарди. Шунинг учун ҳам исломгача зардуштийлик ибодатхоналарининг барчасида дунёвий илмлар ўргатилар, унга ихлос кучли эди.

Муътазилийлар таъсирида исломда вужуди мумкин ва вужуди вожиб (вахдат-ул мавжуд ва вахдат-ул вужуд) диний-фалсафий оқимлари шаклланди. Вужуди мумкин (ёки вужудиюн-пантеизм) оқими вакиллари-Ал-Киндий, Ибн Рушд, Ал-Мааррий, Форобий, Ибн Сино, Умар Ҳайём ва бошқалар мавжудотни иккига-вужуди мумкин ва вужуди вожибга бўлганлар. Вужуди мумкин сабаб-оқибат алоқаларига эга бўлиб, унинг мавжудлиги бошқа нарсадан эмас, балки ўз моҳиятидан келиб чиқади. Шу назарий қоидадан келиб чиқиб, Форобий бутун мавжудотни 6 даражага бўлган. Шулардан биринчиси вужуди вожиб-Аллоҳ, қолган бештаси ақл, жон, шакл, материя, осмон-вужуди мумкин. Бу даражалар бир-бири билан сабаб-оқибат шаклида боғланган бўлиб, биринчи сабаб ўз сабабига эга эмас. Ибн Сино ҳам «Рисола фи-таксим ал-Мавжудот» асарида вахдат-ул мавжуд ва вахдат-ул вужудни шу тарзда таърифлайди. Вахдат-ул вожиб-Аллоҳни билдиради, лекин у Қуръондагидек ҳамма нарсанинг ижодкори эмас, балки сабаб, яъни умумий мавжудотнинг биринчиси сабаб ва унинг бир қисми сифатида талқин этилади. Бундай қараш эса табиат ҳодисаларини (инсон табиатини ҳам) мустақил ички сабаблари асосида тушунтиришга имкон бериб, илм-фан равнақига кенг йўл очади.

Муътазилийликнинг қарашлари ва вахдат-ул мавжуд диний-фалсафий оқим ғоялари кўшҳақиқат тўғрисидаги катта назарий қоида шаклланишига сабаб бўлди. Бунга кўра, илоҳий ва дунёвий (илмий)

ҳақиқатлар бор бўлиб, илоҳий ҳақиқатда фақат алоҳида одамлар-пайғамбарлар, азиз-авлиёлар етишиши мумкин. Дунёвий ҳақиқатни эса ақл ёрдамида, илм-фан йўли билан қолган одамлар англаб оладилар.

Мутакаллимлар билан муътазиллийлар ўртасидаги ғоявий курашда ваҳдат-ул мавжуд ва ваҳдат-ул вужуд ҳамда қўшҳақиқат тарафдорлари билан унга қарши кишилар ўртасида диний-фалсафий курашдан ҳукмдорлар ҳам четда қолишмади. Зеро, улар мадрасаларда, хусусий муаллим (мулла)лар қўлида таҳсил кўрган, бинобарин, қандай муллада дарс олганликларига қараб дунёқарашлари шаклланган. Марказий Осиё ҳукмдорлари орасида ваҳдат-ул мавжуд тарафдорлари шунинг учун бор эдики, бу нуқтаи назар илм-фан, маданият, иқтисод ривожига кенгрок йўл очарди. Шунинг учун халифа Маъмун (823-830 йиллар) муътазиллийларни қўллаб-қувватлаб, уларнинг ғояларини ўз давлатининг мафкураси асосига қўйди. Сомонийлар топшириғига биноан Имом Хўжа Абул Қосим Ҳаким Самарқандий Сунна ва жамоа имоми рамзини ёзди. У ислом ақидавий таълимотини тадқиқ қилишда раъй ва қиёсни, яъни ақл ва мантиқ услубларини қўллаган Абу Ҳанифа ал-Нуъмон Ибн Собит Куфий-(Ҳанафия шариат мазҳаби асосчиси) иймон-этикод негизда ёзилган эди. Бунда Абу Мансур ал-Мотуридий таълимотининг ҳам таъсири катта бўлди. У табиётшунослик, қадимги юнон фалсафасини ўрганиш, ҳунармандчилик, санъат ва адабиётни ривожлантириш тарафдори эди.

Муътазиллийлар билан мутакаллимлар ўртасидаги ғоявий курашлар Абу Ҳамид Ал-Ғаззолий каломи шаклланиб ислом фалсафаси юзага келди. Баъзи араб тадқиқотчилари уни табиат фалсафаси (натурфилософия) ҳам деб аташган. Ал-Ғаззолий аввал сўфийлик қарашларига мойил бўлса-да кейинроқ улар таълимотини танқид қилиш асосида ўз каломини яратди. Бироқ у ўзи истамаган ҳолда тасаввуфни назарий жиҳатдан асослаб қўйган. Ғаззолий таълимотича, инсон Аллоҳ каломи - Қуръон оятларини ўзлаштиргунга қадар идора эркига эга, уни ўзлаштириб олгач, бутун идораси Аллоҳ идораси билан уйғунлашиб (эмансипациялашиб) кетади. Бинобарин унинг хатти-ҳаракатлари, бутун фаолияти Аллоҳ иродасининг ифодаси бўлиб қолади.

Маълумки, Шарқ фалсафасининг етакчи йўналиши инсон қалбини, руҳини поклашга, унда комил инсонлик сифатларини вужудга келтиришга, шу негизда ижтимоий муносабатларни инсонийлаштиришга қаратилган. Ўткинчи мол-дунё, мансаб-мартабалар эмас, балки маънавий бойлик, ахлоқий поклик, ҳалоллик, инсоф-диёнатлилик одамни инсонга айланишининг муҳим шарти, деган фикрлар Шарқда тасаввуф (сўфийлик)нинг шаклланишига, кенг ёйилишига сабаб бўлди.

Тасаввуф ваҳдат-ул мавжуд ва ваҳдат-ул вужуд диний-фалсафий

ғоялар хамда Арасту қарашларидан озик олиб ривожланган Шарқ фалсафаси таъсирида ислоннинг алоҳида оқими сифатида вужудга келди. У мураккаб диний-фалсафий оқим бўлиб, хилма-хил шаклларга, мазмун ва йўналишга эга. Тадқиқотчиларнинг фикрича, унинг 17 та асосий сулуки (йўналиши) мавжуд. Шарқшунос олим Б.Э.Бертельс «Сўфийлик шунча ва ҳар томонламаки, унга истаган концепция, дунёқарашни киритиш мумкин», деган эди.

Тасаввуфда иккита асосий ғоявий йўналиш кўзга яққол ташланди: бу ўткинчи дунё, мол-мулк, мансабга ихлос қўйиш Аллоҳни унутишга, иймонсизликка олиб келади, деган ғояга таянганлар таркидунёчиликни тарғиб этганлар ва азалдан пешонага ёзилгани тақдир борлигига, одам ундан қочиб қутула олмаслигига ишонтиришга интилганлар. Иккинчи йўналиш бу дунё Аллоҳ-таоло томонидан одамлар, уларнинг инсонлардек яшаши учун яратилгани, одам шу дунёдаги эзгу ишлари билан у дунё висолига мушарраф бўла олишига, бинобарин, унда кўркиш асосида эмас, Аллоҳни севиш, унинг висолига етиш учун оғир, машаққатли покланиш йўлидан боришни ташвиқ этганлар.

Юсуф Ҳамадоний, Абдулхолик Гиждувоний, Нажмиддин Кубро, Ҳожа Аҳмад Яссавий сулукларининг бевосита таъсирида Марказий Осиёда Нақшбандийлик сулуки вужудга келиб, у Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларига кенг ёйилди. Хожагон сулукини бошлаб берган Абдухолик Гиждувоний бундай деган: «Эй фарзанд, барча ҳолатда илм, амал ва тақво билан бўл, салафлар изидан юриб, суннат ва жамоатни маҳкам тут, фикр ва ҳадисни ўрган». Яна бундай фикрлар бор: «оз сўзла, оз е, оз ухла», «ҳалол е, шубҳадан холи бўл...» А.Гиждувонийнинг 8 та табаррук сўзи (рашҳа)га Б.Нақшбанд 3 та манзил қўшиб, ўз сулукини асослаган.

Нақшбандия тариқатининг маънавий асосчиси Абдулхолик Гиждувоний Хожаи Жаҳон тариқатидаги ўн бир муқаддас калималарининг дастлабки саккизтасини асослаб берган:

1. Ҳуш дар дам (ҳар доим ҳуш ўтказиш),
2. Назар бар қадам (ҳар бир қадами назорат),
3. Сафар дар Ватан (Ватан бўйлаб саёҳат),
4. Хилват дар анжуман (эл-улус билан бирга бўлиш),
5. Ёдқард (эсга олиш ёки ёд этиш),
6. Бозгашт (қайтиш),
7. Нигоҳдошт (асраш ёки сақлаш),
8. Ёддошт (эслаш ёки хотира).

Баҳоуддин Нақшбанд бу рашҳаларга яна учта муқаддас рашҳани қўшиб 11 тага етказди:

9. Вуқуфи замоний (замон амри),
10. Вуқуфи ададий (тартиб амри),

11. Вукуфи қалбий (қалб амри) қоидаларидир.

Баҳоуддин Нақшбанд асос солган уч рашхалар мазмуни куйидагича:

Вукуфи замоний-суфий умр бўйи ҳар дақиқани Аллоҳга шукур айтиш ва бандаларига яхшилик қилмоқликка сарфлаши лозим.

Вукуфи ададий-суфий зикр жараёнида тартиб, сон алоҳида ўрин тутишлигини эътироф этиш лозим.

Вукуфи қалбий-суфий зикри қалбидан, яъни юракдан бўлмоғи лозим.

Нақшбандия тариқатининг назарий ва амалий жиҳати-шариат, тариқат, маърифат, ҳақиқатдан иборат бўлиб, улар 7 та мақомлар тизимини ўз ичига олади: тавба, варо, зуҳд, фақҳ, сабр, таваккул, ридо. Суфий ана шуларга эътиқод қилиши лозим бўлган.

Хожа Аҳрор Вали (Убайдуллоҳ) нақшбандийликнинг тарғиботчиси сифатида таъмадан жирканиш, туҳфа олмаслик, бир касбни мукамал эгаллашга чақирган. Тасаввуф тариқатига кирганлар учун касб-корнинг ёмони йўқ, ёмони бирон касб билан шуғулланмаслик, текинхўрлик, тамагирликка одатланиш ҳисобланади. Шунинг учун шоир Саккокий-пичоқчилик, Шайх Абу Ҳафиз ҳаддод-темирчилик, Шайх Абул Аббос омилий-қассоблик, Шайх Баннон-хаммоллик, Шайх Абул Ҳасан-дурадгорлик билан шуғулланишган, Хожа Аҳрор Вали ходимгар (массажчи) бўлган. Нақшбандийлик иймони унинг «Дил ба ёру даст ба кор», яъни «Дилинг Аллоҳда, қўлинг меҳнатда бўлсин» деган талабида яққол гавдаланади. Улар амал деганда биринчи навбатда Аллоҳ номини дилга жо қилиб, ижтимоий-фойдали меҳнат билан шуғулланишни, таъма ва текинхўрликдан ҳазар қилишни тушунганлар. Нақшбандия тариқатида асосий ўринни эгаллаган «Зикри ҳафия»-овоз чиқармай қилинадиган ички илтижо, тиловат, зикр бўлиб, бунда Қуръони Карим сура, оятлар ва ҳадиси шариф мазмунлари такрорланади.

Нақшбандийлик сулукини қабул қилган Амир Темур, Улуғбек ва бир қатор Туркистон ҳоқонлари дарвешликни қораладилар, улардан шу дунё ишлари билан шуғулланиб, ҳалол яшашни талаб этдилар. Дарвешлар фойдали меҳнат билан банд бўлишлари учун давлат шароит яратиб бериши тўғрисида фармони олий чиқарганлар. Буни бажармаганларни жазолаганлар.

Тасаввуфнинг сўл қаноти диний-фалсафий таълимот сифатида ақидапарастлик исломга нисбатан муҳолифит бўлиб, Яқин ва Ўрта Шарқда, айниқса, Ўрта Осиёда табиий ва фалсафий фанлар ривожига ўз ўрни ва мавқеига эгадир. Ўрта Осиё мутафаккирларини шўролар даврида ўша даврдаги ислом ақидаларига қарши қўйдилар. Ижтимоий ходиса, маънавиятга синфий (партиявий) муносабат тарихий

жараёнларга шундай ғайриилмий ёндошувни, уларни мафкура ва сиёсат талабларига бўйсундиришни тақозо этарди.

Қадимда, ўрта асрларда рухонийлар ва илоҳиётчилар жамиятда ўқимишли кишилар бўлиб, айна чоғда улар одоб-ахлоқ таянч ва тимсол ҳам ҳисобланардилар. Бинобарин, муайян дин ақидалари ҳар қандай тафаккур учун бошланғич ибтидо ва асос эди. Муайян минтақа халқлари иймон-этиқодига айланган фалсафа, адабиёт, санъатда, ахлоқ ва эстетикада ўз ифодасини топган эди. Динга, ундаги худо ғоясига қарши қаратилган ҳар қандай фикр мавжуд тузумга ва салтанатга норозилик ва қаршилиқ сифатида тушуниларди. Айна чоғда фикр мавжуд ва ташкилотларнинг мафкуравий таъсири натижасида жамоатчилик фикри ҳукмрон ғояларга шубҳа билан қаровчиларга қарши қаратиларди. Шунинг учун араблар империяси худудида ва Турк давлатларида яшаган мутафаккирлар ўз хурфикрликларини диний пардалар остида берганлар, аммо улар Аллоҳга, унинг асосий ақидалари ҳақлигига иймон келтирган шахслар эдилар. Шундай бўлишига қарамай, ақидапараст уламолар, турғун фикрлардан манфаатдор истеъдодсиз ҳукмдорлар ақл ва адл йўлини тутган, ҳақиқатни излаб топишга даъват этган муътазилийлар, қадарийларни ҳам, ваҳдат-ул вужуд нуқтаи назарида туриб илм-фанни ривожлантириш, адабиёт ва санъат асарлари орқали одамлар эстетик дидини оширишга интилган мутафаккирлар, эркин фикрли дин аҳллари ва илоҳиётчиларни қувғин остига олганлар, жазолаганлар, зиндонда чиритганлар. Чунончи, Беруний ҳукмдорлар тазйиқига қарамай хурфикрлилик ғояларига содиқ қолди, Маҳмуд Ғазнавий уни бир неча марта ўлим жазосига ҳукм қилган. Абу Али Ибн Синонинг хурфикрлигини унга қарши кўзғатмоқчи бўлдилар.

Туронни мўғул босқинчилари босиб олишгач, уйғониш давридаги хурфикрлилик анъаналари ривожига давлат йўли билан ғов қўйилди. Фақат уларнинг ҳокимиятига барҳам берилгач, XIV-XV асрларда ўша анъаналар тикланди, айниқса нақшбандийлик ғоялари маънавий ҳаётнинг деярли барча йўналишлари мазмунини ташкил этган эди. Бу даврда золим подшолар, амалдорларга қарши фикрлар кенг қулоч ёзган. Айниқса, халқ оғзаки ижоди, унинг жанговар жанри бўлган аския, кизиқчиликларда хурфикрлилик ёрқин намоён бўлган.

Темурийлар салтанати қулагач, шайбонийлар ислом ўзбек империясини барпо этиш учун урушлар олиб боришди. Аста-секин сиёсат ва ҳуқуқда ислом ақидапарастлиги ҳаётда муқим ўрнашиб, индивидуал ва ижтимоий онгда қарор топа бошлаган. Ҳокимият тепасига бирин-кетин ва аста-секин ваҳдат-ул вужуд тарафдорларининг келиши натижасида хурфикрлиликнинг ҳар қандай кўриниши «кофирлик» деб эълон қилинди. «Кофирлик»да айбланган кишиларни

катл этиш эса «савоб» ишлари қаторига кирар эди. Ягона Туркистон уч хонлик ва яна майда султонликларга ажраб кетгач, улар ўртасидаги тинимсиз урушлар, салтанатни мустаҳкамлаш учун ижтимоий онгни жиловлашга қаратилган мафкуравий фаолият халқ оммасининг тинкаматорини қуритди. Ҳокимиятни бошқараётган арбобга ёқмайдиган ҳар қандай кишини «кофирлик»да айблаб, қатли-ом этишнинг даҳшатли механизми шаклланди. Хурфикрлилик байроқдори бўлган ёзувчилар, шоирлар қувғин остига олинди. Масалан, Бобораҳим Машраб тасаввуф нуқтаи назаридан камтарона ҳаётни тарғиб қилгани, золимларни фош этгани учун дорга осилди. Бухоро амири Насруллахонга Қўқон хонлигини босиб олиш учун бир баҳона керак бўлгач, Нодирабегим ва унинг ўғли «кофирлик»да айбланиб, қатл этилдилар. Шундай қилиб, ваҳдат-ул вужуд тарафдорларининг ҳокимият тепасига келиши Туркистоннинг парчаланиб кетиши, ислом доирасидаги хурфикрлиликнинг чекланишига сабаб бўлган омиллардан бири ҳисобланади. Натижада, миллат фидойиси Маҳмудхўжа Бехбудий айтганидек, бой маънавий маданиятига эга бўлган Ўрта Осиё халқлари Европа халқлари тараққиётидан 500 йилга орқада қолдилар. Аммо бу даврда хурфикрлилик бутунлай бўлмади, деган фикрга келмаслик керак. Халқ орасида Насриддин афанди латифалари, аския-қизикчилиликлар йўли билан, шунингдек бадий адабиётнинг фидойи намояндалари золим бойлар, риёкор руҳонийлар, баднафс амалдорлар кирдикорларини фош этиб, уларга нисбатан халқ нафратини кўзғатдилар. Гулханий, Махмур, Турди, Махтумқули ва бошқаларнинг асарларида хурфикрлилик мотивлари кўп эди. Исёнкор шоир Муқимий ўша давр солиқчиларининг тамагирликлари, инсофсизликларини фош этди. Амалдорларга нисбатан бундай деди: «Додхоҳим, додхоҳлик сенга хос, порасиз ўтмас сенга юз илтимос».

Умуман ҳар бир даврда хурфикрлилик ўзига хос равишда намоён бўлади. Ҳамма даврларда ва барча мамлакатларда ижодий фикр юритувчи, ижтимоий ҳодисаларга теран фикр билан ёндашувчи, ўз даврининг билимдони ҳамда халқи, ватани ишқи, унинг истиқлоли, истиқболи орзу-армонлари билан яшовчи фидойи, кўркмас, забардаст, иродали кишилар бўлган. Улар қарор топган ҳукмрон ғоялар, амалдаги сиёсат ва мафкурага ўз муносабатларини кўркмасдан билдирганлар, ўз нуқтаи назар (ҳақиқат)ларини қаттиқ туриб ҳимоя қила оладилар, бу йўлда қувғунлар, зиндонлар, қатли-омлардан ҳам кўркмаганлар. Ана шундай мард одамлар саъй-ҳаракати туфайли маънавий маданият ривожланган, такомиллашиб борган. Шарқ Уйғониш даври (IX-XII) ҳамда XIV-XV асрлар алломаларининг илм-фан ривожини, фалсафий фикрлар раванки йўлидаги фидойиликлари биз учун, қолаверса, бундан кейинги авлодлар учун ҳам олий ибрат мактаби бўлиб қолиши

шубҳасиз. Шарқ мутафаккирлари, айниқса Ўрта Осиё олиму фузалоларининг ҳаётбахш, хушчақчақ ҳурфикрлилик анъаналари Ғарбий Европа Уйғониш даври учун асос бўлганини ҳолис фикрловчи Европа олимлари тан оладилар.

Масалан, америкалик шарқшунос олимлар Н.Крамер «История начинается в Шумере» (1991), Э.Къеранинг «Они писали на глине» (1984) номли тадқиқотларида шумерлар ва бобилликлар нафақат она тили, арифметика фанларини ўргана бошлаган, балки улар ўша замонлардаёқ, қўлдаги бармоқлар миқдорига асосланган ўнли санок тизими билан биргаликда олтмишлик санок усулидан фойдаланиб, Пифагор теоремасини исботлаганлар.¹ Ёки қадимги юнон манбаларида скифлар деб аталувчи-саклар (хоразмликлар, суғдлар, марчанлар ва б.) ўз маданиятини айнан ўша даврда ярата бошлаганлар. Бунга Хоразм тупроғида битилган муқаддас «Авесто»нинг ёзуви (парфия) ва тили (суғд ва бақтрия) яққол мисол бўла олади.

Ислом дини бағрида вужудга келган тасаввуф таълимоти тариқатларидан таҳсил олган кишилар орасидан улуғ намоёндалар ҳам етишиб чиқдики, улар тасаввуф таълимотидан узоқлашмай қадимги маданиятимизнинг дурдоналарини сақлашга ва янги маданият кирраларини ривожлантиришга муносиб ҳисса қўшдилар. Навоийнинг фикрича, суфий заҳирон, ҳаттоки, мамлакатга подшоҳлик қилиши ҳам мумкин экан. Тарихдан маълумки, Амир Темур Баҳоуддин Нақшбанднинг хожагон тариқатининг-еттинчи халқасидаги пири комил-Амир Кулолнинг муриди бўлган..²

Тасаввуф таълимотининг шаклланиши ва ривожланиш тарихи шуни кўрсатдики, ислом таълимоти араблар ишғол қилган мамлакатларда ижтимоий ҳаётда вужудга келган қатор муаммоларга жавоб топиш асосида намоён бўлган. VIII- асрда пайдо бўлган тасаввуф таълимоти ва тариқати турли ҳудудларда XV-XVI асрларгача ва ундан кейинги даврларда ўзига хос ривожланган ва қарор топган. Масалан, Ўрта Осиёда Хожа Аҳмад Яссавий, Саййид Баҳоуддин Нақшбанд ва Ҳожа Ахрор Валий тариқатлари сунний мазҳаб аҳоли орасида чуқур ёйилган.

Тасаввуф таълимоти ва ислом маънавиятининг ривожланиши. Ўзбекистон ҳукумати раҳбарияти иқтисодий ислохотларни муваффақиятли ўтиши ва қарор топиши аввало одамларнинг эркин, соғлом фикр юритишларига, тафаккур тарзи ва маънавий дунёқарашларининг жиддий равишда ўзгариш жараёнлари билан боғламоқда. «Эндиги вазифа,-дейди Президент И.А.Каримов Олий Мажлис 1-сессиясида қилган маърузасида,-кишиларимизни

¹ Қаранг: «Ёш куч»-Т.: 1998, 6-сон.-Б.15.

² Барча Темурийзодалар нақшбандий шайхларига, XV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, аксарияти Хожа Ахрор валига қўл берган.

мустақил фикрлашга ўргатиш, ўзига ишончининг орта боришидир. Чунки тафаккур озод бўлмаса, онг ва шуур тазйикдан, қулликдан қутулмаса, инсон тўла озод бўла олмайди». Фақат маънавиятни қарор топтириш орқалигина иймонли комил инсонлар шахси шаклланиши, демак, эркин, хур, теран фикр юритувчи инсонлардан иборат фуқаролик жамият вужудга келиши мумкин.

Тасаввуф таълимоти соҳасида йирик тадқиқотлар муаллифи Н.Комилов таъкидлаганидек, тасаввуф Ўрта Осиё фалсафаси тараққиётидаги кўп асрлик тажрибаларни ўз ичига қамраб олиб, уни ривожлантирган, дин ва фалсафа, ҳикмат ва ваҳдат, калом ва ҳадис илмларини бирлаштирган, илоҳий билимларни бирлаштирган, булар билан дунёвий илмларни ўзаро боғлашга ҳаракат қилган.¹

Шу йўсинда ривожланган тасаввуф Шарқда, шу жумладан Туркистон мусулмонлари орасида тафаккур тарзи ва ахлоқ меъёрини белгилайдиган ижтимоий ҳодисага айланган.

Тасаввуф таълимотининг ислом маънавиятини ривожлантиришга қандай таъсир кўрсатилганлиги масаласи баёнидан олдин улар ўртасидаги қарашларни кўриб чиқиш лозим. Илк исломда, ҳаттоки IX-XII асрларда Аллоҳ висолига етганда суфий учун шариат талаб, фарзларини бажаришга эҳтиёж қолмайди деговчилар (Абу Йазид Бистомий, Мансур Халлож, Ҳамоданий ва б.) бўлиб, бу нуқтаи назарлар тасаввуф ва сунний ислом шариати ўртасида очиқ тўқнашувлар келиб чиқишига сабаб бўлган эди. Буни яхши тушунган улуғ зотлар жумладан, Абдуҳолиқ Ғиждувоний, Алоуддин Аттор ва бошқа уламолар бу низони олдини олиш мақсадида мусулмон аҳлига суннатни ҳамиша жойига қўйишга ва бидъатлардан узоқроқ бўлишга дават этганлар.

Баҳоуддин Нақшбанд ўз тариқати шаклланаётганда илк исломда ва араб – мусулмон жамиятида тасаввуф сунний исломга қарама-қарши қўйишни қоралаган ва у қандай салбий оқибатларга олиб келишини асослаб берган. Унинг тариқати ислом ва шариатга асосланган эди. Ундан «Сизнинг тариқатингизни қандай топиш мумкин?» деб сўралганда Нақшбанд «Шариатни маҳкам тутиш ва Расулulloҳ суннатларига тўлиқ амал қилиш билан»² деб жавоб берганлар.

Баҳоуддин ўзининг амалий фаолиятида, тарғибот ишларида тасаввуф, тариқат ва ислом шариатининг ўзаро алоқаси ва муносабати, боғлиқлигини доимо эсда сақлаб, бошқаларини ҳам шунга даъват этган. Улар ўртасидаги ўзаро боғлиқликни ҳар томонлама, мукамал исботини кўрсатиш учун амалий ҳаётда кўплаб, ривоятлар, мисоллар келтирган. У шундай дейди: биз тасаввуф аҳли Аллоҳни билиб

¹ Қаранг: Комилов Н. Тасаввуф. 1-китоб. Т.: Ёзувчилар нашриёти. 1996, 13-б.

² Абул Мухсин Муҳаммад Боқир Ибн Муҳаммад Али. Мақомати Хожа Баҳоуддин Нақшбанд.-Т.: Ёзувчи нашриёти, 1993.78-б.

маърифат ҳосил қилдик, аммо шариатни оддий, оми одамларга буюрган талаб, фарзларини бажармаса ҳам бўлаверади дейиш бидъатдир. Унинг фикрича, тариқатнинг босқичларида фақат шариат талаб, фарз арконларини бажариш, исломга содиқ иймон билангина мақсадга эришиш мумкин, Нақшбандия тариқатининг асоси, замини ислом, шариат аҳкомлари экан, маърифатга эришиш, уларни изчил бажариш орқали тариқат амалиётига ва маърифатга эришиш мумкин.

Ислом тарихида тасаввуф тариқатлари XI-XII асрларда Яссавия, XII-XIII асрларда Кубровия, XIII-XV асрларда Хожагония-Нақшбандия вужудга келган, тараққий этган ва ҳар бири ислом маърифати ва маънавиятини ривожланишига ўз ҳиссасини қўшган. Айниқса Нақшбандия таълимоти ва тариқати комил инсонни шакллантиришга қаратилган бўлиб, халқимиз тарихий тараққиётидан муносиб ўрин олган. Нақшбандия тариқатининг Туркистон ва дунёнинг бошқа худудларида фаоллашуви, кенг тарқалиши натижасида жаҳон илм-фан, маданияти, цивилизацияси, хусусан диний-ирфоний, маънавий-маърифий қарашлар ва таълимотлар тарихида муҳим аҳамият касб этди.

Таянч сўзлар

1. Тариқат	6. Вара	11. Ридо
2. Маърифат	7. Зухд	12. Вуқуфи замоний
3. Ҳақиқат	8. Фақр	13. Вуқуфи ададий
4. Орифий	9. Сабр	14. Вуқуфи қалбий
5. Тавба	10. Таваккул	15. «Зикрий ҳафия»

Такрорлаш учун саволлар

1. Ислом дунёсида тасаввуф таълимоти қачон вужудга келган?
2. Илк ислом билан тасаввуф тариқати қарашларида қандай қарама-қаршилиқлар бўлган?
3. Ўрта Осиёда тасаввуф таълимотига кимлар асос солган?
4. Яссавия тариқатининг мазмуни нима?
5. Кубровия тариқатининг йўналиши қандай?
6. Нақшбандия тариқати ва мазмуни ҳақида нима биласиз?
7. Жаҳон илм-фан, маънавиятга тасаввуф қандай ҳисса қўшган?

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ.-Т.: Шарқ, 1998.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Маънавият. – Т.: 2008.
3. Каримов И.А. Маънавий юксалиш йўлида.-Т.: Ўзбекистон, 1998.

4. Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир Ибн Муҳаммад Али. Мақомати Хожа Баҳоуддин Нақшбанд.-Т.: Ёзувчи, 1993.
5. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар.-Т.: Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.
6. Фалсафа қомусий луғат.-Т.: 2004.
7. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. 1-китоб.-Т.: Ёзувчи, 1996.

14-МАВЗУ. ДИНИЙ ЭКСТРЕМИЗМ ВА ТЕРРОРИЗМГА ҚАРШИ КУРАШНИНГ МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ АСОСЛАРИ

Режа:

1. *Диний фундаментализм ва экстремизм мазмуни, вужудга келиши сабаблари.*
2. *Жоҳилиядаги мафкуравий курашлар, терроризм ва экстремизм ҳаракатлари.*
3. *Диний экстремизм ҳаракатларини олдини олишнинг маънавий-маърифий асослари.*

Диний фундаментализм ва экстремизм мазмуни, вужудга келиши сабаблари. Диний фундаментализмнинг келиб чиқиши ўзининг узоқ тарихига эга бўлса-да, бу жараённинг жонланиши ХХ асрнинг охири чорагида юз берган эди.

Маълумки, Ўзбекистон тарихан анъанавий ислом кенг тарқалган ҳудудлардан ҳисобланади. Бу дин кўхна тарихимизда ўзининг инсонпарварлик, адолатпарварлик, маърифатпарварлик ва юксак ахлоқийликни даъват этувчи ғоялари билан маънавий ҳаётимизни юқори даражага кўтариш учун хизмат қилиб келмоқда. Ҳаёт талабларига мумкин қадар асосланган ҳолда Қуръон ва ҳадисларга мувофиқ баён этилган шариат аҳкомлари-дунёвий давлат қонунлари билан бир вақтда жамиятни иқтисодий-ижтимоий ва сиёсий, ахлоқий жиҳатлардан мустаҳкамлаш ва юксалтириш учун муҳим омиллардан бири бўлган.

Шуниси аёнки, суннийликнинг ханафий мазҳабига мансуб бўлган мусулмонлар яшайдиган ҳудудимизда аҳолининг фундаментализм, айниқса экстремизмга ҳеч қандай алоқаси йўқ.

Ҳўш, диний фундаментализм, шу жумладан ислом фундаментализми ва унинг келиб чиқиши, моҳияти деганда нимани тушунмоқ керак? Бу саволга қисқача жавоб қуйидагилардан иборат.

Фундаментализм тушунчасининг асл келиб чиқиши илдизини Республикамиз олимларидан проф. Ҳ.Кароматов ўзининг

«Фундаментализм ёхуд тўқликка шўхлик» деган мақоласида жуда ўринли далиллар билан асосланиб берган. Бу олимнинг таъкидлашича, ҳозирги вақтда фундаментализм деганда аксарият ҳолларда ислом фундаментализми назарда тутиляпти. «Аслида,-деб ёзган эди у, - фундаментализм XX асрда христиан «модернизми»нинг ривожига қарши вужудга келган ўзига хос христиан оқимига берилган номдир. Мазкур модернизм турли соҳаларда акс таъсир туғдириб, Америка Қўшма Штатларида айниқса шиддатли тус олди».¹

Мақола муаллифи бу фикрни давом эттириб, ёзадики, XX асрнинг охириги чорагида исломнинг қайта жонланиши жараёнига узвий боғлиқ бўлган оқимлар, ҳаракатлар шу ном билан аталадиган бўлди. Ислом фундаментализми, мусулмон фундаменталистлари деган атамалар шу тарзда ишлатила бошланди. Бу атама ортодоксал исломнинг тикланиши ва шу хусусидаги тадқиқотларнинг таркибий қисмига айланиб қолди. Шу тариқа у ҳозирги замон исломидаги уч оқимнинг бирига айланди. Қолганлари ислом традиционализи ва модернизмидир.

Анъанавий ислом тарқалган мамлакатлар-Миср, Жазоир, Тунис, Ливия, Туркия, Эрон, Покистон, Саудия Арабистони, Сурия, Ироқ каби мамлакатлар жаҳон мустамлакачилик системаси парчалангандан сўнг мустақил ривожланиш йўлига ўтдилар. Натижада XX асрнинг 80-90 йилларида юз берган ижтимоий-иқтисодий силжишлар негизида бутун дунёда диний омил, айниқса ислом омили фаоллашди. Бу даврда икки бир-бирига зид майл дунёга келди. Бир томондан, бутун дунёда диний эътиқоднинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳаётдаги мавқеи тиклана бошлаган эди, иккинчи томондан бу майлга қарши мафкураларга мойиллик шаклланган эди. Бу икки майл орасида зиддиятлар юзага кела бошлади.

Мазкур ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий зиддиятлар асосида «ислом омили», «ислом уйғониши», «ислом феномени», ислом фундаментализми деган атамалар, «исломлаштириш», «сиёсийлаштирилган ислом» каби тушунчалар ва улар байроғи остида турли оқимлар пайдо бўлди. Булар қаторига «Мусулмон биродарлари», «Ҳизбуллоҳ», «Ваҳҳобийлик», «Ҳизбут таҳрир ал-исломий» каби ўнлаб ташкилот, партия, уюшмалар кирарди. Булар экстремистик, террористик хусусият касб этган.

Ваҳҳобийлар фундаментализмда, бинобарин, ақидапарастликда Ибн Ҳанбал таълимотидан ҳам сўллашиб, мақсад ва таълимотлари ўтмаган худудларда куч, ҳатто қилич ишлатишга жаҳду-жадал қилганлар. Уларнинг таълимотича пайғамбар, мусулмон оламининг азизлари қабрларини зиёрат қилиш бидъат ҳисобланган, фақат Аллоҳга

¹ Кароматов Ҳ. «Фундаментализм ёхуд тўқликка шўхлик». Ислом: бағрикенглик ва мутаассиблик. Тўплам, - Т.: Б. 43.

сиғиниш фарздир деб тарғиб қилинган. Улар суфийлар таълимотини исломга зид деб даъво қилганлар. Ҳаж сафарини тўхтатганлар, унга ҳоҳиши бўлган талабгорлар фақат катта тўловлар эвазига амалга оширганлар.

Фундаменталистлар ва уларнинг издошлари ислом маънавияти ва маданиятига катта шикаст етказганлар. Улар тамаки чекиш, ипак кийим-бош кийиш, тасбеҳ ўгириб юришни ман қилганлар, эркаклардан соқол олдирмасликни, аёллардан ҳижобга бош-оёқ ўралиб юришни талаб этганлар. «Ваҳҳобийлар,-деб ёзган А.Бегматов,-ижмоъни-шариатдаги асосий усуллардан бирини ҳам инкор қилишади. Ижмоъ мусулмон жамоасининг яқдиллик билан чиқарган фикри, ҳукми асосида иш кўрилишидир».¹

Ақидапараст ваҳҳобийлар, умуман фундаменталистлар нисбатан уюшган, жанговар, сиёсатда ҳам, динда ҳам экстремист бўлганлари учун ўзга мазҳаб ва ҳаракатлар устидан ҳарбий ва мафкуравий жиҳатлардан тез, осон ғалаба қилиб, бутун Арабистон ярим оролига тарқалганлар, ҳокимиятни қўлга олганлар. Ойбек Ҳамдамовнинг “Эзгуликка чоғланмаган мусулмон эмас” деган мақоласида қайд қилганидек, “ваҳҳобийлар ўтган асрда ҳокимият тепасига келиш учун 3000 одамни Каъбанинг олдида шаҳид қилганлар”.² Бундай ёвузликлар ҳақида тарих тажрибасидан кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

Ислом фундаментализми ва унинг издошларининг асосий ғояси илк исломнинг “соф”, илмий тилда ортодоксал тамойилларига қайтиш ёки уларни тиклашдир, мақсади эса бутун инсоният жамиятига “ислом омили”, “исломий тараққиёт йўли”ни мажбуран жорий этишдир. Президентимиз И.А.Каримов ислом фундаментализми ҳамда ақидапарастлик таҳдиди нималардан иборат деган саволга, бу таҳдид намоён бўлишини етти қисмга бўлиб, қуйидагича тавсифлаган: биринчидан, ақидапарастлик ғояларини тарқатиш орқали мусулмонларда ислоҳотчи давлатга ишончни йўққа чиқаришда намоён бўлаётир; иккинчидан, “Фундаменталистларнинг адолат ҳақидаги оломонбоп, жозибадор, аммо бақироқ ва асоссиз даъватларига кўр-кўрона эргашувчилар ўзгалар иродасининг кули бўлиб қолишини англашимиз лозим”³; учинчидан, ақидапараст, фундаменталистларнинг таҳдиди мамлакат аҳолиси, ижтимоий гуруҳлар орасида “ҳақиқий” ва сохта” диндорлик белгиларига қараб қарама-қаршилик, гоҳо конфликт келтириб чиқаришлари намоён бўлмоқда; тўртинчидан, бундай таҳдид республикамиз жанубидаги қўшни мамлакатларда фуқаролар уруши

¹ Бегматов А. Ақидапарастлик: тарих огоҳлантиради. «Ўзбекистон овози». –Т.: 1998 йил, 20-сон.

² Ҳамдамов О. “Эзгуликка чоғланмаган мусулмон эмас”. “Ватан”. 1998 йил. 15 май сони.

³ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. –Т.: Ўзбекистон, 1997. -45-бет.

тўхтамай, давом этиб келаётганлигида намоён бўлмоқда; бешинчидан, бундай таҳдид мусулмон ва номусулмон мамлакатлар, уларнинг жамоатчилиги орасида ҳам мамлакатимиз тўғрисида кўнгилни музлатадиган тасаввур туғдиришга уринишлардан намоён бўлмоқда; олтинчидан, хавфсизликка таҳдиднинг яна бири ислом маданияти билан ноисломий (дунёвий) маданият ўртасида зиддиятларни шакллантиришда гоҳ ошкора, гоҳ яширин тарзда намоён бўлаётир; еттинчидан, сўнгги таҳдид халқ оммасини, хусусан диндорларнинг онгида дин ҳамма иқтисодий, ижтимоий ва халқаро муаммолар ва зиддиятларни ҳал этишнинг ҳаммабоп (универсал) воситаси деган асоссиз фикрни қарор топтиришга уринишда намоён бўлаётир.

Аммо Ўзбекистонда истиқомат қилувчи мусулмонлар тарихан исломнинг сунний йўналишдаги энг мўътадил, инсонпарвар ҳанафий мазҳабига эътиқод қилиб келганлар. Ислом бизнинг худудимиз халқлари турмуш тарзига, ахлоқ-одобига, урф-одат ва маросимларга, бир сўз билан айтганда, маданиятга катта ҳисса қўшган.

Бу ҳақда республикамиз Президенти шундай деб ёзган эди: «Дин, шу жумладан ислом дини ҳам минг йиллар давомида барқарор мавжуд бўлиб келганлигининг ўзидаёқ у инсон табиатида чуқур илдиз отганлигидан, унинг ўзига хос бўлган бир қанча вазифаларни адо этишидан далолат беради. Энг аввало, жамият, гуруҳ, алоҳида шахс маънавий ҳаётининг муайян соҳаси бўлган дин умуминсоний ахлоқ меъёрларини ўзига сингдириб олган, уларни жонлантирган, ҳамма учун мажбурий ҳулқ-атвор қоидаларига айлантирган. Маданиятга катта таъсир кўрсатган. Инсоннинг одамлар билан баҳамжиҳат бўлиб яшашига кўмаклашган ва кўмаклашмоқда».¹

Табиийки, бундай катта ижтимоий ва маънавий куч бўлган ислом кадриятларидан самарали фойдаланиш миллий истиқлол мафкурасининг доимий диққат-эътиборидадир.

Бу соҳада давлатимиз раҳбари олиб бораётган адолатли ишлар ҳозирги кунда ҳеч қандай шубҳа туғдириши мумкин эмас. Масаланинг диққатга сазовор томони шундаки, ҳозирда исломнинг жамият тараққиётидаги ҳақиқий роли ва ўрнининг мавжуд воқеликка таяниши ўтмиш даврлардан кескин фарқ қилади.

Буни ҳозирги пайтда мутлақ (аксарият) мусулмонларимиз ҳам, мамлакатимиздаги кўзга кўринган ислом илоҳиётчилари, уламолар ҳам, умуман республикамизнинг аксарият кўпчилик аҳолиси тушуниб етдилар.

Афсуски, кейинги пайтларда айрим диндорлар орасида бундай имкониятлар, имтиёз ва ғамхўрликнинг қадрига етмасдан, уларнинг бу

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари.-Т.: «Ўзбекистон», 1998,- Б. 441.

моҳиятини тушунмасдан жамият учун жиддий салбий оқибатлар билан тугалланиши мумкин бўлган хатти-ҳаракатлар юз бермоқда. Ачинарлиси шундаки, бундай кирдикорлар ғараз ниятли кимсалар таъсирга тушадиган, мустаҳкам дунёқарашга эга бўлмаган ёшларда, шу жумладан, дунёвий илмга эга бўлиб, келажакда жамиятимиз равнақи учун астойдил хизмат қилиши лозим бўлган олий ўқув юртларидаги талабаларимиз орасида бу таъсирга берилиш кам бўлса ҳам учрамоқда.

Ана шундай кимсаларга, ўзларини “вахҳобийлар”, “суннийлар”, ”фундаменталистлар” ва бошқа оқим издошлари деб даъво қилаётган бузғунчиларга бу ёш диндорлар фақат жамиятдагина эмас, шу билан бирга расмий эътиқоддаги кўпчилик мусулмонлардан ҳам ажралиб қолмоқдалар. Улар аксарият диндорларнинг фақат ачиниш ва таассуф объектларигагина айланиб қолмасдан, баъзан бир ножўя хатти-ҳаракатлари, экстремистик фикрлари, ҳатто жиноятлари туфайли қораланмоқдалар.

Уларнинг бу фаолиятлари фақат нотўғри хатти-ҳаракатгина бўлиб қолмасдан, балки кейинги пайтларда айрим хорижий мусулмон мамлакатларларида хуруж қилаётган ислом фундаментализмига, ақидапарастликка асосланган экстремизмнинг дин ниқоби остида ўз мақсадини зўравонлик билан амалга ошириш изидан бораётганлардан кам фарқ қилади. Улар ўзларини гарчи исломдаги энг мўътадил ҳанафий мазҳабининг издошлари деб ҳисобласалар-да аслида уларнинг фаолияти жамият ва ислом учун зарарли бўлган тоифачилик, гуруҳбозликдан бошқа нарса эмас.

Маълумки, суннизм йўналишида фақат 4 мазҳаб мусулмон фақиҳлари, муфассирлари, муҳаддислари, энг нуфузли уламолари эътироф қилган мазҳаб деб ҳисобланади. Булар ҳанафий, моликий, шофий, ҳанбалий бўлиб, уларнинг ичида энг кенг тарқалгани ҳанафий мазҳабидир. Олимларимизнинг фикрича, дунёда 1,4 миллиарддан зиёд мусулмон аҳолиси бўлиб, шундан 92,5 фоизини суннийлар ташкил этади. Жами суннийлардан ҳанафийлар 47 фоиз, шофийлар 27 фоиз, моликийлар 17 фоиз ва ҳанбалийлар 1,5 фоизни ташкил этади. Қолган 7,5 фоизи шиалар, ибодийлар ва хорижийлардан иборат.

Исломнинг XIV асрлик тарихи тажрибаси шуни кўрсатадики, унда ҳар қандай янги бир мазҳабни тарғиб қилиб, тоифачиликка берилиш ёки бирор оқим яратишга интилиш доимо сиёсий ва ғаразгўйлик мақсадларига хизмат қилган. Ҳатто мусулмон дунёсининг муайян бир қисмида расмий ислом оқими деб эътироф қилинган шиизмнинг ҳам дастлабки шаклланиши маълум сиёсий мақсадлар туфайли вужудга келган.

Ваҳҳобийлар суннийларнинг фақат 1,5 фоизини ташкил этувчи ҳанбалийлар мазҳабига мансуб бўлиб, улар асосан Саудия

Арабистонида яшайди. Улар дунёвий кадриятларга нисбатан ўта мурасасиз диний мафкурага асосланган. Ваҳобийлар суннийликдаги жуда озчиликни ташкил этувчи ҳанбалийлар оқимига мансуб бўлишига қарамай, мусулмон аҳолисининг кўпчилигини ташкил этувчи ханафийларни ислом динидан чекинувчилар деб ўринсиз ҳисоблайдилар.

Ваҳобийлик ҳаракати ҳозирги Саудия Арабистони ҳудудида, XVIII асрда, шу мақсадда вужудга келган. Унинг ғоявий асосини исломнинг дастлабки ҳолатига қайтишни мақсад қилиб олган ақидапарастлик ташкил қилади, зеро сиёсий сифатини жамиятнинг маънавий, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий ҳаётини шу ақидапарастлик асосига қурилган сиёсий тузумни барпо қилиш ғояси ташкил қилади.

Ислом тарихида ваҳобийликдан ташқари бир қанча радикал диний гуруҳлар, ҳаракатлар бўлганки, уларнинг хатти-ҳаракатлари жаҳолатпарастлик, ақидапарастликни жонлантириб, ўз мазмуни экстремизм ва терроризм билан яқин алоқада бўлди.

Жоҳилиядаги мафкуравий-курашлар. Терроризм ва экстремизм ҳаракатлари. XX асрнинг бошларида ташкил топган хорижий мусулмон давлатларида юзага келган диний оқим, ташкилот, партиялар ўз олдида асосан империализмга қарши кураш, миллий мустақилликка эришиш вазифасини кўйганлар. Аммо исломдаги бундай оқимларнинг деярли барчаси ҳам бу ҳаракатларга восита деб қарамасдан, охириги мақсад деб қараганлари учун ё муваффақиятсизликка учраганлар, ё муайян бир даражадаги салбий оқибатларга олиб келганлар.

Ўрта асрлар тарихи шуни кўрсатадики, бу ҳаракатларнинг аксарияти фақат ҳаёлдагина (утопия) бўлиб қолган ва айрим ҳолларда эса бутун бир мамлакатлар ва халқлар ўртасида даҳшатли, беқиёс бўлган қонли урушларга олиб келган. Масалан, XVI асрда бошланган шиизм (сафавийлик) ва суннизм (шайбонийлар) ўртасидаги гўё ҳақиқий дин учун кураш ниқобидаги урушлар бутун бир Хуросон ва Мовароуннаҳр ўлкаларини бир неча аср давомида ижтимоий-иқтисодий ва маданий жиҳатдан таназзулга тушишининг асосий сабабларидан бири бўлган эди.

XX асрда вужудга келиб, исломни восита деб эмас, мақсад қилиб олган турли оқимлар эса оқибатда ислом фундаментализмига олиб келди. Бунинг исботи учун узоққа боришнинг ҳожати йўқ. Кўпчилик хорижий мусулмон мамлакатларидаги террористик ҳаракатлар, яқин кўшни ўлкалардаги қонли тўқнашувлар бунга мисол бўла олади. И.А.Каримов ўзининг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” китобида бу

ҳақда бундай деб ёзган эди: “Афсуски, инсоният тарихида диний онгнинг ажралмас қисми бўлган одамлардаги эътиқоддан фақат бунёдкор куч сифатида эмас, балки вайрон қилувчи куч, ҳатто фанатизм (ўтакетган мутаассиблик) сифатида фойдаланганлигини кўрсатувчи мисоллар кўп”¹. Бу фикрнинг ғоят тўғрилигини Наманган шаҳрида ваҳҳобийлар уюштирган дин ниқоби остидаги машъум жиноятчилик мисолида ҳам кўриб, тўла ишонч ҳосил қилдик.

Ваҳҳобийлар ҳаракати XVIII асрнинг бошларида вужудга келган бўлиб, у XIX асрда яна ҳам кучайди. XX асрнинг биринчи, хусусан иккинчи ярмида турли мусулмон мамлакатларида (Тожикистон, Афғонистон, Чеченистон, Доғистон, Жазоир ва бошқаларда) юзага келган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий вазиятдан фойдаланиб ваҳҳобийлар ўз таъсирларини кучайтирдилар ва натижада салбий оқибатларнинг келиб чиқишига, ҳаттоки, қонли тўқнашувларнинг юзага келишига сабаб бўлди.

Кейинги ўн йилликлар даврида ваҳҳобийлик ҳаракатининг намояндалари Ўзбекистондаги мусулмонларга ҳам ўз таъсирини ўтказиш учун турли йўллاردан фойдаландилар. Матбуот берган хабарларга кўра: “Хизби” ҳаракати, “Жиҳод”, “Даъват ул иршод” ва “Покистон ислом уламолари жамияти” каби ташкилотлар ёрдамида Ўзбекистонлик, аксарияти Фарғона водийси ёшларидан Пешовор туманида жойлашган диний ўқув юртларида ўқиётгани маълум бўлди. Тайёрланган жангарилар турли ишлар билан Ўзбекистонга келиб ислом давлати барпо этиш мақсадларини амалга оширишни мўлжаллаган эдилар.

Профессор Ҳ.Кароматовнинг шоҳидлик беришича, Наманганда Ислом уйғониш фирқасини тузиш ҳаракати 1990 йилдаёқ юзага келган эди ва бу ташаббус ваҳҳобий жамоалари фаолияти асосида авж олди. Уларнинг асосий шиори дунёвий ҳокимият барча ишларни диндорлар билан мувофиқлаштириш, яъни мусулмон давлатини барпо этиш эди². Бу узоққа бормай бартараф бўлди. Шу воқеа билан боғлиқ ва фош этилган баъзи далилларни келтирамиз. Ваҳҳобийлик оқими вакили Қўқонлик Яҳё Исҳоқов бу оқимнинг тескари ғояларини ёйиш билан бирга, олтин валюта билан чайқовчилик қилгани учун 5 йилга кесилган, унинг маслакдоши Рустам Алимов унга қўшилиб долларлар билан шуғулланган. Марғилонлик Х.Мадумаров мусулмонлар орасида динни сиёсий воситага айлантириш, ҳокимият тепасига чиқиб олишни тарғиб этувчи минглаб нусхадаги ёт адабиётни тарқатиш билан шуғулланган.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари, -Т.: Ўзбекистон 1997 37-б.

² Қаранг: Кароматов Х. Фундаментализм, ёхуд тўқликка шўхлик. Ислом: бағрикенглик ва мутаассиблик. -Т.: Б. 47.

Унинг ҳамшаҳари Ш.Назарбеков бугунги мустақил, адолатли, демократик, ҳуқуқий, адолатли тузумни ёқтирмай, унга таъна тошларини отиб, уни ағдариб, исломий давлат тузишга даъват қилиб чиққан.

Фундаменталистлар 1990 йил 2 декабрда 5 аскарни автобусда ёқиб юбордилар. Ўша йили баҳорда эса турклар билан низо чиқарган ҳам шулар эди. “Айрим жиноятчиларни жавобгарликдан қутултириш мақсадида вилоят прокуратураси биносини ўраб олиб, баъзи бир ҳужжатларни ёқиб юбордилар”¹. Бунинг устига у йиртқишлар Э.Маматқулов, М. Носиров, Б.Убайдуллаев каби лавозимли кишиларни ваҳшийларча ўлдирдилар.

Бундан ташқари, республикамизда турли христиан тоифалар, будда, кришна динлари тарафдорлари, шунингдек, аҳмадийлар, баҳойлар, кодиёнийлар, огоҳийлар ва бошқа оқимдагилар ҳам фуқароларни ўз тарафларига оғдиришга уриндилар.

Баъзи эътиқоди суст мусулмонларда уларнинг таъсирига берилиш ҳоллари бор. Чет элдаги тоифалардан бири “Дор-ул Аркам” дир. Унинг маркази Малайзияда. Бу тоифа аъзоларидан эркаклар тўпиғидан сал юқори турадиган узун кўйлак ва кичик салла билан, аёллар эса қора либос, юзларига фақат кўзи очилиб турадиган ниқоб кийишлари билан ажралиб турадилар.

Охирги йилларда бу тоифанинг таъсири оз бўлса-да, Ўзбекистонда сезилмоқда. Бу тоифанинг аксарияти сармоядорлар ва тижоратчилардир. Улар биздаги талайгина шахслар билан алоқа ўрнатганлар. Мазкур тоифа Индонезия, Таиланд, Покистон ва бошқа мамлакатларда ҳам ўзига керакли тарафдорларини топди.

“Дор-ул Аркам” ҳаракати кучайиб, Малайзияда ҳатто жиддий муаммога айланди. Улар исломдан чиққан кофирлар деб эълон қилинди, юртдан қувилди. Ҳозир бу гуруҳ раҳбари Таиландда истиқомат қилмоқда².

Ваҳҳобийлар ҳаракатининг мақсади ва мазмунини таҳлил этадиган бўлсак, у ханбалия мазҳабидан бошқа бир мазҳабни тан олмаган ва ислом динидаги ҳар қандай янгиликни рад этган; айна пайтда бу диннинг ривожланишига катта ҳисса қўшган азиз-авлиёларнинг хизматини инкор этиб, ёдгорликлар, қабрларни вайрон қилишга чақирган.

Далилларга мурожаат қилайлик. Ислмушунос олимларнинг берган маълумотларига кўра, ваҳҳобийлар давставвал Расули Акрам саҳобаларидан бирининг Жубайилидаги қабрини, 1802-1803 йилларда эса Муҳаммад пайғамбарнинг набиралари - Имом Ҳасан ва Имом

¹ Эътиқод комил инсон байроғидир. “Ўзбекистон овози” газетаси, 1998 й. 14 июл сони.

² “Мулкдор” газетаси, -Т.: 1998 йил, 20 февраль сони.

Хусайнларнинг қабрларини вайрон қилдилар. Қабр мақбараларидаги қимматбаҳо безакларни, олтин суви юритилган ғиштларни туяларга ортиб ўлжа сифатида олиб кетдилар. Бу ваҳшийликларга қарши чиққан мўйсафидлар, аёллар, ҳатто болалар шафқатсизларча кириб ташланган. Қабрлардаги талон-тарож 8 соат давом этган. Шу вақт ичида қаршилик кўрсатганлардан тўрт минг одам қиличдан ўтказилган.

Тарихий воқеалар шуни кўрсатадики, ваҳҳобийлар ислом динини “асл ҳолатига келтириш” даъвати остида босқинчилик, талончилик билан шуғулланишган.

1803 йили ваҳҳобийлар Маккани, кейин Мадина шаҳрини босиб олишди. У ердаги барча қабртошларни, ҳатто Биби Фотима ва саҳобалар соғанасидаги қабр тошларни бузиб ташлашди.

Бундай ҳунрезликларга чидай олмаган Миср ҳукмдори Муҳаммад Али 1811 йили бу ёвузликка қарши чиқиб, ўз қўшинлари билан аввал Хижозни, сўнг 1818 йили Диръани ваҳҳобийлардан тозалади. Шундан сўнг ҳокимият мисрликлар қўлига ўтса ҳам, барибир, ваҳҳобийлар вақти билан ўша давлатни тиклашди. Унинг пойтахти Ар-риёд бўлди¹.

Ваҳҳобийлик ғоялари ўтмишда Ўрта Осиёда, шу жумладан, Ўзбекистонда яшайдиган мусулмонлар ўртасида бўлмаган. Биздаги мусулмонлар, асосан, ханафия мазҳабига эътиқод қилувчилардир. Ҳозирги даврда бизнинг диний, миллий қадриятларимиз мезонларига қарама-қарши бўлган ваҳҳобийлар ғоялари катта маблағларга эга бўлган ажнабий кучлар ва уларга эргашган кишилар томонидан тарғиб қилинмоқда.

Фундаменталист ваҳҳобийлардан аранг қутулганимизда уларнинг ҳорижий ҳомийлари мафкуравий кураш жабҳасига чиқдилар. Бу хуружни Президентимиз И.А.Каримов “мафкуравий таҳдид” деб атаган. У шундай деб ёзган эди: “Биздан узоқ-яқин масофаларда жойлашган айрим ислом давлатларида ўрта асрларда мавжуд бўлган мусулмон халифалигини тиклашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган муайян ташкилотлар мавжуд”².

Гарчи бундай ташкилотларнинг нияти хомҳаёл бўлса ҳам, унга қизиқадиган калта фаҳмлар, бир уриниб кўрайликчи, ноумид шайтон дегувчи кимсалар бўлган.

1999 йил 16 феврал куни Тошкент шаҳрида қабих ва разил ниятли кимсалар террорчилик хуружлари содир этдилар. Президентимизнинг “Тошкент шаҳридаги фожеали ҳодисалар муносабати билан мотам куни эълон қилиш тўғрисида”ги Фармонида қайд қилинганидек, “Мустақиллигимизга, халқимизнинг осойишта ҳаётига, юртимиз

¹ Қаралсин: Дунёвий давлат ва дин. Кўнгилдаги бузилиш.-Т.: 1998, Б. 24-25.

² Каримов И.А. Ўз келажакимизни ўз қўлимиз билан кураимиз. “Ўзбекистон овози” газетаси –Т.:, 1999 йил, 4-февраль сони.

хавфсизлигига тажовуз қилишга қаратилган бу ёвуз уриниш оқибатида бегуноҳ одамлар ҳалок бўлди”¹.

Портлаш оқибатида 15 киши ҳалок бўлган, юздан зиёд одам жароҳатланган; жабрланганларнинг деярли барчаси тинч аҳоли вакиллари эди. Бу мудҳиш ҳодиса рўй берган жойга етиб келган Президентимиз И.А.Каримов журналистлар берган саволларга жавобида бундай деган эди: “Бизни ҳеч ким танлаган йўлимиздан қайтара олмайди. Қўпоровчилик қилганларнинг мақсади халқимизнинг тинчлигини бузиш, кўрқитиш, юрагига ваҳима солиш, юритаётган сиёсатимизга ишончини сўндириш, амалга ошираётган улкан ишларимизга зарба беришдан иборат бўлган”².

Давлатимиз раҳбари бу фожеанинг асл сабабини очиб бериб, бу ноҳуш ҳодиса мамлакатимизда сўнгги йилларда пайдо бўлган ўта хотиржамлик кайфиятининг оқибати эканлигини таъкидлаган эди.

Одамларга бирон-бир диний эътиқодни зўрлик билан сингдириб бўлмайди. Бизнинг халқимизнинг дини, эътиқоди ва миллий кадриятлари кишилар онги ва психологиясига чуқур сингиб, жамиятда тинчлик ва тотувликни таъминлашга, ижтимоий тараққиётга хизмат қилиб келган.

Диний фундаментализм ва экстремизм соҳасидаги мафкуравий курашнинг бир жиҳати XX асрнинг биринчи ярмида вужудга келган диний ташкилотлар ва ҳаракатларга бориб тақалади. Шулардан бири «Ихвонул-муслимин» («Мусулмон биродарлари») диний оқими бўлиб XX асрдаги исломий ҳаракатлар ичида энг катталаридан ва кучли мафкуравий базага эга бўлган диний ташкилот ҳисобланади. Унинг асосчиси диндор оилада дунёга келган мактаб ўқувчиси Шайх Хасан ал-Банно (1906-1949) ҳисобланади. У ўз фаолиятини 1928 йилда бошлаб, асосий эътиборини динни тарғибот қилиш, Қуръон ва ҳадис кўрсатмаларига оғишмай амал қилиш ҳамда масжид ва диний мактаблар қуриш зарур деб билган. 1933 йилда ҳаракатнинг «Ихвон ал муслимин» номли ҳафталик газетаси ташкил этилди. «Ихвонул муслимин» ўта радикал, экстремистик ташкилот бўлиб, ўз ғаразли ниятларини амалга ошириш учун мавжуд давлат ва ҳукуматларга қарши, жиҳод эълон қилди. Бу мақсад йўлида ўзини-ўзи ўлдириш масаласини ҳам дастлаб Ал-Банно «Фанул-моут» («Ўлим санъати») китобида асослаб берди. Ал-Банно таълимоти асосида жангарилик амалиётини тайёрлаш ва амалга ошириш билан боғлиқ бўлган барча экстремистик ҳаракатлар, ҳатто зарур бўлса ўзини-ўзи қурбон қилиш бўйича фатво ҳам берилган эди.

¹ Каримов И.А. Тошкент шаҳридаги фожеали ҳодисалар муносабати билан мотам куни эълон қилиш тўғрисида. “Ўзбекистон овози” газетаси, -Т.: 1999 й. 18-февраль сони.

² Танланган йўлимиздан бизни ҳеч ким қайтара олмайди. “Ўзбекистон ахбороти агентлиги”, “Ўзбекистон овози” газетаси. -Т.: 1999 й., 20-февраль сони.

«Мусулмон биродорлар» ташкилотининг асосий вазифаси террорчилик хужумлари бўлгани учун уни бошқарувчи «Махфий аппарат»ни тузди. Бу ташкилот аъзоларининг кучли террористик фаолияти шу асосда давом этди ва 1948 йили ўз кулминациясига етиб, Миср бош вазири Маҳмуд Фаҳмий Ан-Накрошийни ваҳшиёна ўлдиришда кузатилади. Бу жинойт ижрочилари деб, «Ихвон ал-муслимин» вакиллари гумон қилинади ва бош вазир ёрдамчилари унинг қатли эвазига Ҳасан ал-Баннонинг қатл этилишини талаб қиладилар ва 1949 йил 12 февралда Ҳасан ал-Банно қатл этилади. Ушбу ҳаракат каби мутаассиб диний оқимлардан бири бўлган «Жиход» ҳаракати вакиллари тарафидан Анвар Содат жонига қасд қилинди. Бугунги кунда ҳаракат фаолияти Мисрда расман тўхтатиб қўйилган. Ҳозир бу ташкилотнинг аъзолари қанчалиги номаълум, аммо 1952 йилдаги маълумотларга асосан 4 млн. аъзолари бор эди.

Мисрда яна шундай ўта радикал экстремистик гуруҳлар ва ташкилотлар борки, жумладан «Ал-жамоа ал-Исломия» (1970); «Ал-жиход ал-Исломия» (1970-1979); «такдир ва Хиджра» (1967), «Жиход» ва бошқаларни фаолиятининг асосий йўналиши исломни тарғибот қилиш мамлакат ичидаги диндан чекинган худосизлик элементларига қарши курашиш ислом давлатини тиклашда жиход йўли ёки турли зўравонлик ва кўпоровчилик воситалари орқали ўз мақсадларига эришишдан иборат. Айни замонда бошқа мусулмон халқлари бўлган давлатларда ҳам шундай тартиб ўрнатишга ҳаракат қилишдир.

1953 йилда «Мусулмон биродорлар» уюшмасининг бир гуруҳ аъзолари Иорданияда «Хизб ут-таҳрир ал-исломий» номли янги партияни тузди. Ҳозирги вақтдаги ғайри исломия диний ташкилотлардан бири «Хизб ут-таҳрир ал-исломий» диний экстремистик партияси бўлиб, бу йўналиш мазмуни ва ҳаракати жихатидан ўз камровига «Ислом уйғониш партияси», «Адолат», «Ислом лашкарлари», «Тавба», «Ҳизбуллоҳ», «Таблиц», «Узун соқол», «Акромийлар», «Нур» кабиларни олади.

«Хизб ут-таҳрир ал-исломий» партиясининг асосчиси фаластинлик илоҳиётчи Тақий ад-дин ан-Набиҳоний (1909-1979) ҳисобланади. У «Ислом низоми», «Хизб ут-таҳрир» ва бошқа китоблар ёзган. Партиянинг дастури 187 бобдан иборат бўлиб, асосий мақсади ҳокимиятга эришиш. Яъни барча мусулмон давлатлари ҳузурида ягона ислом давлати-«Халифалик» тузишни мақсад қилиб олган.

Унинг таълимоти уч босқичдан иборат:

1. Ғоявий фикрий кураш.
2. Жамиятда ғоявий инқилобни амалга ошириш.
3. Ҳокимиятга фақатгина умма жамоасининг тўлиқ розилигидан сўнг келиш.

«Хизб ут-тахрир ал-исломий» тарафдорлари Тунис, Ироқ, Жазоир, Судан, Яман ва бошқаларда ўз фаолиятини яширин олиб бормоқдалар. Унинг ҳозирги кундаги раҳбари Абд ал-Қадим аз-Зуллумдир. «Хизб ут-тахрир» тузилиши жиҳатидан пирамида шаклида яъни халқа тартибида ҳар бир гуруҳ 5-6 кишидан иборат. Унинг ўқув ишига Мушриф раҳбарлик қилади, Амир Мушрифга машғулотларни ўтказишда ёрдам беради. Қароргоҳи-Англия-Лондон. Ўзбекистон ҳудудида «Хизбут-тахрир»нинг бошланғич бўлимлари ташкил топа бошлаган эди.

Терроризм ва экстремизмнинг тарқалиши ва фаолиятини амалга оширилиши молиявий жиҳатдан таъминланишига боғлиқлигини ҳар бир одам чуқур идрок этиши лозим.

МДҲ давлатларида 1990 йиллардан бошлаб кириб келган турли экстремистик гуруҳларни «ал-Қоида» ва шунга ўхшаш экстремистик, террористик ташкилотлар молиявий томондан таъминлаб келганлар. «Ал-Қоида» бу вазифани бажариш учун кўпоровчилик операцияларини сурункали ўтказиб келмоқда, унинг йўллари турлича. Масалан, нарқобизнес, киднеппинг (товон олиш мақсадида кишиларни гаровга олиш), бой мусулмон оилаларидан кўрқитиш орқали пул ундириш каби усуллар орқали маблағ тўплайди.

Энди терроризм тушунчаси ва унга қарши курашиш йўллари ҳақида фикр юритамиз. Террор лотинча сўз бўлиб, «кўрқув», «дахшат» маъноларини англатиб, жамиятда барқарорликни келтириб чиқаришга, халқ кўнглига ваҳима солишга қаратилган сиёсий курашдир. Терроризм энг хавфли ва олдиндан кўра билиш мураккаб бўлган жиноятлар сирасига киради. Унинг кўламини кенгайиб бораётганлиги ва ақл бовар қилмас шаклларни олаётганлиги жаҳон ҳамжамиятини энг хавотирли муаммоларидан бири бўлиб қолмоқда.

Маълумки, терроризмни ташкил қилувчи ва амалга оширувчи яширин ташкилот бўлиб, улар шу йўл билан ҳокимиятни қўлга киритмоқчи бўладилар.

Терроризмнинг асосий мақсади тинч, осойишта яшаётган давлатларда кўпоровчилик ишларини амалга ошириб, халқлар кўнглида ваҳима, кўрқув хиссиётларини кучайтириб жамиятда беқарорликни юзага келтиришдир. Улар бу ҳаракатларини кенг омма номидан қилиб кўрсатишга интиладилар ва бу ҳеч қачон оммавий характерга эга бўлмайди, аксинча айрим шахслар ва гуруҳлар томонидан амалга оширилади.

Яна терроризмнинг асл мақсади кўп сонли қурбонлар ёки катта моддий зарар етказиш эмас, балки улар мақсадга эришиш воситаси холос. Бинобарин, террористик хуружлар орқали миллионлаб инсонларда ва охир оқибат жамиятда парокандалик туғдиришдир.

Терроризм бугунги кунда пайдо бўлган ҳодиса эмас. Ўтмишда

содир этилган террористик ҳаракат бирор шахс ёки сиёсий арбобга қарши уюштирилган бўлса бугунги кунда уни кўлами кенгайиб бораётганлигини тушуниб олишимиз лозим.

Халқаро терроризм-бу давлатлар, халқлар муносабатларини, сиёсий партия ва ҳаракатларни беқарорлаштиришга қаратилган сиёсий кўпоровчилик фаолиятидир.

Халқаро террорчилик ҳаракатлари мазмунига:

-халқаро ҳуқуқ ҳимоясидаги объект ёки субъектларга қарши мустақил давлатлар чегараларини бузиш;

-кўпоровчилик ишлари икки ёки ундан ортиқ кишилар, шунингдек, ёлланма шахслар бўлган экстремистик гуруҳлар томондан содир этиш;

-экстремистик гуруҳ аъзоларининг бошқа давлатлар худудига ташкил этилган махсус лагерларда тайёрлаш;

-халқаро терроризми экстремистик гуруҳларни тайёрлашда халқаро тус олган ноқонуний қурол-яроғ савдоси ва нарқобизнесдан келадиган молиявий манбалардан фойдаланиш¹ кабилар киради.

Бундай террорчилик, кўпоровчилик ишларини амалга ошириш учун катта молиявий маблағ талаб қилинади. Бундай маблағни чет элдаги террористик йўналишдаги норасмий ва расмий экстремистик ташкилотлар турли йўллар орқали топишга ҳаракат қилмоқдалар. Жумладан, «ал-Қоида» ташкилоти Яқин Шарқ ва Шимолий Африка мамлакатларида транспорт, қимматбаҳо метал қазиб олиш, сохта пул ишлаб чиқиш, нарқобизнес, босқинчилик, товон тўлатиш каби кўпгина ғайриинсоний ҳаракатлар орқали молиявий базаларини мустаҳкамламоқдалар.

Ҳозирги кунда глобал муаммога айланиб бораётган халқаро терроризм ва экстремизмга қарши курашиш барча давлатларнинг ички ва ташқи сиёсатининг муҳим йўналишларидан бирига айланмоқда. Терроризмни олдини олиш ва зарарсизлантиришда биринчи навбатда молиявий манбани қирқиш зарурий ҳол ҳисобланади. Фақат героин моддаси билан савдо қилиш соҳасини олиб кўрадиган бўлсак, қуйидагича. Масалан, 1 кг героин Афғонистон чегарасида 900 АҚШ доллорига тенг, Ўзбекистонда-20000, Тошкентда-25000, Москвада эса-100000 АҚШ доллорига тенг ва ҳақозо. Бундан келадиган даромаднинг миқдори катта бўлганлиги учун йил сайин героин экиладиган майдон чет элда кўпайтирилмоқда, жумладан, 2003 йилда героин экиладиган майдон 80000 гектар бўлган бўлса, 2004 йили бу 120000 гекторни ташкил этди.

Шунинг учун экстремизм ва терроризмга қарши кураш

¹ Қаранг: Диний экстремизм ва терроризмга қарши курашнинг маънавий-маърифий асослари.-Т.: Ислом университети 2008. 106-107-бетлар.

давлатларнинг доимий эътиборида бўлган муаммодир. Ўзбекистон Республикаси бу борада Марказий Осиё ва чет элдаги мавжуд терроризм, наркобизнес, ноқонуний қурол савдоси каби қатор таҳдидлар мавжудлигини ҳисобга олиб, ўз ички ва ташқи сиёсатини ишлаб чиққан ва шунга амал қилади. Шунингдек, Ўзбекистон бутун дунёда хавфсизликни таъминлашга қаратилган барча халқаро дастурларда иштирок этиш билан экстремизм ва терроризмга қарши курашишда фаол қатнашиб келмоқда.

Диний экстремизм ҳаракатларини олдини олишнинг маънавий-маърифий асослари. Халқаро террорчи кучлар қайтадан бирлашиб, бош кўтараётган, ўта маккор ва ёвуз услубларни қўллаётган бугунги кунда ҳаётнинг ўзи халқаро ҳамжамият, жумладан, минтақамиздаги давлатлардан бу хавфли балого қарши курашда ҳамкорликни кучайтириш зарурлигини алоҳида таъкидламоқ лозим. Бир ёқадан бош чиқариб, бундай уринишларга кескин зарба бериш, ҳар қандай тажовуз ва террорчилик хуружларини олдини олиш, уларнинг мафкуравий заминини йўқотиш ва аввало, ёшларимизни қалби ва онги, соғлом тафаккури учун курашни тақозо этмоқда. Муайян кучларнинг аниқ мақсадга йўналтирилган компанияси, гоҳида эса уларнинг террористик табиатга эга зўравонлик усулларига ўтишлари таъсирида диний онгнинг радикаллашуви шароитида, ёшларимиз онгида ҳуқуқий соҳада ҳам оммавий чораларга кучли эҳтиёж сезилади.

Диний экстремизм ҳаракатларини олдини олиш фақат бизнинг минтақамиздагина эмас, балки Шарқдаги ислом мамлакатларида ҳам жиддий аҳамиятга молик масала бўлиб қолди. Масалан, араб шарқини турли давлатларида ислом экстремизмига барҳам беришга оид жиддий чоралар кўрилган, жумладан:

-1977 йил 2 июлдан эътиборан Миср Араб Республикасида барча диний-сиёсий партиялар тақиқланган.

-1980 йил 7 июлда Сурия Араб Республикасида «Мусулмон биродарлари» партияси аъзоларини қатл этиш тўғрисида қонун қабул қилинган.

-1981 йил 31 мартда Ироқда «Ислом даъвати» партияси аъзоларини қатл этиш тўғрисидаги қонун қабул қилиниб, диний ташкилотлар фаолияти «уй ва масжид» доирасида чекланган.

-1981 йил Тунисда мамлакатда ислом ақидапарестлиги ғояларини тарғиб этмаслик ҳамда мактаб ва жамоа ерларида динга хос либосларни кийиб юрмаслик тўғрисида қонун қабул қилинган.

Жазоирда «Сиёсат билан фақат сиёсий арбоблар шуғулланади» шиори эълон қилинган.

XX аср охирига келиб дунёда, айниқса, унинг жўғрофий-сиёсий харитасида катта ўзгаришлар бўлди, янги-янги мустақил давлатлар

пайдо бўлиб, жаҳон ҳамжамиятига келиб қўшилдилар. Шу билан бирга, бу асрнинг охири ўзига хос тарзда диний кадриятларга қайтиш даври ҳам бўлди. Республикамиз мустақилликка эришганидан кейин халқимизнинг маънавий ва маданий меросига, тарихига муносабат тубдан ижобий томонга ўзгарди. Шу билан бирга, Марказий Осиёнинг мустақилликка эришган мамлакатларига ислом таълимоти номидан иш кўриш, ўз давлати сиёсатини ислом воситасида «таҳлил» қилишга уриниш, шу йўлда турли хил фитналар уюштириш, бузғунчилик ҳаракатлари ҳам кучайди. Мазкур мамлакатларда турли экстремистик оқимларнинг мақсадлари ва кирдикорларини оммага тушунтириш, бундай оқимлар фаолиятини чеклаш ва тақиқлашга эътибор кучайтирилди. Жумладан, 2005 йил бошларида Қозоғистонда «Хизб ут-таҳрир» ташкилоти фаолияти таъқиқлаб қўйилди.

2000 йилда «Терроризм ва экстремизмга қарши курашни кучайтириш тўғрисида» Давлат дастури қабул қилинди. Унинг асосида ўша йилнинг декабр ойида Ўзбекистон Республикасининг «Терроризмга қарши кураш тўғрисида»ги Қонуни қабул қилинди. Нью Йорк ва Вашингтонда 2001 йил 11 сентябрда содир этилган террорчилик ҳаракатларидан сўнг АҚШ бошчилигида тузилган халқаро терроризмга қарши кураш коалицияси таркибига Ўзбекистон Республикаси ҳам кирди.

Ўзбекистон Республикаси ва Америка Қўшма Штатлари ҳукуматларининг 2001 йил 7 октябрдаги Қўшма Баёноти ва икки мамлакат ҳукуматлари ўртасидаги халқаро терроризмга қарши кураш борасида имзоланган битим ўзаро мажбурият ва кафолатларнинг ҳуқуқий асоси, умумий манфаатларининг амалий ифодасидир. Айниқса, Шанхай ҳамкорлиги давлатлари саммити доирасида Тошкентда аксилтеррор марказ ижроия қўмитасининг иш бошлаши яна бир бор Ўзбекистоннинг халқаро миқёсидаги обрў-эътибори ортиб бораётганлигини, жаҳон сиёсатининг фаол иштирокчисига айланганлигини, у танлаган сиёсий йўлнинг тўғрилигини ҳамда ўз халқи манфаатларидан келиб чиқиб саъй-ҳаракатлар олиб бораётганлигининг ёрқин далили бўлди.

Ислом Каримов БМТда сўзлаган нутқида (1993), ЕХХТнинг Истамбул саммитида (1999) давлат раҳбарлари билан учрашганида терроризм ва унинг манбалари, базалари, фаолиятини бартараф этиш бўйича амалий таклифлар билан чиқди ва «Террорчиликка қарши кураш бўйича халқаро марказ» тузиш таклифини ўртага ташлади.

2000 йилнинг сентябр ойида БМТ Бош Ассамблеяси «Минг йиллик саммити»да Президентимиз Ислом Каримов минтақамиз хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ бўлган халқаро терроризмга қарши курашиш, Марказий Осиё минтақасидаги барқарорлик ва

хавфсизликни таъминлаш ва жаҳон хавфсизлик тизимини такомиллаштириш муаммоларига эътиборни қаратди.

Бугунги кунда терроризм хавф солиши мумкин бўлмаган давлатнинг ўзи йўқ. Шундай экан дунёнинг барча давлатлари бир-бирларига ёрдам бериб, бир-бирларининг ёрдамларига суянган ҳолда терроризмга қарши курашмоқдалар.

Марказий Осиё мамлакатларининг раҳбарлари фақат 2000-2004 йиллар давомида кўп марта учрашдилар ва хавфсизликни таъминлаш масалаларини муҳокама қилдилар. Жумладан, 2000 йил апрел ойида Тошкентда, 2000 йил август ойида Бишкекда, 2001 йил Остонада, 2004 йил октябр ойида Душанбеда бўлиб ўтган учрашувларда минтақада хавфсизликни таъминлашга асосий эътибор қаратилди. Хусусан, «Террорчи гуруҳлар фаолиятини тўхтатиш, уларнинг раҳбарлари рўйхатини тузиш, раҳбарларни тутиб жазолаш» ҳақида муҳим ҳужжатлар қабул қилинди.

2005 йил 13 майда Андижонда содир бўлган воқеалар диний экстремизм ва халқаро терроризмнинг Ўзбекистон мустақиллиги ва юртимиз тинчлигига жиддий хавф туғдираётганини кўрсатди. Жаҳоннинг кўпчилик оммавий ахборот воситаларида таъкидлаганидек, Андижондаги юз берган фожиани бартараф этиш учун кўрилган чоратadbирлар Ўзбекистон раҳбариятининг диний экстремизм ва халқаро террорчилик муаммосига нисбатан кураши қатъий эканлигининг исботидир. Хорижнинг кўпчилик мутахассислари Андижондаги экстремистик ҳаракатларни қаттиқ қораладилар.

Маълумки, узоқ тарих давомида халқимизнинг турмуш тарзи, меҳнат фаолияти, ўзаро муносабатлари, ҳамкорлик, ҳамдардлик, вафодорлик, бир-бирига суяниш, яхши кўшничилик, болажонлик, ота-онанинг болага, боланинг ота-онага ҳурмати, садоқати эъзозланиб келинган. Ушбу қадриятларнинг қарор топишида ислом динининг асослари Қуръон ва ҳадисларда олға сурилган, реал, дунёвий қарашлар, фикрлар ҳам муҳим ўрин тутди. Шу сабабли ўзбек халқининг илм фан хазинаси, миллий маънавияти, маънавий қадриятларнинг қайси томонига назар ташламайлик, уларнинг замирида чуқур ижтимоий, ахлоқий аҳамият касб этадиган инсонпарварлик ғоялар мавжудлигини кўрамиз.

Шунингдек, Турон заминида шахс умуминсоний ва миллий қадриятлар асосида тарбияланган. Ушбу жараёнда дин инсон маънавиятини ривожлантиришнинг муҳим омили бўлган. Агар ислом дини мисолида олиб кўрадиган бўлсак, Қуръон, ҳадислардаги ғояларда ва шариат аҳкомларида шаклланган мусулмонларнинг тақдири ҳуқуқлари деб тан олинган фикрлари орқали кишиларда иймон, эътиқод орқали дунёвий муаммоларни ҳал этишга керак деган даъвати ислом таълимотида катта ўрин эгаллайди.

Афсуски, бугунги диний экстремизм бундан 40-50 йил илгари диний экстремизм ва фундаментализмдан бир неча баробар хавфлидир. Чунки, дин ниқоби остида ақидапарастлик ғоялари билан қуролланган экстремизм гиёҳванд моддалар тарқатиш, қурол-яроғ савдоси, халқаро терроризм билан қўшилиб кетди. Энг ёмони, экстремистлар ва ақидапарастлар мақсадларини қориштирмоқчи бўлаяпти ва бундай ғоялар билан ёшларни онгини заҳарлашга ҳаракат қилмоқдалар.

Бугунги кунда инсоният терроризм мамлакатлар халқлари учун катта таҳдид солаётганини тушуниб етди. Шунингдек, унинг ислом динига ҳеч қандай алоқаси йўқлигини, ислом тинчлик ва меҳрибонлик дини бўлган, одамларга раҳм-шафқатли ва адолатли бўлишни, муҳаббат ва биродарликни буюрадиган дин эканлиги тўғрисидаги ҳақиқатни бутун дунё тушуниб етди. Ислом динини ниқоб қилиб қабиҳ ишларни амалга ошираётган бир гуруҳ мутаассиблар ер юзидаги бир ярим миллиардга яқин мусулмоннинг дунёқарашини белгилай олмайди. Диний экстремизм қандай кўринишда бўлмасин, қандай ном билан аталмасин унинг асосий мақсади ҳокимият тепасига чиқиш эканлигини, диний экстремизм ҳақиқий ислом динига заррача алоқаси йўқлигини ёшлар тушуниб олишлари ҳам бугунги куннинг долзарб вазифасидир.

Исломнинг чинакам ахлоқий асосларини англаб етган кишининг шафқатсизлик, ваҳшийлик, куч ишлатиш тарафдори бўлишини тасаввур қилиш қийин. Худди шунинг учун ҳам Ислом таълимоти экстремизм ва террорчилик балосини таг-томири билан тугатиш йўли ҳисобланади. Ислом дини жаҳолатнинг ҳар қандай кўринишига қарши бўлиб, одамлар қалбига тартибсизлик, душманлик, бузғунчилик, ёвузлик ва нафрат уруғини сочадиган кимсаларнинг ҳатти-ҳаракатларини ҳеч қачон қўллаб қувватламайди. Бутун дунёда террорчилик ва экстремизмга қарши кураш йўлида зудлик билан қўйилиши керак бўлган биринчи қадам бу жамиятда маърифат, маънавий-ахлоқий тарбияни йўлга қўйиш, маърифий исломдан фойдаланишдир.

Ислом маърифати-маънавиятимизнинг таркибий қисми бўлиб, у эътиқод эркинлиги сифатида дахлсиздир. Аммо диний экстремизм мазҳабпарастлик, ақидабозлик-ўта хавfli ҳодиса. Бизни оқил ва ориф этадиган, фазилатимизга фазилат қўшадиган таълимотларни олишимиз, жаҳолат ва тубанликка, айирмачилик ва маданиятсизликка тортадиган оқимлар, иллатлардан узоқ турушимиз, жамиятимиз якдиллигига раҳна соладиган гуруҳлар таъсирига берилмаслигимиз ва ёшларни ҳам шу руҳда тарбиялашимиз зарур.

Ислом ҳеч қачон қирғинга, биродаркушликка, қон тўкишга даъват этмайди. Одам ўлдирма, ноҳақ қон тўкма, бировнинг ҳақини ема, зино қилма сингари муқаддас тушунчалар ислом ахлоқининг асосий устунларидан саналади. Пайғамбаримиз Мухаммад саллоллоҳу алайҳи

ва саллам: «Ислоннинг энг ишончли нарсаси иймондур». Ва шу билан баробар: «Мусулмонни сўкмоқ-гуноҳдир, унга қурол кўтармоқ-куфрдир, уни ғийбат қилмоқ-улуғ ёзукдур (гуноҳдир) мўминнинг қони харомдур»¹-деганлар. Ўзини соф диндор ҳисоблаётган ақидапарастлар ва ваҳобийлар-чи, нимага биродаркушликдан, ноҳақ қон тўкишдан кўркмаётирлар? Чунки улардаги ҳокимиятга, давлатга эғалик қилишга интилиш ҳисси қалб кўзларини кўр қилиб кўйган. Улар аллақачон нафс қулига айланиб қолишган. Улар учун дин, намозхонлик бир баҳона, ниқоб. Бу гуруҳ шу ниқобдан фойдаланиб, қанчадан-қанча гуноҳ ишларга, жиноятларга қўл ураяпти.

Бизнинг йўлимиз аниқ-равшан: дин инсон руҳияти, қалбни поклайди. Конституциямизда белгилаб қўйилганидек, ҳар ким истаган динига эътиқод қилиш ёки ҳеч бир динга эътиқод қилмаслиги мумкин. Аммо энди миллий қадриятларимизни «динни тозалаш», «соф динга қайтиш» ниқоби остида ташвиқот олиб бориб, одамларни таҳликага солиш, қонли жиноятлар содир этиш, отани болага, акани укага душман қилиб, жамиятимизни хавф остига қўйганлардан асраб-авайлашимиз лозим. Уларнинг бу кирдикорлари ва қилаётган номаъқул ишларига асло йўл қўйиб бўлмайди. Бу ёш мустақил давлатимизга очикдан-очик тажовузи мустақиллигимизни ҳам хавф остига қолдиради.

Бугунги дориломон кунимизда фуқаролар, айниқса ёшлар диний фундаментализм ва экстремизмнинг Ўзбекистон мусулмонлари эътиқод қилиб келган ҳанафийлик мазҳабига тамомила зид эканлигини тўғри англаб, бу фундаментализмнинг тарихда ҳам, ҳозирги кунда ҳам ўта зарарли эканлигини чуқур тушуниб етишлари лозим.

Бунинг олдини олишнинг бирдан-бир йўли уларга қарши маърифат йўлини кенгайтиришдир. Буни амалга ошириш - зиёлилар, ўқимишли кишилар, талабалар, диний уюшмалар ва имом-хатибларнинг муқаддас бурчидир.

Шуни ҳам англаб етиш керакки, Ўзбекистоннинг иқтисодий-ижтимоий тараққиётида ўзига хос ва мос йўли бўлгани каби маданий-маънавий ривожланишда ҳам ўз йўлимиз бор. Бу ўзига хосликни динга бўлган муносабатда ҳам кўраимиз. Яъни, мўътадил диндорлик, ислон маърифатини ривожлантириш, ҳазрат нақшбанд васиятларига риоя қилиш, кишиларимизнинг ички-ботиний оламини поклаб, Аллоҳни дилда сақлаб ақлу тафаккур, илму урфон билан камолот касб этиш, ўз меросий қадриятларимиз ва дунё илмини эгаллаб, замон билан ҳамқадам олға боришга эришиш эзгу мақсадимиздир. Бу мақсад бизни чинакам маърифат сари етаклайди. Ҳақиқий маърифат дини сифатида ислон маънавияти бизни шунга даъват этади.

¹ Ахлоқ одобга оид ҳадис намуналари. -Т.: «Фан». 1990, Б. 57-63.

Таянч сўзлар

1. Фундаментализм	10. «Ҳизбуллоҳ»
2. Экстремизм	11. «Жиҳод»
3. Терроризм	12. «Ҳизб ут-тахрир ал-исломий»
4. Ақидапарастлик	13. «Ақромийлар»
5. Ваҳҳобийлик	14. «Тавба»
6. «Ихвонул муслимин»	15. «Нур»
7. «Дор-ул Акрам»	16. «Ал-Қоида»
8. «Узун соқол»	17. Халқаро терроризм
9. «Ислом уйғониш партияси»	18. Героин

Такрорлаш учун саволлар

1. Диний фундаментализм тушунчаси нима, ислом фундаментализмичи?
2. Экстремизмнинг келиб чиқиши ва манбалари нима?
3. Терроризм тушунчаси, унинг экстремизм билан боғлиқлиги нимада?
4. Терроризм ва экстремизмнинг молиявий манбалари қандай таъминланади?
5. Экстремизм ва терроризмни глобал муаммога айланиши ҳамда давлатлар учун таҳдиди нимадан иборат?
6. Ўзбекистон Республикасининг экстремизм ва терроризмга қарши курашиш сиёсати қандай?

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Жаҳон молиявий иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этиш йўллари ва чоралари. –Т.: Ўзбекистон, 2009.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008.
3. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т.: «Ўзбекистон», 2007.
4. Каримов И.А. Миллий истиқлол мафқураси халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир.-Т.: «Ўзбекистон», 2000.
5. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз-жамиyatни демократлаштириш ва янгилаш мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир.-Т.: «Ўзбекистон», 2005.
6. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди.-Т.: «Ўзбекистон», 2005.
7. Имом Исмоил ал-Бухорий. Ҳадислар. 1-4 жилдлар-Т.: 2000.
8. Ахлоқ одобга оид ҳадис намуналари.-Т.: «Фан», 1990.

9. Абдулатиф Қори Ҳошимжон қори ўғли. Залолатга кетманг! Ҳизбут-тахрир фитнасидан огоҳ бўлинг.-Т.: Мовароуннахр. 2003.
10. А.К. Закруллоҳ., Б.Х. Ахунов. Диний экстремизм ва терроризм.-Т.: «Максграфика», 2004.
11. Диний экстремизм ва терроризмга қарши курашнинг маънавий-маърифий асослари. «Тошкент ислом университети» нашриёти-матбаа бирлашмаси.-Т. 2008.

15-МАВЗУ. МИЛЛИЙ ҒОЯ ВА АХЛОҚИЙ МАДАНИЯТНИНГ ШАКЛЛАНТИРИШ ОМИЛЛАРИ

Режа:

1. *Миллий ғоянинг диний илдизлари.*
2. *Миллий ғоя ва ахлоқнинг умумалоқадорлиги.*
3. *Фуқаролик жамиятида миллий ғояни шакллантириш омили.*

Миллий ғоянинг диний илдизлари. Миллий ғояга бағишланган мавжуд адабиётларда Президентимиз томонидан асослаб борилган ғоя - юртимизда озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этишга хизмат қиладиган яхлит ва изчил таълимотдир деган назарияга асосланилади. Миллий ғоянинг тарғиботи ва шаклланишида аждодларимиз мероси, хусусан ислом ва исломий қадриятларнинг ўрни ва роли алоҳида бўлиб, дин минг йиллар давомида инсоният ҳаётининг ҳамма томонлари билан чамбарчас боғланиб, унинг турмуш тарзига айланиб кетган. Исломий қадриятларнинг тарғиб ва ташвиқ қилиш натижасида кишиларда инсоф, иймон, виждон, бировларнинг ҳақини емаслик, ўғрилиқ қилишдан кўрқиш, ҳалол билан ҳаромни фарқлаш, инсонпарварлик, камбағалпарварлик, етимпарварлик, хайри - эҳсонли бўлиш фазилатлари шакллана борган ва бу албатта, ислом динига эътиқод қилувчиларнинг миллий хусусиятига айлана борган.

Миллий ва диний қадриятларнинг уйғунлашуви инсон ва жамиятнинг маънавий жамланишига хизмат қилган. Зеро, бу қадриятлар ва руҳий билимлар мазмун - моҳиятини эзгулик ва покликка даъват этувчи ғоялар ташкил этган.

«Биз мусулмончиликнинг улуғ маданий қадриятлари ҳуқуқини қайта тикладик. Бинобарин, қалбимиз бу бебаҳо хазинани чуқурроқ идрок қила боргани сайин халқнинг ҳаёти маънавий жиҳатдан бойроқ ва ахлоқий жиҳатдан покизароқ бўла боради»¹, деган эди юртбошимиз И.А. Каримов. Ислом дини асрлар давомида халқимизнинг нафақат

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – Б. 283

диний эътиқоди, балки турмуш тарзи, маънавиятининг таркиби қисмини ташкил этиб, миллий хусусиятлари, қадриятларини ривожланишига ҳисса қўшиб келган. Бугунги кунда янги фуқаролик жамияти куришда ислом дини миллий тараққиётимизнинг муҳим омили бўлиб хизмат қилмоқда. Зеро, миллий ва диний қадриятларни, аждодларимиз меросини ўрганиш ва кенг тарғиб қилиш, хусусан, исломий ахлоқ - одобнинг мазкур таъсирчан тарғибот воситасидан унумли фойдаланиш, миллий ғоя ва ахлоқни шакллантиришга, жамиятимиз аъзолари маънавиятини бойитишга, юксак фазилатлар руҳида тарбиялашга ҳам кўмаклашади.

Юртбошимиз Ислом Каримов “Юксак маънавият — енгилмас куч” асарида таъкидлаганидек, “Миллий ғоя деганда, аждодлардан авлодларга ўтиб, асрлар давомида эъзозланиб келинган, шу юртда яшаётган ҳар бир инсон ва бутун халқнинг қалбида чуқур илдиз отиб, унинг маънавий эҳтиёжи ва ҳаёт талабига айланиб кетган...”¹ қадриятларни тушунишимиз лозим.

Дарҳақиқат, бизнинг аждодларимиз маънавий меросида “халқнинг қалбида чуқур илдиз отган” маърифатга чорлаган ғояларда инсоний фазилатларни, миллий ғурур ва маънавиятни шакллантиришга қаратилган муҳим фикрлар ўз ифодасини топган.

Ўрта Осиё халқлари ҳаётига исломнинг кириб келиши ва унинг қадриятларини кенг тарғиб қилиниши минтақада миллий қадриятларнинг ривожланишига ва айни вақтда, миллий ғоянинг шаклланишига ҳам туртки бўлди. Дастлабки даврлардан бошлаб калом яъни ислом фалсафасини, диний талабларни бажаришда араб тили устуворлиги ўрнатилди. Сўнгра фан, адабиёт, фалсафа маданиятининг турларига ҳам араб тилининг таъсири кучли бўлди. Аммо ислом манбалари ва қадриятлари ҳақидаги ёзма манбалар асосан араб тилида бўлса ҳам миллий маданиятимиз, урф-одат, анъаналаримиз ривожланишда давом этди ва маънавиятимиз бойишига хизмат қилди. Демак, халқимиз ҳаётида миллий қадриятлар илм-маърифат ва маданиятнинг ривожланишида ислом кенг имкониятлар яратган. Зеро, минтақада исломнинг халқ ҳаётига кириб келган даврдан бошлаб ташкил этилган мактаб, мадраса ва диний дорилфунунлар савод ва билимга йўл очган, десак моболаға қилмаган бўлмаймиз.

Исломий қадриятлар диний онг шаклига эга бўлган кишиларда ўз ифодасини топиб, амалиётга татбиқ этилади. Диний онг шаклланишида диний эътиқод муҳим ўрин тутди. Эътиқод сўзи араб тилидан кириб келган бўлиб, чуқур мустаҳкам ишонч маъносини англатади. Демак, диний онгни шакллантирувчи эътиқод деганда мустаҳкам чуқур ишонч,

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият, 2008. -71-б.

маслак, иқрор бўлиш тушунилади.

Инсонлар эътиқодини, шу жумладан диний онгни шаклланишига хизмат қиладиган восита билим ва ғоядир. Зеро, инсон эътиқодсиз, ғоясиз, фикрлашсиз яшайолмайди. Инсоният ва жамиятнинг мақсад сари етаклайдиган, ҳаракатга келтирадиган куч ғоядир. Яъни муайян мақсадлар йўлида бирлашиб ҳаракат қилишга олиб келувчи кўпчиликнинг эътиқодига айланган асосий маслак ғоядир. Диний онгга асосланган диний ғоя ана шулардан биридир.

Диний онгни шакллантирувчи эътиқод ўзига хос муайян ғоя сифатида умуминсоний табиатга эга. Диний онг инсон зотига хос бўлган руҳият маънавий ҳолатдир. Диний онгнинг асосий моҳиятини белгиловчи ғоя илоҳий зот - яратувчига ишониш ва унга сиғиниш, турли диний анъана ва қадриятларга риоя қилиш орқали илоҳий ҳақиқат йўлига кириш мақсади намоён бўлади. Бу маънавий андозалар – меҳнатсеварлик, инсонпарварлик, адолатлилик, иймонлилик, инсофлилик, одамларни бир-бирига ишончи ва хурмати каби қарашлари диний онгни шакллантиради.

Шахс ва ижтимоий онгда диний ғояни шакллантириш айниқса, ислом минтақамизга кириб келган даврларда анча мураккаб ва зиддиятли жараённи бошдан кечирган. Бизнинг худудимизга киритилган исломнинг ҳанафий мазҳаби энг мўътадил мазҳаблардан бўлгани учун маҳаллий халқларини мавжуд миллий урф-одатлари, анъаналари билан уйғунлашиб, диний ғояни шаклланишига кенг йўл очди. Кейинчалик эса миллий ғояни ҳам шаклланишига ўз таъсирини кўрсатди.

Республикамизда фуқаролик жамияти курилаётган ҳозирги шароитда, миллий ғоя тарғиботида исломий қадриятлардан фойдаланиш хусусида фикр юритганда бу қадриятларнинг халқимиз тарихида ва ҳозирги вақтда тутган ўрни ва аҳамияти ҳақида қисқача тўхташни лозим топдик.

Масалан, исломда, энг аввало, дин асослари – «аркон-ад-дин» ҳисобланувчи беш асосий амалий ва маросимчилик рукн талалабларини бажаришга эътибор қаратилди. Ҳозир ҳам шундай. Булар, биринчидан, калимаи шаҳодатни билиш; иккинчидан, ҳар куни беш вақт намоз ўқиш, учинчидан, ҳар йили рамазон ойида бир ой рўза тутиш; тўртинчидан, йилига бир марта шахсий молидан закот бериш; бешинчидан, имкон бўлса, умрида бир марта ҳаж қилишдан иборат. Исломга хос маросимлар ва одатлар мана шу беш рукн билан чамбарчас боғлиқдир. Исломнинг бу амалий ва маросимчилик талаблари турли элат ва халқлар турмуш тарзига киритилган, ўзига хос маънавий маданиятнинг турига, анъанага айлантирилган. Инсон тафаккурида шаклланган бундай диний ғоя ижтимоий ҳаракатга эга бўлиб, руҳиятга кучли

таъсир ўтказиб, жамият ва одамларни ҳаракатга келтирган. Бу ҳолат фақат диний мазмун ва ҳаракат билан чекланмасдан, балки ижтимоий ҳаётдаги мақсадларини амалга оширишга ҳам кўмаклашган.

Исломий кадриятларни бажарадиган, ислом дини ва маънавиятига ўзини алоқадор деб ҳисобловчи ҳар бир кишида ислом рукнлари орқали аввало диний ғоя шаклланади, кейинчалик у миллийлик билан уйғунлашади.

Ислом рукнларидан бири – ташаххудни – калимаи тоййибани билиш, яъни Аллоҳнинг бирлиги ва Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) Аллоҳнинг элчиси эканлигига чин дилдан иқрор бўлиб, бу калимани доимо такрорлаб юриш зарур деб ҳисобланади. Бу ҳар бир мусулмон учун ислом динига мансублигини белгиловчи бош омил бўлиб, кишилар онгида диний ғояни шакллантиради. Рукнлардан яъна бири намоз ўқишдир. Ислом ўз мухлисларидан кунда беш вақт намоз ўқишни талаб қилади. Булар – бомдод, пешин, аср, шом, хуфтон намозларидир (булардан ташқари нафл намози, тарабух, ҳайит намозлари ҳам бор). Намоз ўқишга киришишдан олдин таҳорат қилиш буюрилган. Яъни намоз ўқийдиган одамдан поклик талаб қилинади. Намоз Аллоҳга ҳамду сано ўқиш, намоздан сўнг ўз ниятларини айтиб, ундан марҳамат тилашдан иборат. Бундай ижобатга эришиш учун либос ва танани поклиги етарли эмас, энг муҳими қалби пок бўлиши керак. Ислом кундалик беш вақт намоздан ташқари, муҳим ишлар олдидан ҳам худога сиғинишни талаб қилади.

Ислом динига эътиқод қилувчилар, хаттоки унга тўлиқ риоя қилмайдиганлар орасида ҳам ҳаж амалини бажаришни хоҳловчилар анча-мунчани ташкил этади. Ҳаж қилиш шўролар даврида жуда чеклаб қўйилган эди. 1991 йилдан бошлаб, бу тадбирга кенг имконият яратилди. Натижада республикамиздан ҳар йили минглаб кишилар ҳажга боришга муваффақ бўлишди. Ҳар йили ҳаж сафарига мусулмонлардан 3500-4500 киши бориб келадиган бўлди. Исломнинг беш асосий рукнларидан бири бўлган Ҳаж зул-хижжа ойида Ислом муқаддас шаҳар ҳисобланган Маккага бориш, у ердаги Муқаддса жойларни зиёрат қилиб, турли диний урф-одат ва маросимларни бажариш билан Мадинага бориб, Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) қабрларини зиёрат қилиш, Ислом динининг бешинчи амалларини бажаришдир. Бунда мусулмон киши ўз оиласини иқтисодий томондан таъминлаб, болаларини уйлантириб оиладан иқтисодий томонидан қутулса, ҳаж қилишга қурби етса ҳажга бориши мумкин. Диний таълимотга кўра ҳаж амалини бажарган киши ҳам жисмонан, ҳам маънавий жиҳатдан юксак инсоний фазилатларга эга бўлиши назарда тутилади. Кўпчилик ҳожилар шунга амал қилади ва маънавий-ахлоқий ривожланишига ўз ҳиссасини қўшади. Ҳар бир диннинг ўзига хос

маросимлари тизими, байрамлари бўлади. Диний маросимлар диний эътиқод, ибодатнинг амалдаги ифодасини ташкил этиб, миллий хусусиятларни ўзида сингдирган диний ғоя ва дунёқарашни шакллантиради.

Диний қадриятлар, маросим ва анъаналарнинг шаклланиши узок тарихий даврларга бориб тақалади. Ибтидоий дин шаклларида бошланган бу жараён миллий ва жаҳон динлари шаклланиб, кенг ёйила бошлаган пайтларда анча ривожланган. Ҳозирги диний қадриятларнинг мавжудлиги диний таълимотларга асосланса-да, унинг ривожланиши жамият ҳаётидаги ижтимоий-иқтисодий ва маънавий-ахлоқий тараққиёт билан мустаҳкамланган. Улар халқимизнинг турмуш тарзи ва жамият ҳаёти учун муҳим аҳамият касб этмоқда.

Миллий ғоя ва ахлоқнинг умумалоқадорлиги. Миллий ва диний ғояларнинг тарғиб-ташвиқотида ва шаклланишида ўзбек халқи ҳаётида ислом жорий этган ҳайитлар, муқаддса кунлар муҳим ўрин эгаллаган. Чунки бундай тантанали кунлар диний мазмундан ташқари кўпинча миллий байрам сифатида нишонланади. Бундай байрамларда бутун оила аъзоларидан ташқари аҳолининг турар жойларида ҳам унга катта эътибор берилади.

Шундай байрамлардан бири Қурбон ҳайитидир. Мусулмон мамлакатларида бу ҳайитга тайёргарлик катта бўлади. Масжидда махсус ибодат бўлади, ваъзхонлик – амри маъруф қилинади. Ҳайит уч кун давом этади. Мустақилликка эришган Ўзбекистонда ҳам бу байрам кенг нишонланадиган бўлди ва халқимиз унга янгича мазмун бахш эта бошлади. Жумладан, Қурбон ҳайити кунлари мусулмонлар ўз оналари, қариялар ва беморларни бориб кўрадилар, уларга қўлларидан келган ёрдамларини аямай, ҳурматини ўз ўрнига қўядилар, қурбонлик учун сўйилган молларининг гўштларидан бир қисмини ўз уруғ-аймоғларига, хусусан, кам таъминланган оилаларга, бева-бечораларга тарқатадилар. Қурбонлик маросимининг яна бир тартиби сўйилган моллар гўштидан таом тайёрлаб, худойи шаклида йиғинлар ҳам ўтказадилар.

Ҳижрий - қамарий тақвим-кальендар бўйича шаъбон ойи тугагандан сўнг рамазон ойи бошланиб, унда 30 кун рўза тутилади. Диний таълимотда мусулмонлардан рўза тутиш жараёнида моҳи рамазон ибодатини бажариш зарур, деб ҳисобланади. Унда Қуръон тиловат билан бирга, хайр-эҳсонлар, дуою илтижолар қилинади. Бинобарин, ҳар бир мўмин-мусулмон бу ойни ғанимат билиб, ўзини астойдил худо йўлига бағишлаб, кечаю кундуз тоат-ибодат бирла бир кун ҳам рўза тутишни канда қилмаслик керак, деб ҳисобланган. Яна ислом таълимоти мусулмонлардан рамазон ойида Аллоҳдан ўз гуноҳларини кечиришини сўраб, тавба-тазарру қилиш билан бир вақтда

инсон учун нохуш бўлган жаҳлу ғазаб, дилозорлик, кўполликлардан холи бўлиб, хушмуомалалик, одамшанавандалик, камтарлик каби фазилатларни ўзига сингдириб бориши зарур, деб ҳисобланган.

Ислом таълимотида, рўза ҳақида ёзилган турли диний манбаларда рамазон ойининг мазмуни, аҳамияти, унда мусулмонларнинг бурчи ҳар томонлама изоҳланган. Рўза ойининг ҳар бир кунини эъзозлаш, ифторликка алоҳида эътибор бериш кўзда тутилган. Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) 30 кун рўза ойининг уч даҳага бўлинишини эътироф этиб, уни шундай изоҳлаган: «Бу моҳи шариф шу қадар улуғ бир ойким, унинг биринчи ўн кунлик даҳаси – даҳаи раҳмат деб аталади, яъни Аллоҳнинг раҳмати ўз бандларига муттасил ёғилиб турадиган кунлардир. Иккинчи ўн кунлиги – даҳаи мағфират, яъни Аллоҳ ўз бандаларининг гуноҳу маъсиятларидан ўтиб афв қилиб юборадиган кунлар. Учинчи ўн кунлиги «иткун минан нор», яъни Аллоҳ ўз бандаларини оташи дўзахдан озод қилиб юборадиган башоратли кунлар»¹.

Рўза тутиш мусулмонлар учун кўп асрлардан буён одат тусига кирган бўлиб, унинг инсон организми учун муайян фойдаси ҳақида илоҳиётчилар фикрлар билдиришган, яъни бир ой давомида рўза тутган одамда «тозаланиш», «покланиш» бўлади. Организм ортиқча чиқиндилардан тозаланиб, кишининг руҳи енгиллашади. Шунини эътиборга олиб диндорлар билан бирга исломнинг барча талабларини тўлиқ бажармайдиган кишиларда ҳам рўза тутишга мойиллик бор.

Рамазон (Рўза) ойи тугагач, шаввал ойининг 1 кунда рамазон ҳайити – ийд ал фитр ўтказилади. Ҳайитнинг номидан ҳам маълум бўлиб турибдики, рўза тутмаганлар ҳам, бир ой рўза тутган мусулмонлар ҳам рўзадан сўнг жон бошига қараб фитр рўза беришлари кўзда тутилган. У пул ёки озиқ-овқат шаклида бўлиб, ночор, кам таъминланган кишиларга масжидга берилади. Бу ҳайит ҳам уч кун давом этади.

Ҳайит кунлари ҳар бир диндор ўтган кунлари учун ўзига-ўзи ҳисоб бериши, рўза тутмагани ёки уни бузгани учун белгиланган миқдорда намоз ўқиши, закот бериши, муайян кунлар давомида рўза тутиши зарур деб ҳисобланган. Рўза ҳайитини кенг нишонлаш одат, анъана тусига кирган. Ҳайитнинг биринчи куни эрта билан барча масжидларда мусулмон аҳли тўпланишиб, ҳайит намозини имом-хатиблар бошчилигида ўқийдилар. Хутба тинглайдилар.

Уч кун ҳайит давомида кишилар ўз ота-оналарини, яъкинларини бориб кўрадилар, шунингдек, марҳумлар яшаб ўтган уйларга, уларнинг қабрларига бориб дуойи фотиҳалар қиладилар, баъзан уйларида

¹ «Халқ сўзи» газетаси. 1991 йил 16 март сони.

худойилар уюштирадилар. Бундан ташқари мусулмонлар учун ҳайит кунлари бева-бечораларни бориб кўриш, улар ҳолидан хабар олиш, айниқса муҳим ҳисобланади.

Рамазон ойи тугаган кунлари фитр-садақа (фитр-рўза) ҳар бир жон бошига бир кунлик овқат ҳисобида камбағал, юпун кишиларга йиғиб берилади. Зотан, закот ал фитр айна шу мақсадда йиғиб олинади.

Юқоридаги фикрлардан шундай хулосага келиш мумкинки, биринчидан, Қурбон ва рамазон ҳайити ва маросимчилиги асрлар давомида халқимиз онги ва шуури, турмуш тарзига шундай чуқур сингиб кетган, яъни кўп ҳолларда ҳайитлар миллий байрам деб қабул қилинади, иккинчидан, бу диний байрамлар ва маросимчилик учун ислом таълимоти томонидан белгиланган талаблардан ташқари ўзбек халқи бу маросимлар мазмунини маънавий-маърифий, ахлоқий кадриятлар билан бойитган; учинчидан, бу тантанали кунларнинг оилада, маҳаллада, жамоатчилик жойларида ёш авлодни маънавий-ахлоқий руҳда тарбиялашга, миллат, ватанга бўлган ҳурматини шакллантиришда аҳамияти жуда катта бўлган.

Мустақиллик йиллари динга берилган эркинлик туфайли исломий кадриятларга риоя қилиш анча жонланди. Шулардан бири ҳар ҳафтада бўладиган жума намозидир. Маълумки, исломда муқаддас кунлардан бири жума кунидир. Ислом кенг тарқалган мамлакатларда жума дам олиш куни деб эълон қилинган. Шу куни такводор мусулмонлар ўз кунларини тоат-ибодат билан ўтказадилар. Унинг муқаддас кун деб ҳисобланишининг сабабини руҳонийлар қуйидагича изоҳлайдилар: Аллоҳ оламни яратишни жума куни бошлаган. Муҳаммад ҳам, Али ҳам жума куни туғилганлар. Муҳаммад 622 йилда Маккадан Мадинага жума куни ҳижрат қилган. Исломнинг «шуъласи» ҳам оламга айна жума куни тушган. Шу сабабли мусулмонлар жума кунини улуғлаганлар.

Бу кунларда масжидларда Қуръон ўқилади, ваъзхонлик қилинади, диндорлар бўлган хонадонларда худойи ўтказилади. Шу кунлари пайғамбарнинг қилган ишлари тўғрисида хикоя қилиш савоб ҳисобланади.

Фуқаролик жамиятда миллий ғояни шакллантириш омили. Миллий маънавиятимизнинг қадимий илдизлари, шу жумладан исломий кадриятлари, ноёб ва бетакрор намуналарини тадқиқ этиш, уларни бугунги кун талаблари билан боғлиқ ҳолда бойитиб тарғиб этиш янги бунёд этилаётган фуқаролик жамияти учун аҳамияти каттадир. Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 25 августда қабул қилинган «Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида»ги Қарорида таъкидлаганидек, «Юртдошларимизни муқаддас ислом дини ва фалсафаси, азиз-авлиёларимизнинг ибратли ҳаёти, қутлуғ

кадамжоларига, бошқа диний конфессияларга нисбатан ҳурмат-эҳтиром ва бағрикенглик руҳида тарбиялаш, жамиятимизда соғлом турмуш тарзи, миллатлараро тотувлик, меҳр-оқибат муҳитини мустаҳкамлаш бўйича маънавий-маърифий дастурларни амалга ошириш»¹ вазифаси кўйилган.

Президентимиз Ислом Каримов бошчилигида мустақил-лигимизнинг дастлабки йилларидан бошлаб, аждодларимиз меросини, маънавий қадриятларни, шу жумладан исломий қадриятларни тиклаш, қарор топтириш ва уларни замонавий мазмун моҳияти билан бойитиш учун кўплаб хайрли ишлар амалга оширилди.

Юқоридаги Қарорда кўрсатилганидек, ислом дини ва фалсафаси, азиз-авлиёларнинг ибратли ҳаётини тадқиқ ва тарғиб этишда, унинг фан, адабиёт, фалсафа ва маданиятнинг турларига асрлар давомида кўрсатилган таъсири кўзда тутилиб, ҳозирги замон учун ҳам муҳим аҳамиятга эга дейишга ҳақлимиз.

Истиклол йилларида буюк бобокалонларимизнинг маънавий меросини тадқиқ этиш, асарларини нашр қилиш, юбилейларини нишонлаш мамлакатимизда одат тусига кириб, миллатимизнинг ҳар томонлама уйғониб, камол топишига кенг имконият яратмоқда. Хусусан ислом фалсафаси асарларини, диний уламо ва алломаларнинг меросини нашр қилиш, ўрганиш, тарғиб этиш халқимизнинг исломий қадриятларидан баҳраманд қилишга катта йўл очди.

Маълумки, ҳар бир халқнинг тарихий шаклланган ва ҳаёт синовларидан ўтган ўзига хос бетакрор мерослари мавжуддир. Маънавий мерос, миллий ва диний қадриятларнинг ижтимоий ҳаётда ўз ўрнини топиб бизгача етиб келиши бир томондан, ўтган авлодлар яратган мерос сифатда етиб келган бўлса, иккинчи томондан, диний қадриятлар муқаддас китобларга асосланган тарғибот орқали кишилар онги ва дунёқарошига ўрнашиб авлоддан-авлодгача ўтиб келади.

Ўрта Осиё халқларини жумладан, ўзбек халқи илму-фанда донг таратган буюк олимлар, аллома мутафаккирлари билан ҳақли равишда фахрланади.

Илму-фан соҳасида жаҳонга танилган аллома олимлар Ал-Форобий, Абу Али Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Аҳмад Фарғоний, Ал-Хоразмий, Мирзо Улуғбек, Али-Қушчи бўлса, ҳадис илми ва ислом маънавиятининг ривожлантиришга улкан ҳисса қўхган улуғ зотлар: Бурхониддин Марғиноний, Мотуридий, Ҳожа Аҳрор, Исмоил Ал-Бухорий, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд кабилар бўлганлар. Донишманд мутафаккирлардан: Лутфий, Алишер Навоий, Ҳусайн Бойқаро, Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Турди, Аҳмад Дониш, Фурқат,

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Миллий ғоя тарғиботи ва маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш тўғрисида”.ги Қарори. – Т.: Маърифат газетаси, 2006 й. 26 август.

Муқимий, Завқий; мўйқалам соҳиблари Бехзод ва Музаффар каби машҳур кишилар шу ўлкада яшаб ижод этганлар.

Бу улуғ зотларнинг яратган маънавий ва маданий мероси, аввало, жамият маънавиятининг, миллий қадриятларининг шаклланиши ва бойишига хизмат қилган, иккинчидан; аждодларимизнинг мероси халқимиз маънавиятининг юксалтириш орқали комил инсонни тарбиялашга йўналтирилган, учинчидан; аждодлар меросида ислом маънавиятининг ўрни алоҳида бўлган.

Ислом маънавиятининг мазмуни Қуръони карим ва ҳадиси шарифлардир, уларга асосланган ислом фалсафаси, тасаввуф, одоб-ахлоқ масалаларига бағишланган дунёвий ва диний олимларнинг асарларида ўз ифодасини топган. Бу билимларни тарғиб қилиш ислом маърифатининг асосий вазифаси ҳисобланган.

Халқимиз тарихидан маълумки, илм-фан, адабиёт, санъат ва ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал қилишда дунёвийлик ва динийликка нисбатан кўп ҳолларда тўғри ёндошилганлиги учун ижтимоийлик ва илмий соҳада шундай жаҳонга машҳур кашфиётлар қилиндики, улар халқимизнинг маънавий-маданий меросининг олтин хазинасидан муносиб ўрин олди. Бу кашфиётларнинг эгалари ўз замонасининг, ҳаттоки ҳозирги даврнинг ҳам юксак шаклланган шахси эканлигидан далолат беради.

Аллома-олимларимиз ислом маърифатига улкан ҳисса қўшиб, доимий ўзгариш ва ривожланишда бўлган жамиятнинг мазмун-моҳияти, миллий диний ва умумбашарий қадриятларнинг айниқса, фан билан дин алоқалари ҳақида фикр юритиш билан бир вақтда давлат ва жамиятни бошқариш масалаларига ҳам алоҳида эътибор қаратдилар.

Ушбу масалаларни ташкил қилишда мутафаккирлар фанларни туркумлашда диний ва дунёвий фанларга ажратганлари холда уларни бир - бирига қарама - қарши қўймаганлар. Аммо булар иккала ёндошувда ўз олдидан қўйган мақсадлари, ўрганиш объектларида бири-биридан фарқ қиладиган тамойилларини ҳам кўрсатиб ўтганлар.

Ўрта Осиёда етишиб чиққан улуғ мутафаккирлар жамият тараққиётида қадриятларнинг тутган ўрни ва моҳияти тўғрисида, давлатни бошқариш хусусида илғор илмий қарашларни илгари сурдилар. Бунда араб файласуфи Ибн Рушд олға сурган ҳақиқатга эришишнинг икки хил йўлини, яъни бири диний, иккинчиси илмий йўл деб билдилар. Диний йўл билан Худо ва унинг қудратини билиш йўлидан иборат бўлса, илмий йўл эса табиат ва объектив оламни билиш орқали амалга ошади.

Жамият тараққиётининг ҳар бир тарихий даври диний (исломий), фалсафий таълимотлар асосида талқин қилиб келинган бўлса, жамиятнинг ҳозирги ривожланиш босқичида улар ўрнига ундан

илғорроқ даражадаги таълимотларни яратиш вазифаси қўйилгани сир эмас, албатта.

Демократик жамиятни шаклланиши ва тараққиётни амалга ошириш жараёни кетаётган ҳозирги шароитда одамлар ўртасидаги амал қиладиган ахлоқий, сиёсий, ижтимоий, ҳуқуқий, диний ва мафкуравий муносабатларни яхшилаш ва мустаҳкамлаш учун халқимиз маънавиятини такомил-лаштиришга алоҳида эътибор қаратилган. Зеро, миллий ва диний кадриятларнинг ахлоқий, ҳуқуқий жиҳатларини мустаҳкамлаш комил инсонни шакллантиришга, фуқаролик жамиятини асосларини яратишга хизмат қилади.

Марказий Осиё халқлари ҳаётига ислом йўналишларини (асосан суннийлик) тарғибот ёки араб истилоси орқали киритиши билан бир вақтда ислом маданияти, маънавиятини маҳаллий халқлар ўртасида кенг ёйилиши кузатилди. Бу ҳудудда суннийликнинг ҳанафий мазҳаби қонун-қоидаларини маҳаллий халқлар ҳаётига сингдириш суннийликнинг бошқа мазҳабларига нисбатан тезроқ амалга ошди. Имом Аъзам асос солган ҳанафий мазҳаби бошқа мазҳабларга нисбатан, биринчидан, диний бағрикенглик (яъни бошқа мавжуд динлар ва уларнинг урф-одатлари ҳам давом этиш имконияти), иккинчидан, мўътадил мазҳаблиги (яъни маҳаллий халқлар, миллатларнинг хусусиятларига мос келиши, унинг талабаларини оддий одамларга мос келиши), учинчидан, бу мазҳабга эътиқод қилувчиларнинг ортиб бориши ва ҳозирги вақтда мусулмонларнинг кўпчилиги ҳанафий мазҳабига эътиқод қилиши билан ажралиб туради.

Ислом эволюциясида вужудга келган йўналишларининг муҳим жиҳатларидан бири халқлар маънавиятини шакллантиришга йўналтирилган қонун-қоидалари ва диний эътиқод талабларидир. Ислом динини қабул қилган ҳар бир мусулмон учун диний маросимчилик талабларини бажаришдан ташқари ҳаётда ҳалол, пок, виждонли бўлиш, ҳалол ва ҳаромнинг фарқига бориш, бошқаларининг мулкига кўз олайтирмаслик, оила қуриш билан ўз фарзандларини ислом таълимоти, талаби руҳида тарбиялаш, ҳалол меҳнат қилиш билан кун кечириш каби ахлоқий нормалар мужассам бўлиши талаб қилинади. Шунингдек, бу таълимотда давлат, жамият, ота-она, ватанга муҳаббат инсонпарварлик, адолат, ҳалоллик мезонлари халқлар маънавиятини шаклланишининг асосини ташкил қилган. Бундай даъватлар ислом эволюциясининг қайси даврида бўлмасин ўзининг тарбиявий аҳамиятини йўқотмаган аксинча, ислом динига эътиқод қилганлар маънавиятини шакллантиришга ўз ҳиссасини қўшиб келган. Унинг бу жиҳати, яъни жамиятда маънавий-ахлоқий муҳитни соғломлаштиришга қўшаётган ҳиссасига ҳозирги фуқаролик жамияти шакллантирилаётган мамлакатимизда ҳам муҳим тарбиявий-ахлоқий аҳамият касб этади.

Жаҳон динлари ичида энг кенжаси бўлган ислом дини тез орада жуда кўп халқлар ва миллатлар ҳаётига кириб бориб, уларнинг турмуш тарзидан муносиб ўрин олишидан ташқарии, кўпгина шарқдаги давлатларнинг бошқариш мафкурасига айланди. VIII-IX асрларда ислом эволюциясида турли йўналишлар, мазҳаблар вужудга келишига қарамай ислом таълимоти (унинг асосий манбалари Қуръони карим ва ҳадиси шариф)га асосланган диний мафкура мусулмонлар ҳаётида, хусусан уларнинг маънавий-ахлоқий, дунёқарашларининг шакллантиришда давом этди.

Жамият ҳаётининг барча соҳаларида бўлгани сингари маънавий, жумладан ахлоқий нуқсонлар ҳукм сураётган ҳозирги даврда исломнинг меҳр-шафқат, мурувват, саховат, одамийлик, ҳалоллик хусусидаги панд насиҳатларидан умуминсоний қадриятлар сифатида фойдаланиш ғоят ўринли бўлиб, ҳаётимизнинг маънавий жабҳалари қайта қурилаётган ҳозирги даврда исломнинг регулятив функциясининг аҳамияти тобора ортиб бормоқда. Ўзбекистон мусулмонлари идораси турли хилдаги хайри эҳсон, саховат жамғармаларини ташкил этиб, хожатмандларнинг дардига малҳам бўлмоқда. Шўролар даврида вайрона ҳолатига келган маданий ёдгорликларни ва тарихий обидаларимизни давлат маблағлари ва умумхалқ хашари йўли билан таъмирлаш ишларини олиб бормоқда.

Ислом, унинг дунёвий вазифаларини ҳам бажарадиган руҳонийлари асрлар мобайнида жамиятнинг ижтимоий ҳаёти, фан, маданият, маорифини ўз назорати остида ушлаб, тарихий анъаналар, инсонларнинг турмуш тарзига катта таъсир ўтказиб келган. Яна у ислом ва унинг қадриятларига эътиқод қилувчи турли миллат ва эллатларга хос ижтимоий табақалар вакилларининг Аллоҳ олдидаги тенглигини тан олган ва уларни ягона худонинг бандалари сифатида тенглаштирган. Бу диний таълимотларининг умумийлигини мустаҳкамлаган ҳолда ижтимоий муносабатларнинг мавжуд системасини сақлаш функциясидир.

Барча миллий ва жаҳон динларининг пайдо бўлиши ва турли халқлар ҳаётидан ўрин олиши, ўз қадриятларини тарғиб ва ташвиқ қилишида диний онгни шакллантириш билан кишилар маънавиятини бойитишга қаратилган мақсади ҳам бўлади. Муҳим жиҳати шундаки, барча жаҳоний динлар Шарқда вужудга келган яъни, Зардушт Хоразмда Мусо пайғамбар Мисрда, Исо пайғамбар Қуддуси Шариф яқинидаги Вафлеемда, Муҳаммад пайғамбар Маккаи мукаррамада таваллуд топганлар. Бу улуғ зотларнинг диний тарғиботдан ташқари халқлар маънавияти, миллий қадриятлар ривожига катта ҳисса қўшиб келганлиги аёндыр. Масалан, Зардуштийлик таълимотида «эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал» асос қилиб олинган, яъни инсонда баркамоллик, ҳақгўйлик, адолатлиликни улуғлаш, инсондан фикр софлиги, сўзнинг

собитлиги ва амалларнинг инсонийлиги талаб қилинган.

Бу дин пайғамбари Зардушт Спитома (мил.ав. 589-512 й) табиатшунос олим ва шоир илоҳиётчи файласуф эди. У «Авесто» китобида ўзигача мавжуд бўлган билимларини ҳамма соҳаларини мужассамлаштирди, зардуштийлик эса академик М.Хайруллаев ёзганидек, «Ўша даврдаги халқларнинг маданияти, маънавияти, урф-одати, ахлоқи каби масалаларни ўзида акс эттирди ва уларга таъсир ҳам кўрсатди»¹.

Бундан ташқари одамларни она табиатга яхши муносабатда бўлиши яъни, ер, сув, ҳаво ва бошқа барча ўсимликларни эъзозлаш, бир сўз билан айтганда, маънавиятнинг муҳим қисми бўлган экологик дунёқарашни шакллантириш ҳам зардуштийлик таълимотида ўз ифодасини топган.

Маънавиятнинг муайян йўналишлари, шу жумладан христианлик дини ғарб цивилизациясини келиб чиқишида муҳим омиллардан бири бўлган деган фикрлар чет эллик олимлар қарашларида учрайди. Масалан, Макс Вебер ғарб цивилизациясини келиб чиқишида протестантизм ғоялари асосида шаклланган ахлоқ нормалари шунга олиб келди,² деган фикрни илгари сурди. Христианликнинг учинчи, сўнгги йўналиши бўлган протестантлик (XVI аср) католицизм ва православиядаги кўпгина диний қадриятларни ислоҳ қилиб, диний эркинликни кенг жорий этишга муваффақ бўлди.

Диний қадриятларнинг ижтимоий ҳаётда тутган ўрнининг яна бир муҳим жиҳати шундаки, христианликка эътиқод қилган Ғарб мамлакатлари таълимни восита деб билиб, асосан илм-фаннинг барча қирраларидан кенг фойдаланишни мақсад қилиб олганлар. Ислом кенг тарқалган Шарқ мамлакатларида эса юксак маънавиятни сақлаб қолишга алоҳида эътибор қаратилди. Техникавий тараққиёт эса унда кейинги ўринда турди. Аммо Шарқ халқлари илму-фан орқали қўлга киритган уйғониш давридаги ютуқларга Ғарб олимлари катта қизиқиш билан қараб, муҳим тадқиқотлар олиб бориб, ўзлари учун керакли хулосаларни чиқардилар.

Ғарб мамлакатларидаги маънавий қашшоқлик XX ва XXI аср бошларига келганда ўз салбий оқибатларини кўрсата бошлади. Масалан, АҚШ ва бошқа Ғарб мамлакатларида оила маданияти ва маънавиятига муносабатларининг сустлашиши натижасида оила қуриш ва болаларнинг туғилиши кейинги 20-30 йилларда жуда кам кўрсаткичга эга бўлиб бормоқда. АҚШда эса бир жинсли одамларни оила қуришга расмий рухсат берилиши, устига-устак уларга етим болаларни беркитиб

¹ М.Хайруллаев Ўрта Осиёда IX-XII асрларда маданий юксалиш. Буюк сийсолар, алломалар. 1-китоб. –Т.: «Мерос», 1995. 5-б.

² Қаранг: Вебер М. Избраннѳе произведение. – М.: 1990. С.67.

боқишга имконият берилиши цивилизацияга эришган жамият маънавияти учун ғоят ғайриинсоний, дахшатли воқеадир.

Бизнинг аждодларимиз маънавий меросида эзгулик ва маърифатга алоҳида эътибор берганликлари бежиз эмас эди. Бобокалонларимиз ижодида, Форобий, Алишер Навоийнинг маърифатга чорлаган ғояларида инсоний фазилатларни, маънавиятни шакллантиришга қаратилган муҳим фикрлар ўз ифодасини топган.

Дунёвий билимлар ва аждодларимиз меросини ўрганиш ва ҳаётга татбиқ қилишга эзгулик руҳи кўшилгандагина маърифат вужудга келади.

Республикамиз Президенти И.А.Каримов «Нега мен маърифат сўзини кўп такрорлаб, унга алоҳида урғу бераяпман? - Чунки, жамият тараққиётининг асоси, уни муқаррар ҳалокатдан қутқариб қоладиган ягона куч - маърифатдир»¹, - деб таъриф бердилар.

Бу мазмунли ва назарий фикрда маърифат сўзининг таркибига киритилган «эзгулик» тушунчаси ўзининг бойлиги, ранг-баранглиги, мазмун-миқийсининг кенглиги, теранлиги билан тубдан фарқ қилади.

Юртбошимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек, “Бугунги халқаро ҳаёт, кишиларнинг тараққиёти шундай босқичга кирганки, энди унда ҳарбий қудрат эмас, балки интеллектуал салоҳият, ақл-идрок, илғор технологиялар ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Амир Темур бобомизнинг «Куч - адолатда» деган машҳур таъбирини бугунги кунга нисбатан қўллаб айтадиган бўлсак, мен унга қўшимча қилиб «Куч – билим ва адолатда» деган бўлар эдим. Келгуси асрда бу тамойил янада кучаяди ва ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларини қамраб олади»².

Маълумки, ўзбек халқи маънавий мерос ва муқаддас кадриятларнинг катта қисмини исломий маънавият ва маърифат, унинг манбаларидан бўлмиш Қуръони карим, ҳадиси шарифлар, тавсирлар, шариат аҳкомлари ташкил қилади. Исломий маросимимизнинг муҳим қисмини ирфоний меросимиз тасаввуф таълимоти ва кадриятлари, хусусан бизнинг Ватанимиз – Туркистонда шаклланиб, эндиликда бутун жаҳонга тарқалган жаҳон маънавий маданияти, умуминсоний кадриятлари тараққиётига жуда катта ҳисса қўшган уч буюк тасаввуфий тариқатлар: яссавия, кубровия ва хожагония – нақшбандия ирфоний – тасаввуф тариқатлари ташкил этади.

«Яссавия» тариқатининг ўзига хос томонларини, унинг диний ғояларини шогирдлари давом эттириб, тариқат илмида инсонга бўлган муносабат, эзгу ният, меҳр-оқибат ҳалол меҳнати билан кун кечириш орқали Аллоҳ висолига етиши мумкин деган мақсадни илгари

¹ Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз кўлимиз билан қураимиз. 7-жилд. –Т.: Ўзбекистон, 1999 135-б.

² Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз кўлимиз билан қураимиз. 7-жилд. –Т.: Ўзбекистон. 1999 98-б.

суришади. Яъни, у мол-дунё тўплашга ҳаракат қилмаслик ўрта миёнда кун кечириш, энг муҳими охиратни ўйламайдиган инсонлар ҳақида фикрлар билдирилган. Тариқат илми диний ва дунёвийликни тарғиб қилиш билан инсониятни тўғри йўл тутиш, қандай яшашни англаб етишга чорлаган. Дунёни яратувчиси бўлган Аллоҳни танишга йўналтирилган.

Марказий Осиёда XII-XV асрларда шаклланган ва кенг қулоч ёзган бу тариқатлар ислом таълимотлари билан уйғунлашган ҳолда ижтимоий тарққийётда ўз ўрнига эга бўлди. Масалан, XV асрдан то XX асргача нақшбандия тариқати жамият, давлат ҳаёти, тараққийётининг барча жабҳаларида хусусан мусулмон, туркий мусулмон халқларининг XVIII-XIX асрларда олиб борган миллий-озодлик ҳаракатлари, курашлари мафкураси мазмунини ишғол этди.

Марказий Осиёда тасаввуф тариқатларининг ривожланиши бу ҳудудда ислом таълимотининг кенг ёйилиши ва қарор топиши билан узвий боғлиқ бўлган. Бу жараёнда исломгача бўлган диний қарашлар ва миллий маданият турларига муносабат масалалари ҳам мавжуд эди.

Айниқса, нақшбандия таълимоти ва тариқати комил инсонни шакллантиришга қаратилган бўлиб, халқимиз тарихий тараққийётдан муносиб ўрин олган. Нақшбандия тариқатининг Туркистон ва дунёнинг бошқа ҳудудларида фаоллашуви, кенг тарқалиши натижасида жаҳон илм-фан, маданияти, цивилизацияси, хусусан диний-ирфоний, маънавий-маърифий қарашлар ва таълимотлар тарихида муҳим аҳамият касб этди.

Имом Бухорийнинг «Ал-Жомий ас-Саҳиҳ» деб номланган 4 жилд (жузъ)дан иборат ҳадислари тўплами ислом оламидаги бошқа муҳаддислар тузган тўплалар орасида энг ишонарли ва мукаммалидир. Тўпланда Муҳаммад ва унинг саҳобалари ҳақидаги ҳадислардан ташқари фикҳ, ислом маросимчилиги, ахлоқ-одоб, таълим-тарбия ҳамда ўша давр тарихи ва этнографиясига оид ҳадислар ҳам мавжуд бўлиб, унга 600 минг ҳадисдан фақат 7250 та энг «саҳиҳ» - ҳаққоний, ишончли ҳадислар киритилган. Мазкур тўпланиш Миср ва бошқа бир қанча мамлакатларда жуда кўп марта чоп этилган, унга йирик уламолар томонидан шарҳлар битилган. Бу китоб ёзилганига ҳижрий бўйича 1200 йилча бўлди. Ўша даврдан бошлаб барча уламолар бу асарга Қуръондан кейинги иккинчи ўринда турадиган манба деб баҳо бериб келадилар. Имом Бухорийнинг ушбу китоби маънавий қадриятларимизни тиклашда, кишиларда ахлоқ-одоб, ҳалоллик, ростгўйлик, поклик сингари умуминсоний фазилатларни қарор топтириш ва мустаҳкамлашда муҳим аҳамиятга эгадир.

XX асрнинг охири XXI асрнинг бошларида жамият ва инсоният цивилизацияси тараққийёти тубдан ўзгариб, дунёда ижтимоий ҳаёт

ривожига, тинчликка таҳдид солувчи глобал муаммолар: диний фундаментализм ва экстремизм; халқаро терроризм ва наркобизнес; коррупция ва уюшган жиноятчилик; экологик онглилик ва биогенетик бузилишлари каби иллатлар, хавф-хатарлар жаҳон ҳамжамиятини ҳақли равишда ташвишга солмоқда.

Биосферани секин-аста неосферага ўтиши мумкинлиги ҳақидаги назарияни илгари сурган академиклар В.И.Вернадцкий, Н.Н.Моисеев ва бошқалар ХХІ аср инсониятни яшаб қолиши учун кураш босқичи бўлишига эътибор қаратган эдилар. Агар ўтган асрда ички ва ташқи жамоавий ҳарбий хавфсизлик ҳақида фикр юритилган бўлса, эндиликда юқорида қайд қилинган таҳдидлар кўндаланг бўлмоқда.

Бу таҳдидларнинг олдини олиш ҳар бир мамлакат тараққиётининг устувор йўналишини ташкил этаётганлиги табиийдир. Бу ҳақда юртбошимиз И.А.Каримов шундай деган эди: «Бугунги кунда терроризм, экстремизм ва радикализмга қарши кураш дунё мамлакатларини бирлаштирадиган асосий омил бўлиб қолмоқда»¹.

Ҳақиқатдан ҳам терроризм ва экстремизм ХХ асрнинг охири ва ХХІ асрда вужудга келган жаҳон ҳамжамиятлари мамлакатлари, халқлари ҳаётига таҳдид солувчи, талофат етказувчи сиёсий курашнинг жамиятда беқарорлик ўрнатиш ва кўрқув уйғотиш усулидир. Терроризмни келтириб чиқарган ижтимоий-сиёсий асослари ва сабаблари мавжуд бўлиб, улар: диний ақидапарастлик ва фундаментализм; диний ва сиёсий экстремизм; сепаратизмдир. Бу сиёсий ҳаракатларнинг мазмун-моҳиятини кўпчилик халқимиз тўғри тушуниб, уларнинг жамият ва халқлар ҳаёти учун ғоят зарарли эканлигини тушуниб етмоқда.

Терроризм ва экстремизмнинг жаҳон халқлари ва давлатлари ҳаётида турли портлашлар ёки бегуноҳ одамларни ўлдиришдек фожиали воқеалар ҳамон содир бўлиб турганлигини гувоҳимиз. Аммо, бундай кимсаларга қарши курашиш билан бу офатни бутунлай бартараф қилиш учун келтириб чиқарган «ушбу бало - қазонинг бирламчи манбаларига қарши кураш даркор»². Ана шундагина таҳдидларни олдини олиш имконияти вужудга келади.

Маълумки, ХХ асрнинг охириги чорагида Марказий Осиё халқларининг ижтимоий-сиёсий, маънавий-иқтисодий ҳаётида улкан ўзгаришлар содир бўлиб, мустақил давлатлар ҳамдўстлиги вужудга келди. Бундай шароитда халқаро ҳамжамиятда динларнинг фаоллашуви, уларнинг сиёсийлашиб бориши билан бир қаторда, турли конфессияларнинг инсоният маънавий бойлиги эканлигидан

¹ Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. – Т.: «Ўзбекистон», 2005. 64-б.

² Ўша жойда.

фойдаланадиган ҳокимият учун курашда қурол сифатида ишлатишга уринувчи турли диний ҳаракатлар ҳам юзага кела бошлади. Улар ўз гоъларини диндорларга тез сингдириш йўлларини ахтариб, ҳам сиёсий, ҳам маънавий жиҳатдан турли диний конфессиялар ўртасида қарама-қаршилиқни келтириб чиқариш билан чекланмасдан, ҳозирги цивилизация билан халқлар маданий ва маънавий мерсои ўртасида ҳам номутаносибликни тарғиб қилмоқчи бўлдилар.

Мустақил ҳамдўстлик мамлакатлар мустақилликка эришгандан буён ўтган давр ичида турли сиёсий кучлар, диний ҳаракатлар миллий хавфсизлигимизга, давлатимиз ва халқимиз барқарорлигини бузишга тинмай ҳаракат қилиб кўрдилар. Бундай ҳаракатларнинг бошқарадиган сиёсий кучлар диний ташкилотлар ва гуруҳлар мавжуд бўлиб, улар гоҳ яширин, гоҳ ошқора фаолият кўрсатдилар. Ҳозирги даврга келиб, ахборот воситалари асосида мафкурвий таъсир ўтказишдан ташқари бир қатор чегара билмайдиган муаммоларга, таҳдидларга дуч келинди, кимёвий, ядровий, фазовий, биологик, экологик, иқтисодий террористик ҳаракатлар хавф солиб турибди. Масалан, Лондонда чоп этилган «Экономистик» журналининг 2005 йилда эълон қилинган «Йўқотилган из» мақоласида иқтисодий хавфсизлик таҳдидларидан бири бўлган терроризмни бартараф қилиш ҳақида ғарб сиёсатчилари, Жорж Буш ва Тони Блейр терроризмни енгиш учун уни таъминлаб турувчи пул оқимини тўхтатиш ҳақидаги таклифларини амалга ошириш қийин деб ҳисобладилар. Бунинг биринчи сабаби – террор фондлари жуда махфий, маълумотлари эса кичик ҳажмда; «учинчи давлатлар» манфаатларига мос келганлиги учун ҳам бевосита ёки билвосита, улар томонидан рағбатлантирилади; террористик мақсадларни амалга ошириш учун молиявий таъминлаб халқаро банк тизимини йўқотиш зарур деган фикрлар келтирилган.

Кейинги йилларда терроризм ва диний экстремизм ҳолатлари бир-бири билан қоришиб кетди, десак муболаға қилмаймиз.

Зеро, терроризм ва диний экстремизм бутун дунё халқларини каттиқ ташвишга солмоқда. Террордан кўзланган мақсад муайян кишиларни қонини тўкиш эвазига миллионлаб инсонларнинг юрагига ваҳима солиш, уларда кўрқув уйғотиш ва охир-оқибат жамиятда парокандалик туғдиришдир.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 2000 йил 15 декабрда қабул қилинган «Терроризмга қарши кураш тўғрисида»ги Қонуннинг 2-моддасида ёзилишича, «Терроризм – сиёсий, диний, мафкуравий ва бошқа мақсадларга эришиш учун шахснинг ҳаёти, соғлигига хавф туғдирувчи, мол-мулк ва бошқа моддий объектларнинг йўқ қилиниши (шикаст-лантирилиши), хавфни келтириб чиқарувчи ҳамда давлатни, халқаро ташкилотни, жисмоний ёки юридик шахсни

бирон-бир ҳаракатлар содир этишга ёки содир этишдан тийилишга мажбур қилишга, халқаро муносабатларни мураккаблаш-тиришга, давлатнинг суверенитети, ҳудудий яхлитлигини бузишга, хавфсизлигига путур етказишга, аҳолини кўрқитишга, ижтимоий-сиёсий вазиятни беқарорлаштиришга қаратилган, Ўзбекистон Республикаси жинойат кодексига назарда тутилган зўрлик, зўрлик ишлатиш билан кўрқитиш ёки бошқа жиноий қилмишлар»¹нинг асл моҳияти терроризм эканлиги қайд этилган.

Ҳозирги замон ижтимоий-сиёсий ҳаётда таҳдид солаётган энг хавfli офат - бу халқаро миқёсда ривожланиб бораётган терроризмдир. «Терроризм – аср вабоси» сифатида ҳозирги кунга келиб халқаро терроризм тушунчасига айланмоқда.

Ўзбекистон террорчиликка қарши курашишда ўз сиёсатини мунтазам амалга оширмоқда. Марказий Осиё ҳамкорлиги ташкилотининг (МОХТ) Душанбеда бўлиб ўтган сўнгги йиғилишида МДХ ҳудудида ва хусусан, МОХТ ҳудудида мавжуд бўлган террорчилик гуруҳларининг қонундан ташқарида, деб эътироф этиш мақсадида, уларнинг рўйхатини тузиш ҳақида қарор қабул қилинди. Бу жиддий тадбир бўлиб, ўз амалий самарасини бермоқда. Германия, Покистон, 16 та араб мамлакати «Хизб ут-таҳрир»ни ноқонуний деб топди, Россия ҳам, кейинчалик МОХТнинг бошқа давлатлари ҳам бу қарорга қўшилди.

Юқорида баён қилинган фикрлардан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин: **биринчидан**, исломий қадриятлардан ҳозирги даврда фойдаланиш асосида миллий ғоя ва ахлоқнинг шакллантириш кишиларнинг маънавий камолоти ва у билан боғлиқ жамиятнинг маънавий-ахлоқий юксалиши билан амалга ошади; **иккинчидан**, Ўзбекистон истиқлолга эришган биринчи йиллардан бошлаб, кишилар маънавиятини юксалтиришга эътибор берилиб, миллий ғоя ва мафқурани яратишда аجدодларимиз мероси, айниқса, исломий қадриятларни тиклаб, унинг фойдали тамонларини жамият юксалиши учун ишлатишга эътибор қаратилди. Бу ҳақда Президент Ислам Каримов бундай ёзади: «Истиқлол шарофати билан маънавият булоқларининг кўзи очилди, биз бу булоқнинг зилол сувларидан бахраманд бўла бошладик. Шўро даврида унутилган қадриятларимиз, номи қораланган бобокалонларимизнинг дурдона сўзларини биз оби кавсардек кўзимизга суртмоқдамиз»²; **учинчидан**, жамиятнинг маънавий юксалишида исломий қадриятларнинг ва маданий меросининг

¹ «Терроризмга қарши кураш тўғрисида» Ўзбекистон Республикасининг қонуни. (2004 йил 30 апрел куни мазкур қонунга ўзгартиришлар киритилди ва 06.07.2004 йилда кучга кирди).

² Инсон бахт учун туғилади. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг ҳикматли сўзлари. – Т.: «Шарқ», 1998. 35-б.

ўрни бекиёсдир. Чунки, авлодлар қолдирган қадрият ва мерос, хусусан Қуръони карим, ҳадиси шариф ва шариат аҳкомларида тарғиб қилиб келинган қадриятлар асрлар оша бизгача етиб келиб, кишилар онги ва қалбидан чуқур ўрин олди. Бу қадриятларнинг ривожланиши ва бойиб боришида миллийлик билан динийлик уйғунлашиб бориб миллий бирликни ва миллатлараро тотувлик, ҳамкорликни шаклланишига асос бўлди; **тўртинчидан**, ҳозирги вақтда ислом ва унинг қадриятларидан маънавиятни юксалтириш, эзгулик йўлида эмас, балки бузғунчилик, яъни диний экстремистик ва террористик йўлида фойдаланувчи кучлар ва ҳаракатлари мазмунини тез-тез ўзгартириб турадилар. Шунинг учун улар ҳаракатини фош қилиб бориш бугунги кун талабидир; **бешинчидан**, миллий маънавиятнинг, исломий қадриятларнинг тикланиши ва ривожланиши нафақат халқнинг руҳий тикланишига, миллий ғояни шаклланишига, балки ўзлигини англашига, миллий ғурур, миллий ифтихор, ватанпарварлик ҳисси кабиларни пайдо бўлишига кенг имконият яратади.

Таянч сўзлар

1. Уруғ-қабилачилик тузуми	6. Миллий ғоя
2. Илоҳиёт	7. Истиклол мафқураси
3. Мадраса	8. Миллий мафкура
4. Хонақоҳ	9. Диний мафкура
5. Тахяхона	10. Хаттотлик.

Такрорлаш учун саволлар

1. Ғоя ва мафкура тушунчаларини изоҳланг.
2. Миллий ғоя тушунчаси нима?
3. Истиклол мафқураси нимани билдиради?
4. Диний ғоя ва мафкура қандай тушуечалар?
5. Миллий ғоя ва мафқуранинг шаклланишида дунёвийлик ва динийликни уйғунлигини аҳамияти нимада?
6. Миллий ғоя ва мафқуранинг диний илдизлари нима?

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.-Т.: Ўзбекистон, 2007.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Маънавият. – Т.: 2008.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.-Т.: Ўзбекистон, 1997.

4. Каримов И.А. «Жамиятни мафкуриси халқни- халқ, миллатни- миллат қилишга хизмат қилсин» «Тафаккур» журнали бош муҳаррири саволларига жавоблар.-Т.: 1998 йил, 2-сон.
5. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт- пировард мақсадимиз. 8-жилд.-Т.: Ўзбекистон, 2000.
6. Каримов И.А. «Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда».-Т.: Ўзбекистон, 1999.
7. Каримов И.А. Жаҳон молиявий иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этиш йўллари ва чоралари. –Т.: Ўзбекистон, 2009.
8. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – ватанамиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Т.: Ўзбекистон, 2010.

Фойдаланилган атамалар изоҳи

«Авесто»-зардуштийликнинг муқаддас китоби.

Ал-Ҳажар ал-асвод-(араб. «Қора тош») Каъбанинг жанубий-шарқий бурчагида ердан 1,5 м баландликда ўрнатилган муқаддас тош.

Ансорлар-араб. ёрдам берувчилар.

Арофат-араб. танимоқ, билмоқ феълидан.

Ахриман – зардуштийликнинг ёвузлик изоҳи.

Ахура-мазда-зардуштийликдаги энг олий яхшилик илоҳи.

Ақидапарастлик-диний ақидаларни асос қилиб олиб, келишлар янги ва қолбигамаълум мафкуравий тазйиқлар асосида сингдириш.

«Акромийлар»-1996-1997 йилларда Андижонда ташкил топган диний гуруҳ, раҳбари Акром Йўлдошевдир. У хизб-ут таҳрирнинг етакчиси ан-Набахоний ғоялари асосида «Иймонга йўл» рисоласини ёзган.

«Ал-Қоида»-Афғонистонда XX аср охири чорагида вужудга келган радикал гуруҳлар уюшмаси.

Ал-Азҳар-Қоҳирадаги диний ва дунёвий ўқув юртлари комплекси.

Анимизм-(лотинча-анимус-жон; руҳ демакдир) қадимги замон динларидан бири.

Араб истилоси-ислом дини пайдо бўлган даврларда араб лашкарларининг қўшни мамлакатларга динни тарғибот қилиш учун бостириб кириши шундай деб аталган.

Астрология – илми нужум, юлдузларга қараб фол очиш билан шуғулланувчи сохта таълимот.

Ас-саҳиҳ-ишончли маънони англатади. Дунёга машҳур Имом Бухорийнинг ҳадислари шундай номда-«Саҳиҳ Бухорий» деб аталади.

Ашуро-(араб.-ўн кунлик)-шиаларда ўтказиладиган мотам маросимлари кунлари.

Ақида – (араб.-эътиқод қилинадиган тушунча)-диндорлар учун мажбурий ҳисобланган, шак келтирмасдан эътиқод қилиниши лозим бўлган диний талаблар.

Бадавийлар-(араб.-сахрои)-қадимда сахро ва қумли ерларда яшаган арабларни шу ном билан аташган.

Байтуллоҳ-(араб.-Аллоҳнинг уйи)-Исломда Макка шаҳридаги Каъбага берилган ном.

Ваҳий-илоҳ билан инсонларнинг пайғамбарлар орқали мулоқот йўли.

Вожиб-(араб.-мажбурият, бурч)-шариат аҳкомлари бўйича мамлакат ҳукмдори (халифа, подшо)нинг амрини бажариш мусулмонлар учун мажбур эканлигини англатади.

Варъа-(парҳез) унинг уч-тил, кўз, қалб варъалари мавжуд.

Ваҳҳобийлик-исломдаги диний-сиёсий оқим.

«Вуқуфи замоний»-инсон ўзи яшаётган замон, жамиятда кечаётган ҳадислардан воқиф бўлиши.

«Вуқуфи ададий»-инсонга Аллоҳ томонидан умр, ҳаёт бир марта берилиши, уни бир дақиқасини ҳам бекорга ўтказмаслик.

«Вуқуфий қалбий»-ҳар бир солиҳ Аллоҳ-таолони қалбида сақлаши, яъни ички қалб билан зикр қилиб яшашлари.

Жадидчилик-(араб. «усули жадид»-янги усул)-XX асрнинг бошларида исломни ислоҳ қилишга ва илм-маърифатни ёйишга интилан ҳаракат.

Жоҳилия-(араб. «жаҳула»-билимсизлик маъносини билдиради). Исломда «ягона Аллоҳни танимаслик» маъносини англатади. Арабларнинг исломдан олдинги ҳаёти.

Жаброил-исломда тўрт бош фариштадан бири, диний ақидага кўра хабар берувчи фаришта ҳисобланади.

«Жуз»-(араб.-жон солиғи)-дастлаб араб халифаликдаги, кейинчалик Ўрта Осиёда мусулмон бўлмаган фуқаролардан олинган жон солиғи.

«Зам-зам»-Макка шаҳрида Каъба яқинидаги булоқ. Исломда Каъбани ва «Зам-зам» булоғини зиёрат қилиш, қурбонлик қилиш амалда «Зам-зам» булоқ сувини хожилар ва мусулмонлар муқаддас ҳисоблаб, уни истеъмол қиладилар.

Зухд-варъанинг давоми ҳисобланиб, таом ва ичкиликдан, мол-дунёдан парҳез қилиш тушунилади.

Ислом маданияти-ислом дини пайдо бўлганидан кейин шаклланган ва ривожланган маданият.

Илоҳиёт – (араб.-худо тўғрисидаги таълимот) худо, унинг сифатлари белгилари ва сифатлари тўғрисидаги диний таълимот.

Ислом фалсафаси - Қуръони каримга асосланган фалсафий таълимот.

Ислом маънавияти – ислом таълимотига асосланган урф-одат, маросимчилик, анъаналар, одоб–ахлоқ норма-ларидан иборат маънавий-маданий тизим.

Ижмоъ – (араб.-якдиллик билан қабул қилинган қарор)-исломда фақиҳ ва муждаҳидларининг тўпланиб, ягона фикрга келган ҳолда ҳукм чиқариши.

«Ипак йўли» - Қадимда Шарқ ва Ғарбни боғлаган қарвон йўли.

Имом – (араб. – олдинда турувчи)-ислом динида мусулмонларнинг бошлиғи. Имом-хатиб деб ҳам юритилади.

Иснод - (араб.-айнан-«таянч») –ҳадисшуносликда қўлланилган тушунча, ҳар бир ҳадиснинг таркибий қисми.

Икки (қўш) ҳақиқат

Каъбатуллоҳ - (араб.–Каъба-куб)-ислом динининг энг муқаддас

ибодатхонаси.

Клерикализм-мамлакатнинг сиёсий ва маданий ҳаётда черков таъсирини кучайтиришга қаратилган оқим.

Кеш-қадимда Қарши шаҳри шу ном билан аталган.

Мадраса-(араб.-дарс ўқитиладиган жой)-исломда ўрта ва олий диний ўқув юрти.

Муътазилийлар-(араб.-ажралиб чиққанлар)-илк исломда илоҳиёт оқимларидан бирининг тарафдорлари.

Мутакаллимлар-исломда дин фалсафаси – калом тарафдорлари.

Макка-Саудия Арабистондаги шаҳар. Хижоз вилоятининг маъмурий маркази.

Мадина-(араб.-шаҳар) Мадина ан-набий-пайғамбар шаҳри.

Мухожирлар-(араб.-кўчиб келганлар)-ислом тарихида Маккада динни қабул қилиб, 622 йилда Муҳаммад билан бирга кўчиб ўтган мусулмонлар.

Модернизм-динни ҳозирги замон воқеалигига мослаштиришни ёқлаб чиқувчи оқим.

Монотеизм-(қад. юнон. «моно»- «ягона», «тео»-худо) яккахудолик.

Меърож-(араб.-парвоз, кўтарилиш)-исломда Муҳамма(с.а.в.)днинг осмонга, Аллоҳ олдига қилган парвози.

Магия-(қад. юнон. «магус», араб. «мажус») сеҳргарлик.

Мовароуннаҳр-араблар икки дарё оралиғидаги бизнинг худудни шундай деб атаганлар.

Масжид-мусулмонларнинг жамоа бўлиб, ибодат қиладиган жойи.

Мубаҳ-(араб. Умумий, ҳеч кимга таалуқли бўлмаган)-шариат каатегорияси.

Манба-ҳар қандай илмий ёки диний йўналишлар, тадқиқотларнинг асоси, ашъвий-далиллар тизими.

Мусҳаф-(араб.-саҳифаларни жамланиши)-Қуръони карим саҳифаларини жамлаб китоб ҳолига келтирилиши.

«Моликия мазҳаби»-исломдаги шариат мазҳабларидан бири.

Мазҳаб-(араб. «йўл») исломдаги шариат қоидалари тизими ва йўналиши.

Муҳаддис-исломда ҳадисшунослик илми билан шуғулланувчи олим.

Муснад-(араб.-асосланган, далилланган)-ҳадис тўпламларининг илк тури.

«Муватто»-Ибн Молик асарининг номи.

Муждаҳид-(араб.-интилувчи, ҳаракат қилувчи)-Ўрта асрларда исломда ижтиҳод ҳуқуқига эга бўлган.

Мандуб-(араб.-тавсия этилган) шариатда бажарилиши лозим ва савоб деб аталадиган, лекин гуноҳ бўлмаган ҳаракатлар.

Мубоҳ-(араб. Умумий ҳеч кимга тааллуқли бўлмаган) шариатда ижозат берилмаган хатти-ҳаракатлар.

Макруҳ-(араб. – рад этилган, қораланган) шариатда қатъиян тақиқланган, аммо номақбул ҳисобланган хатти-ҳаракатлар.

Махзура-(араб.-ман этилган нарса) мусулмонлар учун қатъий тақиқланган хатти-ҳаракатлар.

Маърифат-зиё тарқатиш

Несторианчилик Византияда 5-асрнинг бошларида христианликда вужудга келган оқим.

Оят-(араб. «белги», «мўъжиза») Қуръон сураларини ташкил этувчи қисм, «жумлалар».

Панисламизм- XIX-асрнинг охирида Ўрта Шарқдаги мусулмон мамлакатларида вужудга келган диний-сиёсий оқим.

Пантеизм-худо билан табиат бир деб ҳисоблайдиган диний-фалсафий таълимот.

Патриарх-қабила ёки уруғ бошлиғи, динда катта руҳоний.

Политеизм-кўп худолик (кўп худоликни тан олувчи дин)

Пайғамбар-(форс.-пайғам-хабар, бар-келтирмоқ, хабар келтирувчи) илоҳий кучлардан ваҳий (кўрсатма) олган шахслар номи.

Рукн – (араб.-асос, устун) исломда энг муҳим 5 та амалий маросимчилик талаблари руқн-арқони ад-дин деб аталади.

Расул-(араб.-элчи) исломда Расул Акрам тушунчаси бўлиб Муҳаммад (с.а.в.) Худонинг ердаги элчиси ҳисобланади.

Ризо-қалбдан ҳаракат қилиш, қазо амрига таслим бўлиш.

Судхўрлик-исломдан олдин арабларда пулни фоиз ҳисобига бериб фойдаланиш. Бу исломда қатъий қораланган ва тақиқланган.

Тариқат-шариатдаги тўрт босқичдан бири.

Тавба-суфийликда-қайтиш, яъни камолотга, ахлоқий сифатларга қайтиш.

Таваккул-барча ишларни худодан деб билиш, унга суяниш.

Фикҳ-(араб. «тушуниш») шариат қонун-қоидаларини ўрганувчи фан.

Фақиҳ-фиқҳ илмининг билимдони.

Фетишизм-(франц. «фетико»)-ясалган тумор, бут, санам деган сўзлардан олинган) моддий буюмларда ҳам ғайритабiiй хусусиятлар борлигига ишониш.

Фарз-шариатда бажарилиши мажбурий бўлган амал.

Фақр-қашшоқлик, бенаволик, суфийлар наздида улуғвор илоҳий моҳият касб этиш, бандаликни сидқидилдан бажо этиш.

Халифалик-илк исломдаги давлат тизими.

Хижоз-Макка яқинидаги шаҳарнинг номи.

Ҳаж-мусулмонларнинг Макка ва Мадинага сафар қилиб,

исломнинг беш амалий маросимчилик амалларидан бирини адо этиш, хаж амалларини бажаришдир.

Сунна-исломда пайғамбар амаллари, урф-одат, яхши хулқ ҳақидаги ривоятлар тўплами.

Сухуф-(араб. «сухуф»-варақа).

Сура-(араб. «девор», «тўсик») Қуръонни ташкил этувчи қисмлар.

Суннийлик-исломдаги йўналишлардан бири.

Саҳоба-(араб. «сухбат» сўздан олинган) Исломда пайғамбарни кўрган, у билан мулоқотда бўлган ҳар бир мусулмон «соҳобий» дейилган.

Тасаввуф-исломда вужудга келган суфийлик таълимоти ёки тасаввуф фалсафаси деб ҳам юритилади.

Теология-илоҳиёт ҳақидаги фан.

Традиционизм-анъанавийлик, одат, расм бўлиб қолган анъаналарга амал қилиш.

Тотемизм-(ҳинд. «О тотем»-унинг уруғи). Тотемизм ибтидоий ғоят содда диний сўздан келиб чиққан.

Ҳаниф-исломдан олдинги даврда яккахудоликни тарғибот қилувчи киши.

«Ҳанбалия мазҳаби»-исломнинг сунний йўналишидаги мазҳаблардан бири.

«Ҳанафия мазҳаби»-исломдаги сунний йўналишдаги тўрт мазҳабдан бири.

Ҳадис-(араб. «янги; сўз») Муҳаммад пайғамбарнинг айтган сўзлари, қилган ишлари ҳақидаги ривоятлар.

Ҳурфикрлик-фанда ва динда эркинфикрлиликни ёқловчи оқим.

«Шофеъия мазҳаби»-исломдаги суннийлик йўналишининг мазҳабларидан бири.

Шиалик-(араб. «шиа»-партия) исломдаги йўналишлардан бири, Али тарафдорлари.

Шариат-исломдаги диний-ҳуқуқий қонун-қоидалар мажмуи.

Ясриб-Мадина шаҳрининг олдинги номи.

Қабила-қадимги уруғ-қабилачилик даврида одамлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб яшаганлар, катта ва кичик қабила шаклини олганлар.

Қадриятлар-инсониятнинг тарихан юзага келтирган маънавий-маданий бойликлари қадрият ҳисобланади. Диний қадриятлар эса ҳар бир диннинг муқаддас китоблари, таълимотлари билан боғлиқ ҳолда изоҳланади.

Қуръон-(сурёний «кераин»-«муқаддас ёзув») ислом динининг муқаддас китоби.

Қиёс-исломда шариат манбаларидан бири. Ўхшаш масала орқали мантиқий таққослаш йўли билан ҳукм ёки фатво чиқариш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: «Ўзбекистон», 2007.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Қонуни (янги таҳрир). Ўзбекистонни янги қонунлари.-Т. 19, Т.: «Адолат», 1998.
3. Каримов И.А. Жаҳон молиявий – иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. –Т.: Ўзбекистон, 2009.
4. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Т.: Ўзбекистон, 2010.
5. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.-Т.: «Ўзбекистон», 1997.
6. Каримов И.А. Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда.-Т.: 1999.
7. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: Маънавият. 2008.
8. Каримов И.А. «Ислом зиёси-ўзбегим сиймоси»да-Тошкент Ислом университети, 2005.
9. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари-энг олий қадрият. Т.: «Ўзбекистон», 2005.-48-бет.
10. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т.: «Ўзбекистон», 2005. 160-б.
11. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз-жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. Т.: «Ўзбекистон».96- бет.
12. Қуръони карим маъноларининг таржимаси. Таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур. Т.: «Тошкент ислом университети» нашриёти, 2001.
13. «Авесто» китоби-тарихимиз ва маънавиятимизнинг илк ёзма манбаи мазмунидаги илмий-амалий семинар материаллари. Т.: 2000.
14. Абдусамедов А.Э. Динлар тарихи. Т.: ЎзМУ, 2004. 208-б.
15. Азимов А. Ислом ва ҳозирги замон. –Т.: 1992.
16. Ал-Бухорий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Ал-Жомеъ ас-Саҳиҳ (ишончли тўплам), 4 жилдлик Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1991-1999.
17. Ат-Термизий. Саҳиҳ ат-Термизий. А.Абдулло таржимаси. Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1993.
18. Аҳмад Яссавий Ҳикматлари. Т.: Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. 256-б.

19. Беруний Абу Райхон. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Беруний А.Р. Танланган асарлар. I-жид. Т.: 1968.
20. Буюк сиймолар, алломалар: Ўрта Осиёлик машҳур мутафаккирлар ва донишмандлар. К. 1. Т.: «Ўзбекистон», 1995. 101-б.
21. Диний экстремизм ва терроризмга қарши курашнинг маънавий-маърифий асослари. «Тошкент Ислон университети» нашриёти-матбаа бирлашмаси. Т.: 2005.
22. Имом ал-Бухорий. Ал-Адаб ал-муфрад. Т.: «Ўзбекистон», 1990.
23. Исҳоқов М.М. Халқ даҳосининг қадимги илдизлари ва илк куртаклари (Зардуштийлик, Зардушт ва Авесто ҳақида). «Тил ва адабиёт таълими» журнали, 2-сон, 1992.
24. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. 1-китоб. Т.: Ёзувчи, 1996. 272-б.
25. Маҳмуд, Шайх Исмоил. Тошкентдаги Усмон мусхафининг тарихи. Т.: 1995.
26. Маҳмудов Т. «Авесто» ҳақида. Т.: 2000.
27. Мўминов А. ва бошқ. Диншунослик (дарслик). Т.: «Meнnat», 2004.
28. Уватов У. Буюк муҳаддислар: Имом ал-Бухорий, Имом Муслим, Имом ат-Термизий. Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 1998.
29. Ҳасанов А.А. Макка ва Мадина тарихи. Т.: 1992.
30. Ҳусниддинов З.М. Ислон йўналишлари, мазҳаблар, оқимлар. Т.: «Мовароуннаҳр», 2000.
31. Закурлаев А. «Ғоялар кураши». Т.: Мовароуннаҳр, 2000.
32. Отамуродов С., Ҳусанов С., Раматов Ж. Маънавият асослари. Т.: 2002.
33. Фалсафа қомусий луғат (тузувчи ва масъул муҳаррир Қ.Назаров). Т.: Шарқ нашриёти матбаа акцидорлик компанияси Бош таҳририяти 2004. -496-б.

МУНДАРИЖА:

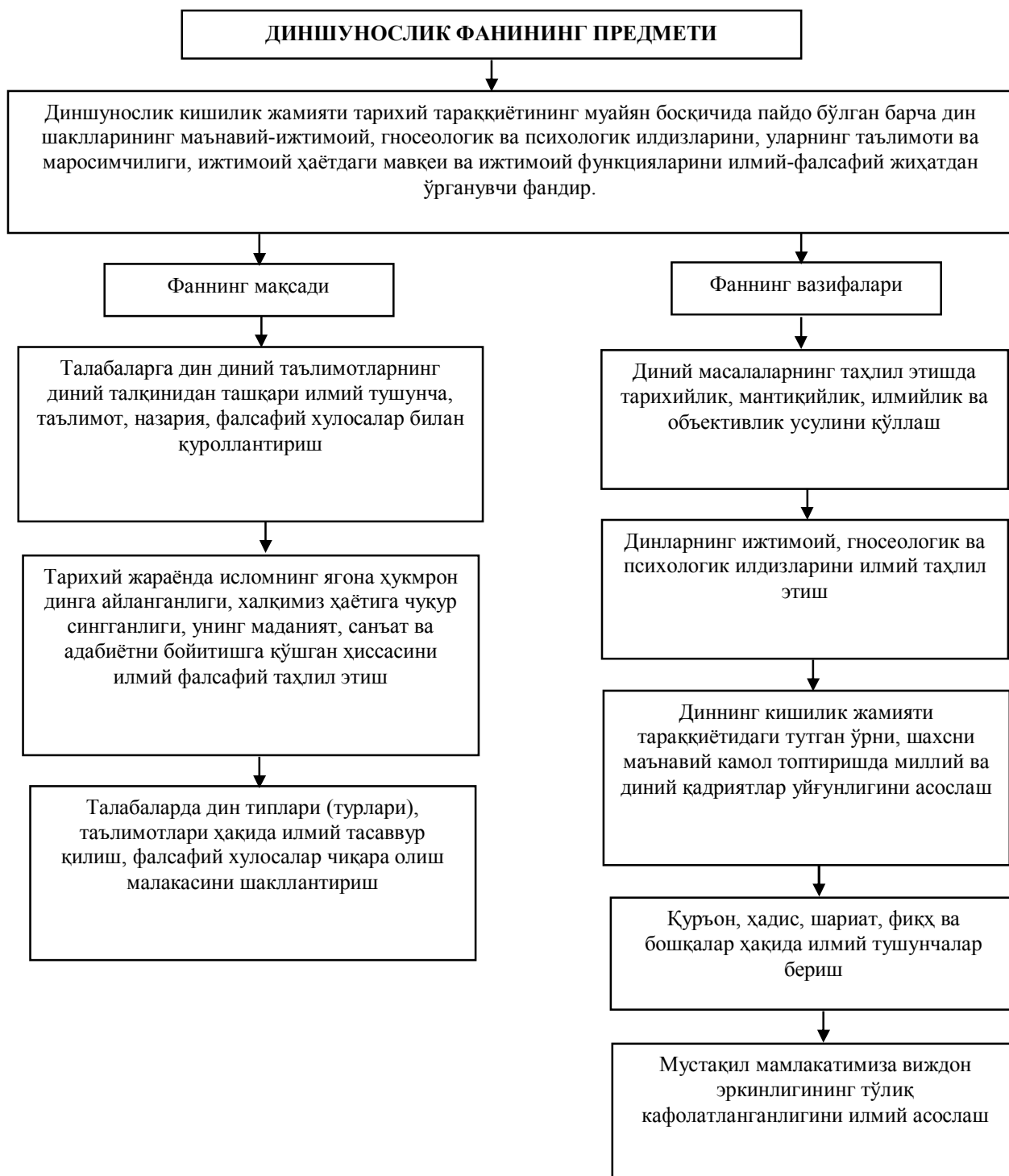
- Кириш.
- 1 = мавзу. «Диншунослик фанининг предмети, мақсади ва вазифалари».
- 2 = мавзу. Дин ижтимоий – тарихий, этник ҳодиса.
- 3 = мавзу. Дин турлари, зардуштийлик ва миллий динлар
- 4 = мавзу. Жаҳон динлари: буддавийлик, христианлик
- 5 = мавзу. Ислом динининг пайдо бўлиши ва маънавий ҳаётининг янгилиниши.
- 6 = мавзу. Ислом: қадриятлар, маънавият ва маърифат.
- 7 = мавзу. Қуръон сураларининг жамланиши ва шахс маънавий қиёфасининг шаклланиши.
- 8 = мавзу. Исломдаги оқимлар ва мазҳабларнинг минтақа маънавиятидаги ўрни.
- 9 = мавзу. Исломнинг эътиқодга айланиш даври ва ўрта Осиё халқлари маданияти.
- 10 = мавзу. Ҳадислар диний – ахлоқий дастурлар манбаи
- 11 = мавзу. Шариат: маънавият ва ахлоқий камолот.
- 12 = мавзу. ўрта Осиёда ислом маънавиятининг ривожланиши.
- 13 = мавзу. Тасаввуф тариқати ва маънавияти.
- 14 = мавзу. Диний экстремизм ва терроризмга қарши курашнинг маънавий – маърифий асослари.
- 15 = мавзу. Миллий ғоя ва мафқуранинг диний илдилари.
- Фойдаланилган атамалар изоҳи.
- Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.
- «Диншунослик» фанидан мавзуларга оид чизмалар бўйича иловалар.

“ДИНШУНОСЛИК”

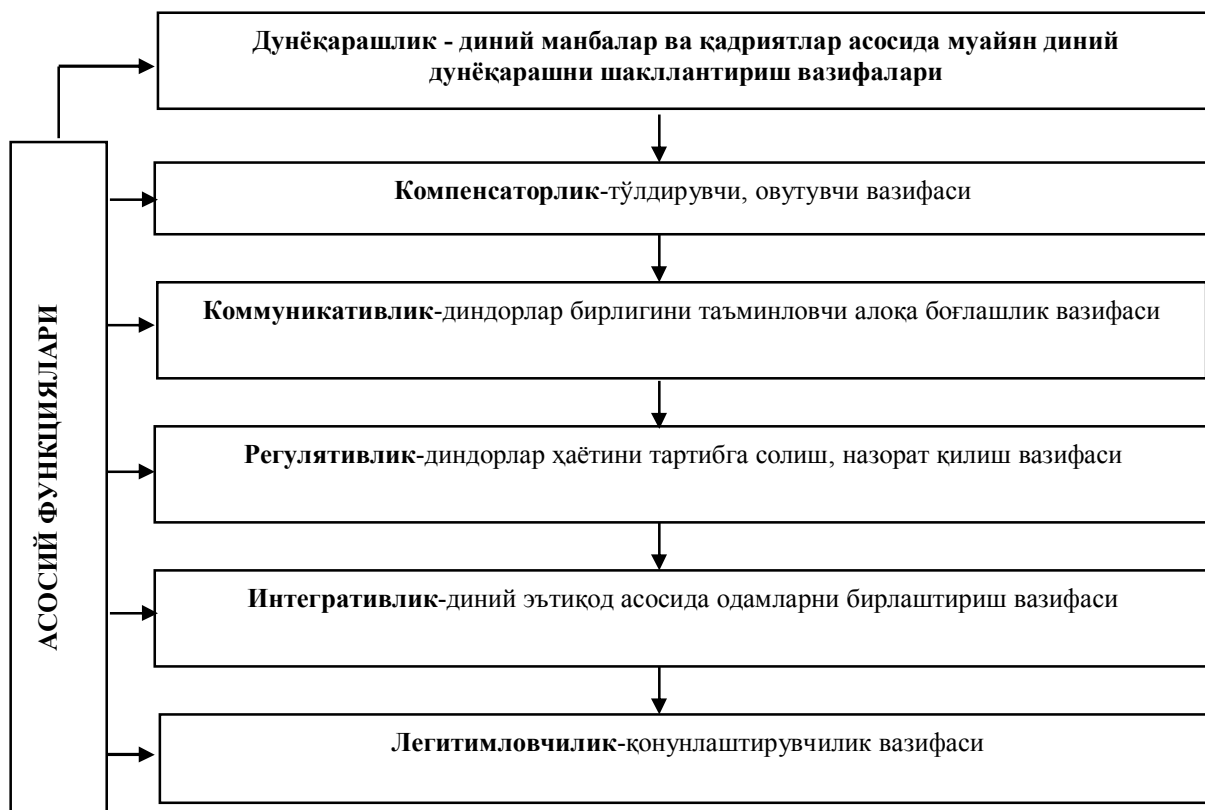
фанидан мавзуларга оид чизмалар бўйича

ИЛОВАЛАР

1-чизма. ДИНШУНОСЛИК ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

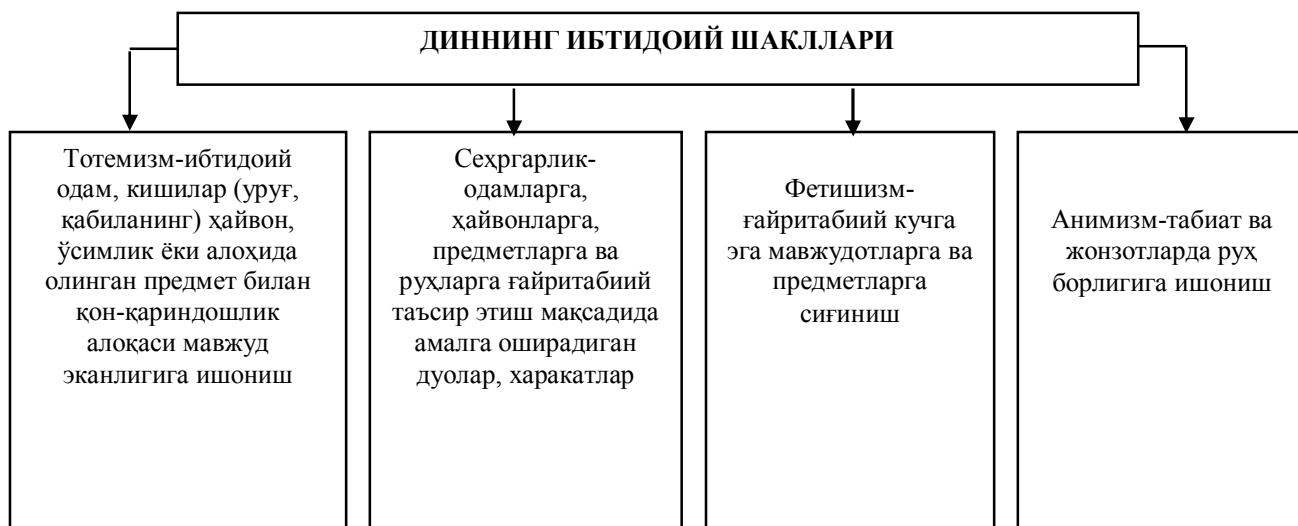
2-чизма. ДИННИНГ ФУНКЦИЯЛАРИ

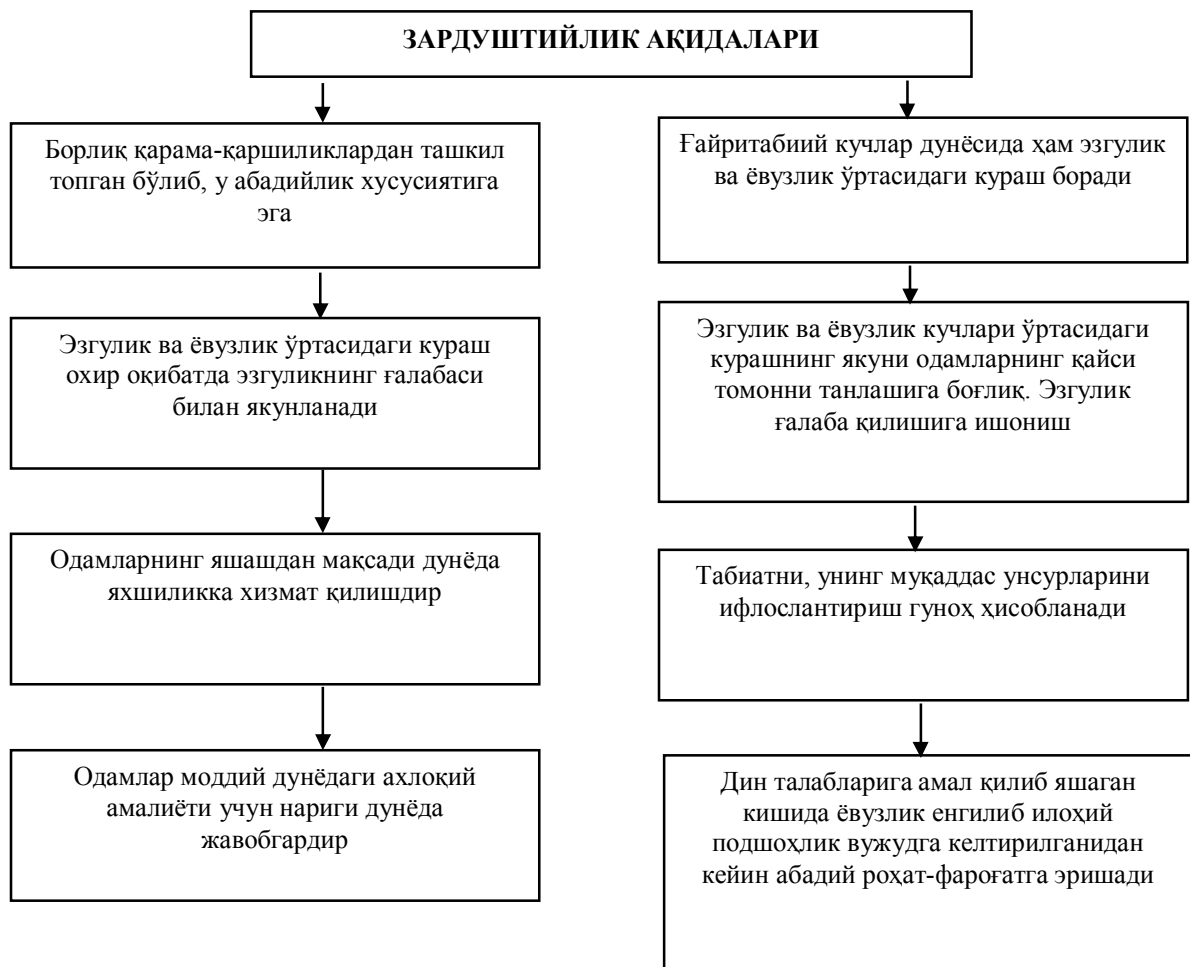
3-чизма. ДИННИНГ ТАРИХИЙ ШАКЛЛАРИ (типлари)

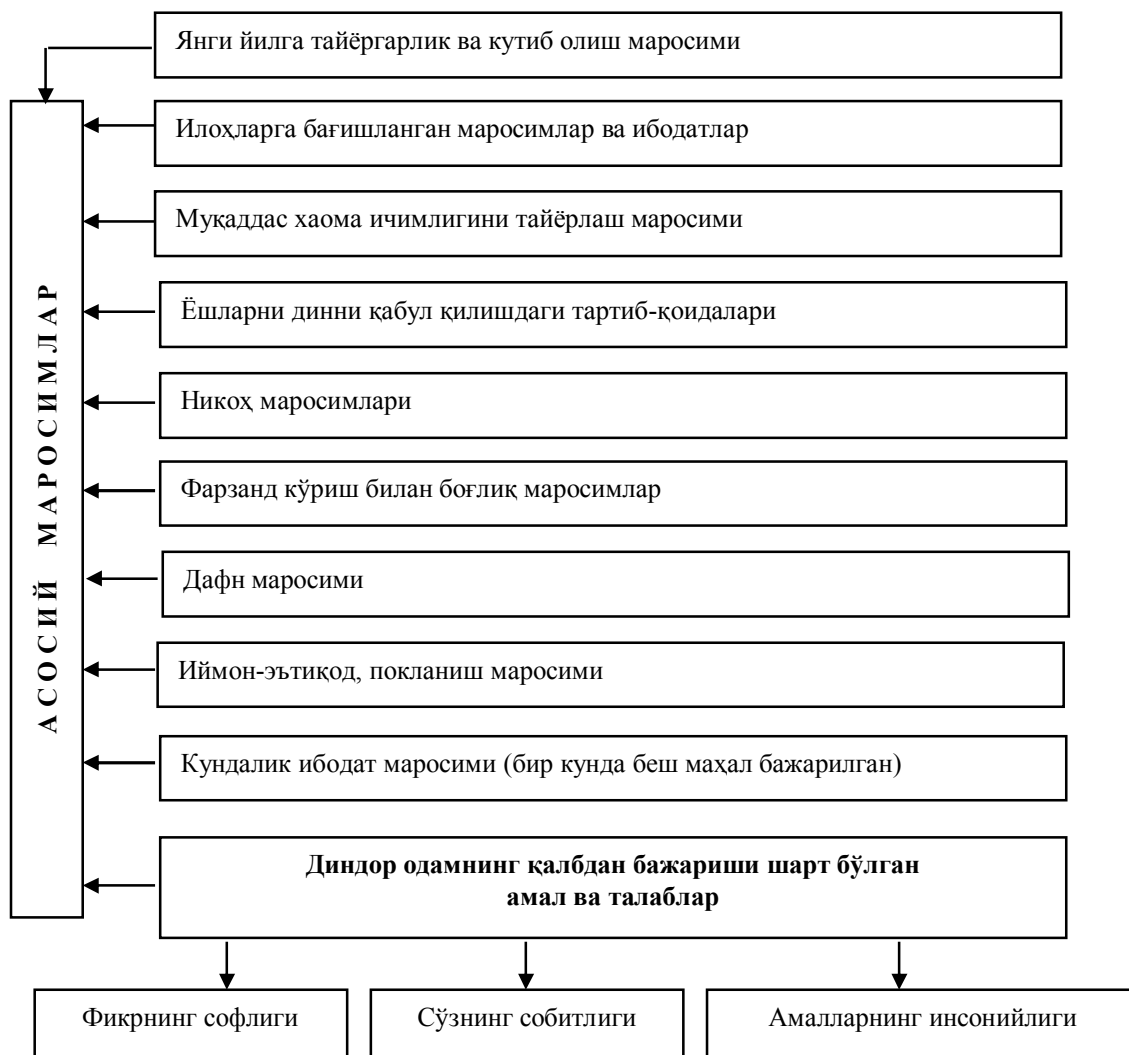
4-чизма. ДИННИНГ ИБТИДОИЙ ШАКЛЛАРИ

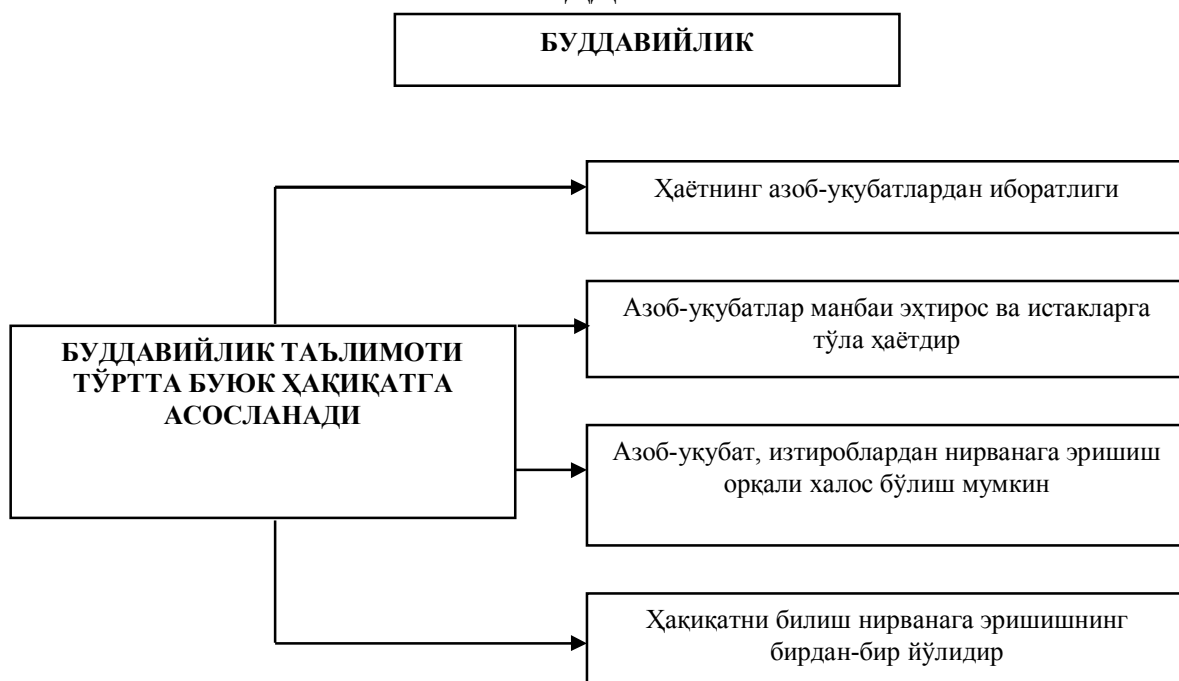
5-чизма. ЗАРДУШТИЙЛИК ДИНИ

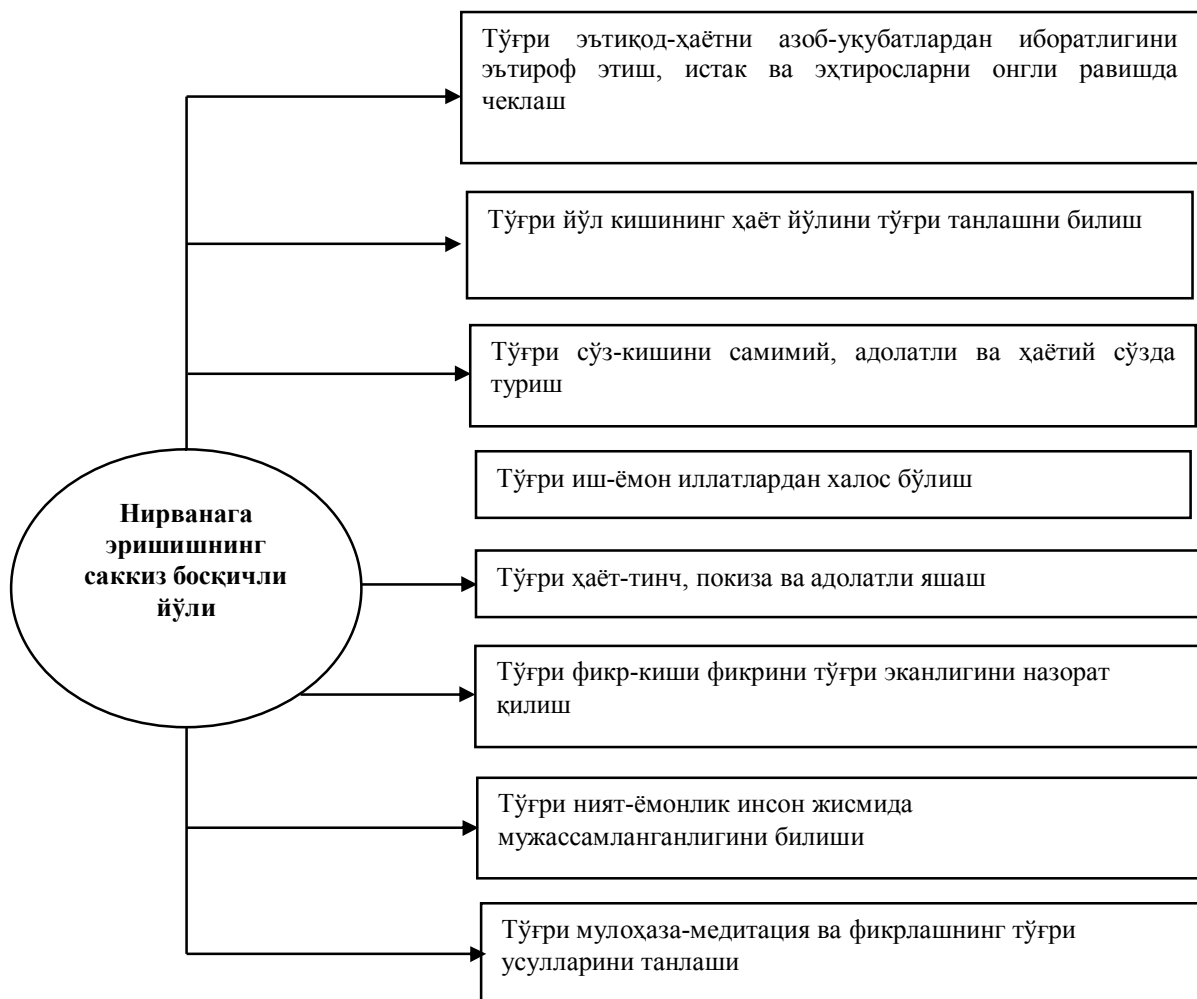
6-чизма. ЗАРДУШТИЙЛИК МАРОСИМЛАРИ

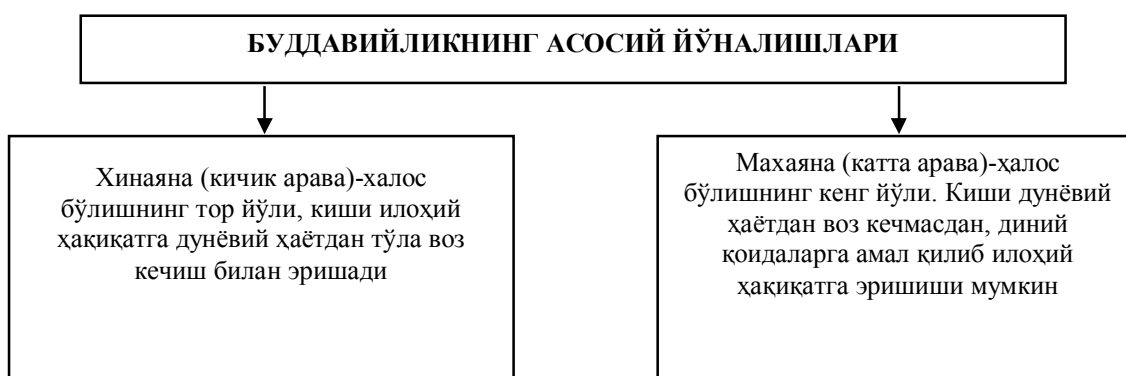
7-чизма. БУДДА ТАЪЛИМОТИ

8-чизма. ИЗТИРОБЛАРДАН ХАЛОС БЎЛИШ

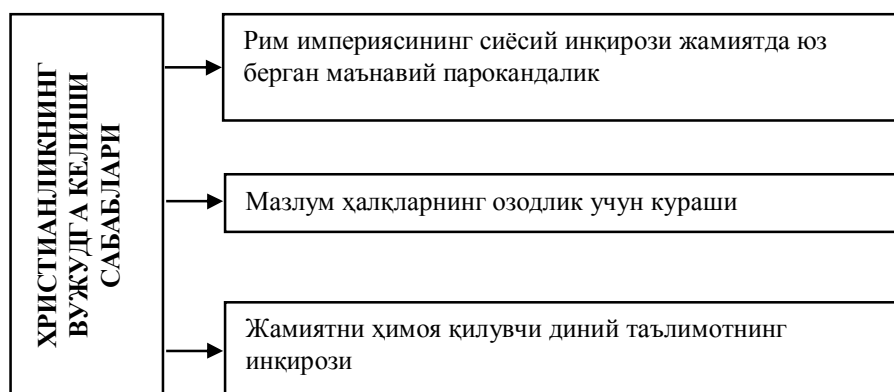
9-чизма. БУДДАВИЙЛИКНИНГ ЙЎНАЛИШЛАРИ

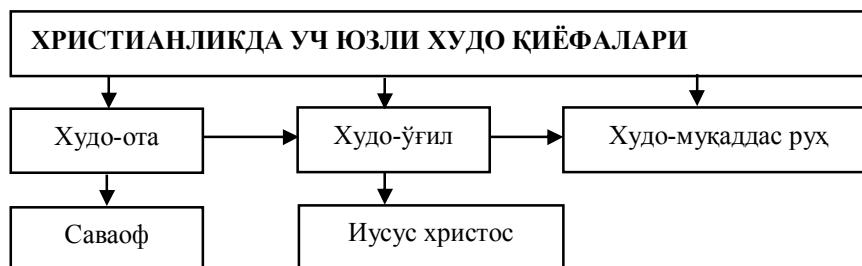
10-чизма. МАҲАЯНА ЙЎНАЛИШИ

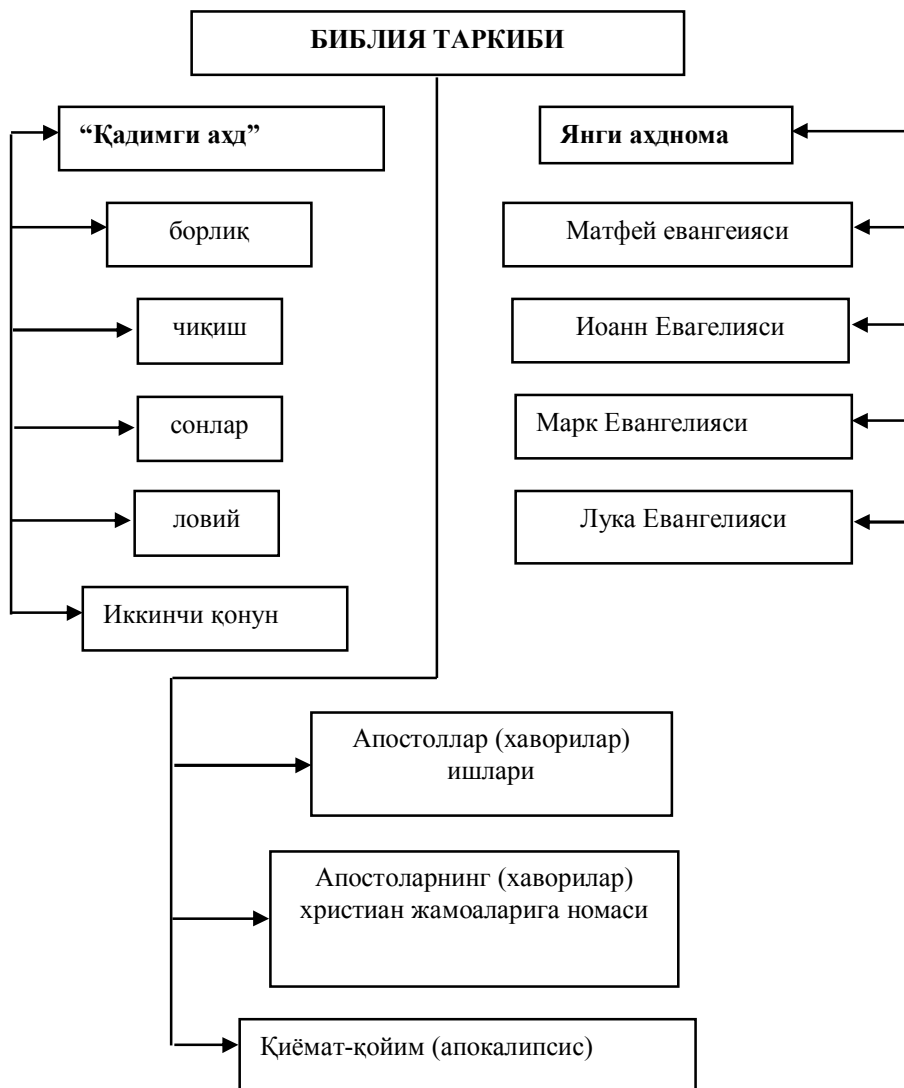
11-чизма. ХРИСТИАНЛИКНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ

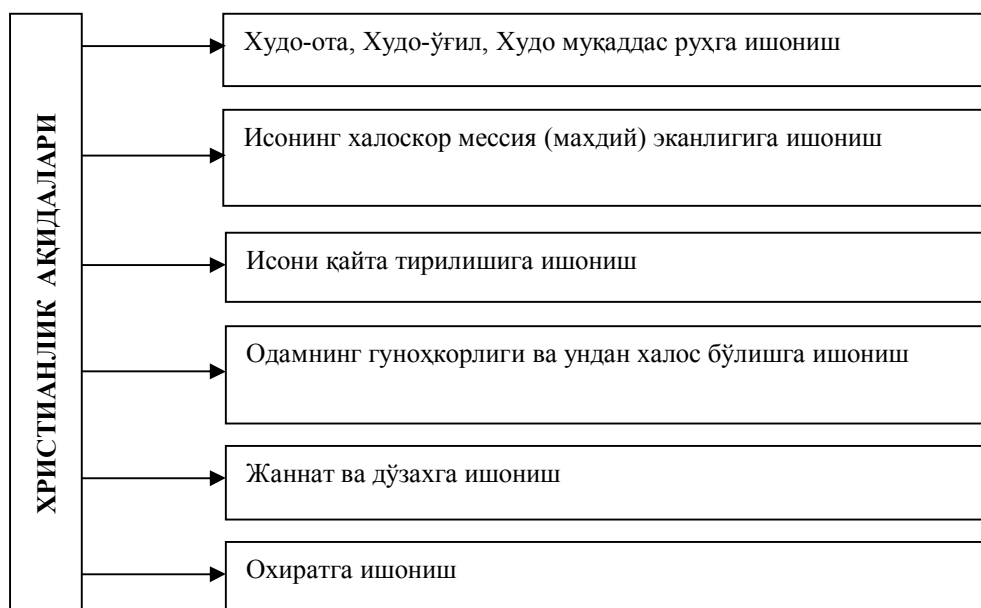
12-чизма. ХРИСТИАНЛИК ХУДОЛАРИ

13-чизма. БИБЛИЯНИНГ ТУЗИЛИШИ

14-чизма. ХРИСТИАНЛИК ТАЪЛИМОТИДАГИ АҚИДАЛАР

15-чизма. ХРИСТИАНЛИКНИНГ СИРЛИ МАРОСИМЛАРИ

16-чизма. ХРИСТИАНЛИКНИНГ МАРОСИМЛАРИ

17-чизма. ХРИСТИАНЛИКНИНГ БЎЛИНИШИ

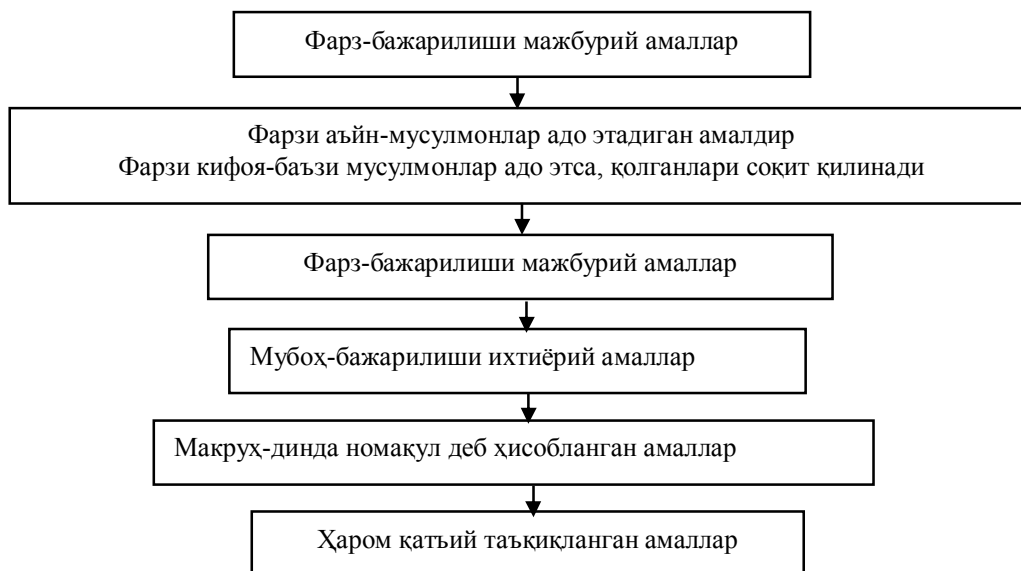
18-чизма. ИСЛОМНИНГ МУҚАДДАС МАНБАЛАРИ

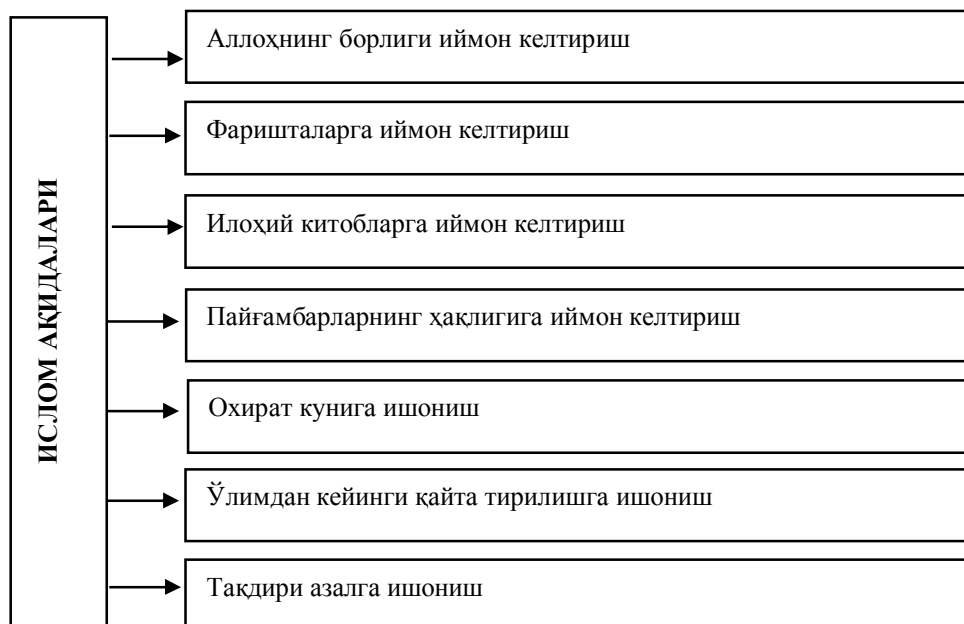
19-чизма. ШАРИАТНИНГ МАНБАЛАРИ

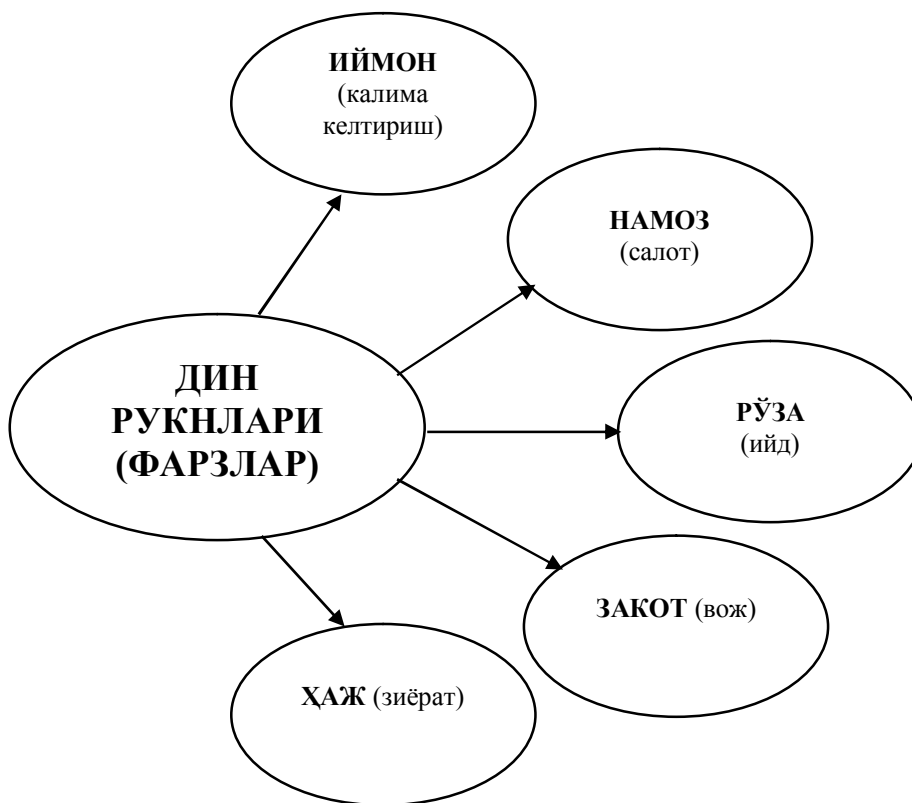
20-чизма. ШАРИАТНИНГ КАТЕГОРИЯЛАРИ

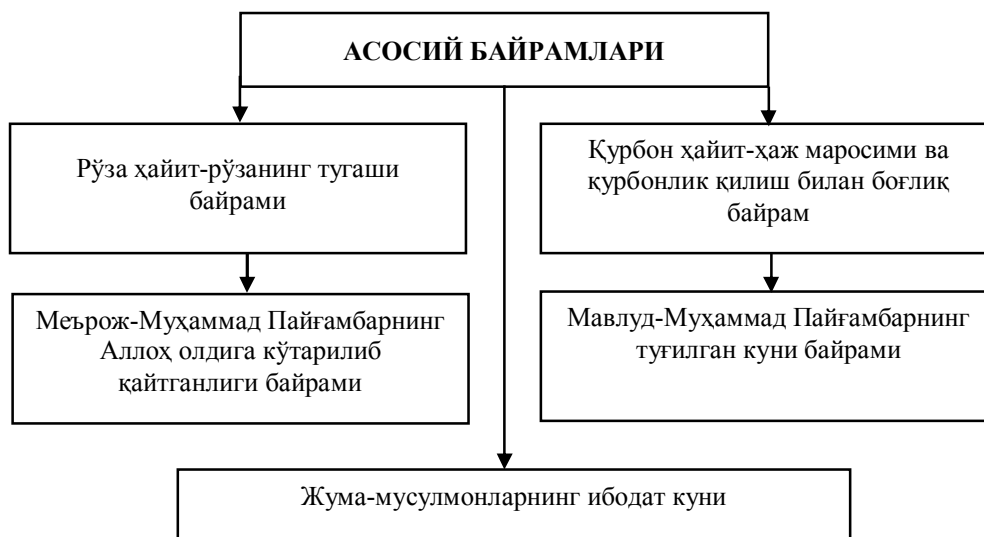
21-чизма. ИСЛОМДА ИЙМОН АҚИДАЛАРИ

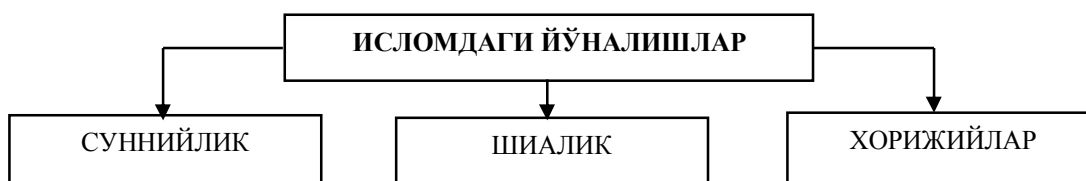
22-чизма. ИСЛОМ АРКОНЛАРИ

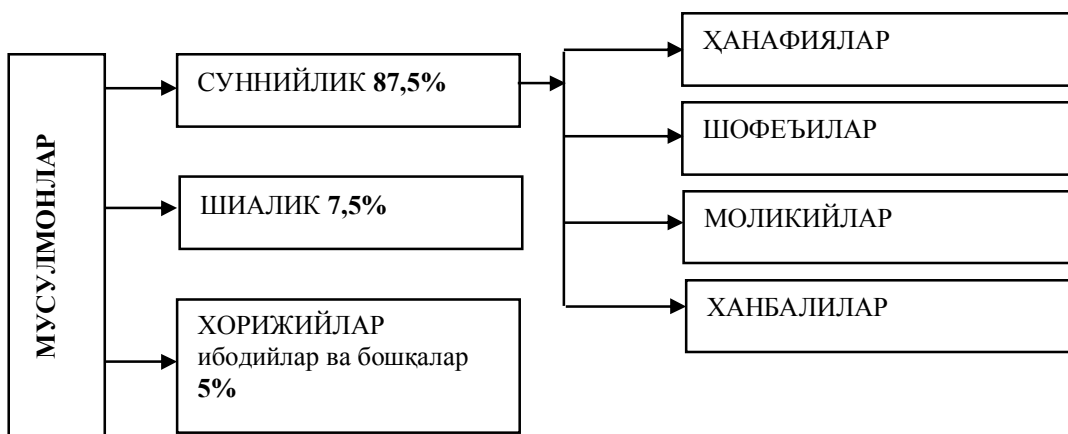
23-чизма. ИСЛОМНИНГ АСОСИЙ БАЙРАМЛАРИ

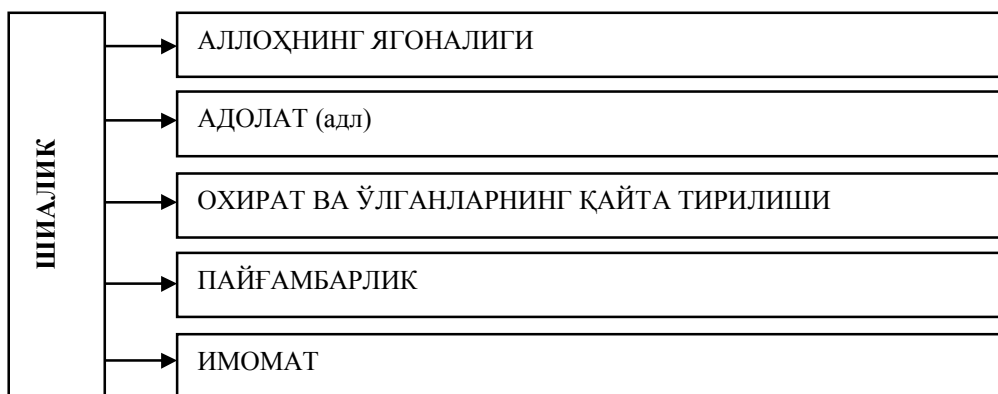
24-чизма. ИСЛОМ ДИНИНИНГ ЙЎНАЛИШЛАРИ

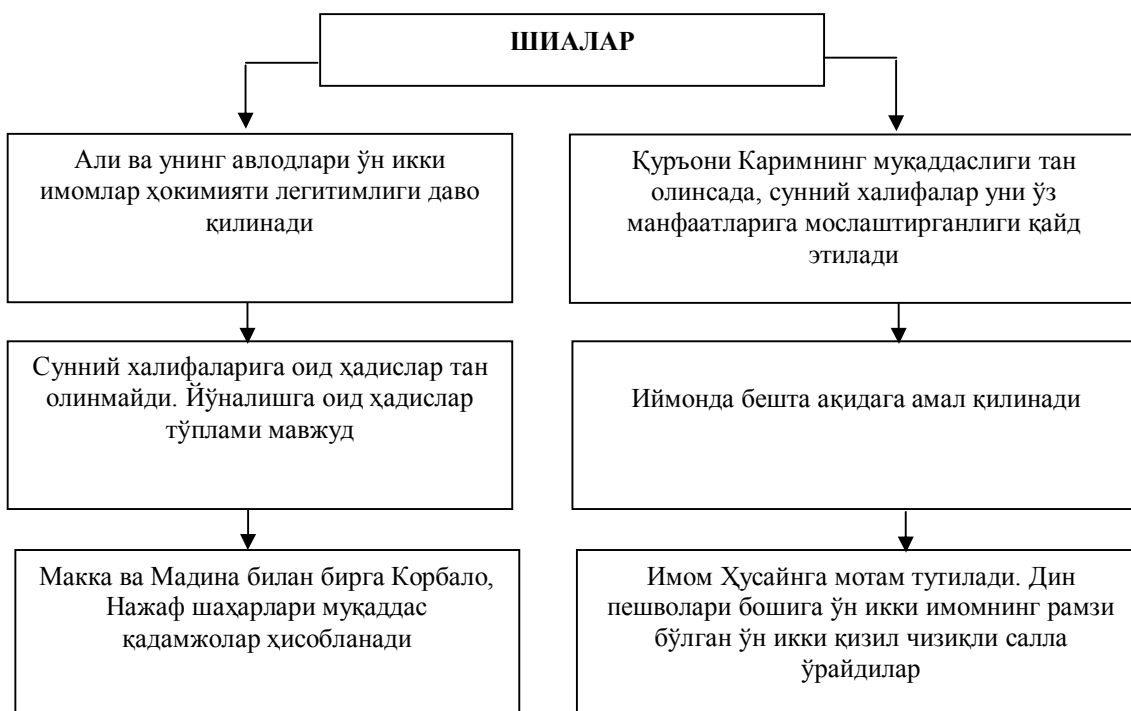
25-чизма. ЖАҲОН МУСУЛМОНЛАРИНИНГ ЙЎНАЛИШЛАРГА ВА МАЗҲАБЛАРГА МАНСУБЛИГИ

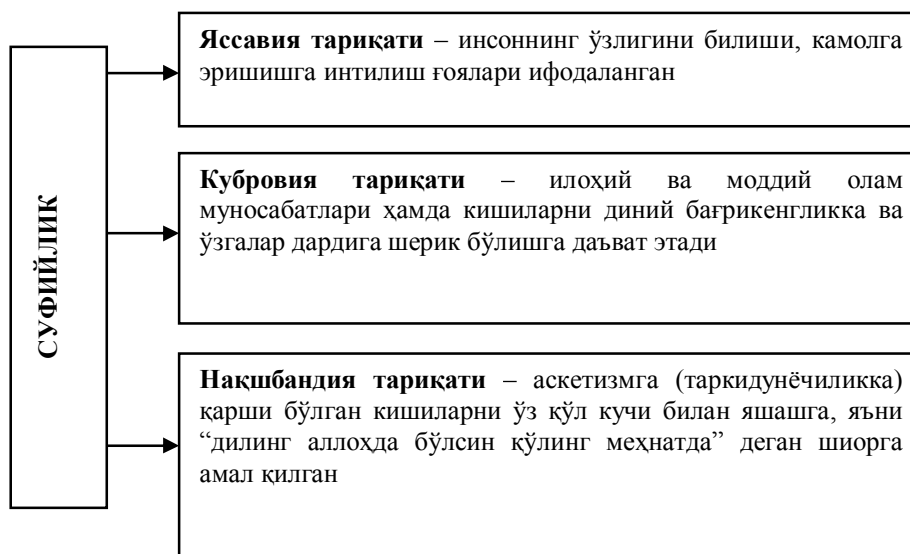
26-чизма. ШИАЛИК АҚИДАЛАРИ

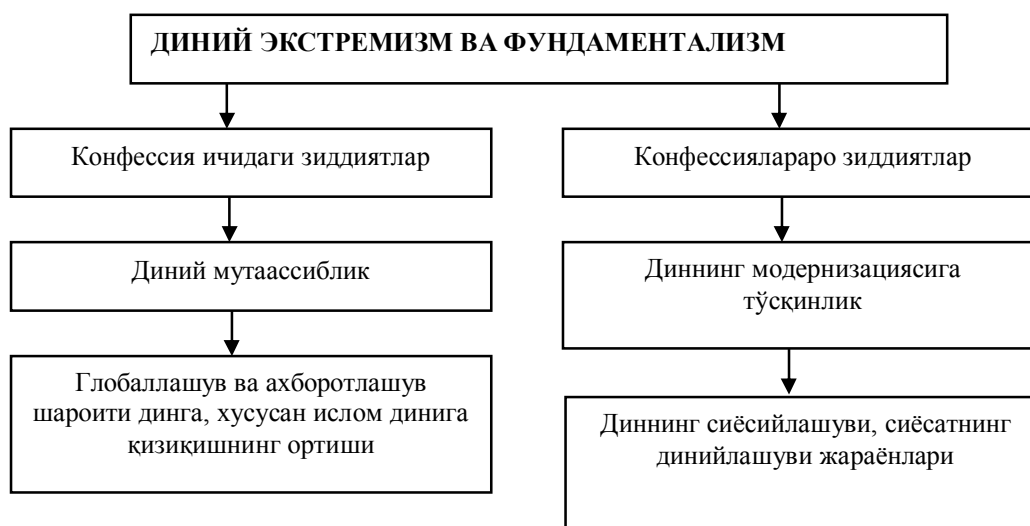
27-чизма. ШИАЛИКНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

28-чизма. МАРКАЗИЙ ОСИЁДА СУФИЙЛИК ТАРИҚАТИ

29-чизма. ДИНИЙ ЭКСТРЕМИЗМ ВА ФУНДАМЕНТАЛИЗМНИ ВУЖУДГА КЕЛИШИ САБАБЛАРИ

30-чизма. ДИНИЙ ФУНДАМЕНТАЛИЗМ ВА ЭКСТРЕМИЗМНИНГ МАҚСАДИ

